

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

Т.С. Маликов

Д.Р. Ваҳобов

МОЛИЯ: ЧИЗМАЛАРДА

(ўқув-услубий қўлланма)

**Тошкент
“IQTISOD-MOLIYA”
2010**

Маликов Т. С., Д.Р.Ваҳобов. Молия: чизмаларда. Ўқув-услубий қўлланма. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2010. – 664 бет.

**Иқтисод фанлари доктори, профессор А.В.Ваҳобовнинг
умумий раҳбарлиги ва таҳрири остида**

Ўқув-услубий қўлланма “Молия” фанининг ўқув дастурига мувофиқ иқтисод фанлари доктори, профессор А.В.Ваҳобов ва иқтисод фанлари доктори, профессор Т.С.Маликовлар томонидан ёзилган “Молия” дарслиги асосида тайёрланган бўлиб, унда молиянинг умумназарий масалалари, хўжалик юритувчи субъектлар молияси, умумдавлат молияси, суғурта, уй хўжаликлари молияси ва халқаро молияга оид масалалар, тўғри тушуниш ҳамда тез ва осон ўзлаштириш мақсадида, ўзига хос бўлган чизмалар орқали акс эттирилган.

Қўлланма иқтисодий йўналишдаги олий ўқув юртларининг илм толиблари, магистрантлари, аспирантлари, профессор-ўқитувчилари, мамлакатнинг молия-бюджет-солиқ, ижтимоий таъминот ва суғурта тизимида фаолият кўрсатаётган амалиётчи мутахассисларга мўлжалланган.

Тошкент Молия институти илмий-услубий кенгашининг қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган (2009 йилнинг 20 ноябридаги 2-сонли Кенгаш қарори).

Тақризчилар: Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги илмий ишлаб чиқариш маркази директорининг ўринбосари, иқтисод фанлари доктори, профессор **О.О. Олимжонов**

Тошкент Молия институти молия-иқтисод факультетининг декани, иқтисод фанлари доктори профессор **Н.Х.Хайдаров**

КИРИШ

“Молия” фани иқтисод илмининг энг мураккаб ва бир вақтнинг ўзида, энг нозик соҳаларидан бири саналади. Шу боис уни ўзлаштириш ва мустаҳкам эгаллаш жуда мушкул. Бунинг устига ҳозирги даврда бу фан жаҳоннинг тараққий этган мамлакатларида мўъжизакор санъат сифатида эътироф этилмоқдаки, бу бежиз эмас, албатта. Ана шундай шароитда уни анъанавий тарздаги оддий китоб мутоала қилиш йўли билан ўзлаштириш анча вақт ва меҳнатни талаб қилади.

Аслида илмга эга бўлиш игна ёрдамида қудуқ қазиш билан баробар бўлса-да, юқори шиддат билан ривожланиб бораётган давримиз учун илми, жумладан молия илмини ҳам юқори суръатлар билан, қисқа вақтда ва кам меҳнат сарфлаб эгаллаш тақозо этилади. Бунинг учун унга эга бўлишнинг ноанъанавий йўллари билан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Бизнинг фикримизча, “Молия” фани бўйича замонавий илмга эга бўлишнинг ана шундай ноанъанавий йўллари билан бири ўзида шу фаннинг энг муҳим, энг керакли ва энг асосий ҳолатларини акс эттирувчи ўзига хос бўлган чизмалардан фойдаланишдир. Сизга тақдим этилаётган “Молия: чизмаларда (ўқув-услубий қўлланма)” ана шу мақсадларга хизмат қилади.

Ушбу ўқув-услубий қўлланма иқтисод фанлари доктори, профессор А.В.Ваҳобов ва иқтисод фанлари доктори, профессор Т.С.Маликов томонидан ёзилган “Молия” дарслиги (Тошкент, “Шарқ” нашриёти, 2010 йил) асосида тайёрланган. Унда “Молия” фанининг мазмуни, яъни молиянинг умумназарий масалалари, хўжалик юритувчи субъектлар молияси, умумдавлат молияси, суғурта, уй хўжаликлари молияси ва халқаро молия масалалари ўзига хос бўлган чизмалар орқали алоҳида акс эттирилиб, она тилимизда ўқувчилар эътиборига илк бор ҳавола этилмоқда. Уни пухта ўзлаштириш учун кўрсатувчи чизик (“стрелька”)ларнинг йўналишларига ва кетма-кетлигига алоҳида эътибор бермоқ ҳамда улардан мустақил хулоса чиқармоқнинг ўзи етарли. Қолгани эса Сизнинг иқтисод илмидаги фундаментингиз, салоҳиятингиз, савиянгиз ва идрок этиш даражангизга боғлиқ.

Китобдаги чизмаларни тайёрлашда иқтисод фанлари доктори, профессор Н.Х.Ҳайдаров (21-боб), иқтисод фанлари доктори, профессор Н.Х.Жумаев (26-боб), иқтисод фанлари номзоди, доцент

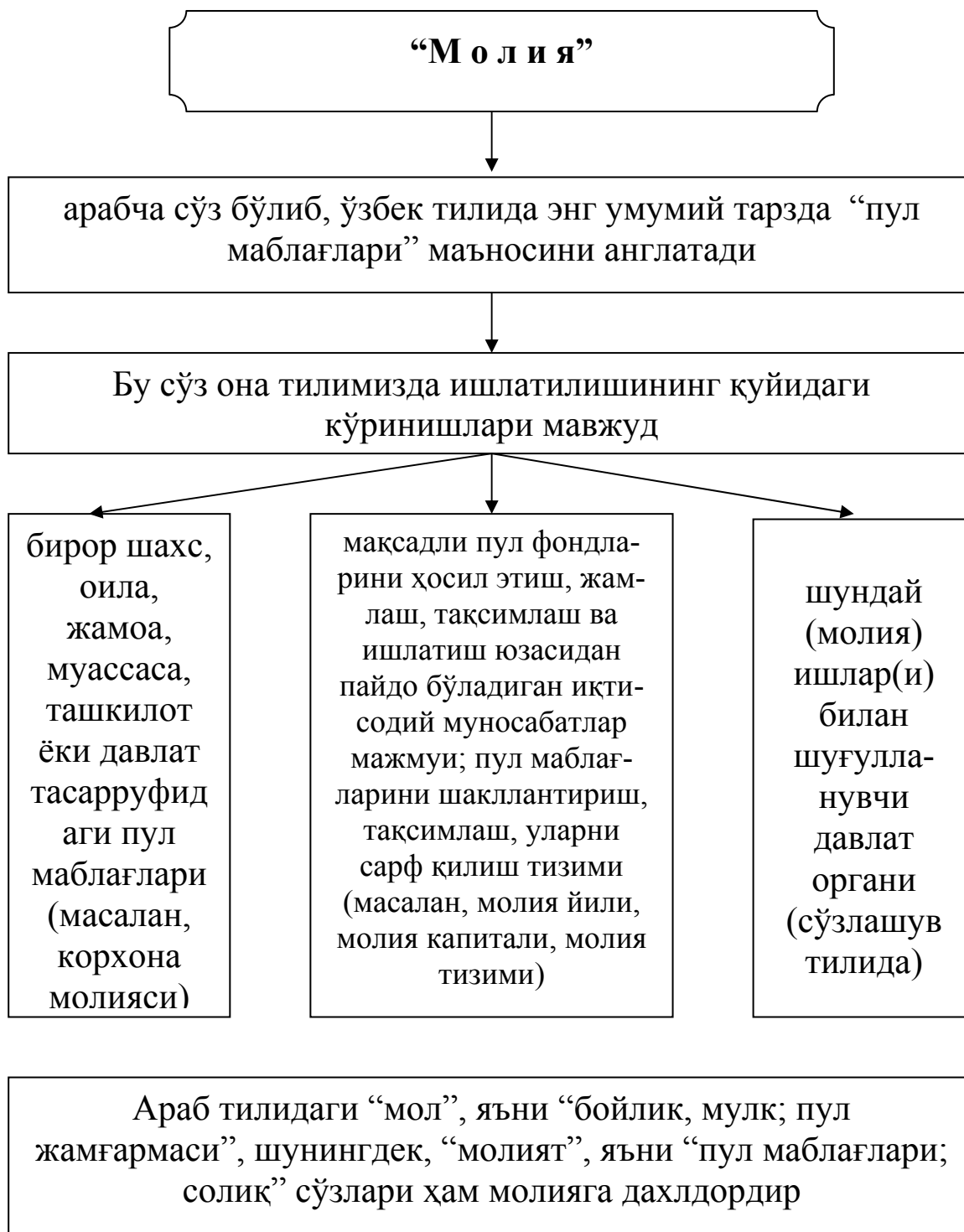
Ғ.Қ.Яхшибоев (6-боб), иқтисод фанлари номзоди, доцент Х.М.Шеннаевларнинг (24-боб) материалларидан фойдаланилган.

“Молия” фанини пухта ўзлаштиришда ўқув-услубий қўлланма Сизга холисона хизмат қилади, деган умиддаман.

Иқтисод фанлари доктори,
профессор **Т.С. Маликов**

1-БОБ. МОЛИЯНИНГ МОҲИЯТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

1.1. Молиянинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти

Молия

Ўзининг луғавий маъноси жиҳатидан “молия” сўзи французча “finance”, лотинча “financia” ва русча “финансы” сўзларининг эквиваленти ёки маълум маънода, синоними ҳисобланиб, “даромад” ёки “тўлов” деган маъноларни ҳам англатади

Молия давлатнинг вужудга келиши ва унинг ресурсларга бўлган эҳтиёжининг ривожланиши билан доимий (узлуксиз) товар-пул муносабатлари шароитида пайдо бўлди

Молиянинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти, тараққиёт қонуниятлари, товар-пул муносабатларининг қамраб олиш соҳаси ва ижтимоий такрор ишлаб чиқаришдаги роли

жамиятнинг иқтисодий тузуми, давлатнинг табиати ва функциялари билан белгиланади

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун шароитларни таъминлаш ҳамда давлатнинг функциялари ва вазифаларини бажариш мақсадида марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул маблағлари фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган иқтисодий (молиявий) муносабатларга **МОЛИЯ** дейилади.

Молиянинг характерли белгилари

қийматнинг товар шаклидаги ҳаракатига боғлиқ бўлмасдан, аксинча, реал пулларнинг ҳаракатига боғлиқ бўлган, ҳуқуқий нормалар ёки бизнесни юритиш этикасига асосланган муносабатларнинг тақсимлаш характердалиги

пул маблағлари ҳаракатининг, одатда, бир томонлама йўналишга эга эканлиги

марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул фондларини яратиш (вужудга келтириш)

Муносабатларнинг давлат томонидан регламентация қилиниши (тартибга солиниши)

Давлат ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари даражасида тузиладиган пул маблағлари фондлари марказлаштирилган фондлар, хўжалик субъектлари даражасида тузилган пул фондлари эса марказлаштирилмаган пул фондлари дейилади

Молия қуйидагилар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатларини ифодалайди

товар-моддий бойликларни сотиб олиш, маҳсулот ва хизматларни реализация қилиш жараёнида корхоналар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

марказлаштирилган пул маблағлари фондларини яратиш ва уларни тақсимлаш борасида корхоналар ва уларнинг юқори органлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

бюджет тизимига солиқларни тўлаш ва харажатларни бюджетдан молиялаштириш давомида корхона ва давлат ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

солиқлар ва бошқа ихтиёрий тўловларни тўлаш жараёнида давлат ва фуқаролар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

тўловларни амалга ошириш ва ресурсларни олиш жараёнида корхоналар, фуқаролар ва нобюджет фондлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

бюджет тизимининг алоҳида бўғинлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

суғурта бадалларини тўлаш ва зарарларни қоплаш, суғурта ходисаси рўй берган пайтда аҳоли, корхоналар ҳамда мулкӣ ва шахсий суғурта органлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

корхона фондларининг доимий доиравий айланишига хизмат қилувчи пул муносабатлари

Молия

...нинг иштирокисиз МДни тақсимлаб бўлмайди

МДни яратиш ва ундан фойдаланишнинг ажратиб бўлмайдиган боғловчи бўғини ҳисобланади

ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмолга таъсир этиб, объектив характерга эга

ишлаб чиқариш муносабатларининг маълум бир соҳасини ифода этиб, базис категориясига мансуб

...сиз замонавий иқтисодиёт фаолият кўрсатаолмайди

алоҳида олинган мамлакатларда ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг даражасини ва уларнинг хўжалик ҳаётидаги макроиқтисодий жараёнларга таъсир этиш имкониятларини ифодалайди

...нинг аҳволини мамлакат иқтисодиётининг аҳволи белгилаб беради

ўзининг моддий мазмунига кўра пул маблағларининг мақсадли фондларини ифода этиб, уларнинг жами (йиғиндиси), охир оқибатда, мамлакатнинг молиявий ресурсларини ташкил этади

базис категорияси ҳисобланса-да, кўп жиҳатдан у ҳукумат томонидан амалга ошириладиган (юргизиладиган, ҳаётга татбиқ этиладиган) молиявий сиёсатга ҳам боғлиқ бўлади

Молия

пул муносабатларининг ажралмас қисми ҳисобланади

...нинг роли ва аҳамияти пул муносабатларининг иқтисодий муносабатлар тизимида қандай ўринни эгаллаганлигига боғлиқ

пулдан ўзининг мазмуни ва бажарадиган функциялари бўйича фарқланади

ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва миллий даромад (МД)ни тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг иқтисодий инструменти, пул маблағлари фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш устидан назоратни амалга ошириш куролидир

– бу, энг аввало, тақсимлаш категорияси

ёрдамида МДни иккиламчи тақсимланиши ёки қайта тақсимланиши амалга оширилади

Молиявий муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти

“Давлат кимнинг ҳисобидан молиявий ресурсларни олади ва кимларнинг манфаатлари учун бу маблағлардан фойдаланади?”

деган саволнинг тадқиқ қилиниши орқали намоён бўлади

1.2. Молиянинг функциялари

Молиянинг тақсимлаш функцияси

иқтисодиётни бошқаришнинг турли даражаларини (мамлакат, унинг алоҳида олинган минтақалари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари миқёсида) қамраб олади

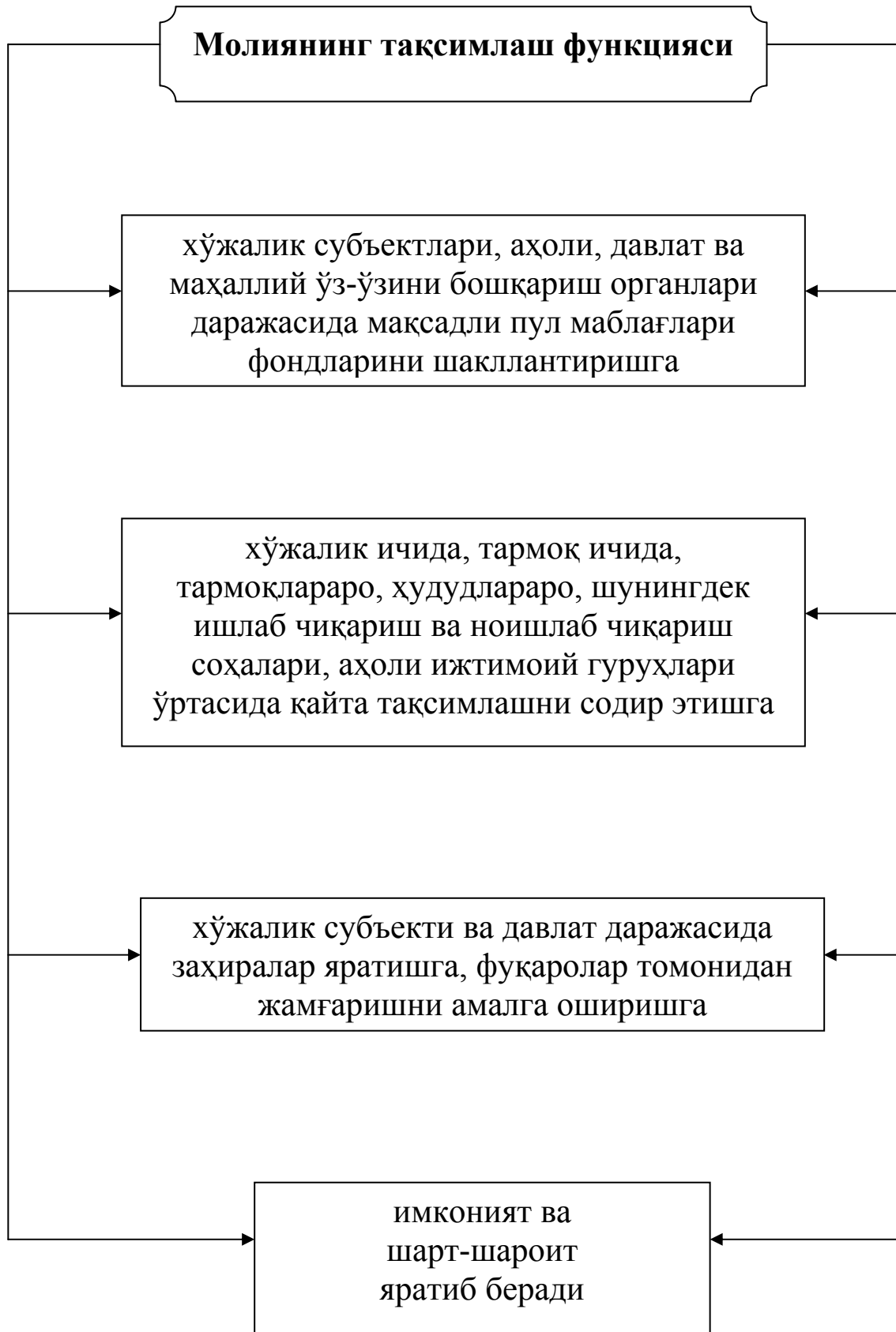
...га тақсимлашнинг турли кўринишларини (хўжалик ичида, тармоқ ичида, тармоқлараро, ҳудудлараро ва б.) туғдирувчи кўпбосқичлилик ҳосидир

, энг аввало, МДни тақсимлашда, “асосий ёки бирламчи даромадлар” деб ном олганларни яратиш (ташкил этиш) содир бўлганда намоён бўлади

МДни бирламчи тақсимлашда вужудга келган нисбатларни уларнинг якуний фойдаланиш нисбатларига трансформация қилинишига (айланишига, ўзгаришига) таъсир кўрсатади

ёрдамида давлат фақатгина МДни қайта тақсимлашга эмас, балки ишлаб чиқаришга, капиталнинг жамғарилишига, истеъмол соҳасига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Шу маънода, молия иқтисодиётнинг давлат ва хусусий секторларини, ишлаб чиқариш ва социал инфраструктурани, илмий-техника тараққиётини ва ҳ.к.ларни ривожлантиришда ҳал қилувчи ролни ўйнайди

...нинг пировард мақсади ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш, иқтисодиётнинг бозор таркибий тузилмасини шакллантириш, давлатни мустаҳкамлаш, аҳоли кенг қатламлари ҳаётининг юқари сифатли бўлишини таъминлашдан иборатдир

Асосий даромадлар МДни моддий ишлаб чиқариш иштирокчилари ўртасида тақсимлаш жараёнида шаклланиб, улар икки гуруҳга бўлинади

моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи, фермер ва ҳ.к.ларнинг даромадлари

моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги корхоналарнинг даромадлари

Бирок, бунда бирламчи даромадлар миллий хўжалик устувор тармоқларини ривожлантириш, мамлакат муҳофаза қудратини таъминлаш, аҳолининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш учун ижтимоий пул фондларининг шаклланишини таъминлай олмайди. Бунинг учун қуйидагилар билан боғланган ҳолда МДни янада тақсимлаш ва қайта тақсимлаш зарур

- хўжалик юритувчи субъектлар даромадлари ва жамғармаларидан энг самарали ва оқилона фойдаланиш мақсадида маблағларни тармоқлараро ва ҳудудий қайта тақсимлаш билан

- ишлаб чиқариш соҳаси билан бир қаторда ноишлаб чиқариш соҳасининг (маориф, соғлиқни сақлаш, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, бошқарув ва ҳ.к.) ҳам мавжудлиги билан

- аҳолининг турли ижтимоий қатламлари ўртасида даромадларни қайта тақсимлаш билан

Молиянинг назорат функцияси

ЯИМни тегишли фондларга тақсимлаш ва уларнинг мақсадга мувофиқ сарфланиши устидан назоратни амалга ошириш орқали намоён бўлади

...нинг асосини молиявий ресурсларнинг ҳаракати ташкил этади. Ана шу ҳаракатнинг харктеридан келиб чиққан ҳолда жамият пул маблағларини тақсимлашда қандай пропорцияларнинг (нисбатларнинг) вужудга келаётганлиги, хўжалик юритувчи субъектлар ихтиёрига молиявий ресурсларнинг ўз вақтида келиб тушиши қандай таъминланаётганлиги хусусида маълумотга эга бўлиши керак

амалиётда амалга оширилмаса, молия тақсимлаш функциясининг самарадорлигини баҳолашнинг ҳам иложи йўқки, бу нарса юқоридаги ҳар икки функция координация қилинишининг (мувофиқлаштирилишининг) зарурлиги тўғрисида дарак бераётир

ижтимоий ва хусусий ишлаб чиқаришнинг динамик ривожланишини таъминлашга, илмий-техника тараққиётини жадаллаштиришга, миллий хўжаликнинг барча бўғинларида иш сифатини узлуксиз яхшилашга йўналтирилган

ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларини тўлик қамраб олади

Молиянинг назорат функцияси

...нинг мақсадлари бўлиб иқтисодий рағбатлантиришни ошириш, моддий, меҳнат, молиявий ресурслар ва табиий бойликлардан оқилона ва тежамкор фойдаланиш, ноишлаб чиқариш харажатлари ва йўқотмаларни қисқартириш, хўжасизлик ва исрофгарчиликнинг олдини олиш ҳисобланади

...нинг энг муҳим вазифаларидан бири молиявий масалалар бўйича қонунчиликнинг аниқ бажарилишини, бюджет тизими, солиқ хизмати, банклар олдидаги молиявий мажбуриятлар, шунингдек ҳисоб-китоблар ва тўловлар бўйича хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро мажбуриятлари бажарилишининг ўз вақтидалиги ва тўлиқлигини текширишдир

молия органларининг кўп қиррали фаолиятлари орқали намоён бўлади

...ни молия тизими ва солиқ хизматининг ходимлари молиявий режалаштириш жараёнида, бюджет тизимининг даромадлар ва харажатлар қисмининг бажарилишида амалга оширадилар

...нинг йўналиши, молиявий назоратнинг шакл ва методлари бозор муносабатларининг ривожланиши шароитида кескин ўзгаради

Молиянинг функциялари

молия механизми орқали амалга оширилади

Молия механизми

миллий хўжаликдаги молиявий муносабатлар
ташкилий шакллари

марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул
маблағлари фондларини шакллантириш ва
улардан фойдаланиш тартибини

молиявий режалаштириш методларини

молия ва молия тизимини бошқариш шакллари

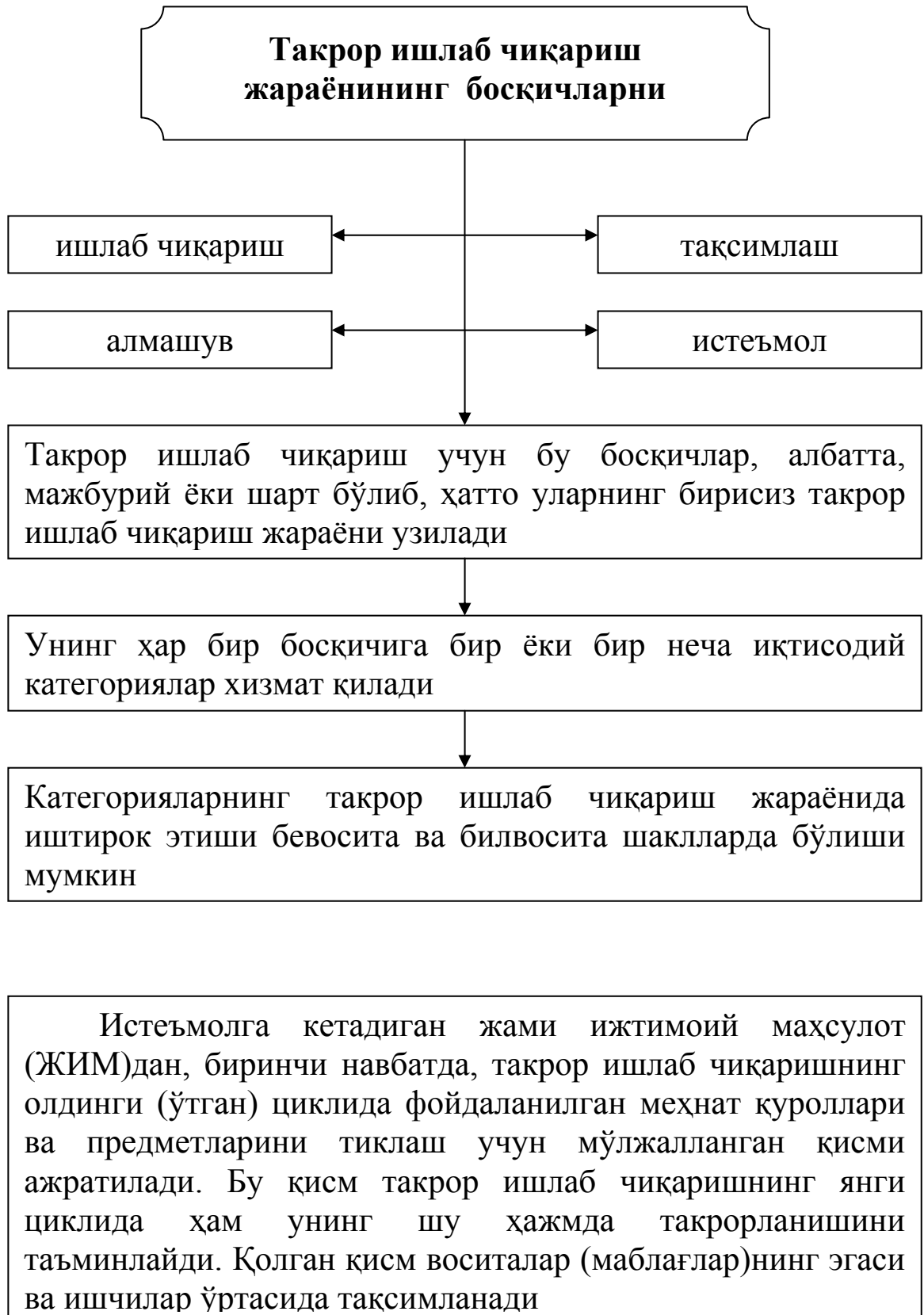
молиявий қонунчиликни

ўз ичига олади

Бозор ислохотларини чуқурлаштириш шароитида
сифат жиҳатидан янги бўлган молия механизми
қўлланилади

Бу, энг аввало, хўжалик юритувчи субъектлар ва
аҳолининг бюджет тизими, нобюджет фондлари,
мулкый ва шахсий суғурта органлари ва бошқалар
билан бўлган ўзаро муносабатларга тегишлидир

1.3. Такрор ишлаб чиқариш ва молия

Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир иштирокчиси ўзига тегишли бўлган даромадни қуйидаги икки қисмга бўлади

**Истеъмол
фонди**

**Жамғариш
фонди**

Лекин бу босқичга қадар тақсимлаш жараёнига давлат аралашиб, солиқлар, қарзлар, суғурта тўловлари (бадаллари) каби иқтисодий инструментлардан фойдаланган ҳолда индивидуал ва жамоа даромадларидан ўзининг ҳиссасини (ўзига тегишли бўлган қисмни) ажратиб олади

ЖИМ қуйидаги икки асосий қисмдан иборат

маҳсулот ишлаб
чиқаришга
сарфланган ишлаб
чиқариш
воситаларининг
қиймати (меҳнат
қуроллари ва меҳнат
предметлари)

миллий даромад
(ишчи кучи ва
қўшимча
маҳсулотнинг
қиймати)

1.4. Молия генезиси (тараққиёти)

Турли ижтимоий-иқтисодий формацияларда (тузумларда) молиянинг фарқланиши сабаблари

→ ҳар қандай ижтимоий формацияга (тузумга) жамиятнинг ўз синфий тузилмаси мос келади. Бунда молия МДни тақсимлаш муносабатларини ҳисобга олиб, уларнинг давлат фойдасига қайта тақсимланишини ташкил қилади

→ ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий формацияда (тузумда) молия ҳукмрон синфнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи давлатнинг мақсадлари ва вазифаларига бўйсунди

→ ишлаб чиқаришнинг янги усули хўжалик муносабатларининг янги тизимини вужудга келтиради. Масалан, қулдорлик ва феодал формацияларда (тузумларда) натурал муносабатлар хос бўлган бўлса, шунга мос равишда давлат даромадларини шакллантириш ҳам натурал характер касб этган. Капиталистик хўжалик товар-пул муносабатларига таянади. Шунга мувофиқ давлат даромадларини шакллантириш ҳам пул шаклида амалга оширилади

→ агар давлат бошқарув органи сифатида таркиб топган ишлаб чиқариш муносабатлари ва синфий тузумнинг вазифаларига хизмат қилса, шу вазифаларга молия ҳам хизмат қилади

→ XX аср тажрибаси огоҳлантиради: аниқ синфларга бўлинган давлат мавжуд бўлмайди; турли ижтимоий тузилмага эга бўлган давлатлар бир тарихий даврда бўлиши мумкин; бир ижтимоий-тарихий формациядан (тузумдан) иккинчисига ўтиш асрлар давомида содир бўлиши мумкин; фақат ижтимоий тузилма ва технологияларнинг эмас, балки молиянинг ҳам экспорт қилиниш эҳтимоли мавжуд

Молия генезиси (таракқиёти)

Ибтидоий-жамоа тузумининг хўжалик тузилмаси тўғрисида аниқ маълумотлар мавжуд бўлмаганлиги учун гумон (тахмин) қилиш мумкинки, доимий давлат аппарати йўқ бўлганлиги учун ана шундай давлатнинг даромадлари ва харажатларини шакллантириш ҳам бўлмаган

Натурал муносабатлар устунлик қилган пайтларда ҳатто нисбатан ривожланган мамлакатларда ҳам пул ўзининг барча функцияларини бажараолмаган. Шунга мос равишда пул муносабатларининг тизими сифатида молия ҳам энг умумийлик касб этаолмаган

Давлат аппаратининг шаклланиши, унга тегишли бўлган функцияларнинг кенгайиши, хусусан, доимий қўшинларга асос солиниши, йўл қурилишининг жориш этилиши билан молиянинг роли ошиб борган

Қулдорлик формациясида (тузумида) пул кўринишдаги солиқлар фақат тасодифийлик характериға эға эди. Худди шунингдек, натурал хўжалик юритишға асосланган феодализмда ҳам пуллик солиқлар устуворлик касб қилиши мумкин эмас эди

Жамиятнинг товар-пул муносабатларига ўтиши муносабати билан иқтисодий категория сифатида молия умумийлик характериға эға бўлади. Молиянинг тарихий характериға эға эканлиги ҳар қандай давлат ўз функцияларини амалға ошириш учун зарур бўлган фондларни шакллантириш ва улардан фойдаланишнинг тизимини яратади, деган хулосани чиқаришға имкон беради

“Молия” фанининг генезиси (тараққиёти)

Бугун кундалик турмушга “финансы” (“молия”) атамасини илк бор киритган муаллифни аниқлаш жуда мураккаб. Бу атаманинг биринчи муаллифи сифатида 1577 йилда “Республика хусусида олти китоб” асарини нашр эттирган француз олими Ж.Боденни қолдириш (ҳисоблаш) мумкин

Молияга бағишланган ишнинг биринчи европалик муаллифи Ксенофонт (эрамиздан аввалги 430-355 йиллар) ҳисобланади. Унинг шу хусусдаги асари “Афина республикасининг даромадлари тўғрисида” деб номланган

Аристотельда (эрамиздан аввалги 384-322 йиллар) молия соҳасидаги қарашлар унинг “Афина давлат тузилмаси” деб номланган асарида баён қилинган

Эрамизнинг 948 йилида солиқлар тўғрисида асар ёзган Қадам исмли араб олимининг номи ҳам фанда маълум

Молия муаммолари билан шуғулланган европалик олимларнинг узоқ рўйхатини Ф.Аквинский (1225-1274 йиллар) бошлаб беради. У илк марта қиролнинг солиқларни ундириш борасидаги ҳуқуқини асослашга уринган

Молия бўйича ишларнинг биринчи муаллифлари қаторига Ф.Петрарка, Д.Караф, Бернардо, Ф.Гвиччардини, Дж.Ботеро, Н.Макиавели ва бошқа италияликларни киритиш мумкин

XVII асрда молия назариясининг ривжланишига инглиз иқтисодчилари катта ҳисса қўшган. Уларнинг орасидан Т.Мен, Дж.Локк, Т.Гоббс, Гаутонларни алоҳида ажратиб кўрсатиш керак

“Молия” фанининг генезиси (тараққиёти) (давоми)

Л. фон Секендорф, С.Пуфендорф, И.Юсти ва И.Зонненфельс каби немис олимлари XVII-XVIII асрларда молия фанини бойитишга ўзларининг муносиб хиссаларини қўшганлар. Улар адабиётларда камералистиканинг немис мактаби вакиллари сифатида киритилган. И.Юсти 1746 йилда нашр этилган “Молия моҳиятининг тизими” асарида молия тўғрисидаги камералистик мактаб вакилларининг қарашларини умумлаштирди. Бу асрда биринчи марта молия фани ва молиявий сиёсат ажратилиб кўрсатилган (чегараланган)

Физиократларнинг ўтмишдошлари ҳам иқтисодиётни ўрганганлар. Уларнинг асарларида молиянинг турли йўналишлари (аспектлари) таҳлил ва тадқиқ қилинган. Бундай муаллифлар қаторига Т.Гоббс, Дж.Локк, Д.Юм, В.Петти, Г.Баугильбер, С.Вобан, Дж.Стюартларни кўрсатиш мумкин. Айнан В.Петти (1623-1687 йиллар) ўзининг “Солиқлар ва йиғимлар хусусида трактатлар” асари билан буржуа сиёсий иқтисодининг илк намояндаси (бошловчиси) ҳисобланади

Мумтоз сиёсий иқтисоднинг вужудга келиши (туғилиши) ва ривожланиши XVIII асрга тўғри келади. Бу мактабнинг вакиллари молияни сиёсий иқтисоддан ажратмаганлар ва уни мустақил фан сифатида эътироф этмаганлар. Бу мактаб муаллифлари (французлар – А.Тюрго, Ф.Кенэ ва В.Мирабо, инглизлар – А.Смит ва Д.Рикардо) ишларининг даражаси, ҳажми ва услуби хилма-хил бўлишига қарамасдан мумтоз мактаб вакилларининг молия тўғрисидаги таълимотларини бир неча асосий йўналишга келтириш мумкин

“Молия” фанининг генезиси (тараққиёти) (давоми)

XIX асрнинг охирларидаги молиячи-олимлар қаторига 1877 йилда молия фани курсини нашр этган француз П.Леруа-Больени ва 1892 йилда “Давлат молияси” китобини ёзган инглиз К.Бастблни киритиш мумкин. XIX асрда молия назариясининг ривожланишига катта ҳисса қўшиб, 1826-1832 йилларда учинчи қисми тўлиқ молияга бағишланган сиёсий иқтисод курсини нашр эттирган К.Раудир. Унинг “Молия фанининг асосий бошланиши” деб номланган асари 1867 йилда рус тилида нашр этилган

XIX асрнинг биринчи 1/3ида нашр этилган немис олимларидан Соден (1811 йил), Якоб (1821 йил), Мальхус (1830 йил) ва Шенларнинг (1832 йил) молия тўғрисидаги асарлари алоҳида машҳурликка эга бўлмаган бўлса-да, лекин бу ишлар “молия” тушунчасининг таркибига биринчи марта маҳаллий молияни киритган Л.фон Штейн ва молия фанининг мумтози А.Вагнерлар (унинг “Молия тўғрисидаги фан” асари 1880 йилда нашр этилган) дунёқарашларининг шаклланишида катта роль ўйнади

XIX аср охирларининг етакчи молиячи-олимлари қаторига австриялик Э.Саксни, италиялик Ф.Ниттини, АҚШлик Э.Селигманни ва ниҳоят, “Молия фани асослари” деб номланган асари 1869 йилда (1900 йилда – рус тилида) нашрдан чиққан италиялик олим Л.Коссни киритиш мумкин

“Молия” фанининг генезиси (тараққиёти) (давоми)

Молия соҳасидаги баённинг биринчи рус муаллифи Иван Грозный даврида яшаган И.С.Пересветов ҳисобланади. У давлатнинг ҳарбий қудратини кучайтириш мақсадида хазина даромадларини кўпайтириш ва давлат ресурсларини марказлаштиришнинг тарафдори бўлган

XVII асрдан бизгача Ю.Крижанич ва Г.Котошихинларнинг молия хусусидаги асарлари ҳам етиб келган. Ю.Крижанич ўз асарларида европалик муаллифларнинг иқтисод ва молияга оид қарашлари ва мулоҳазаларидан кенг фойдаланади, уларни Россиянинг эҳтиёжларига “боғлайди”

XVIII асрнинг бошларида молия назариётчиларининг йирик вакили И.Посошков ҳисобланади. Унинг молия соҳасидаги таклифини қуйидагича ифодалаш мумкин: боқимандани ундираётган пайтда унинг тўловчисини хонавайрон қилмасдан, тўловчидан тўловни амалга ошириш муддатлари хусусида ёзма равишда мажбуриятни олмоқ лозим

XVIII асрнинг иккинчи ярмида молия назариясига оид бир неча асарлар пайдо бўлди. Уларнинг орасида яққол кўзга ташлангани А.Поленовнинг “Россия деҳқонларининг крепостнойлик ҳолати хусусида” деб номланган асаридир. Бу асарда Россияда биринчи бўлиб “солиқ” атамаси ишлатилган, мулкий суғуртанинг зарур эканлиги исботланган, Россиянинг амалдаги солиқ тизими танқидий нуқтаи-назардан таҳлил қилинган

“Молия” фанининг генезиси (тараққиёти) (давоми)

А.Нарышкин 1767 йилда эълон қилинган ва “Иқтисод” деб номланган мақоласида солиқларга оид бир неча қизиқарли мулоҳазаларни олдинга суради, солиқлар ва давлат ўртасидаги боғлиқликни таҳлил қилади

Россияда “молия” атамасининг пайдо бўлиши XVIII асрга бориб тақалади. Бу атама рус тилига француз тилидан кириб келган бўлиб, қарийб ярим аср мобайнида “хазина” атамаси билан ёнма-ён ишлатилган. Биринчи марта Россия адабиётида “молия” илмий тушунчаси 1767 йилда Москва университети томонидан нашр этилган “Энциклопедиядан таржималар” китобининг сўзбошисида ишлатилган. Бу ерда “молия” тушунчаси “давлат даромадларига тегишли бўлган иш” деб талқил қилинган. Уни илмий муомалага биринчи марта Москва университетининг ҳуқуқ бўйича профессори С.Десницкий киритган

А.Радищев ўзининг “Жон йиғими хусусида” деб номланган асарида биринчи марта солиқларнинг моҳиятини, иқтисодий табиатини, турларини тадқиқ этган

Молия тўғрисидаги биринчи рус монографияси 1810-1811 йилларда Н.Тургенев томонидан ёзилган

Молия соҳасидаги ўзига хос асарларга граф Сперанскийнинг молиявий режасини, молия назарияси бўйича биринчи русча бўлган И.Горловнинг дарслигини, Ю.Гагемайстер, В.Кури, Д.Толстойларнинг молиянинг ривожланиш тарихига бағишланган тадқиқотларини, М.Орловнинг давлат кредити тўғрисидаги ишларини киритиш мумкин

“Молия” фанининг генезиси (тараққиёти) (давоми)

Рус фанида Ф.Мильгаузен биринчи марта молия ва молия фанини чегаралаб берган. У биринчилардан бўлиб, молиянинг пулли табиатидан воз кечган

Молиянинг моҳиятини идрок этишда Д.Львов ўзининг ўтмишдошларидан анча олдинга кетган ва у молия дейилганда ресурслар ва бойликларни эмас, балки маълум бир ижтимоий муносабатларни тушунган

XIX асрнинг охирларида В.Лебедев, И.Янжул, Л.Ходский, С.Витте ва И.Озеровлар асарлари молия назариясини ривожлантиришга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган

Капитализм илк давридаги Россиянинг молия фани академик И.Янжулнинг асарларида ўз ифодасини топган. Унинг фикрича, молия фанининг предмети давлатнинг моддий эҳтиёжларини энг яхши қондириш усулларини тадқиқ этиш ҳисобланади

Россия молия фанининг оёққа туришида проф. И.Озеровнинг хизматлари ҳам катта. У молияга нисбатан янгича ёндошувни асослаб берган. Унинг назарида молия восита ёки ресурс эмас, балки муносабатлардир

Проф. Л.Ходский молия фанининг чегараларини бироз кенгайтиради ва унинг таркибига пул муомаласи масалаларини ҳам киритади

“Молия” фанининг генезиси (тараққиёти) (давоми)

1882-1885 йилларда ўзининг “Молиявий ҳуқуқ” асарини нашр эттирган Санкт-Петербург университетининг профессори В.Лебедев ҳам молия назариясини ривожлантиришга муносиб хизмат кўрсатган. У молиянинг таркибига фақат пул даромадларини киритибгина қолмасдан, натурал солиқларни ҳам киритади, давлат харажатларини эса, унинг таркибидан чиқаради

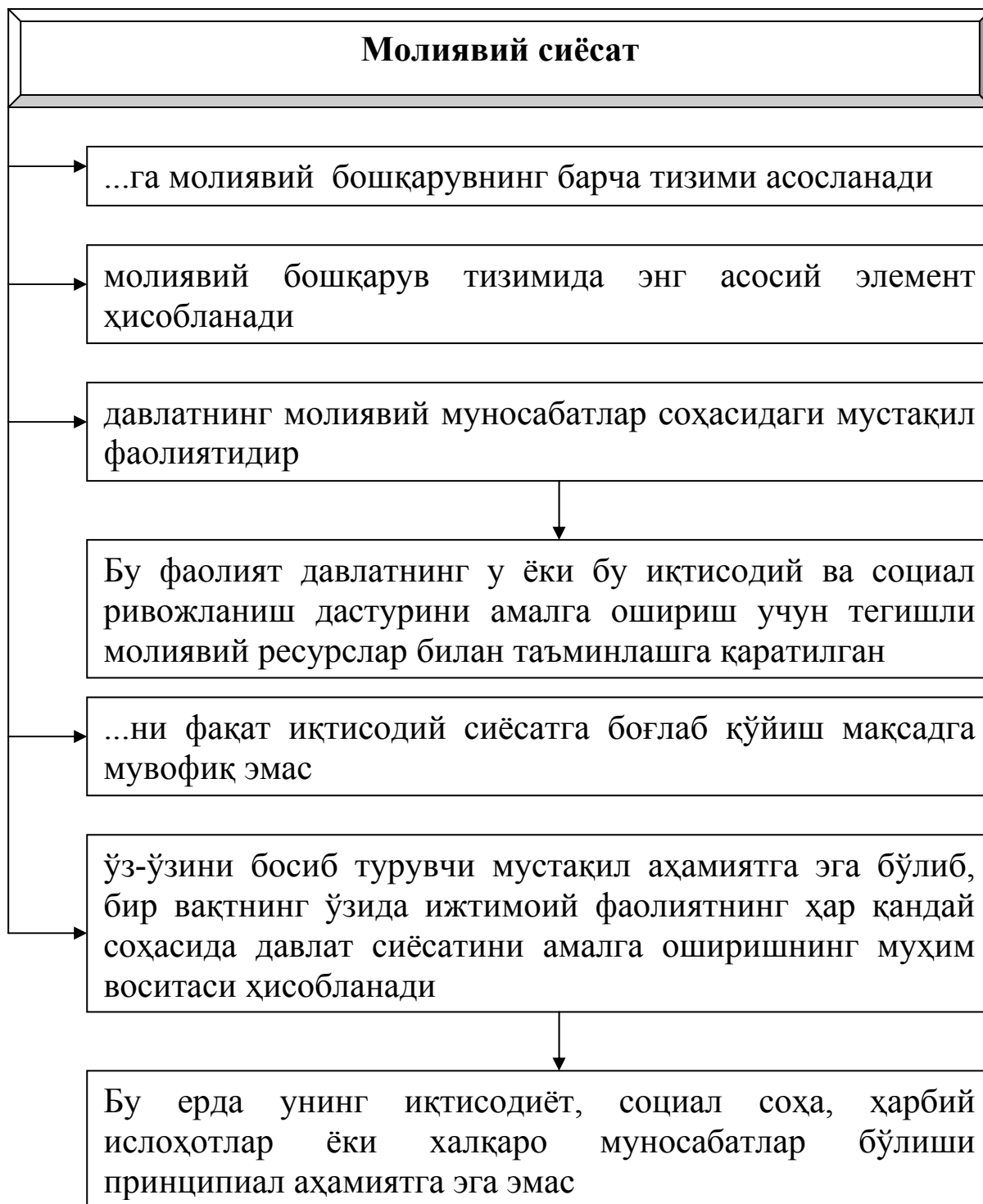
XX асрнинг бошларида молияга оид М.Боголепов, В.Твердохлебов, А.Буковецкий ва П.Гензелларнинг асарлари пайдо бўлади

Шўролар даврида молия фанининг тараққий этишида В.Дьяченко, А.Александров, А.Бирман, Э.Вознесенский, В.Колесников, В.Чантладзе, Б.Болдырев, В.Родионова, П.Никольскийлар ўзига хос тарзда ёндошганлар. Уларнинг асарлари ҳозирги кунда ўз талабига эга бўлмаса-да, бизнинг фикримизча, кейинги йиллар тадқиқотчилари учун улар қизиқарли предмет бўлиши, шубҳасиз

“Молия” фанининг генезиси (тараққиёти)да ва унинг назарий масалаларини тадқиқ этишда ўзбекистонлик молиячи олимларнинг залвори, баъзи бир объектив ва субъектив сабабларга кўра, юқори бўлмаса-да, шундай бўлишига қарамасдан бу борада академик М.Шарифхўжаев, проф. Ҳ.Собиров, доц. Х.Муратов, доц. Ҳ.Мухамедназаров, проф. Қ.Яҳъёев, проф. О.Олимжонов, проф. Т.Маликов, проф. Аб.Ваҳобов, проф. Ал.Ваҳобов, проф. Ё.Абдуллаев, проф. Н.Ҳайдаров, проф. О.Иминов, проф. А.Жўраев, проф. М.Альмардонов, проф. Н.Жумаев, проф. Т.Бобокулов, проф. Н.Кўзиёва, проф. Ш.Тошматов, проф. М.Хамидулин, проф. Б.Тошмуродова, проф. А.Омонов, проф. Ф.Мирзаев ва бошқаларнинг қарашлари ҳам ўз ўрнига эга.

2-БОБ. МОЛИЯВИЙ СИЁСАТ

2.1. Молиявий сиёсатнинг мазмуни ва принциплари

Сиёсат, сиёсий таъсир ва сиёсий раҳбарлик қуйидаги уч элементлардан таркиб топади

бош мақсадни аниқлаш ва қўйиш ҳамда жамият ҳаётининг маълум бир даврига хос қўйилган мақсадларга эришиш учун ечилиши зарур бўлган истиқболдаги ва яқин кунлардаги вазифаларни конкретлаштириш

ёрдамида қўйилган мақсадларга қисқа муддатларда эришилдиган, яқин кунлардаги ва истиқболдаги вазифалар эса оқилона тартибда ҳал қилинадиган муносабатларнинг методлари, воситалари ва конкрет шакллари ишлаб чиқиш

қўйилган вазифаларни ечишга қодир бўлган кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш, уларнинг бажарилишини ташкил қилиш

Демак,

такрор ишлаб чиқаришнинг алоҳида эҳтиёжларини қондириш ва узлуксиз такрор ишлаб чиқариш жараёнини молиявий ресурслар билан таъминлаш учун ижтимоий бойликни шакллантириш, тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнларига йўналтирилдиган мақсад ва вазифаларнинг ечилишини аниқлашга **молиявий сиёсат** дейилади

Молиявий сиёсат

...га қуйидагича бошқа таъриф ҳам бериш мумкин

молиядан фойдаланишнинг методлари, уни ташкил қилишнинг амалий шакллари ва методологик принципларининг мажмуига (йиғиндисига) **МОЛИЯВИЙ СИЁСАТ** дейилади

айрим ҳолларда давлатнинг ўз функцияларини бажариши учун молиявий муносабатлардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган давлат органларининг маълум бир фаолияти сифатида талқин қилинади

Бундай талқин ўзида бир неча хавфни мужассам этади

миллий хўжалик тараққиётида давлатнинг роли тўғрисидаги жамиятда ҳукмрон бўлган тасаввурларга мувофиқ равишда давлатнинг вазифалари ва функциялари ҳам ўзгаради, трансформацияланади. Масалан, мамлакат иқтисодиётига давлатнинг аралашуви, аҳоли турмуш даражаси социалистик шароитларини тенглаштириш ва шунга ўхшаш давлатнинг функциялари ва вазифаларини аниқлайдиган бошқа бир қанча масалалар ҳамон мунозаралигича қолмоқда

молиявий сиёсатдан фақат давлатнинг функцияларини бажариш воситаси (инструменти) сифатида фойдаланиш давлат ҳокимият органлари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари билан молия тизимининг бошқа субъектлари, яъни айнан мамлакатнинг аҳолиси ва хўжалик юритувчи субъектлари манфаатлари ўртасида қарама-қаршилиқларни келтириб чиқади

Молиявий сиёсатга оид уч мантиқий хулоса

биринчидан

молиявий сиёсат фақат ўз манфаатларини кўзда тутадиган ҳокимият органларининг у ёки бу мақсадларга эришишининг инструменти эмас, балки жамиятнинг социал-иқтисодий вазифаларини ечиш воситаси бўлиши керак

иккинчидан

давлатнинг молиявий сиёсати фақат давлат ҳокимият органларининг эмас, балки молия тизими барча субъектларининг манфаатларини ҳисобга олиши лозим

учинчидан

давлат молиявий сиёсати ва давлат ҳокимият органларининг молиявий сиёсатини фарқлаш зарур

Шундай қилиб, давлат молиявий сиёсатини мамлакат молия тизимининг барча бўғинларида молиявий ресурсларнинг ўсишини баланслаштирилган (мутаносиблаштирилган) ҳолда таъминлаш бўйича давлат социал-иқтисодий сиёсатининг бир қисми сифатида қараш керак. Хорижий тажрибаларнинг кўрсатишича, молиявий ресурсларнинг баланслаштирилган (мутаносиблаштирилган) ҳолда ўсишининг зарурлигини инкор этиш мамлакат молия тизимининг ўзини деградациялашувига, иқтисодиётнинг емирилиши ва вайрон бўлишига олиб келади

**Молиявий сиёсатнинг ўзига хос бўлган
энг асосий хусусияти**

бу сиёсат мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланишига ва иқтисодий муваффақиятларга узлуксиз равишда таъсир кўрсатиб туришга йўналтирилган бўлиши керак. Бундай сиёсат аҳолининг турмуш фаровонлиги таъминлаб ва давлат даромадларининг манбаини кўпайтириб, молиявий хўжаликка нисбатан энг юқори натижаларни бериши мумкин

Молиявий сиёсатнинг ана шунга
йўналтирилганлиги орқали унинг
қуйидаги **энг асосий мақсадини** аниқлаш
мумкин

жамиятнинг социал-иқтисодий тараққиёти, аҳоли турмушининг даражаси ва сифатини ошириш учун молиявий шароитларни яратиш молиявий сиёсатнинг **энг асосий мақсадидир**

**Корхона молиявий сиёсатининг мақсади қуйидагилардан
иборат бўлиши мумкин**

→ рақобат кураши шароитида корхонанинг соғлом ҳаёт кечиришига (фаолият кўрсатишига) эришиш

→ йирик молиявий муваффақиятсизликлардан ва банкротга (касондга) учрашдан қочиб қутилиш

→ рақобатчилар билан курашда етакчиликка (лидер бўлишга) эришиш

→ корхонанинг бозор қийматини максималлаштириш

→ корхона иқтисодий салоҳиятининг ўсиш суръатларини барқарор ўстириш

→ ишлаб чиқариш ва реализация ҳажмини ошириш

→ фойдани максималлаштириш

→ харажатларни минималлаштириш

→ рентабелли фаолиятни таъминлаш

→ ва бошқалар

Молиявий сиёсат

молиянинг ўзида (бошқарув объектларида) бевосита мужассам бўлган бошқарувнинг салоҳиятли имкониятларини, ишнинг конкрет методлари, молия тизимининг (бошқарув субъектлари) органларини ташкил қилиш билан ягона жойга боғлашга имкон беради

дунёнинг барча мамлакатларида молия тизими орқали амалга оширилиб, унинг фаолияти қуйидаги принциплар асосида қурилади

МОЛИЯ
ТИЗИМИ
бўғинларининг ўзига
хос бўлган
хусусиятларини
инобатга олиб
молиявий
бошқарувни
амалга
ошириш

барча
молиявий
муассасалар
функцияларининг
умумийлиги

барча қуйи
бошқарув
органларининг
фаол
иштирокида
марказдан
умумий
бошқариш

Молиявий сиёсатни амалга оширишнинг (ўтказишнинг, ҳаётга татбиқ этишнинг) асосий методологик принциплари

пировард мақсадга боғлиқлик

хўжалик барча тармоқларининг макроиқтисодий баланслаштирилганлиги (мувозанатлилиги, мутаносиблиги)

жамият барча аъзоларининг манфатларига мувофиқлиги (мос келиши)

реал (ҳақиқий) имкониятлар асосида ички ва ташқи иқтисодий шароитларни ҳисобга олиш

Молиявий сиёсатнинг амалга оширилишини давлат томонидан ўз функциялари ва дастурларини (узок, ўрта ва қисқа муддатли) бажариш учун молиявий ресурсларни мобилизация қилиш (жалб қилиш), уларни тақсимлаш ва қайта тақсимлашга йўналтирилган давлат тадбирларининг мажмуи таъминлайди

Бу тадбирларнинг орасида молиявий муносабатларнинг шакллари ва нормаларини ҳуқуқий регламентация қилиш (тартибга солиш) муҳим ўрин эгаллайди

Молиявий сиёсатнинг мазмуни

у қамраб олиши мумкин бўлган молиявий муносабатлар ривожланиши йўналишларининг умумий комплекси билан белгиланади

Уларнинг таркибига қуйидагилар кириши мумкин

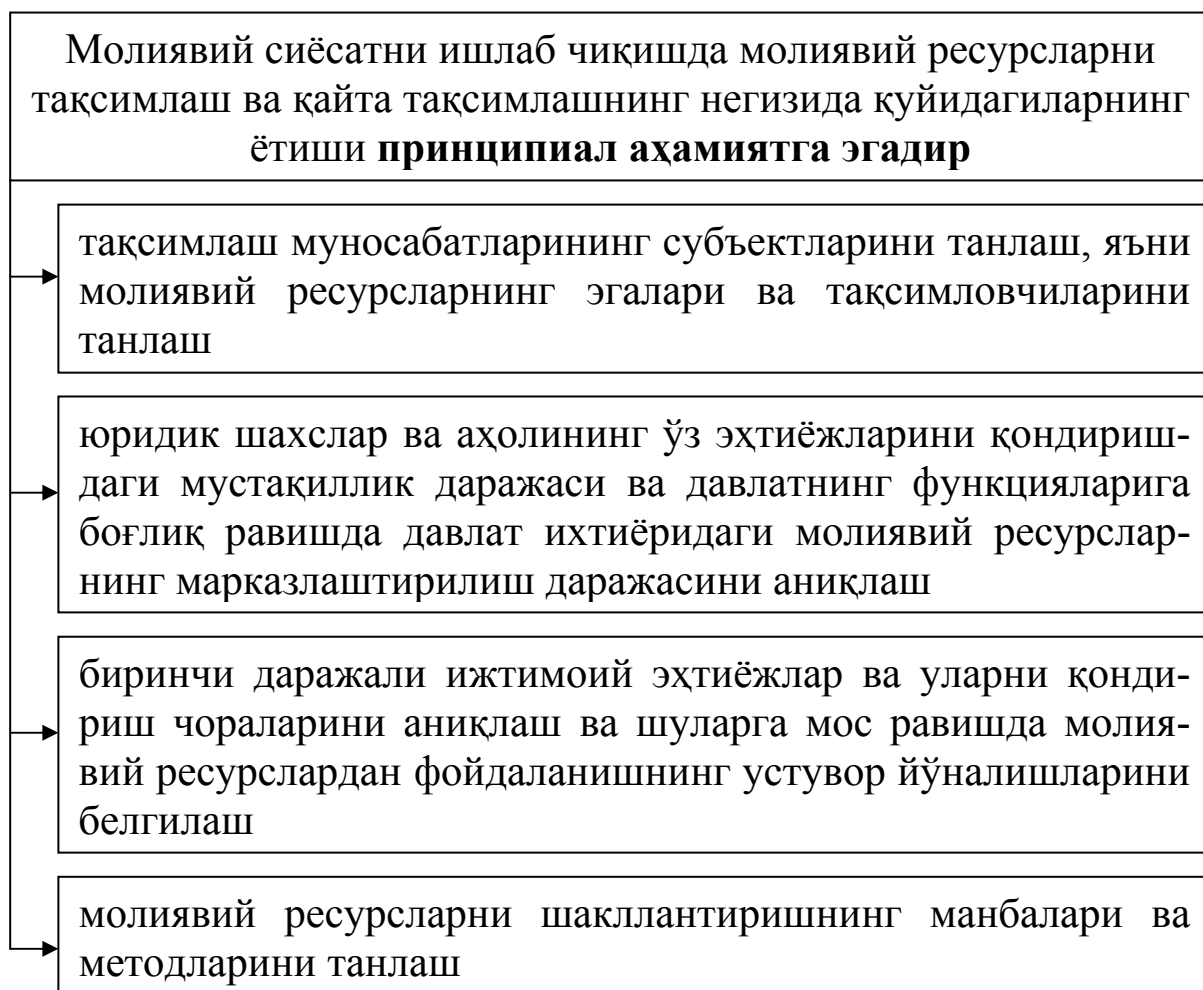
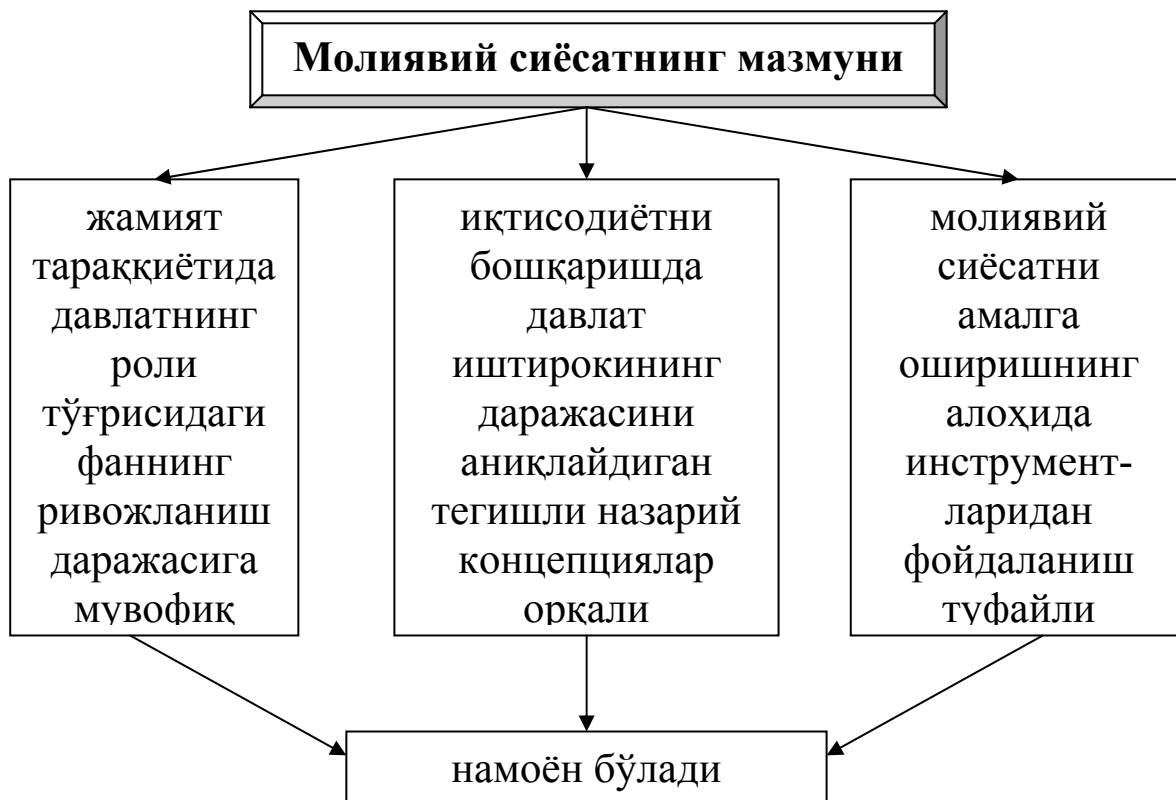
→ молиявий сиёсатнинг умумий концепциясини (унинг мақсадларини, принципларини, вазифаларини, амалга ошириш босқичларини ва энг самарали методларини) ишлаб чиқиш

→ макродаражада ва бозор иқтисодиётининг субъектлари даражасида иқтисодий ўсишни рағбатлантирадиган бозор иқтисодиётининг ривожланишига мос (адекват) бўлган динамик ҳолдаги молия механизмини шакллантириш

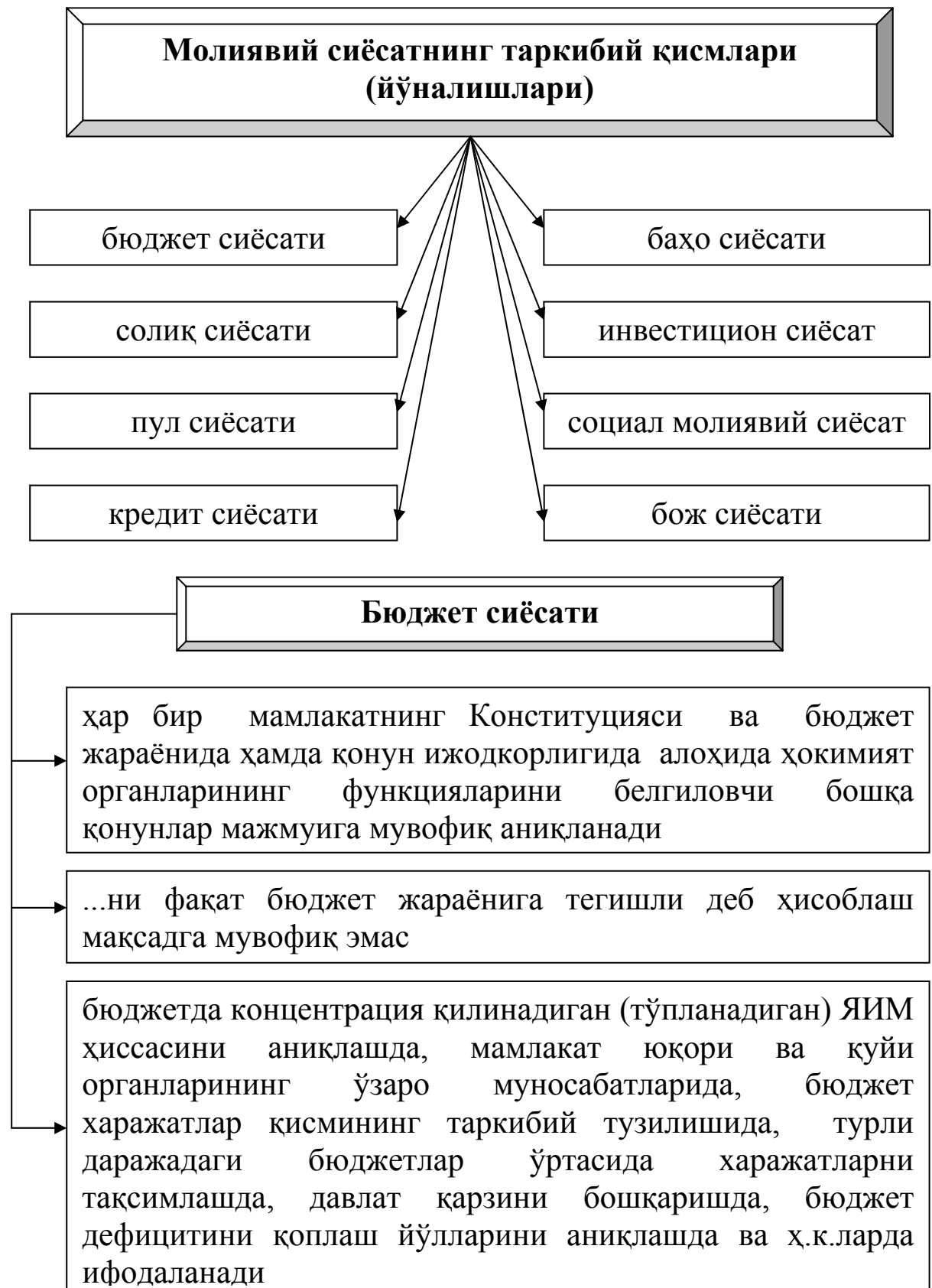
→ марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган ресурслар ва молиявий оқимларнинг самарали бошқарилишини ошириш бўйича чоралар тизимини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш

→ ижтимоий такрор ишлаб чиқариш ва иқтисодиётни истиқболли реструктуризация қишлишдаги ролига мувофиқ равишда социал иқтисодий тизимнинг барча даражалари ва соҳалари бўйича молиявий ресурсларни оқилона (оптимал) тақсимлашни ташкил қилиш

→ иқтисодий ўсишнинг жорий ва истиқболдаги молиявий салоҳиятини шакллантириш

2.2. Молиявий сиёсатнинг таркибий қисмлари (йўналишлари)

Солиқ сиёсати

молиявий сиёсатнинг энг муҳим қисми (йўналиши) ҳисобланади

Беш юз йилдан ортиқроқ вақт мобайнида замонавий молия фани солиқларга нисбатан муносабатини аниқ белгилаш имконига эга бўлган. Бу муносабатлар қуйидагилардан ташкил топади:

→ солиқларсиз давлатнинг фаолият кўсатиши мумкин эмас

→ солиқли ундириш қатъий ўсиш тенденциясига эга

→ оқилона солиқ оstonасидан ўтилганидан сўнг табиий такрор ишлаб чиқариш жараёни бузилади – иқтисодиётнинг ўз-ўзидан бузилиши (емирилиши) содир бўлади

→ таназзул даврида солиқлар мумкин қадар минимал даражада ўрнатилмоғи лозим. Бунинг натижасида мамлакатнинг иқтисодий механизми ички инвестицион салоҳиятни сафарбар этиш ҳисобидан тикланади

→ солиқнинг юқори оstonаси капиталнинг четга чиқиб кетишига олиб келади

→ иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш керак, албатта. Бироқ, суммар ўлчовларда соф даромаднинг 30%дан ортиқ қисмининг ундирилишида мамлакатнинг иқтисодий ўсиши тўхтайд

Солиқ сиёсати

молиявий сиёсатнинг энг муҳим қисми (йўналиши) ҳисобланади

Беш юз йилдан ортиқроқ вақт мобайнида замонавий молия фани солиқларга нисбатан муносабатини аниқ белгилаш имконига эга бўлган. Бу муносабатлар қуйидагилардан ташкил топади (давоми):

солиқ имтиёзлари очиклик характериға эға бўлиши ва барча такрор ишлаб чиқариш субъектлари учун тенг бўлиши керак

солиқ тизими конфискацион характерға эға бўлмаслиги лозим

қонунлар ва қоидаларнинг барқарорлигини давлат кафолатлаган иқтисодий тизимда солиқларнинг суммар ўлчови барқарор ўсиш тенденциясига эға бўлади. Барқарорлик кафолати сифатида давлат ўзининг мажбуриятларини бузишни бошладими, капитал хуфёна иқтисодиётға ёки хорижға ўтишни бошлаб, бюджетнинг даромадлар базасини (асосини) қисқартираверади

солиқ тизими оддий, очик ва самарали бўлмоғи лозим. Солиқлар сонини, солиққа тортиш объектларини кўпайтириш, кўп босқичли солиқларни жорий этиш солиқларни ундириш бўйича харажатларнинг ортишиға, боқиманда ва жарималарнинг ўсишиға ва пировардида, мулкни қамоққа олиш, солиқ тўловчини касод деб эълон қилиш ва ҳ.к. йўллар орқали иқтисодиётнинг емирилишиға олиб келади

Солиқ сиёсати

молиявий сиёсатнинг энг муҳим қисми (йўналиши) ҳисобланади

Беш юз йилдан ортиқроқ вақт мобайнида замонавий молия фани солиқларга нисбатан муносабатини аниқ белгилаш имконига эга бўлган. Бу муносабатлар қуйидагилардан ташкил топади (давоми):

солиққа тортиш эгри (билвосита) тизимининг устуворлиги бюджет даромадларини шакллантириш нуқтаи-назаридан қулай ҳисобланади. Лекин бу нарса, охир оқибатда, мамлакат аҳолиси асосий қисмининг қашшоқланишига олиб келади. Чунки бундай солиқларнинг юки товарлар ва хизматларнинг якуний (охирги) истеъмолчиси гарданига (зиммасига), яъни яшаш минимуми даражасида ёки социал тирикчилик даражасида даромадга эга бўлган аҳолининг 80-90% қисмига юкланади. Бу парадокс даромадларнинг турли даражаларида истеъмолнинг нисбатан бир хил даражасига асосланган

эгри (билвосита) солиқлар тизимининг хавфлилиги шундаки, бу тизимда аҳолининг асосий қисмидан жамғармалар олиб қўйилади ва бу, ўз навбатида, кредит тизими ва иккиламчи молиявий бозор тизимининг асосларини бузади, эгри (билвосита) солиқларни соғлиқ учун зарарли бўлган товарлар, зебу-зийнат буюмлари, айрим ҳолларда импорт қилинадиган товарлар ва хизматлар ва бошқа бир қанча ўзига хос бўлган махсус ҳолатларга нисбатан жорий этиш зарур

даромад ва мол-мулкдан олинадиган солиқлар солиқ базасининг асосийси бўлиб ҳисобланиши (хизмат қилиши) керак. Уларни пропорционал солиққа тортиш принципларига асосан қурмоқ лозим

Пул сиёсати

молиявий сиёсатнинг таркибий қисмларидан (йўналишларидан) яна биридир

Агар муомаладаги пул миқдори товарлар массаси миқдорига (пулнинг айланиш тезлигини ҳисобга олган ҳолда) мос келмаса, пул массасининг етмаган қисми қоғоз пуллар (пулларнинг суррогати) ҳисобидан ёки хорижий валюта ҳисобидан тўлдирилади (тикланади). Ва аксинча, агар пул массаси унга бўлган талабдан ортиқ бўлса, ё пул массасининг мамлакатдан четга чиқиши (оқиши) ёки миллий валютанинг қадрсизланиши содир бўлади

Товарлар массаси чекланганда пул эмиссияси бошқа мамлакатларнинг пул бирлигига нисбатан миллий пул бирлигининг қадрсизланишига олиб келади

...нинг таркибий қисмларидир (йўналишларидир) бўлиб эмиссия сиёсати ва миллий валютанинг барқарорлиги ҳам ҳисобланади

Эмиссион сиёсат муомала учун зарур бўлган пулнинг миқдорини аниқлашдан ташқари яна бошқа бир йўналишга эга. Бу йўналиш бюджет даромадларини кўпайтиришдир. Ана шу йўналиш алоҳида эҳтиёткорликни талаб этади. Чунки маълум бир миқдорий чегарадан ўтилганидан сўнг пул тизими инфляцияга мойил (таъсирчан) бўлиб қолади, яъни бюджет даромадларининг реал қадрсизланиши содир бўлиши мумкин. Агар қандайдир бир сабабларга кўра давлат ўз пул тизимини тартибга солишга қодир бўлмаса, мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигига путур етади

Кредит сиёсати

ҳам молиявий сиёсатнинг таркибий қисми (йўналиши) бўлиб, унинг намоён бўлиши мамлакатнинг кредити тизими орқали амалга оширилади

Кредит тизими ссуда капиталининг фаолият кўрсатишини таъминлайди. Ўз навбатида, ссуда капитали такрор ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширишнинг муҳим шарти ҳисобланиб, айланма маблағларни тўлдириш ва инвестициялар учун маблағларнинг қарзга олинишини таъминлайди. Иқтисодиётнинг кредит сектори ўртача фойда нормасини тенглаштириш учун ҳам хизмат қилади. Фоиз ставкасининг даражаси жамиятдаги иқтисодий фаолликка салбий таъсир кўрсатиши мумкин. У асоссиз даражада юқори бўлса, қуйидаги салбий оқибатларга олиб келиши мумкин:

кредитларнинг қайтарилмаслиги

ишлаб чиқариш сектори ва хизматлар секториди маҳсулотлар нархининг ўсиши

қарзга олувчилар рентабеллик даражасининг пасайиши ва бунинг оқибатида солиққа тортиладиган базанинг қисқариши

ишлаб чиқаришнинг қисқариши

такрор ишлаб чиқариш жараёни субъектлари даромадларининг пасайиши натижасида ички истеъмол бозорининг торайиши

Баҳо сиёсати

молиявий сиёсатнинг таркибий қисми (йўналиши)

монопол товар ва хизматлар баҳоси ва тарифининг коррективка қилиниши (ўзгартирилиши) орқали ифодаланади

Ер, ости бойликлари, сув ҳавзалари, темир йўллар, электр узатиш тармоқлари, нефт ва газ қувурлари давлатнинг монопол эгалигидадир. Бу тармоқлар товарлари ва хизматлари баҳосининг ўсиши (ортиши) миллий хўжалик барча бошқа секторларида баҳоларнинг ўсишига олиб келади

иқтисодиётни тартибга солишнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади

Инвестиция сиёсати

мамлакат иқтисодиётининг реал секторига ўз ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш учун шароитларни яратиш бўйича тадбирлар комплексидан иборат

давлат бошқаруви ва хўжалик юритувчи субъектлар молиясини бошқаришнинг турли даражаларида амалга оширилади

...нинг асосий вазифаси мамлакат иқтисодиётига инвесторлар томонидан молиявий ресурсларни киритиш (жойлаштириш), мамлакатдан капиталнинг “қочиб” кетмаслиги ва аксинча, мамлакатга хорижий капиталлар оқимининг кириб келиши учун шароитларни яратиш орқали ифодаланади

Социал молиявий сиёсат

Конституцияга мувофиқ мамлакат аҳолисининг ҳуқуқларини молиявий жиҳатдан таъминлаш билан боғлиқ

Ҳозирги пайтда бу сиёсат, ўз навбатида, қуйидагиларни ўз ичига олади

пенсия сиёсати

аҳоли айрим социал гуруҳларига молиявий ёрдам кўрсатиш сиёсати

иммиграцион сиёсат

бошқа сиёсатлар

Бож сиёсати

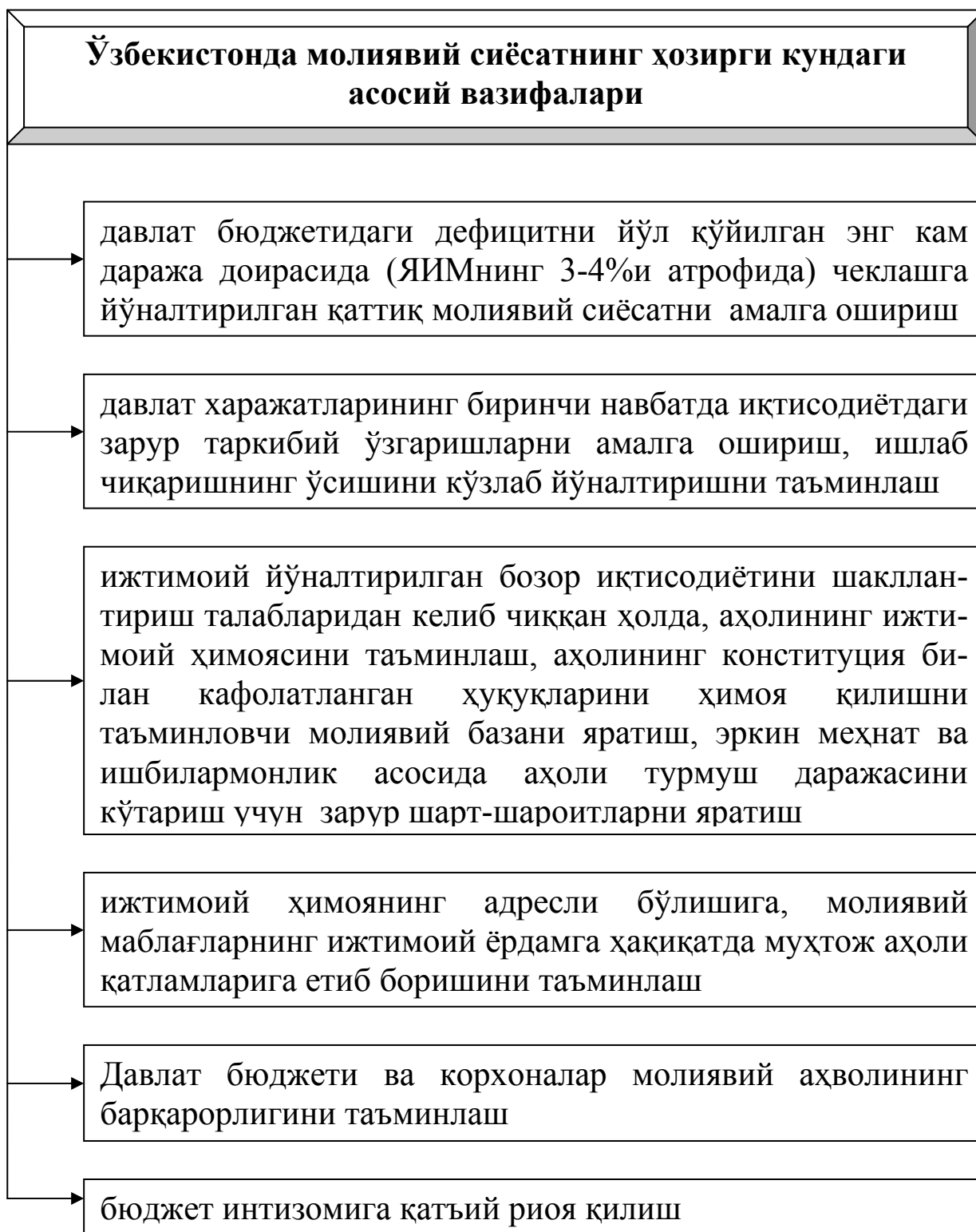
мамлакат иқтисодиётига таъсир кўрсатишнинг ўзига хос усули бўлиб, у бир томондан, мамлакат ички бозорига импорт қилинаётган товарлар ва хизматларни кенгайтириши ёки чеклаши, иккинчи томондан эса, мамлакатдан товарлар ва хизматлар экспортини рағбатлантириши ёки унга тўсқинлик қилиши мумкин

бумеранг ҳаракатига эгадир

йўналишининг танланиши мамлакатнинг иқтисодий аҳволига мос келиши керак

божхона божлари ва тўловларини оширишга йўналтирилган бюджет сиёсатига боғлиқ бўлади

2.3. Ҳозирги босқичдаги молия сиёсати ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистонда молиявий сиёсатнинг ҳозирги кундаги асосий вазифалари (давоми)

солиқ сиёсатини такомиллаштириш, солиқларнинг иқтисодиётга рағбатлантирувчи таъсирини кучайтириш

солиқ тизимининг ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсирини ошириш; корхоналар зиммасидаги солиқ юкини камайтириш, қўшилган қиймат ва фойда солиғидан олинadиган солиқ ставкаларини камайтириш ва шу асосда ишлаб чиқаришни жонлантиришга туртки бериш; солиқ тушумлари таркибини тубдан ўзгартириш, ресурслар, мол-мулк солиғининг ролини ошириш, жисмоний шахслардан солиқ ундиришнинг прогрессив тизимини жорий этиш

маҳаллий бюджетларни шакллантириш манбалари бўлган республика солиқлари билан маҳаллий солиқлар ўртасида аниқ чегара ўтказиш

Давлат бюджети даромадларини катта қисмини жойларга бериктириш, маҳаллий бюджетларнинг даромад манбаларини мустаҳкамлаш

солиқ сиёсати белгилаб берган чора-тадбирларни амалиётга тадбиқ этувчи тегишли молия-солиқ механизмининг ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш

ва бошқалар

Ҳозирги босқичдаги молия сиёсати ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Ҳозирги вақтда мамлакатимиз молия сиёсати муаммолари қаторига унинг ҳаёт (давр) билан ҳамнафаслигини таъминлаш, унинг давлатимиз ривожланишининг ўзгарган шароитларига тезда мослаша билишини таъминлаш, ўз ечимини кутаётган вазифаларни ҳал этиш учун керакли усулларни ўз вақтида топа билиш, стратегик концептуал ечимларни ишлаб чиқиш, маблағларга қараб яшаш талабига риоя этилишини таъминлаш, фуқаролар ижтимоий талаб-эҳтиёжларини қондиришнинг молиявий базасини (асосини) белгилашда қолдик ёндашувидан (усулидан) ижтимоий харажатларнинг адреслилигини таъминлашга ўтиш каби тадбирлар киради

Ҳозирги шароитда ишлаб чиқилган давлат молия сиёсати концепциясининг мақсади иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини бутун чоралар билан ошириш асосида жамият аъзоларининг турмуш фаровонлиги даражасини таъминлашдан иборат

Жамият тараққиёт ҳозирги босқичининг молия сиёсати молия стратегияси талаблари асосида ва юзага келган иқтисодий шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган

Сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий шароит ўзгариши билан давлат харажатлари доимо ўсиб боради. Шу муносабат билан ҳозирги молия сиёсати давлат молия ресурсларининг мунтазам ўсишини таъминлашга қаратилган тадбирларни назарда тутди

Ҳозирги босқичдаги молия сиёсати ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Бюджетга тушаётган тўловлар ҳажмини оширишнинг зарурлиги хўжалик бўғинларининг ишчан фаоллигини жонлантиришга қаратилган молия сиёсатининг ҳаётга татбиқ этилишини талаб қилади

Молиявий сиёсатни фаоллаштириш мақсадида молиявий ресурсларни қайта тақсимлаш амалиётини тубдан ўзгартириш катта аҳамиятга эга

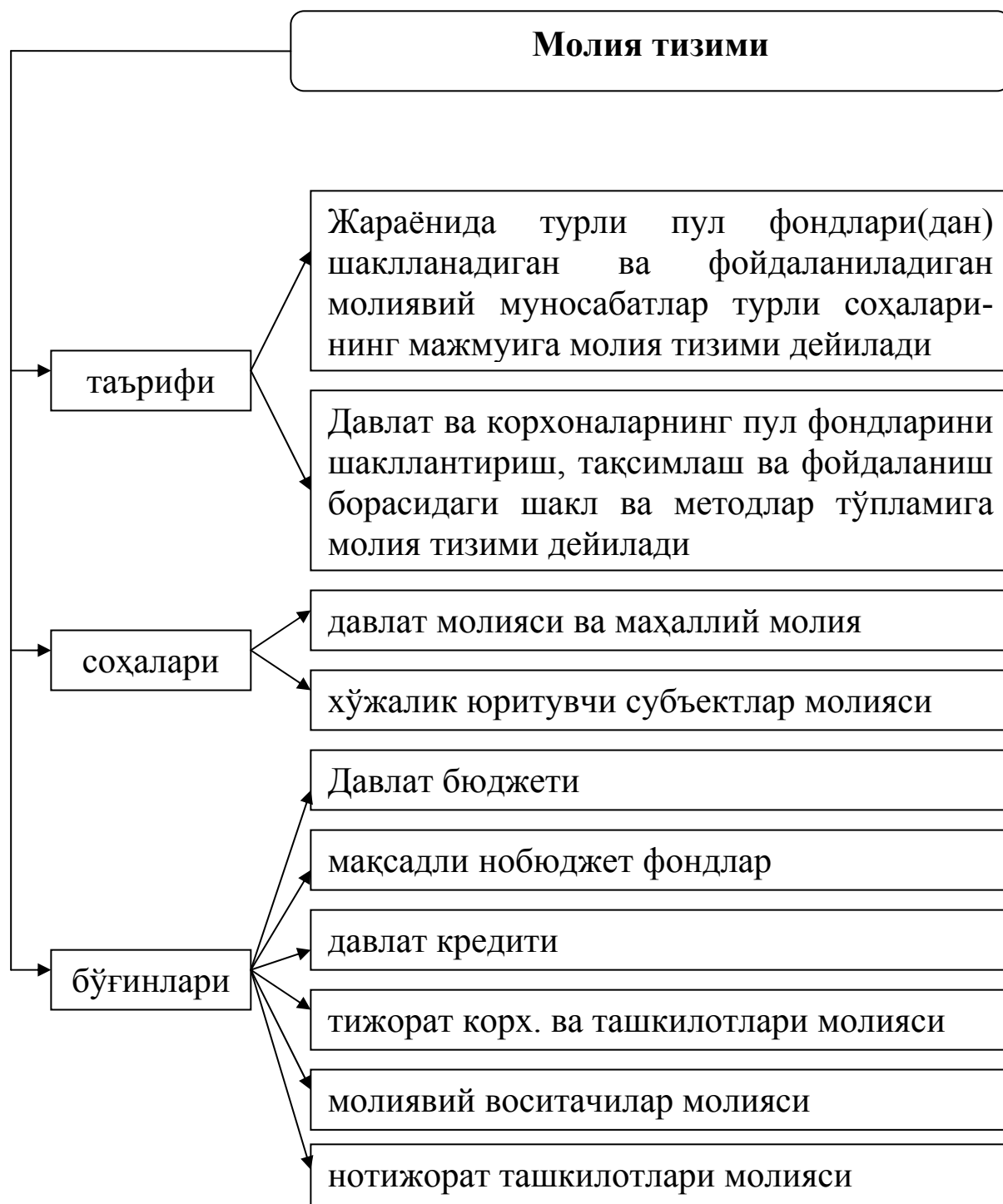
Молиявий сиёсат реал молиявий имкониятларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилиши ва татбиқ этилиши зарур. Сарфлар (харажатлар) молия ресурсларининг кўпайганидагина ўсиши мумкин

Иқтисодий ва молиявий сиёсатнинг ҳамма тадбирлари, бир томондан, аҳолига ўз даромадларини ошириш имкониятини бериш, иккинчи томондан эса тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун мақбул шароитларни яратишга қаратилиши керак

Молиявий сиёсатнинг тубдан ўзгаришига мос равишда молия механизми ҳам қайта қурилмоғи лозим. Молия механизмини қайта қуришнинг мақсади бозор муносабатлари асосида ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигига унинг таъсирини кучайтириш, молия ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишни таъминлашдир. Молия механизмини қайта қуриш негизида корхона, ташкилотлар ишининг якуний натижаларини яхшилаш учун хўжалик ташаббускорлиги ва масъулиятини бутун чоралар билан кучайтириш талаб қилинади

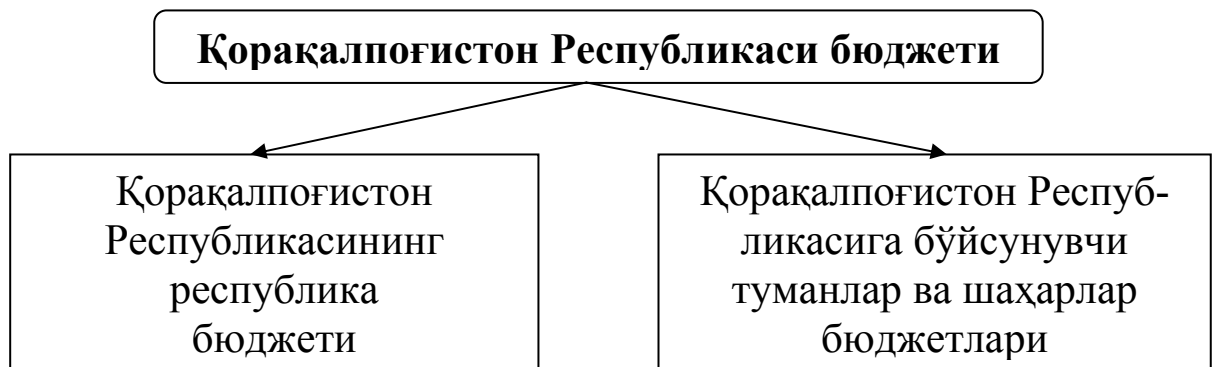
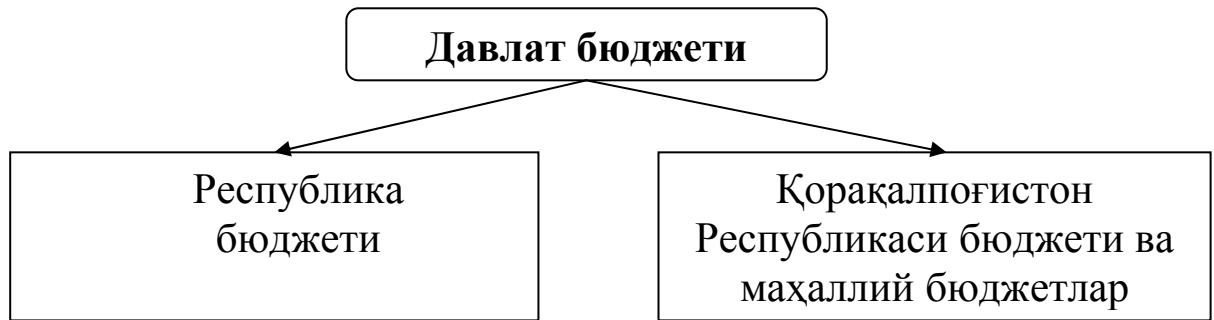
3-БОБ. МОЛИЯ ТИЗИМИ

3.1. Молия тизимининг соҳалари ва бўғинлари

Молия тизими

**Туманга бўйсунадиган
шаҳарлари бўлган
туманнинг бюджети**

туман
бюджети

туман бўйсунувидаги
шаҳарлар бюджети

**Ҳозирги шароитда Давлат бюджети ўз олдида турган
қуйидаги муаммоларни ҳал этиши керак**

даромадлар базасини (асосини)
мустаҳкамлаш асосида бюджет
дефитининг даражасини камайтириш

мамлакат тараққиётининг устувор
йўналишлари бўйича бюджет харажатларини
реструктуризация қилиш

бюджет ёрдамида
тартибга солиш механизмини
такомиллаштириш

бюджет ассигнованияларидан
самарали фойдаланиш устидан
назоратни кучайтириш

Маблағлардан фойдаланишнинг мақсадли йўналтирилганлиги белгиси бўйича давлат мақсадли фондларини қуйидаги гуруҳларга бирлаштириш мумкин

социал мўлжалланган (йўналишга эга бўлган) давлат мақсадли фондлари (нобюджет фондлар ёки бюджетдан ташқари фондлар)

тармоқлараро ва тармоқ характерига эга бўлган давлат мақсадли фондлари (нобюджет фондлар ёки бюджетдан ташқари фондлар)

Айрим ҳолатларда (ҳолларда) ҳудудий йўналтирилган (мўлжалланган) давлат мақсадли фондлари (нобюджет фондлар ёки бюджетдан ташқари фондлар) ташкил қилиниши (шакллантирилиши) мумкин

Давлат мақсадли фондлари молия тизими “Давлат молияси ва маҳаллий молия” соҳасининг алоҳида бўғини сифатида қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин

Республика Йўл жамғармаси (фонди)

Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасининг махсус ҳисоб варағи

Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат фонди

Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси (фонди) ва бошқалар

Давлат кредити

молия тизими “Давлат молияси ва маҳаллий молия” соҳасининг ўзига хос бўғини ҳисобланади

...нинг ўзига хослиги давлатнинг марказлаштирилган фондларига маблағларни жалб қилиш бўйича молия-кредит муносабатларининг алоҳида шакллари билан белгиланади

давлат, юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги пул муносабатларининг ўзига хос алоҳида шаклидан иборатдир. Бунда давлат, асосан, маблағларни қарзга олувчи ва шунингдек, кредитор ва гарант (кафил) сифатида ҳам майдонга чиқади

...да миқдорий жиҳатдан маблағларни қарз олувчи сифатида давлатнинг фаолияти устунлик қилади. Давлатнинг кредитор сифатидаги операциялари, яъни давлат юридик ва жисмоний шахсларга ссудалар тақдим қилганда ёки гарант (кафил) бўлганда, анча торроқдир (тор доирададир)

...нинг зарурлиги давлат харажатларининг давлат ўз даромадлари базасини кенгайтириш имкониятларига нисбатан юқори суръатларда ўсиши билан боғлиқ бўлиб, бу нарса бюджет дефицити шароитида режалаштирилган бюджет харажатларининг қопланишини таъминлайди

Хўжалик юритувчи субъектлар молияси

Молия тизимининг ана шу соҳасида даромадларнинг асосий қисми шаклланади ва улар, охир оқибатда давлат томонидан ўрнатилган қоидаларга мувофиқ равишда қайта тақсимланиб, барча даражадаги бюджетлар ва нобюджет фондларининг даромадларини шакллантиради

Бир вақтнинг ўзида бюджет (молиявий) маблағлар(и)нинг катта қисми тўғридан-тўғри бюджетдан молиялаштириш, бюджет ссудалари ва давлат кафолатлари шаклида корхоналарнинг жорий ва инвестицион фаолиятларини молиялаштиришга йўналтирилиши мумкин

Молия тизимининг бу соҳаси тижорат корхоналари ва ташкилотлари молияси, молиявий воситачилар молияси ва нотижорат ташкилотлар молияси каби бўғинлардан ташкил топади

Бу гуруҳга кирувчи хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий муносабатлари тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш, даромадлар ва харажатларни шакллантириш, мулкка эгаллик қилиш, ўз зиммаларига олган мажбуриятларини бажариш шаклларига боғлиқ равишда ўзига хос бўлган хусусиятларга эгадир.

Бир вақтнинг ўзида, тижорат корхоналари ва ташкилотлари молияси муҳим аҳамият касб этиб, айнан шу ерда молиявий ресурсларнинг асосий қисми шакллантирилади. Мамлакатнинг умумий молиявий аҳволи ана шу корхоналар молиясининг аҳволи билан белгиланади

Тижорат корхоналари ва ташкилотлари молияси

Бозор муносабатлари шароитида корхоналар ўзларининг фаолиятларини тижорий ҳисоб асосида амалга оширадилар

Уларнинг харажатлари ўз даромадлари ҳисобидан қопланиши керак

Меҳнат жамоалари ишлаб чиқариш ва социал ривожланишининг асосий манбаи фойда ҳисобланади

Бу соҳа корхоналари

реал равишда молиявий мустақилликка эга

маҳсулотни сотишдан олинган тушумни уларнинг ўзи мустақил равишда тақсимлайди

ўзларининг ихтиёрига кўра фойдадан фойдаланадилар

ишлаб чиқариш ва социал фондларни шакллантирадилар

молиявий бозорнинг ресурсларидан – банк кредитлари, облигациялар эмиссияси, депозит сертификатлари ва молиявий бозорнинг бошқа инструментлари – фойдаланган ҳолда инвестициялаштириш учун зарур бўлган маблағларни қидириб топадилар

Нотижорат асосда хўжалик юретишнинг асосий хусусиятлари

фаолиятнинг фойда олишга эмас, балки маълум бир миссияга эришишга йўналтирилганлиги

эълон қилинган мақсадларга эришиш учун олинган фойдадан восита сифатида фойдаланиш

бозор хўжалигининг иқтисодий самарадорлиги ва фаолиятнинг социал самарадорлигини биргаликда қўшиб олиб бориш

Нотижорат ташкилотлари фаолиятининг молиявий манбаларини

бюджет ассигнованиялари (бюджетдан ажратмалар)

тижорат фаолиятидан олинадиган даромадлар

тижорат тузилмалари ва хусусий шахсларнинг қурбонликлари (хомийлик ёрдамлари)

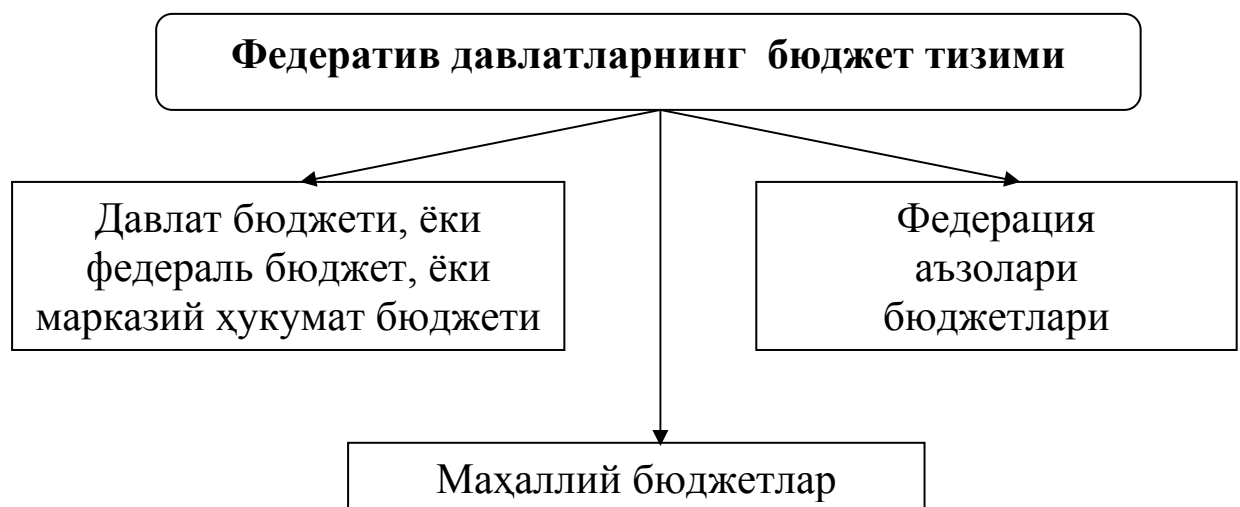
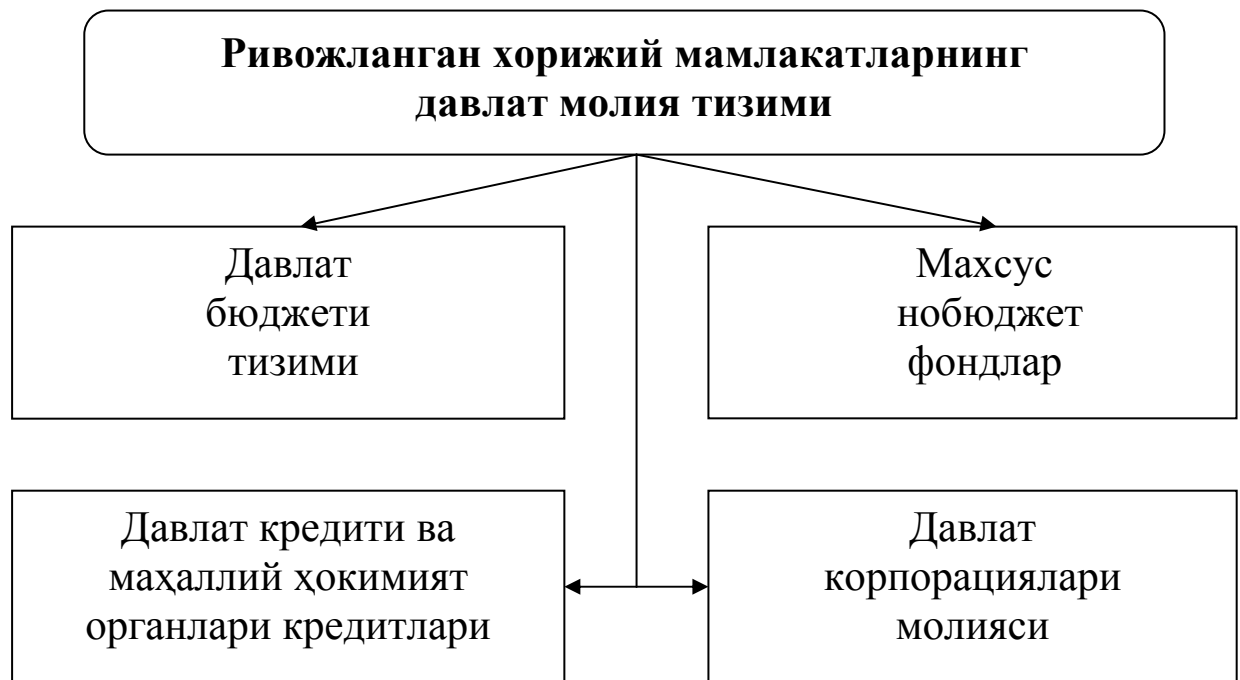
таъсисчилардан доимий равишда ва бир вақтнинг ўзида тушиб туриши мумкин бўлган тушилмалар

қонун билан таъқиқланмаган бошқа тушилмалардан келган тушилмалар

**Нотижорат фаолиятни молиявий жиҳатдан
қўллаб-қувватлаш шакллари**

3.2. Етакчи хорижий мамлакатларнинг давлат молия тизими

Етакчи хорижий мамлакатларнинг давлат молия тизими

Ривожланган етакчи хорижий мамлакатлар молия тизимининг етакчи бўғинларидан бири Давлат бюджетидир. Давлат бюджети мамлакатнинг жорий йилдаги асосий молиявий режаси ҳисобланиб, қонун кучига эгадир. У ҳар йили мамлакатнинг қонунчилик ҳокимият органи – парламент томонидан тасдиқланади

Етакчи хорижий мамлакатларнинг Давлат бюджети улар МДини қайта тақсимлашнинг асосий инструментиدير. Молия тизимининг бу бўғини орқали мамлакат МДининг 40% гача бўлган қисми қайта тақсимланади

Давлат бюджетининг асосий даромадлари солиқлардан иборат бўлиб, улар ёрдамида бюджет даромадларининг 70% дан 90% гача ва айрим даврларда ундан ҳам кўпроқ қисми шакллантирилади

Бозор иқтисодиёти ривожланган хорижий мамлакатларда асосий солиқлар ҳисобланган жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи, корпорацияларнинг фойдасидан олинadиган солиқ, акцизлар, қўшилган қиймат солиғи ва божхона божлари Давлат бюджетига бириктирилган

Давлат бюджетидан ҳарбий мақсадларга мўлжалланган харажатлар, иқтисодиётга аралашув харажатлари, давлат аппаратини сақлаш харажатлари, социал харажатлар, субсидиялар амалга оширилади ва ривожланаётган мамлакатларга кредитлар тақдим этилади

Етакчи хорижий мамлакатлар кўпчилигининг Давлат бюджетлари учун доимий равишдаги бюджет дефицити хос бўлиб, у давлат заёмлари ҳисобидан қопланади

Етакчи хорижий мамлакатларнинг давлат молия тизими

Худудий молия етакчи хорижий мамлакатлар молия тизимининг иккинчи бўғинидир. Бу федератив давлатларда федерация аъзоларининг молияси ва федерация аъзолари ҳамда муниципалитетларга тегишли бўлган маҳаллий бюджетлар, корхоналар молиясидан иборат

Федерация аъзоларининг даромадлари тўғрисидаги масала ҳар бир мамлакатда ўзига хос тарзда ечилади. Масалан, АҚШда штатлар бюджетларига эгри (билвосита) солиқлар ва энг аввало, сотувдан олинadиган солиқлар бириктирилган бўлса, ГФРда асосий тўғри (бевосита) солиқлар бўйича тушумлар – аҳолидан олинadиган даромад солиғи ва корпорациялардан олинadиган фойда солиғи 50%:50% нисбатда федерал бюджет ва ерларнинг бюджети ўртасида бўлинади

Етакчи хорижий мамлакатлар молия тизимининг учинчи бўғини давлат кредити ҳисобланади. Бу бир томондан, давлат ва иккинчи томондан, юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги кредит муносабатларидан иборат бўлиб, унга кўра давлат ва бошқарувнинг маҳаллий органлари, асосан, маблағларни қарзга олувчилар сифатида майдонга чиқади. Давлат заёмлари ва маҳаллий заёмлар, одатда, бюджет дефицити мавжуд бўлса, яъни одатдаги даромадлар давлатнинг харажатларини қопламаса муомалага чиқарилади

Маҳаллий бюджетларга иккинчи даражали аҳамият касб этувчи солиқлар (асосан, мулкий солиқлар) бириктирилган. Социал мақсадларга йўналтириладиган маблағларнинг салмоғи маҳаллий бюджетларда Давлат бюджетига нисбатан анча юқори

Етакчи хорижий мамлакатларнинг давлат молия тизими

Етакчи хорижий мамлакатлар давлат молиясининг муҳим бўғинларидан яна бири бу махсус нобюджет фондлардир

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда энг йириқ махсус нобюджет фондларнинг орасида миллий муғурта фондлари алоҳида ўринни эгаллайди. Бу фондлар корхона ишчилари ва тадбиркорларнинг суғурта бадаллари ҳамда Давлат бюджетидан бериладиган дотациялар ҳисобидан ташкил топади.

Миллий суғурта фондларининг маблағлари ёш, ногиронлик ва боқувчисини юқотган ҳоллар бўйича пенсияларни тўлашга, вақтинчалик меҳнат қобилиятини юқотгани, ҳомиладорлиги, ишсизлиги ва ҳ.к.лар бўйича нафақалар беришга сарфланади. Бунда маблағларнинг асосий қисми ёш бўйича пенсияларни тўлашга йўналтирилади

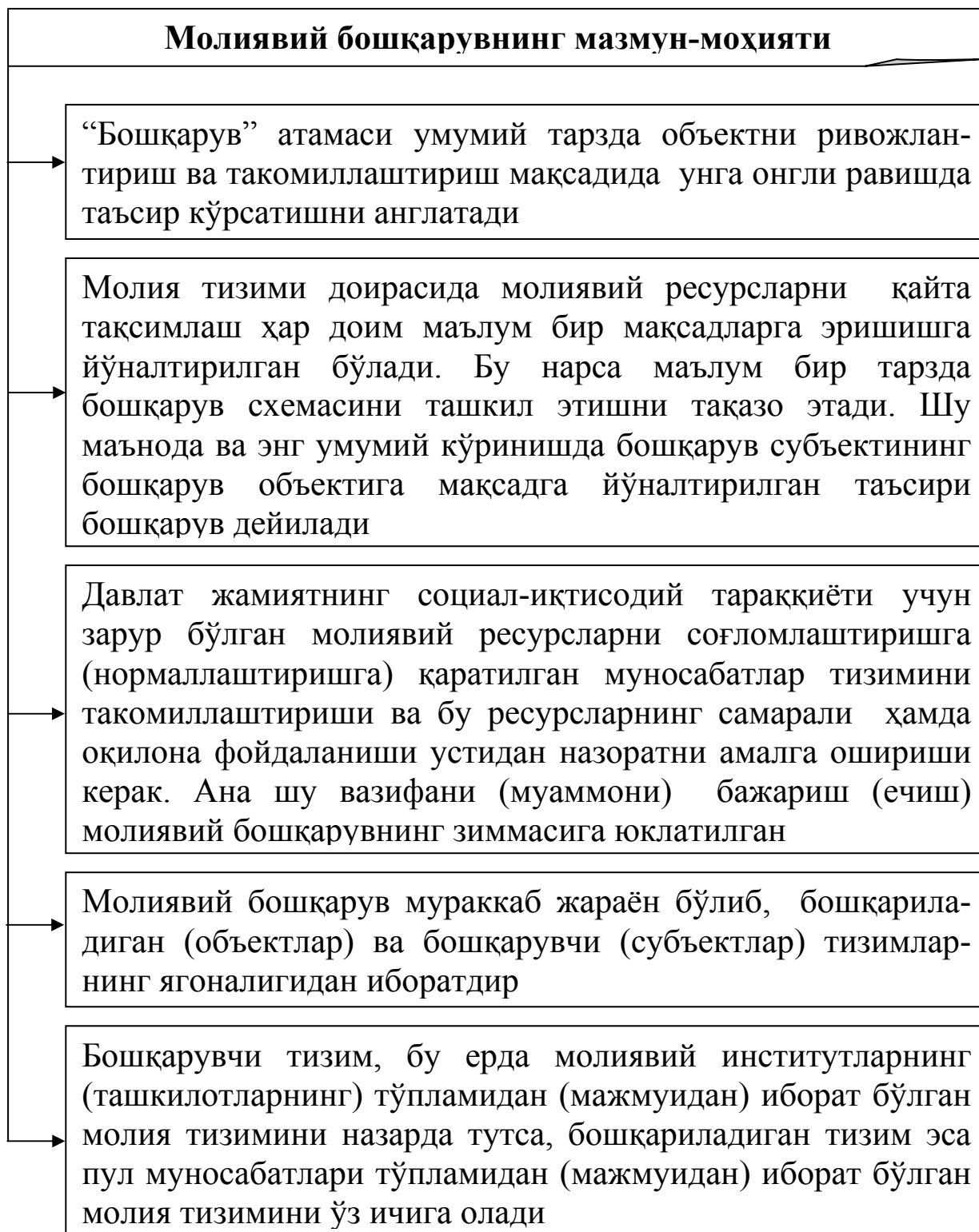
Барча ривожланган хорижий мамлакатларда пенсиянинг миқдори иш ҳақи ва тўланган суғурта бадалларининг миқдорига нисбатан белгиланади

Давлат корхоналари молияси етакчи хорижий давлатлар молия тизимининг бўғинларидан бири ҳисобланади. Бу корхоналар Ғарбий Европа мамлакатларида Иккинчи жаҳон урушидан сўнг ва 1945-1950 йилларда темир йўл ва ҳаво транспорти, энергетика тармоғи ва бошқа тармоқлар корхоналарининг миллийлаштирилиши муносабати билан анча ривожлана бошлади

Ўтган асрнинг 80-йилларида етакчи хорижий мамлакатлар ҳукмрон доираларининг янги иқтисодий ва молиявий сиёсатига кўра кўпгина давлат тармоқлари ва корхоналари хусусийлаштирилди ва бу нарса давлат мулкунинг миқдорини кескин камайтирди

4-БОБ. МОЛИЯВИЙ БОШҚАРУВ

4.1. Молиявий бошқарувнинг мазмун-моҳияти

Молиявий бошқарувнинг мазмун-моҳияти

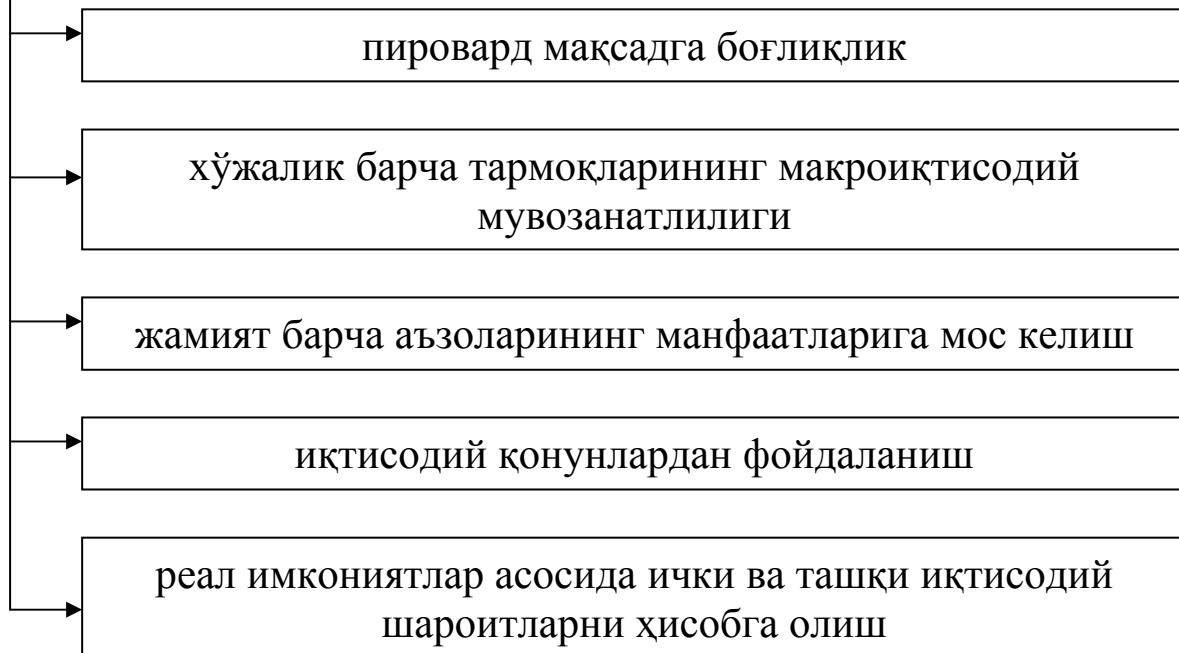
Молиявий бошқарувнинг объекти сифатида молиявий муносабатларнинг турли кўринишлари, шу жумладан, давлатнинг социал тузуми (тузилиши), мамлакатдаги сиёсий кучларнинг жойлашиши (нисбати) ва қайта тақсимлаш жараёнларига таъсир кўрсатадиган бошқа омиллар билан белгиланадиган ўзига хос бўлган молиявий муносабатлар майдонга чиқади

Давлат молияси, маҳаллий молия ва хўжалик юритувчи субъектлар молиясида молиявий бошқарувнинг субъекти бўлиб молиявий аппарат деб номланувчи махсус хизматлар ҳисобланади

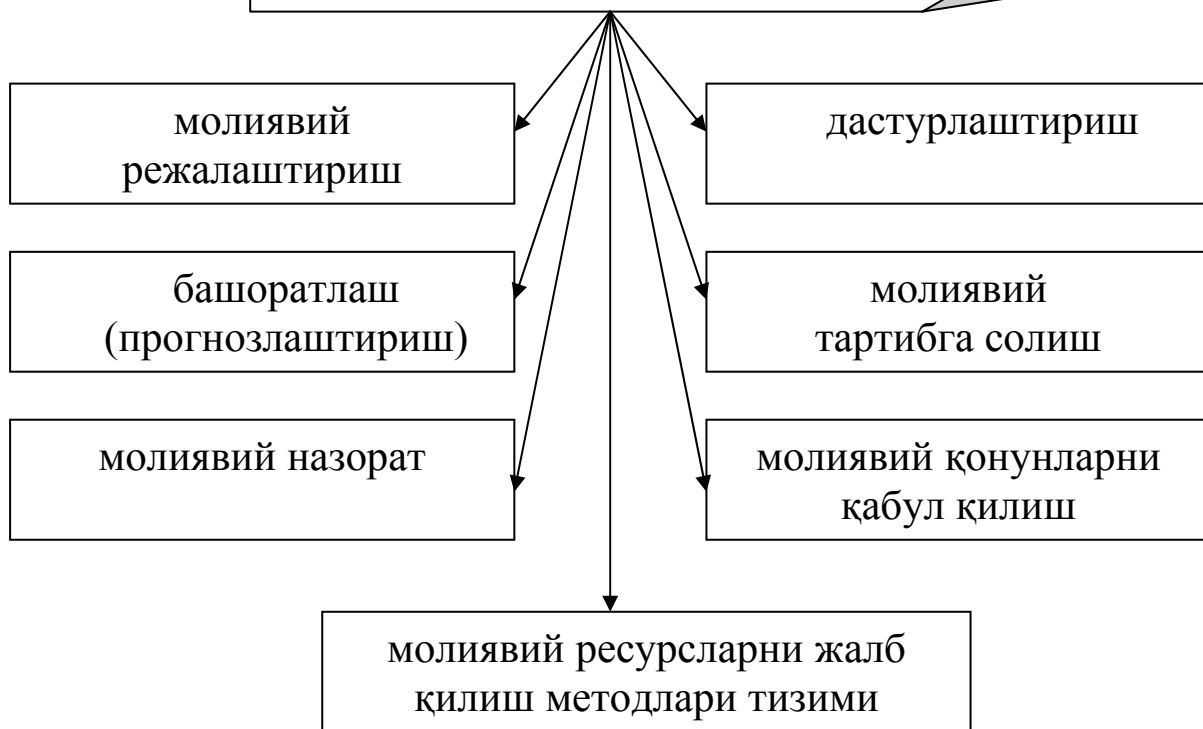
Давлатнинг хўжалик юритувчи субъектлар ва уй хўжаликлари билан молиявий муносабатлар соҳасидаги ўзаро муносабатлари солиқ тизими, кредит муносабатларини регламентация қилиш (тартибга солиш), молия бозорини тартибга солиш, давлатнинг қўллаб-қувватлаш тизими, пенсия таъминоти тизими, ишловчи аҳолининг даромадларини тартибга солиш механизми ва ҳ.к.лар орқали амалга оширилади

Молиявий бошқарувнинг мақсади макроиқтисодий мувозанатда, бюджет профицитида, давлат қарзининг камайишида, миллий валютанинг барқарорлиги ва мустаҳкамлигида ва ниҳоят, давлат ва жамият барча аъзолари иқтисодий манфаатларининг ягоналигида (муштараклигида) намоён бўладиган молиявий барқарорлик ва молиявий мустақилликни таъминлашдир

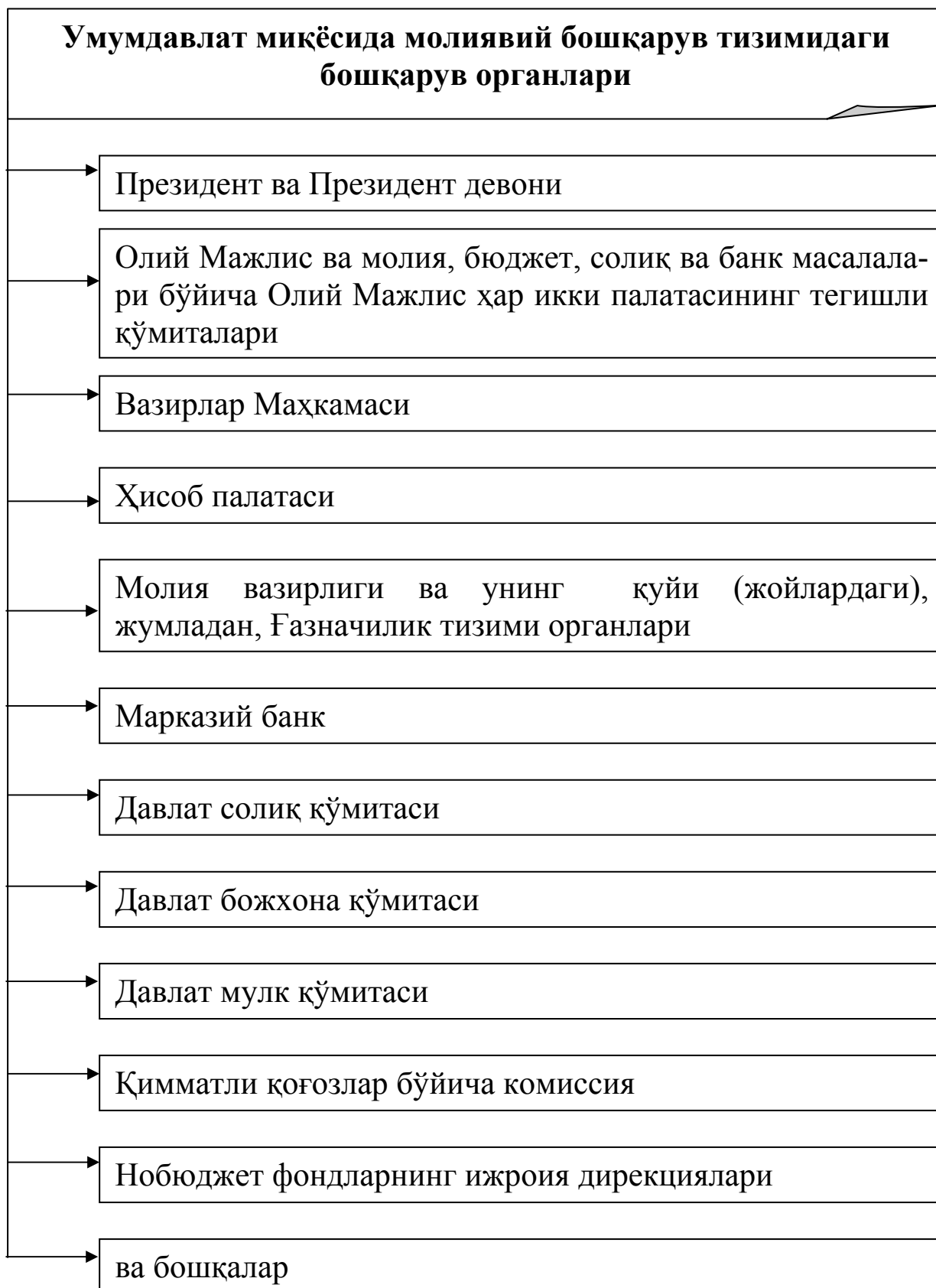
**Молиявий бошқарувнинг
асосий методологик принциплари**

**Молиявий бошқарувнинг
конкрет методлари ва шакллари**

4.2. Молиявий бошқарув органлари ва уларнинг вазифалари

Молиявий бошқарув тизими

Давлат молиявий назорат органи сифатида Ҳисоб палатаси молиявий бошқарувга оид қуйидаги вазифаларни бажаради

ҳажми ва мақсадга мўлжалланганлиги бўйича Давлат бюджети ва нобюджет фондлари даромадлар ва харажатларининг ўз вақтида ижро этилиши устидан назоратни ташкил қилиш ва амалга ошириш

давлат маблағларининг сарфланиш ва давлат мулкидан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлигини аниқлаш

Давлат бюджети ва нобюджет фондларни шакллантириш ва улардан фойдаланишга таъсир кўрсатадиган ёки харажатларнинг Давлат бюджети ҳисобидан қопланишини кўзда тутаётган давлат ҳокимиятининг қонунлари ва норматив-ҳуқуқий актларини молиявий экспертиза қилиш

Давлат бюджетининг ижроси ва амалга оширилаётган назорат тадбирларининг натижалари тўғрисида Олий Мажлиснинг Сенати ва Қонунчилик палатасига доимий равишда маълумотларни тақдим этиш

ва бошқалар

Молия вазирлигининг молиявий бошқарувга оид асосий вазифалари

ягона давлат молия сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш

Давлат бюджетининг лойиҳасини тузиш ва унинг ижросини таъминлаш

бюджет маблағлари ва нобюджет фондлар маблағларининг оқилона ва мақсадли ишлатилиши устидан молиявий назоратни амалга ошириш

давлат молиясининг барқарорлигини таъминлаш ва молиявий бозорни ривожлантиришга оид чора-тадбирларни кўриш

мамлакатнинг бюджет тизимини такомиллаштириш, бу борада тегишли таклифларни ишлаб чиқиш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш чораларини кўриш

мамлакат социал-иқтисодий тараққиётининг устувор йўналишларига молиявий ресурсларни концентрация қилиш (тўплаш)

Давлат бюджети ва жамланма (консолидациялаштирилган) бюджетнинг ижроси ҳақида ҳисоботни тайёрлаш

давлат томонидан қарзларни олиш дастурини ишлаб чиқиш ва давлатнинг ички ва ташқи қарзларини бошқариш

**Молия вазирлигининг молиявий бошқарувга оид
асосий вазифалари (давоми)**

→ узоқ, ўрта ва қисқа муддатли истиқболга мўлжалланган мамлакат тараққиётининг социал-иқтисодий башоратларини ишлаб чиқишга иштирок этиш

→ иқтисодиётни молиявий соғломлаштириш ва уни таркибий жиҳатдан қайта қуриш, мамлакатдаги товар ишлаб чиқарувчилар, ишлар ва хизматларни бажарувчиларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи ва қўллаб-қувватловчи чоратадбирларни ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишда қатнашиш

→ мамлакатдаги пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишлари, иқтисодиётдаги ҳисоб-китоблар ва тўловларнинг аҳволини яхшилаш бўйича таклифларни ишлаб чиқишда иштирок этиш

→ фаол инвестицион сиёсатни шакллантириш ва уни амалга оширишга йўналтирилган чораларни ишлаб чиқиш, давлат инвестиция дастурлари ва мамлакат Тараққиёт бюджетини ишлаб чиқиш ва молиялаштиришга қатнашиш

→ молиявий режалаштириш ва миллий хўжаликни молиялаштириш соҳаларида методик (услубий) раҳбарликни амалга ошириш

→ мамлакат молиявий ресурслар балансини ишлаб чиқишда (Иқтисодиёт вазирлиги билан биргаликда) фаол иштирок этиш

→ молиявий интизом бузилганда молиялаштиришни чеклаш ёки умуман тўхтатиб қўйиш

→ ва бошқалар

Молия вазирлигининг марказий аппаратида қуйидаги бош бошқармалар ва бошқармаларнинг бўлиши мақсадга мувофиқ:

→ давлат бюджети бош бошқармаси;

→ валюта активлари ва мажбуриятлари бош бошқармаси;

→ ҳудудлар молияси бош бошқармаси;

→ агросаноат мажмуини молиявий тартибга солиш бош бошқармаси;

→ ижтимоий соҳа ва фанни молиялаштириш бош бошқармаси;

→ назорат-тафтиш бош бошқармаси;

→ инвестициялар бошқармаси;

→ истеъмол бозори ва хизмат кўрсатиш соҳаларини молиявий ҳамда нарх орқали тартибга солиш бошқармаси;

→ бошқарув органларини молиялаштириш бошқармаси;

→ солиқ сиёсати бошқармаси;

→ бухгалтерия ҳисоби ва аудит услубиёти бошқармаси;

→ қимматли қоғозлар ва молия бозори бошқармаси;

→ молия институтлари фаолиятини мувофиқлаштириш бошқармаси;

→ саноатнинг базавий тармоқлари ва ёқилғи-энергетика мажмуи молияси бошқармаси;

→ мудофаа мажмуи, ҳуқуқ-тартибот органлари ва бошқа соҳаларни молиялаштириш бошқармаси;

→ ва бошқалар

Молиявий бошқарувга бевосита дахлдор бўлган Ғазначилик тизимининг асосий вазифалари

мамлакат бюджетининг ижросини ташкил қилиш, амалга ошириш ва назорат қилиш

кассанинг ягоналиги принциpidан келиб чиқиб, Ғазначиликнинг банкдаги ҳисоб варақларида бўлган бюджет даромадлари ва харажатларини бошқариш

давлат нобюджет фондларининг молиявий ижросини таъминлаш

давлат молиявий ресурсларининг ҳажмларини қисқа муддатли башоратлаш ва уларни оператив бошқариш

Марказий банк билан биргаликда давлатнинг ички ва ташқи қарзларини бошқариш ва унга хизмат қилиш (кўрсатиш)

бюджет бўйича ҳукуматнинг молиявий операциялари тўғрисида ва шунингдек, мамлакат бюджет тизимининг аҳволи тўғрисида қонунчилик ва ижроия органларига ҳисоботни тақдим этиш

ва бошқалар

**Молиявий бошқарувга оид
Давлат солиқ қўмитаси
ва унинг қуйи органлари вазифалари**

бюджетга ва нобюджет фондларга солиқлар, йиғимлар ва тўловларнинг тўғри ҳисобланиши, тўлиқ ва ўз вақтида ўтказилиши масалалари бўйича молиявий қонунчиликка қай даражада риоя этилаётганлигини назорат қилиш

солиқ тўловчиларни ҳисобга олиш ва уларни текшириш

молия органларига ва ғазначиликка солиқлар ва бошқа тўловларнинг ҳақиқатдаги тушумлари тўғрисида ҳар ойда маълумот тақдим этиш

ортиқча тўланган солиқ суммаларини ва солиқ тўловчилардан нотўғри ундирилган жарима ва пеняларни эгаларига қайтариш бўйича тегишли ишларни амалга ошириш

ва бошқалар

Давлат божхона қўмитаси ва унинг тегишли органлари молиявий бошқарув тизимида ўзига хос бўлган ўринга эга. Улар божхона божларининг ўз вақтида тушиши учун масъул ҳисобланади ва бу борада қуйидаги асосий вазифалар уларнинг зиммасига юклатилган

божхона органлари томонидан ундириладиган солиқлар бўйича солиқ текширувларини амалга ошириш

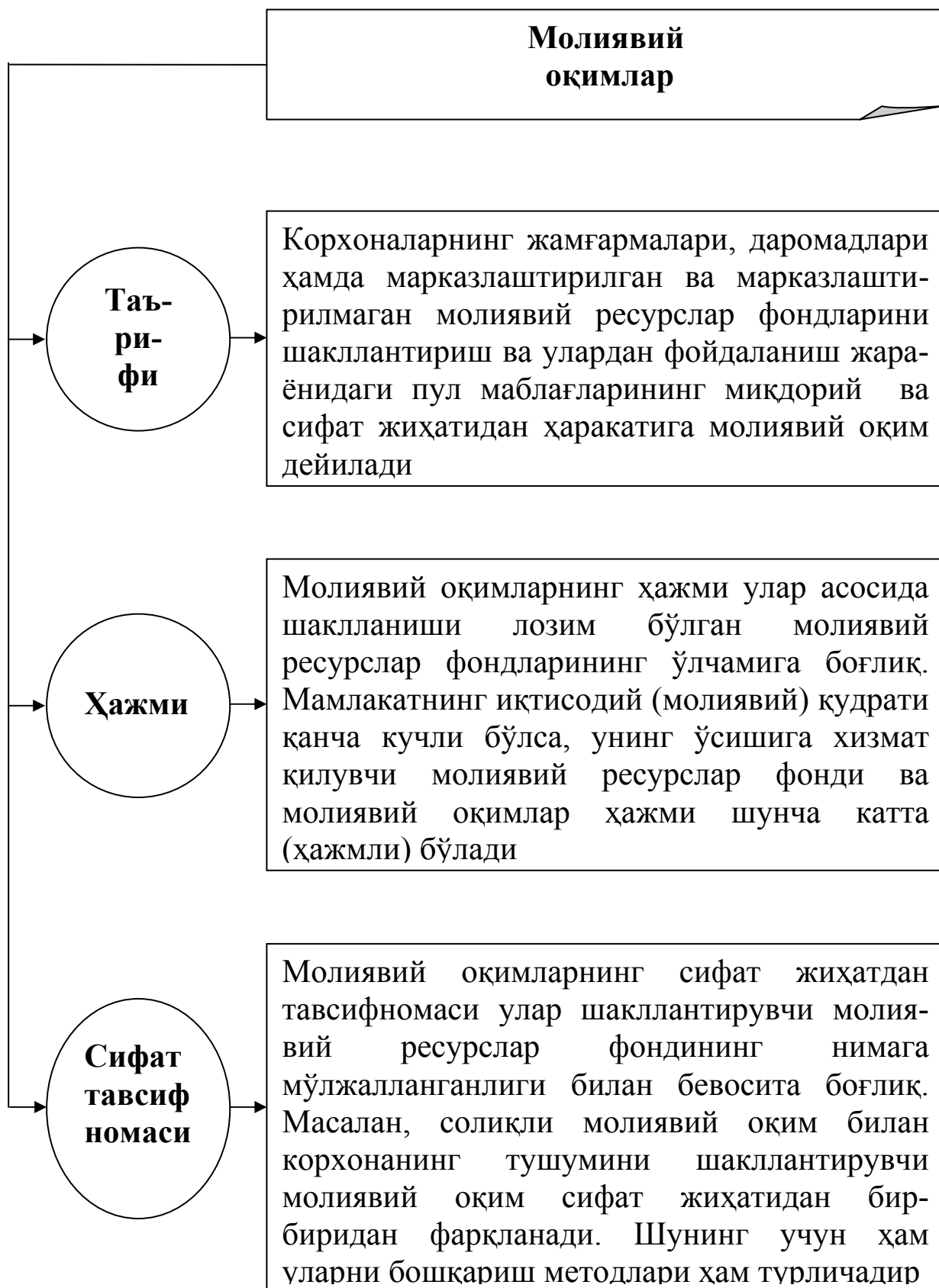
божхона органлари томонидан ундириладиган солиқларни ҳисоблаш ватўлаш билан боғлиқ бўлган ҳужжатларни текшириш

солиқ қонунчилигини бузганлиги ёки унга тўлиқ риоя қилмаганлиги учун солиқ тўловчиларнинг банкдаги операцияларини тўхтатиб туриш

солиқ қонунчилигида кўзда тутилган жарима ва боқимандаларни ундириш

ва бошқалар

4.3. Молиявий оқимларни бошқариш

Молиявий оқимларни бошқариш

Агар молиявий оқимлар молиявий ресурслар айланишининг қонуниятларига мувофиқ равишда, кўзда тутилган тартибда (режимда) ва режада акс эттирилган ҳажмда, ишлаб чиқариш ва социал вазифаларни самарали ечиш учун керак бўлган тарзда ва такрор ишлаб чиқариш циклини пул маблағлари билан тўлиқ таъминлаш тарзида амал қилса, буларнинг барчаси, молиявий оқимларнинг самарали эканлигидан далолат беради

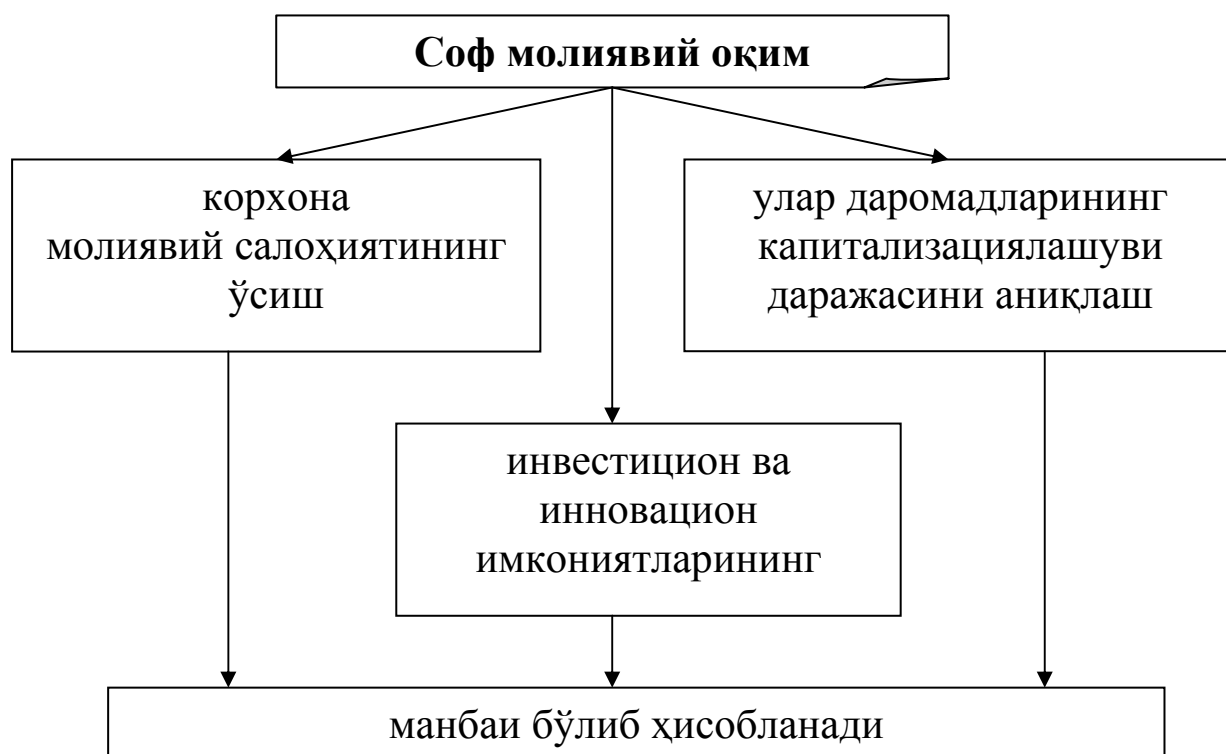
Молиявий оқимларнинг самарадорлиги пул маблағларининг етарли бўлмаган ҳажмда ва ўз вақтида тушмаганлигида пасаяди. Молиявий оқимлар ритмининг бузилиши ресурсларнинг доиравий айланиши ва даромадларнинг олинишида узилишларнинг бўлишига, молиявий-иқтисодий фаолиятда кескин йўқотмаларнинг бўлишига олиб келади

Молиявий оқимлар моддий ресурсларнинг учрашма ҳаракатини ўзида акс эттиради. Улар орқали иқтисодиётнинг макро- ва микродаражаларида (корхоналар, фирмалар, корпорациялар ва бошқаларда) мулкдан фойдаланишнинг ҳолати, динамикаси ва самарадорлиги назорат қилинади

Тушумлар ва бошқа пул маблағларининг келиб тушишини (оқиб келишини) акс эттирадиган молиявий оқимлар ижобий оқимлар дейилади

Пул маблағларининг оқиб кетишини характерлайдиган молиявий оқимлар салбий оқимлар дейилади

Корхонанинг молиявий аҳволини мустаҳкамлаш учун ижобий молиявий оқимлар салбий молиявий оқимлардан анча юқори бўлиши керак. Бундай шароитда корхонанинг ихтиёрида қолувчи пул маблағларининг ўлчамини акс эттирувчи соф молиявий оқимнинг бўлиши таъминланади

Корхона ва корпорациялар соф молиявий оқимининг ўсиши улар рентабеллиги ва инвестицион самарадорлигини ошириш имкониятларини характерлайди ҳамда молиявий аҳволини мустаҳкамлашнинг муҳим шарт-шароити ҳисобланади

Давлатнинг молиявий аҳволи

мамлакат социал-иқтисодий комплекси фаолиятининг натижаси

Ҳозирги шароитда давлат молиявий аҳволини мустаҳкамлашнинг асосий жорий ва истиқболдаги резерви ижтимоий интеллектнинг (социал капиталнинг) тўпланиши (жамғарилиши) ва уни иқтисодий ўсишнинг инновацион-инвестицион стратегиясида фойдаланиш жараёнида самарали моддийлаштириш ҳисобланади

Социал характердаги муаммоларни (маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва бошқаларни) ҳал этиш, турмуш тарзининг (ҳаётнинг) сифат даражасини ошириш билан биргаликда, иқтисодий тараққиётнинг кучли омили ва бунинг оқибатида эса, мамлакат жорий ва истиқболдаги салоҳиятини мустаҳкамлашнинг муҳим шартидир

Давлат қарзларини ўз вақтида қайтариш (узиш) давлатнинг молиявий аҳволини кўрсатувчи муҳим кўрсаткичлардан бири ҳисобланади

Мураккаб молиявий вазиятда давлат дефолт, яъни бир томонлама тартибда қабул қилинган халқаро молия-кредит мажбуриятлардан бош тортиш эълон қилиши мумкин. Бир вақтнинг ўзида давлат қарзларини реструктуризация қилиш ва унинг қайтарилиш муддатлари бўйича кредиторлар билан мувофиқлаштирилган ҳолда чораларни ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш керак

Молиявий оқимлар бюджети

Маълум бир аниқ санада ва иқтиқболда корхона тўлов мажбуриятлари ва унинг молиявий имкониятлари ўлчамини баланслаштиришнинг асосий методи молиявий оқимлар бюджетидир (балансидир)

У ўз ичига корхона ихтиёрига келиб тушадиган пул маблағлари ва корхона томонидан сарфланадиган пул маблағларини олади. Бу нарса доимий равишда корхона пул маблағларининг ҳаракатини назорат қилиш, улар динамикасини баҳолаш ва башоратлаш имконини беради. Ана шундай бюджет асосида корxonанинг тўловга қобиллигини бошқариш амалга оширилади

Молиявий оқимлар бюджети бу корхона тўловга қобиллигининг кенгайтирилган коэффиценти, демакдир. Агар унинг чап томони (даромадлар қисми) ўнг томонига тенг ёки ундан катта бўлса, унда корхона тўловга қобилдир. Агар унинг ўнг томони (харажатлар қисми) чап томонидан ошса, у ҳолда корхона тўловга қобил эмас ҳисобланади

Молиявий оқимлар бюджети (баланси) пул маблағларининг тушилмалари ва уларнинг сарфланиш йўналишлари бўйича бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган режали-истикболли ҳисоб-китоблар тизимидан иборат бўлиб, у бюджетлаштириш тизимига (сотувлар бюджети, тўғридан-тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) харажатлар бюджети, инвестицион бюджет ва бошқалардан) асосланади

Молиявий оқимлар бюджети

Молиявий оқимлар бюджети бу ҳақиқатда турли даврий муддатларда ҳисобланадиган корxonанинг молиявий режасидир

Турли даврлар учун (кунлик, декадалик, ойлик, чораклик, йиллик ва узоқ истиқболдаги) молиявий оқимларнинг башоратли бюджетларини тузиш корxonанинг тўловга қобиллик даражасини оширишга имкон беради ва келажакда унинг молиявий ҳолати барқарорлигини таъминлайди

Молиявий оқимларни бошқариш

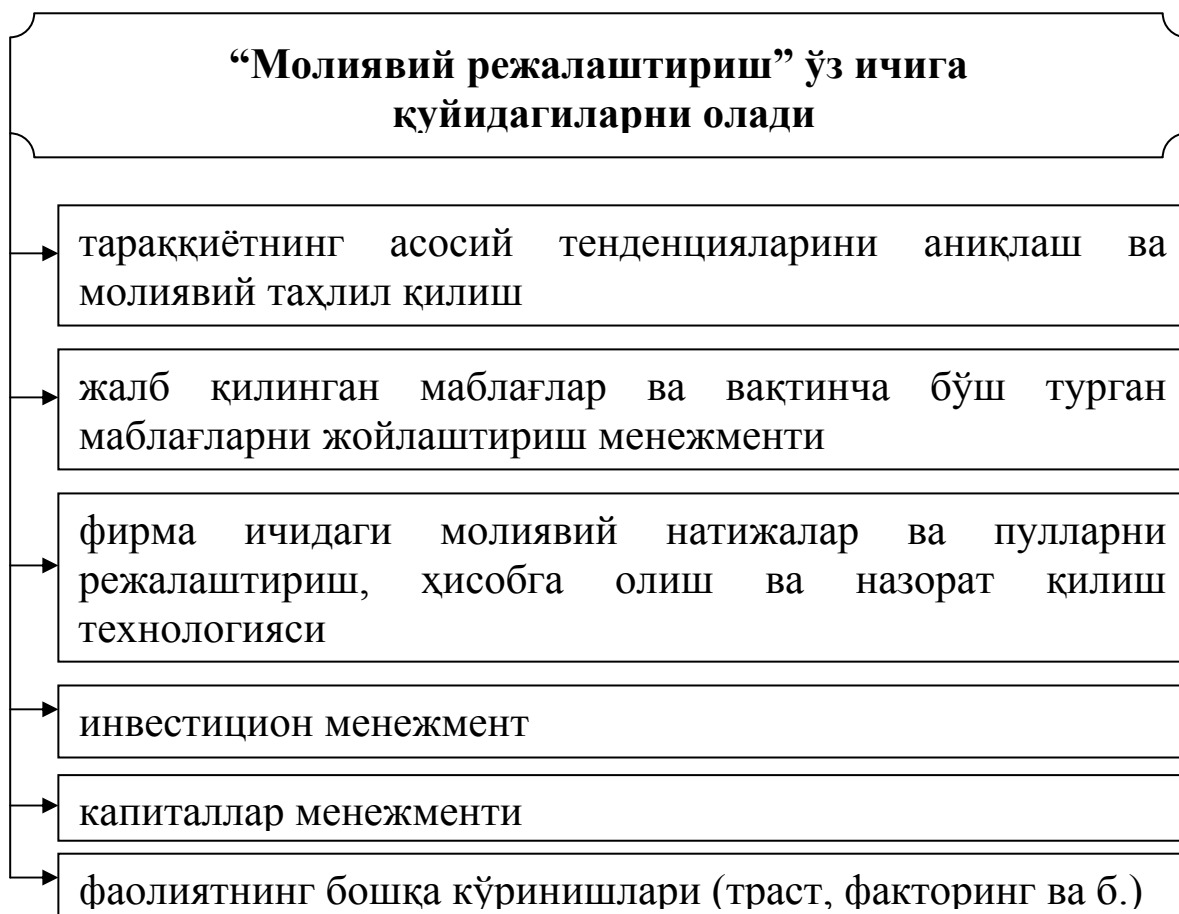
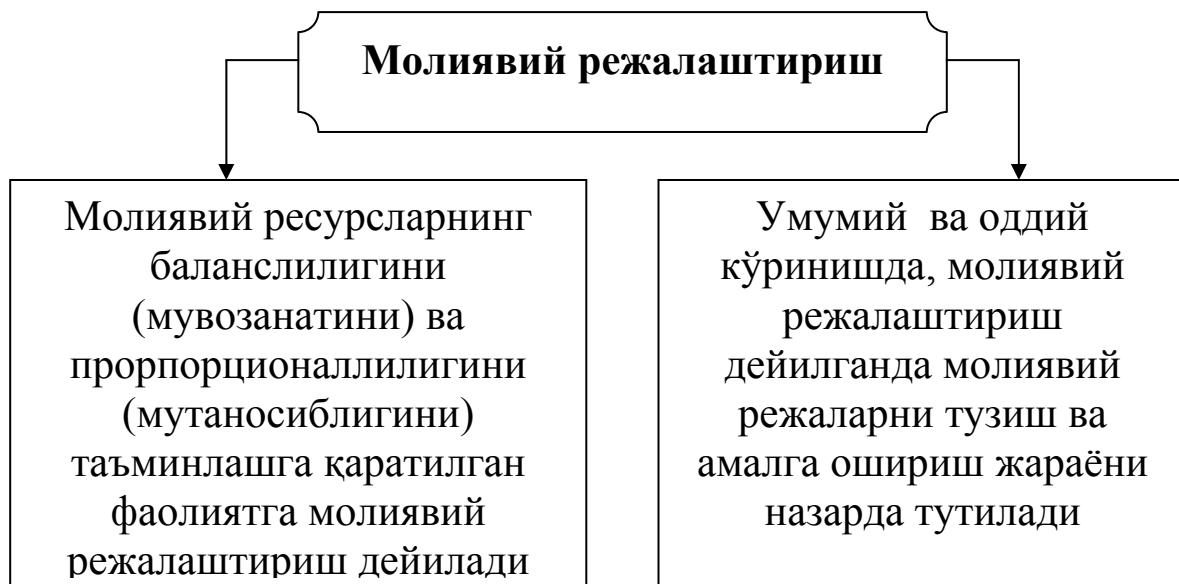
Молиявий оқимларнинг миқдорий ва сифат тавсифномалари орқали корxonанинг фаолияти ифодаланади

Улар ишлаб чиқариш барча омиллари ҳаракатининг қийматдаги ифодасидан иборатдир

Менежментда сифат жиҳатдан фарқланувчи бошқарув тизими - корxonани молиявий бошқариш тизими шаклландики, бу нарса молиявий оқимлар орқали ишлаб чиқариш, маҳсулот реализацияси, ресурсларнинг айланувчанлиги, харажатлар, рентабеллик ва бошқа жараёнларнинг бошқарилишини кўзда тутди

5-БОБ. МОЛИЯВИЙ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ТАРТИБГА СОЛИШ

5.1. Молиявий режалаштириш ва башоратлаш

Молиявий режалаштиришнинг асосий вазифалари

ишлаб чиқариш, инвестицион ва молиявий фаолиятларни керакли бўлган молиявий ресурслар билан таъминлаш

пул маблағларидан иқтисод қилиб, тежаб-тергаб фойдаланиш ҳисобидан корxonанинг фойдасини ошириш бўйича ички резервларни қидириб топиш

капитални самарали жойлаштириш йўлларини аниқлаш, ундан оқилона ва самарали фойдаланишни баҳолаш

контрагентлар билан оптимал молиявий муносабатларни ўрнатиш

корxonанинг молиявий аҳволи, тўловга қобиллиги ва кредитга лаёқатлилиги устидан назорат ўрнатиш

Молиявий режалаштиришда фойдаланиладиган асосий методлар

иқтисодий таҳлил
методи

балансли ҳисоб-китоблар
ва пул оқимлари методи

норматив
метод

кўп вариантлик
методи

иқтисодий-математик
моделлаштириш методи

ва бошқа
методлар

Молиявий режалаштириш жараёнининг асосий босқичлари

хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг молиявий натижаларини тадқиқ этиш

оператив режаларнинг ўзгариши асосида молиявий ҳисоботларнинг башорат вариантларини ишлаб чиқиш

ўз режа топшириқларининг бажарилишини таъминлаш учун хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ресурсларга бўлган конкрет эҳтиёжларини аниқлаш

молиялаштириш манбалари (шу жумладан, ўз ва ташқи манбаларнинг) ва уларнинг таркибий тузилишини башоратлаш

хўжалик юритувчи субъектлар молиясини бошқаришнинг тизимини яратиш ва уни ушлаб туриш (қўллаб-қувватлаш)

шакллантирилган режаларни оператив ўзгартириш тартибини (процедурасини) ишлаб чиқиш

Молиявий режалаштиришнинг турлари

Стратегик
молиявий
режалаштириш

Жорий
молиявий
режалаштириш

Стратегик молиявий режалаштириш ўз ифодасини стратегик молиявий режаларда топадики, у ташқи ва ички муҳитда ўзгараётган хўжалик юритиш субъекти молиявий тараққиётининг кўп вариантли башоратидан иборатдир

Стратегик молиявий режа, ҳеч бўлмаганда, куйидаги саволларга аниқ жавоб бермоғи лозим

Хўжалик юритувчи субъект учун талаб қилинадиган капиталнинг ўлчами қандай, у қайси манбалар ҳисобидан ва қандай муддатларда жалб қилинади?

Бу капиталдан қандай қилиб фойдаланилади?

Ўз кучига ишонган ҳолда хўжалик юритувчи субъект ривожланиши мумкинми? Агар йўқ бўлса, молиявий ресурсларни жалб қилишнинг манбалари қандай?

Хўжалик юритувчи субъект пул маблағлари тушуми, ишлаб чиқаришнинг рентабеллиги ва инвестициялар даромадлигининг қандай даражаларига чиқиши мумкин ва қай муддатларда?

Жорий молиявий режалаштиришнинг асосий функциялари

ишлаб чиқариш, инвестицион, маркетинг, илмий-лойиҳавий ва қидирув фаолиятларини ҳамда социал лойиҳаларни амалга ошириш учун зарур бўлган молиявий ресурсларнинг ҳажми ва уларнинг манбаларини аниқлаш

маҳсулотни (ишни, хизматни) ишлаб чиқариш ва реализация қилиш таннархини режалаштириш

пул оқимларини режалаштириш

бутун хўжалик юритувчи субъект доирасида фойдани режалаштириш (башоратлаш)

инвестицияларнинг даромадлигини режалаштириш

Молия тизими алоҳида бўғинларининг нисбий мустақиллиги қуйидагиларни ўзида акс эттирувчи молиявий режаларнинг ишлаб чиқилиши зарурлигини белгилаб беради

пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш шакллари ва методларининг ўзига хослиги

молиявий ресурсларни тармоқлар ва ҳудудлар бўйича қайта тақсимлаш

Молиявий режалаштириш ва молиявий режалар

Молиявий режалаштиришнинг бош объекти режада ўзининг миқдорий ифодасини оладиган молиянинг бўғинлари (молиявий муносабатлар) ҳисобланади. Конкрет пул фондлари маблағларининг ҳаракати ягона тизимга бирлаштирилган тегишли молиявий режаларда ифодаланади ва мустаҳкамланади

Молиявий режалар тизимининг марказини бюджет режаси эгаллайдики, унда бюджет фондининг ҳаракати, даромадлар ва харажатларни шакллантириш ва улардан фойдаланишнинг шакллари ва методлари, даромад ва харажатларнинг таркибий тузилиши ва тузилмаси ўзининг миқдорий ифодасини топади

Нобюджет фондларнинг ҳаракати, мос равишда, Пенсия фонди, Социал суғурта фонди, Мажбурий тиббиёт суғуртаси фонди, Йўл фонди, Аҳоли бандлиги давлат фонди кабиларнинг молиявий режаларида (сметаларида), уларнинг даромадлари ва харажатларида акс эттирилади

Молиявий режалаштиришнинг умумдавлат ва ҳудудий даражаларига истиқболдаги (истиқбол учун мўлжалланган) молиявий режалар, молиявий баланслар ва шунингдек, аҳоли даромадлари ва харажатлари ҳаракатининг балансини ишлаб чиқиш ва амалга оширишлар киради

Истиқболдаги (истиқбол учун мўлжалланган) молиявий режалаштириш иқтисодий ва социал тараққиёт ҳамда молиявий сиёсатни мувофиқлаштиришни (координация қилишни) таъминлаш, шунингдек ишлаб чиқиладиган ислохотлар, дастурлар ва қонунларнинг молиявий оқибатларини комплекс тарзда башоратлаш, узок муддатли салбий тенденцияларни кузатиш ва уларга нисбатан тегишли чораларни ўз вақтида қабул қилиш мақсадларида амалга оширилади

Молиявий режалаштириш ва молиявий режалар

Давлатнинг йиғма молиявий баланси (молиявий ресурслар баланси) мамлакат, унинг субъектлари, маҳаллий-ҳудудий тузилмалари ва маълум ҳудудда фаолият кўрсатаётган барча хўжалик юритувчи субъектларнинг барча даромадлари ва харажатларининг жамидан иборатдир

У ўтган йилги давлатнинг ҳисобот йиғма молиявий баланси (ҳисобот молиявий ресурслар баланси) асосида ва мамлакат социал-иқтисодий тараққиётининг башорат кўрсаткичларига мувофиқ равишда тузилади ҳамда улар бюджет лойиҳаларини ишлаб чиқишда асос бўлиб хизмат қилади

Бу молиявий режалар (ҳужжатлар) Молия вазирлиги ва молия тизимининг бошқа бўлинмалари фаол иштирокида Иқтисодиёт вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади

Балансда бюджет фонди, нобюджет фондлар, суғурта фонди, кредит фонди, корхона ва ташкилотларнинг пул фондлари ва ниҳоят, фуқароларнинг пул маблағлари таркибида режалаштирилаётган ресурсларнинг шаклланиши ва улардан фойдаланиш акс эттирилади

Давлатнинг йиғма молиявий баланси (молиявий ресурслар баланси) мавжуд барча молиявий режаларни ягона тизимга бирлаштиради. Унинг кўрсаткичлари бюджет ва кредит режаларини, шунингдек бошқа молиявий режаларни тузишда асос сифатида қабул қилинади

Молиявий режалаштириш ва молиявий режалар

Аҳоли даромадлари ва харажатларининг балансида нақд пулли ва нақд пулсиз шакллардаги аҳоли пул ресурсларининг ҳаракати ўз ифодасини топади

Балансда акс эттирилади аҳолининг пул даромадлари ўзининг манбасига кўра қуйидаги уч гуруҳга бўлинади

иш ҳақи ва иш ҳақиға устамалар, мукофотлар, сафар харажатлари учун мўлжалланган маблағлар, ёлланма ишчиларга (ходимларга) иш берувчи томонидан амалга ошириладиган социал характердаги тўланмалар

тадбиркорлик фаолиятидан олинган даромадлар, корхоналарнинг фойдасига иштирок этиш, шахсий мулк билан операциялар ва молия-кредит операцияларидан олинладиган даромадлар

социал трансфертлар - давлат пенсиялари, нафақалар, стипендиялар ва шунга ўхшашлар

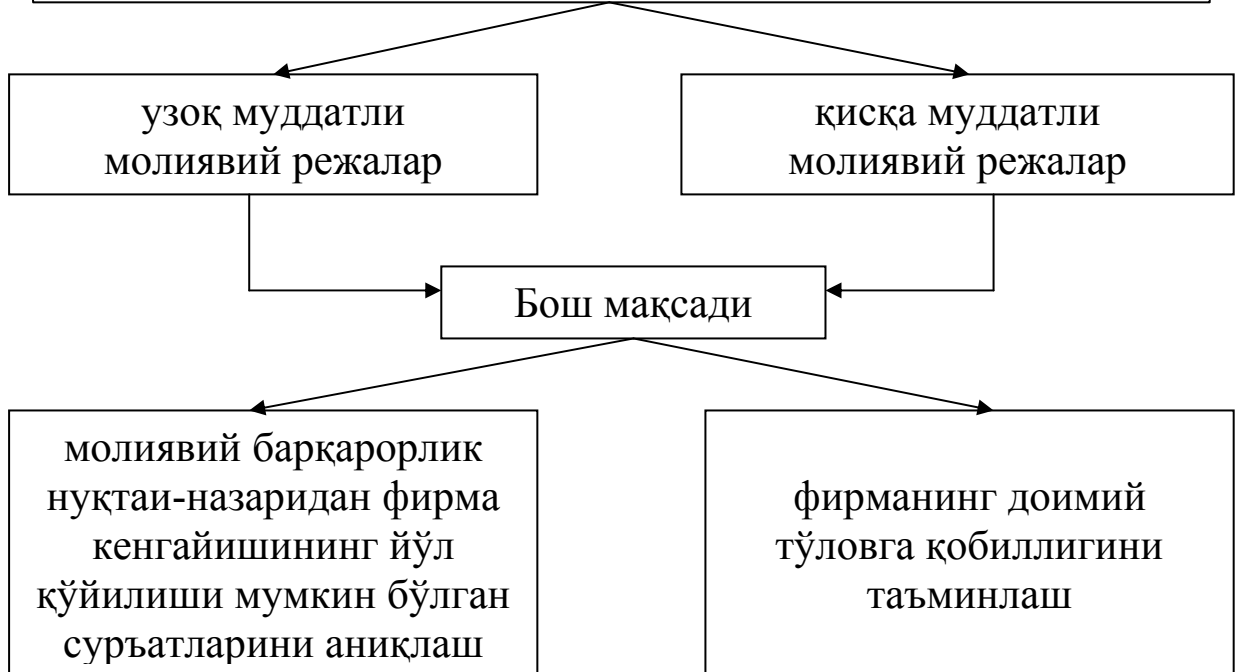
Балансда акс эттирилади аҳолининг пул харажатлари ҳам қуйидаги гуруҳлардан иборат бўлади

истеъмол харажатлари

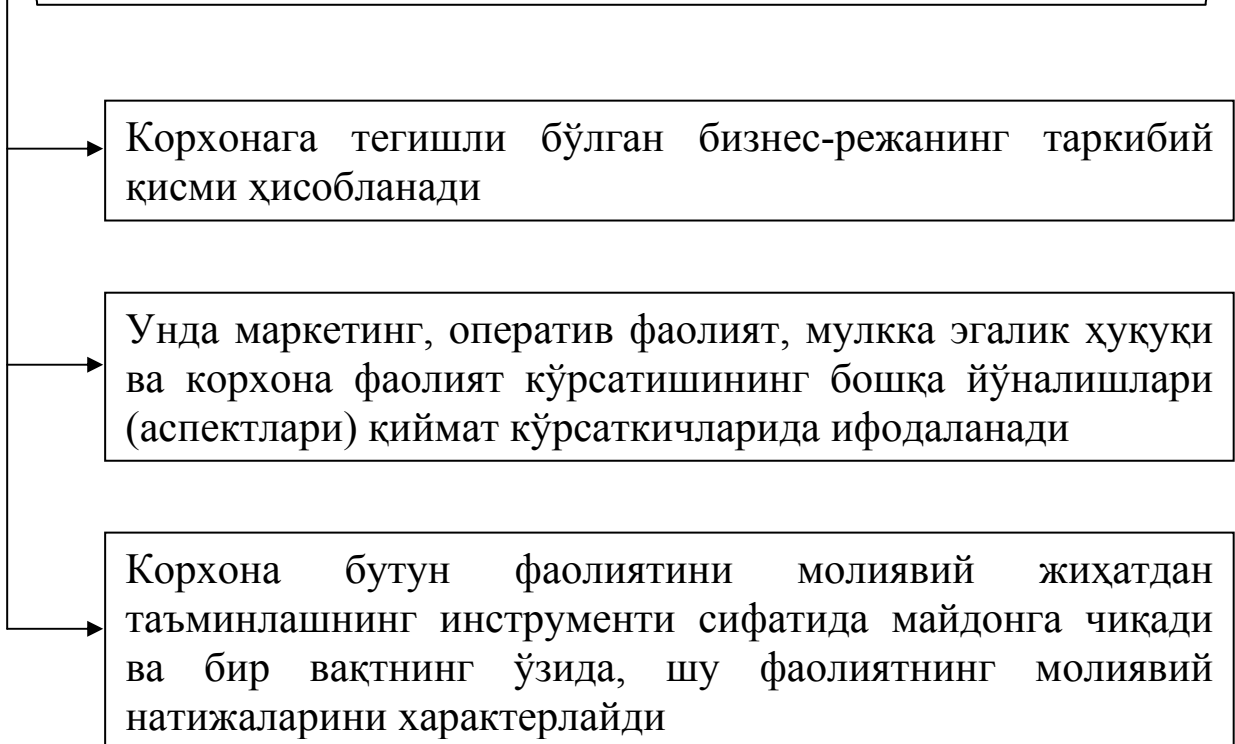
солиқлар, бошқа мажбурий тўловлар ва ихтиёрий бадаллар

пул тўпланмалари ва жамғармалар

Маълум бир муддатни қамраб олишига қараб, молиявий режалар икки гуруҳга бўлиниши мумкин

Алоҳида олинган хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий режаси

Бизнес-режанинг таркибида молиявий режа қуйидаги йўналишлар бўйича ишлаб чиқилади

бозорларни ва кўзда тутилаётган сотувлар ҳажмини ўзлаштиришнинг лойиҳавий кўрсаткичларини ишлаб чиқиш

таннархнинг турли кўринишларини (тўлиқ, ишлаб чиқариш, тўғри ва бошқалар) ҳисоб-китоб қилиш. Бу ерда маркетинг тадқиқотлари, реклама, бозорларни ўзлаштириш харажатларини ҳисобга олиш муҳим аҳамият касб этади

пул маблағларининг йиллик оқимини лойиҳалаштириш ва молиявий натижаларни аниқлаш. Бу тушумларнинг келиб тушиши, дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ўзгариши, молия тўловларини оптималлаштириш ва бошқалар бўйича динамикаларнинг башорат қилинишини тақоза этади. Шу ернинг ўзида фойдага оид ҳисоб-китоблар корxonанинг жорий истиқболдаги салоҳияти билан, шунингдек бизнес-режанинг бошқа бўлимларида аниқланадиган чекланмалар билан мувофиқлаштирилиши керак

зарурий инвестицияларнинг ҳажми, ишлаб чиқаришни кенгайтириш бўйича молиявий ресурсларнинг ҳажми, уларнинг самарадорлиги ва фойдага таъсирини аниқлаш

ва бошқалар

Молиявий башоратлаш

Молиявий режалаштиришни молиявий башоратлашсиз тасаввур этиб бўлмайди

У ёки бу давр мобайнида давлатнинг мумкин бўлган молиявий аҳволини (ҳолатини) олдиндан кўра билиш ва молиявий режаларнинг кўрсаткичларини асослашга молиявий башоратлаш дейилади

Назария ва амалиётда молиявий башоратлаш иккига ажратилади

ўрта муддатли (5-10 йиллик) молиявий башоратлаш

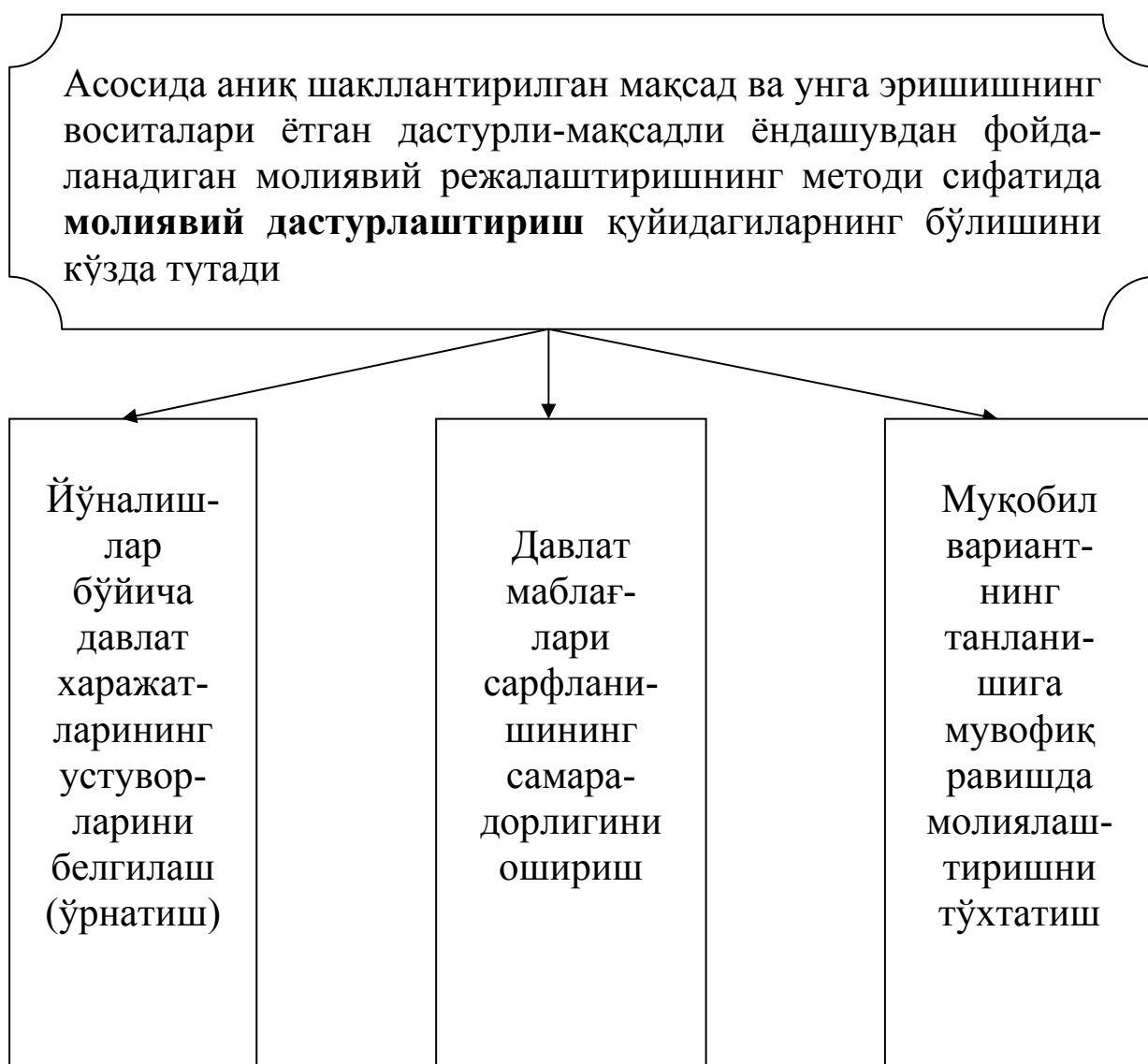
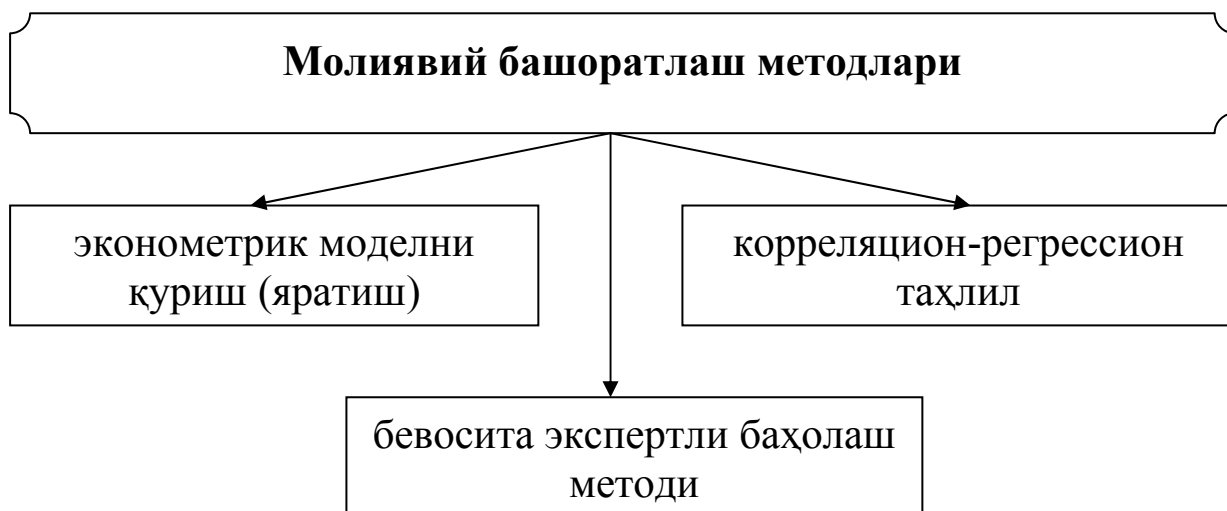
узоқ муддатли (10 йилдан ортиқ) молиявий башоратлаш

Молиявий башоратлаш молиявий режаларни тузиш босқичидан олдин содир бўлади

Унда жамиятнинг маълум бир даврдаги тараққиётига бағишланган молиявий сиёсатнинг концепцияси ишлаб чиқилади

Молиявий башоратлашнинг бош мақсади башоратланаётган даврда ҳақиқатда мавжуд бўлиши мумкин бўлган молиявий ресурсларнинг реал ҳажми, уларни шакллантириш манбалари ва улардан фойдаланишни аниқлашдан иборат

Молиявий башоратлар молия тизими органларига молия тизимини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг, молиявий сиёсатни амалга ошириш шакллари ва методларининг турли-туман вариантларини белгилашга имкон беради

5.2. Социал-иқтисодий жараёнларни молиявий тартибга солиш

Социал-иқтисодий жараёнларга давлатнинг таъсири қуйидаги мақсадлар учун зарур

ҳаётий фаолиятнинг умумий шароитларини ва иқтисодий қарорларнинг амалга оширилиш асосларини таъминлаш (бутун жамиятнинг хавфсизлигини таъминлаш, мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи ҳимоялашга ва шахснинг эркин ривожланишини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий режимни (тартибни) ўрнатиш ва қўллаб-қувватлаб туриш, самарали рақобатни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш давлатга керак)

барқарорлаштирувчи тадбирларни амалга ошириш (давлат иқтисодий ўсишнинг суръатларини, инфляция ва бандлик даражасини тартибга солиб туриши, иқтисодиётнинг тармоқ ва минтақавий тузилмасидаги прогрессив (ижобий) ўзгаришларни рағбатлантириши, ташқи иқтисодий мувозанатни ва миллий валютанинг курсини қўллаб-қувватлаши лозим)

ресурсларнинг социал йўналтирилган қайта тақсимланишини амалга ошириш (давлат жамиятга керак бўладиган, лекин у билан хусусий сектор шуғулланмайдиган ишлаб чиқаришни ташкил қилиши, иш ҳақи, пенсиялар, нафақаларнинг минимал даражасини кафолатлаши, ижтимоий ҳимояга муҳтожларга ёрдам бериши, қатъийлаштирилган (фиксация қилинган) даромадларнинг индексациясини амалга ошириши зарур)

Социал-иқтисодий жараёнларни молиявий тартибга солиш

Турли социал-иқтисодий жараёнларда молиянинг ролини (молиявий тартибга солишнинг ролини) тўлиқ идрок этиш учун тизимнинг шакллантирувчи асосларини – давлат харажатлари ва давлат даромадларини - ҳамда улар ҳар бирининг ролини атрофлича таҳлил қилиб чиқмоқ лозим

Айнан давлат харажатлари давлат молиясининг ижтимоий мўлжалланганлиги нимадан иборат эканлигини аниқ кўрсатади

Агар давлат харажатларига товарлар ёки меҳнатда ифодаланган хизматлар қарама-қарши турадиган бўлса, у ҳолда давлат пул маблағлари оқимларининг бошқа неъматларга ўзига хос тарзда трансформациялашуви содир бўлади ва шу муносабат билан бундай харажатларни трансформацион харажатларга киритиш мумкин. Уларнинг орасидан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин

давлат истеъмоли (давлат сектори ишчиларининг иш ҳақи, жорий эҳтиёжларни қоплаш учун давлат томонидан сотиб олинган товарлар учун тўловлар, ишлаб чиқаришни дотациялаштириш; давлат қарзига хизмат кўрсатиш, бюджетлараро субсидиялар ва шу ерда кўрсатилган мақсадлар учун фойдаланиладиган ссудалар)

давлат инвестициялари (давлат корхоналари ва ташкилотларининг асосий капитали ва айланма фондларининг ўсган қисмига қуйилмалар, давлат захиралари ва резерларини яратиш, узоқ муддатли бюджет кредитлари)

Социал-иқтисодий жараёнларни молиявий тартибга солиш

Иқтисодиёт ресурсларининг чекланганлиги шароитида трансформацион харажатлар нодавлат секторида товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришнинг ҳажмини бевосита ўзгартирадими, булардан бошқа бир вазиятларда жамият фойдаланади ва бир вақтнинг ўзида жами таклифнинг таркибий тузилмасига ўз таъсирини кўрсатади

Агар давлатнинг харажатлари турли хилдаги пенсияларни ва нафақаларни тўлашга йўналтирилса, у ҳолда давлат томонидан маблағларни беришнинг ўзига хос - трансферт – тарзда берилиши содир бўлиб, бунда маблағлар солиқ тўловчилардан шу тўланмаларни олувчиларга берилади ва учрашувчан хизматларнинг тақдим этилиши, бу ерда, содир бўлмайди

Давлатнинг харажатлари яна жорий ва капитал харажатларга бўлинадики, бундай бўлиниш такрор ишлаб чиқариш параметрлари динамикасига молиянинг таъсирини баҳолашда жуда муҳимдир

Давлатнинг харажатлари инсонларга (шахсий даромадлар) ва капиталга (жорий қўйилмалар ва инвестициялар) хизмат қилиши мезони бўйича ҳам классификация қилиниши мумкин. Бу нарса ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни истеъмол қилишда уларнинг улушларини алоҳида ҳисобга олишга имкон беради

Социал-иқтисодий жараёнларни молиявий тартибга солиш

Давлат харажатларини гуруҳларга ажратишда функционал принципдан фойдаланиш мамлакат тараққиётининг ички муаммоларини ҳал қилиш ва дунё ҳамжамияти билан ўзаро муносабатлар орқали ифодаланадиган давлатнинг барча функцияларини (социал, иқтисодий, тадқиқотчилик, бошқарувчилик, ташқи сиёсий ва бошқалар) намоёни қилиши мумкин. Шу нарсанинг ўзи тизимлаштирилган кўринишда йўналишларнинг устуворлигини акс эттиришга ва давлат томонидан тартибга солиш жараёнининг таъсирчанлигини баҳолашга имкон беради

Давлатнинг социал функцияларини бажариш билан боғлиқ бўлган харажатлар аҳоли кам таъминланган қатламларининг квалификация, тиббий хизмат, уй-жой, кафолатланган минимал пенсия ва нафақалар олишга тегишли шароитларни яратади. Социал муносабатларнинг барқарорлигини кўллаб-қувватлаб, улар жами талабнинг ҳажми ва таркибий тузилмасига кескин таъсир кўрсатади ва бу нарса кўйилагиларла намоён бўлади

социал субсидия олувчилар аҳолининг моддий неъматлар истеъмолчи қисмига нисбатан барқарор тўловга қобилиятли талабнинг барқарорлигини таъминлайди

социал-маданий соҳа ташкилотларини жорий сақлаш учун товарлар ва хизматларни давлат томонидан сотиб олиниши бозорнинг жуда кўп сегментларида талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатга ўз таъсирини кўрсатади

маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва социал таъминот объектларининг кенгайтирилиши, уй-жой қурилишига давлат дотациялари билан биргаликда, фақат қурилиш материалларига бўлган талабни ошириб қолмасдан, балки қурилиш индустрияси билан боғлиқ бўлган саноатнинг бошқа алоҳида тармоқлари учун ҳам чуқур бозорни яратади, узок муддатли фойдаланиш хос бўлган прелметлар учун талабни оширади

Социал-иқтисодий жараёнларни молиявий тартибга солиш

Давлат даромадларининг олинисини қуйидагиларга таъсир этиши мумкин деб, ажратиб кўрсатса бўлади

баҳоларни шакллантиришга (бу, асосан, эгри (билво-сита) солиқлар)

ишлаб чиқариш харажатларига (мол-мулкнинг қийматидан, истеъмол фондидан олинандиган солиқлар, социал характердаги нобюджет фондларга ажратмалар)

жамғармалар ҳажмига (инвестицион имтиёзлар)

бандлилик ва шахсий истеъмолга (меҳнат ҳақи фондидан олинандиган солиқлар, аҳоли бандлик фондига ажратмалар ва ҳ.к.лар)

Давлат даромадлари кўринишлари ва уларни ундириш механизмларининг хилма-хиллиги давлатга маълум бир товарлар ва хизматларга бўлган талабни мақсадли йўналишда тартибга солиш, энг самарали технологиялар, импорт маҳсулотлари ва ҳ.к.ларни танлашга имконият беради

Солиқларнинг ҳар бир конкрет тури социал-иқтисодий жараёнларни тартибга келтиришнинг табақалаштирилган йўналишига эга

Божхона божлари эса миллий ва хорижий ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатбардошлигига ўз таъсирини кўрсатади

Социал-иқтисодий жараёнларни молиявий тартибга солиш

Давлат даромадлари ва давлат харажатлари молия мазмунини намоён этувчилар сифатида иқтисодиётда ва социал соҳада содир бўлаётган жараёнларга жуда кучли таъсир ўтказиб, уларнинг динамикаси ва йўналишини кескин ўзгартириб юбориши мумкин

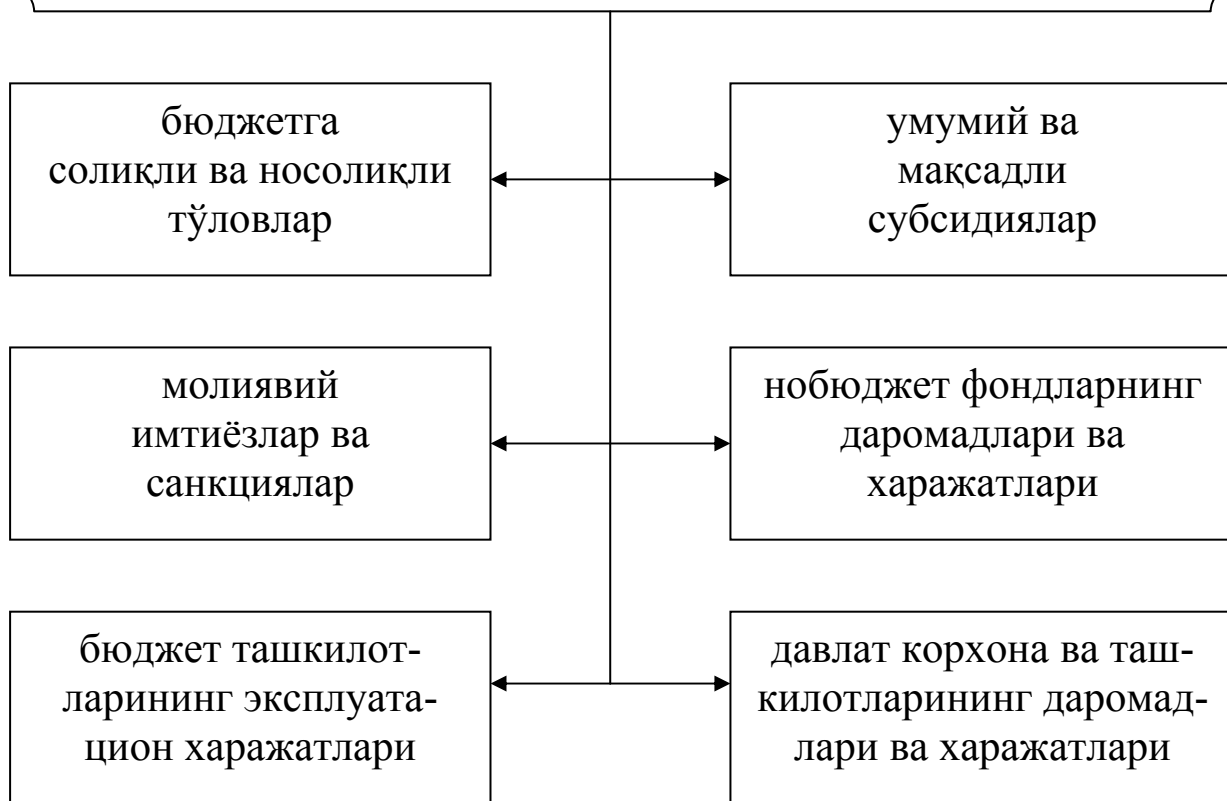
Такрор ишлаб чиқариш параметрларини ўзгартириш (корректировка қилиш) мақсадида молиявий муносабатларнинг барча аспектларидан (йўналишларидан) фойдаланиш бўйича давлат томонидан ташкил қилинадиган фаолиятга **социал-иқтисодий жараёнларни молиявий тартибга солиш** дейилади

У кишилик жамиятининг табиий тараққиёти натижасида дунёга келган ҳамда иқтисодиёт ва социал соҳа соғлом фаолият кўрсатишининг ажралмас қисми (шарти) ҳисобланади

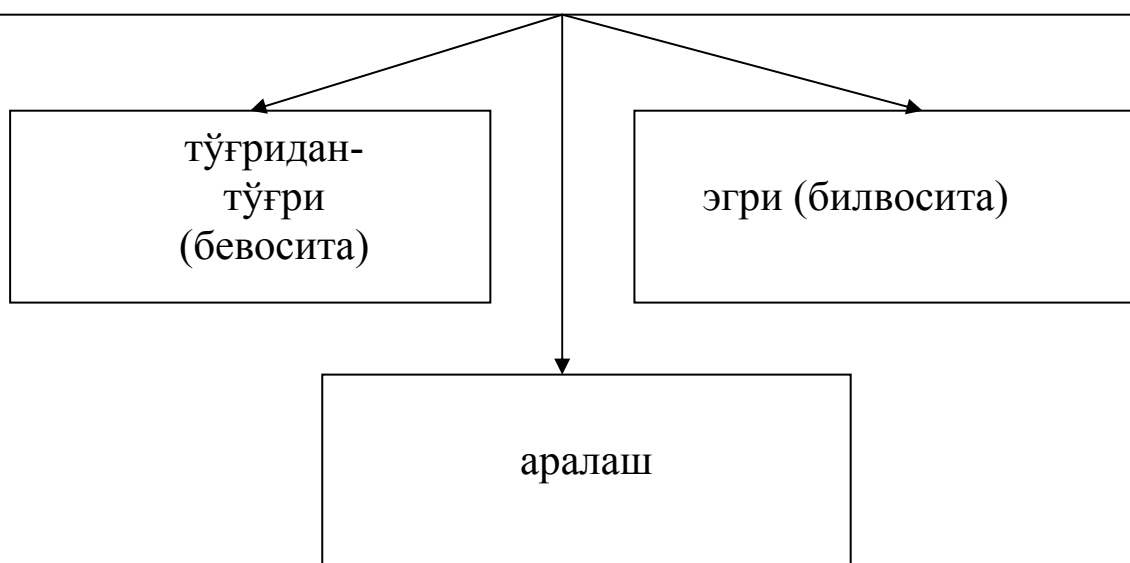
Молиявий тартибга солишнинг субъекти давлат тузилмалари бўлса, унинг объекти ижтимоий тизим иштирокчиларининг даромадлари ва харажатларидир

Макро- ва микродаражада жамият эҳтиёжларининг максимал қондирилишини таъминлайдиган жамғармаларни тақсимлашнинг пропорцияларини ўрнатиш молиявий тартибга солиш жараёнида ечиладиган асосий вазифа ҳисобланади. Бу нарса шахсий, жамоа ва ижтимоий манфаатлар, қадриятлар ва бой-ликларнинг оқилона инобатга олинишини кўзда тутуди ва самарали ишлаётган бозор механизми билан давлатнинг таъсири тизимини қўшиш муаммоларининг молиявий аспекти (йўналишини) акс эттиради

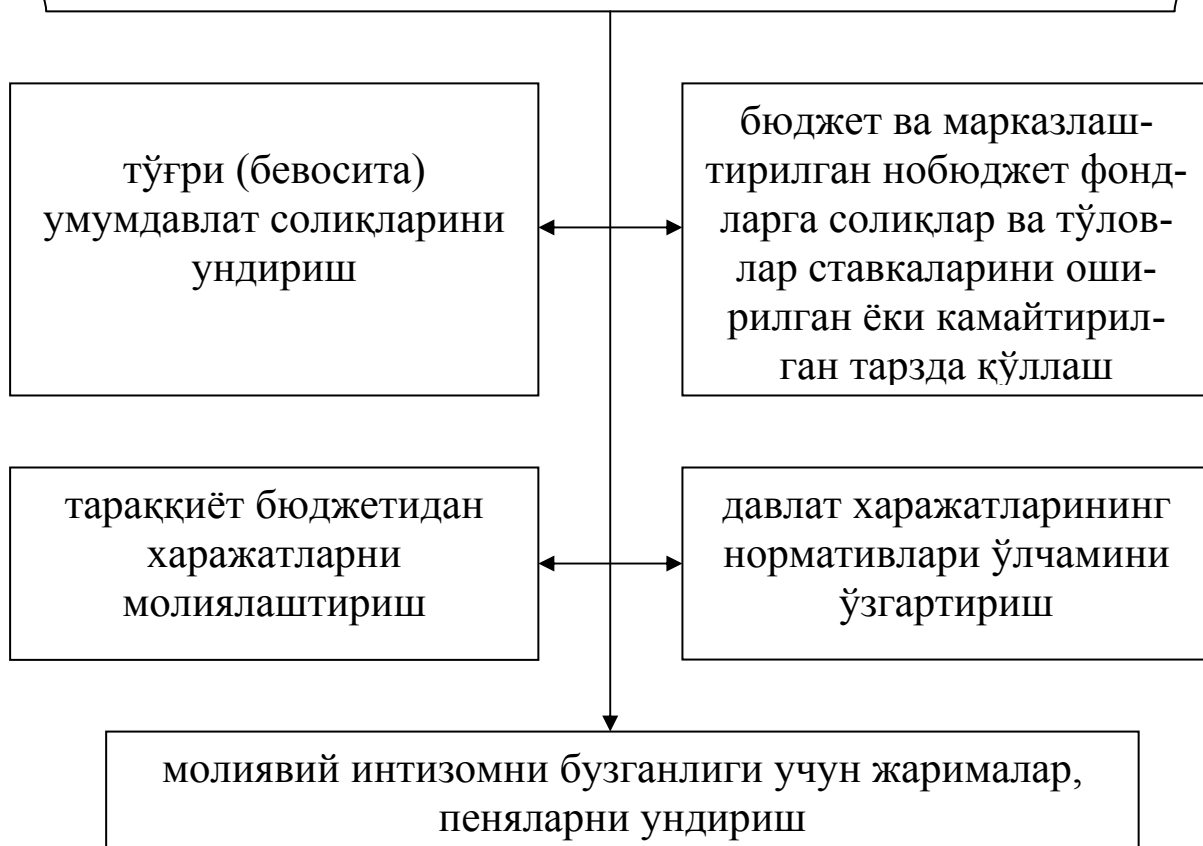
**Бозор хўжалигининг молиявий регуляторлари
(тартибга солувчилари)**

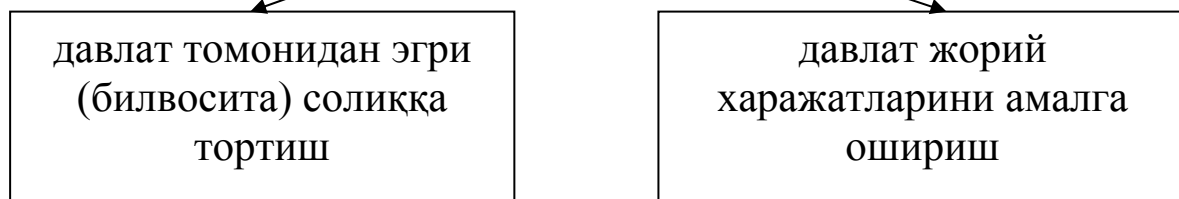
Молиявий таъсир кўрсатишга тартибга солишнинг қуйидаги кўринишлари (шакллари) хос

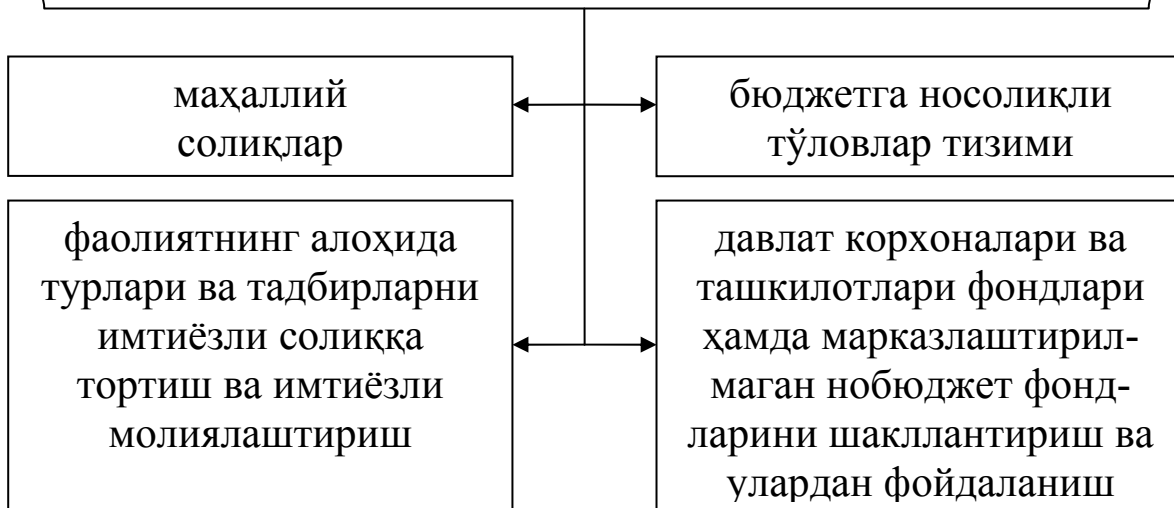
Молиявий таъсир кўрсатишнинг тўғридан-тўғри (бевосита) тартибга солиш шакли қуйидагилар орқали намоён бўлади

Тартибга солишнинг эгри (билвосита) шакллари ўз ичига қуйидагиларни олади

Молиявий таъсир кўрсатишнинг аралаш шакллари орасидан қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин

Давлат даромадлари ва давлат харажатларининг конкрет турлари, уларни жалб (мобилизация) қилиш ва тақдим этиш методлари масаланинг ташкилий томонлари билан биргаликда молиявий тартибга солишнинг усулларини ўзида мужассам этади

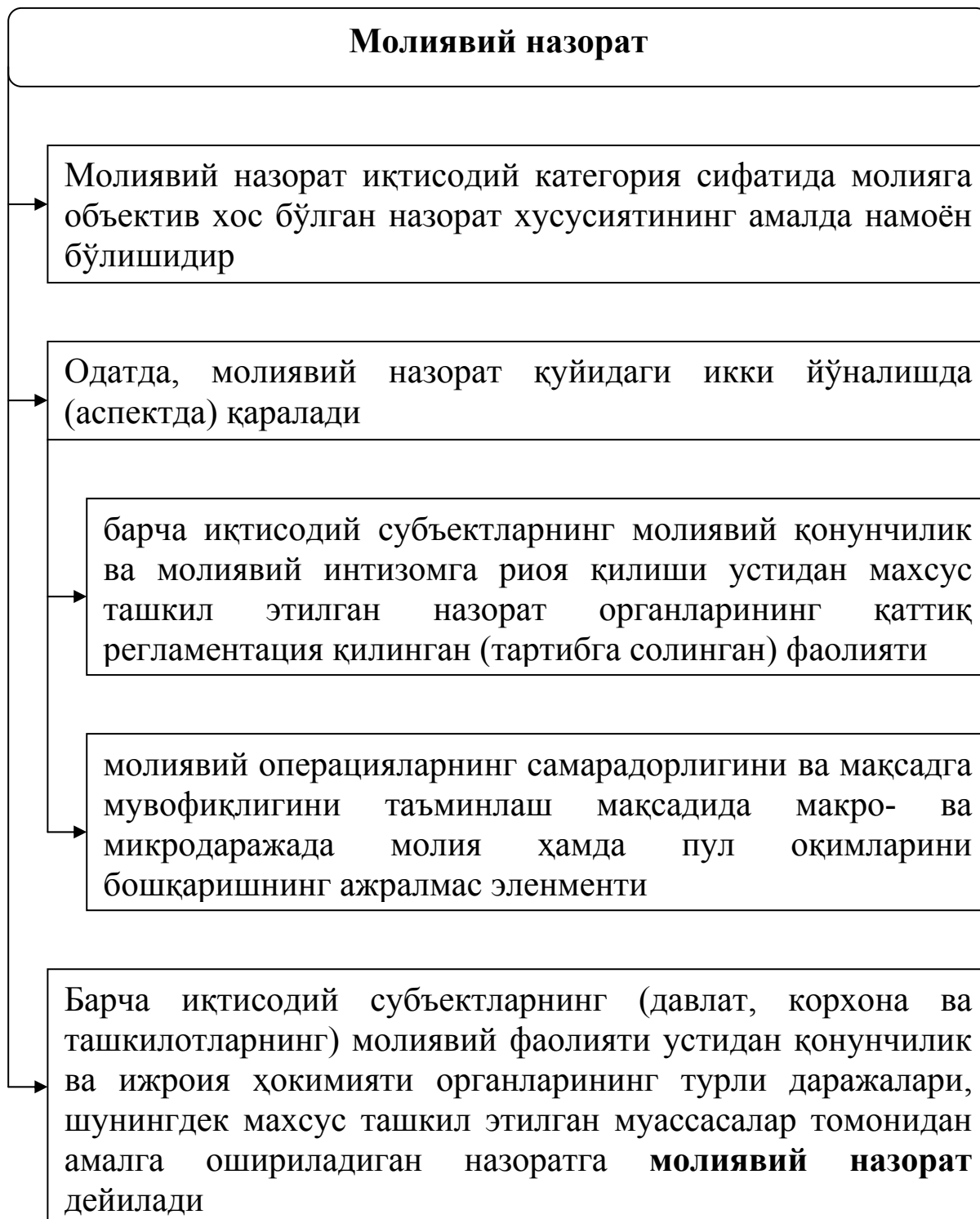
Маблағларни ундириш (олиш) ва молиялаштиришни тақдим этишнинг конкрет принциплари бундай таъсирнинг характерини аниқлаб беради

Моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган қийматни тақсимлаш жараёнига кириб бориб, давлат молияси марказлаштирилмаган пул фондларини шакллантиришга ҳам фаол таъсир кўрсатади

Охир оқибатда молиявий тартибга солиш, давлатнинг таъсирини таъминлашнинг бошқа шакллари (фоизнинг даражаси, божхона божларининг даражаси, давлат корхоналари маҳсулотининг баҳоси, валюта курси, пул массасининг ҳажми ва таркибий тузилмаси, маъмурий-қонунчилик фаолияти ва бошқаларга таъсир кўрсатиш) билан биргаликда асосий макро-иқтисодий кўрсаткичлар динамикасида ижобий ўзгаришлар бўлишини таъминлаши мумкин

6-БОБ. МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТ

6.1. Молиявий назорат: мазмуни, соҳалари, объекти, предмети, тизими, вазифалари, принциплари

Молиявий назорат

Бу назорат, энг аввало, пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш жараёнида молиявий-иқтисодий қонунчиликка риоя этилиши, молиявий-хўжалик операцияларининг самарадорлигини баҳолаш ва амалга оширилган харажатларнинг мақсадга мувофиқлиги устидан назоратни ўз ичига олади

Молиявий назорат қиймат шаклида амалга ошириладиган назорат бўлганлиги учун ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнининг барча соҳаларида амалга оширилади ва пул фондлари ҳаракатининг барча жараёнларида, шу жумладан, молиявий натижаларни идрок этиш жараёнида ҳам кузатилади

Молиявий назоратнинг **объекти** пул муносабатлари ҳисобланади

Молиявий назоратнинг **предмети** қуйидаги молиявий кўрсаткичлардан иборат

турли даражадаги бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари; солиқ тўловларининг ҳажмлари (миқдорлари, ўлчамлари); хўжалик юритувчи субъектларнинг даромадлари; хўжалик юритувчи субъектларнинг муомала харажатлари; таннарх ва фойда; уй хўжаликларининг даромадлари ва харажатлари; ва бошқалар

**Иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда
молиявий назорат, бир томондан, ўзаро таъсирчан ва
иккинчи томондан, алоҳидалашган (мустақил бўлган)
икки соҳага бўлинади**

давлат
молиявий
назорати

нодавлат
молиявий
назорати

Бош мақсади

Бош мақсади

давлат хазинасига
ресурсларни тушуришни
максималлаштириш ва
давлат бошқарув
харажатларини
минималлаштириш

жойлаштирилган
капиталдаги фойда
нормасини ошириш
мақсадида давлат
фойдасидаги ажратмалар
ва бошқа харажатларни
минималлаштириш

Бир вақтнинг ўзида молиявий
назоратнинг ҳар икки соҳаси
амалдаги қонунларнинг ҳуқуқий
рамкаси билан чеклаб қўйилган

Давлат молиявий назорати

Давлат молиявий назорати бу давлатнинг асосий қонунларига таянадиган ва ҳокимият ҳамда бошқарув конкрет органлари иқтисодий-ҳуқуқий ҳаракатининг комплексли ва мақсадга йўналтирилган тизимидир

Давлат молиявий назоратини ташкил этишда мамлакатнинг Конституцияси ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Унинг ҳуқуқий регламенти давлатнинг типига, унинг социал-сиёсий йўналтирилганлигига, иқтисодий тарққиёт даражасига, мулкчилик шакллариининг нисбатига боғлиқ

Давлат молиявий назорати ЯИМ тақсимланишининг қиймат пропорцияларини кузатишга қаратилган. Бу назорат давлат молиявий ресурсларини шакллантириш, уларнинг тўлиқ ва ўз вақтида тушиб туриши ва улардан мақсадли фойдаланиш билан боғлиқ бўлган пул ресурслари ҳаракатининг барча каналларига (тарқатилади) тегишли ҳисобланади

Давлат молиявий назорати давлатнинг молия сиёсатини амалга оширишга ва молиявий барқарорлик учун шароитларни яратишга қаратилган. Бу нарса, энг аввало, барча даражалардаги бюджетлар ва нобюджет фондларни ишлаб чиқиш, муҳокама қилиш, тасдиқлаш ва ижро этиш, корхона ва ташкилотлар, банklar ва молиявий корпорацияларнинг молиявий фаолияти устидан назоратни англатади

Нодавлат молиявий назорати иккига бўлинади

ички (фирма ичидаги,
корпоратив)

ташқи
(аудиторлик)

**Молиявий назорат ўз ичига қуйидаги
текширувларни олади**

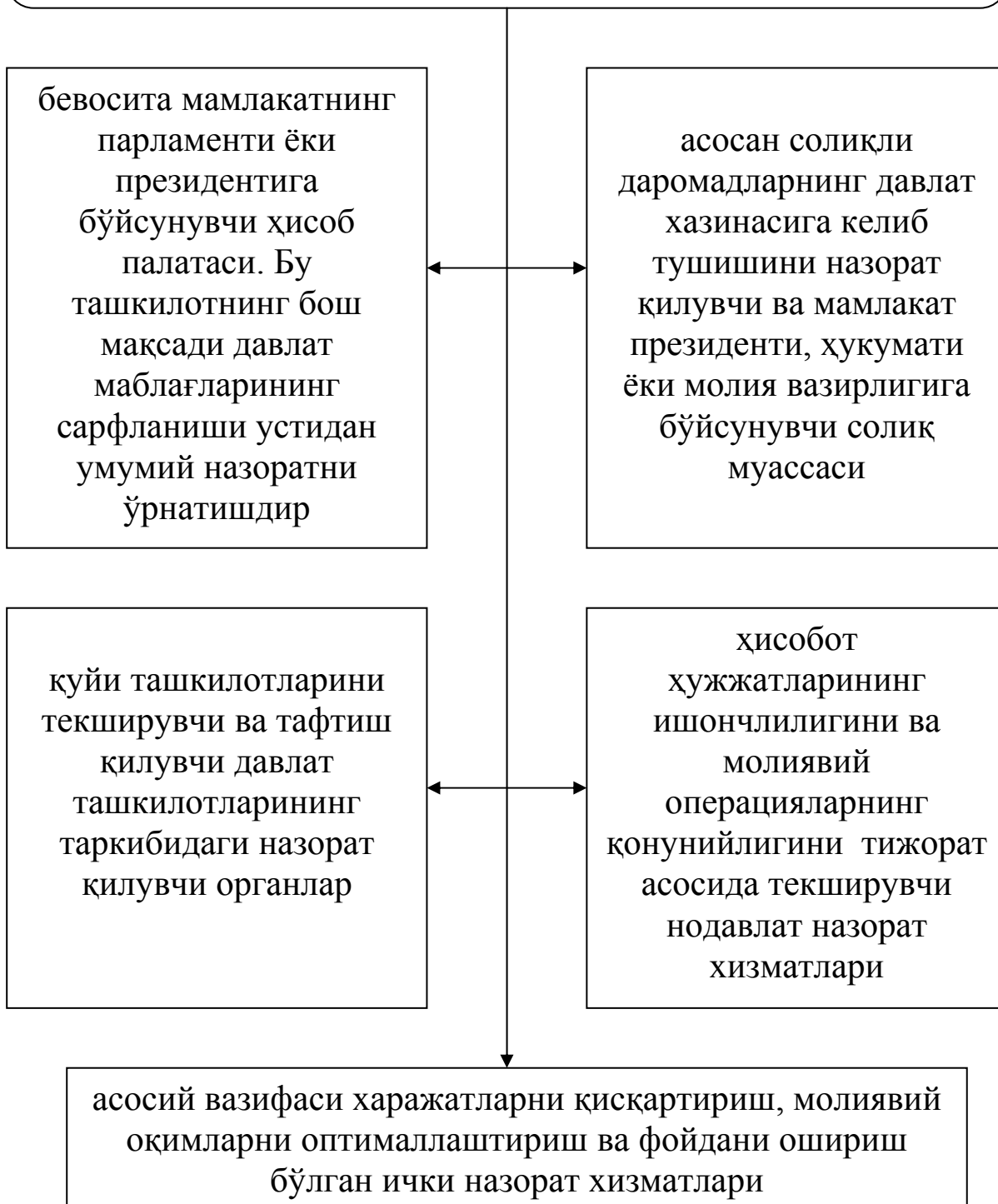
иқтисодий
қонунларнинг
талабларига риоя этиш
(МДни тақсимлаш ва
қайта тақсимлаш
порпорцияларининг
оптималлиги)

бюджет режасини тузиш
ва ижро этиш (бюджет
назорати)

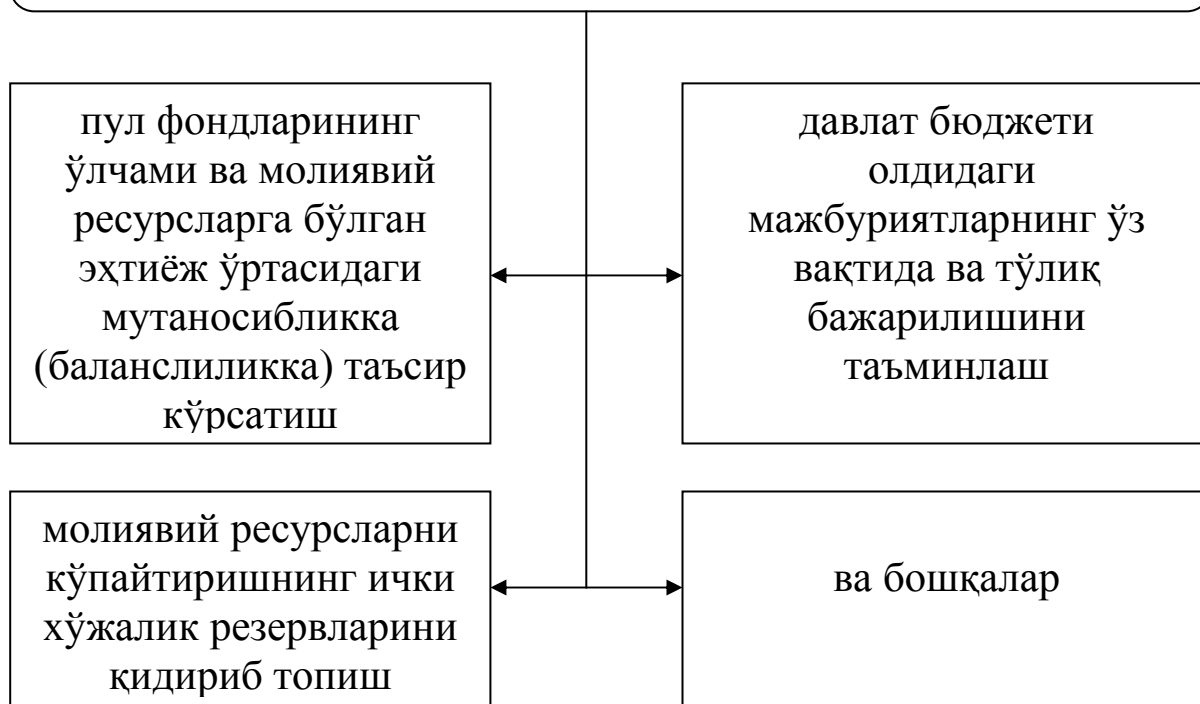
корхона ва
ташкilotлар, бюджет
муассасаларига
тегишли бўлган меҳнат,
моддий ва молиявий
ресурслардан самарали
фойдаланиш

ўзаро солиқ
муносабатлари

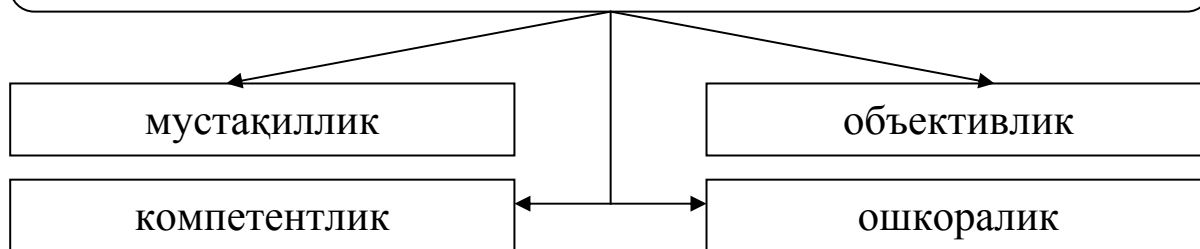
Тараққий этган мамлакатларда молиявий назорат тизими, асосан, бир типда бўлиб, қуйидаги элементлардан ташкил топади

Молиявий назоратнинг олдида турган энг асосий вазифалар қуйидагилардан иборат

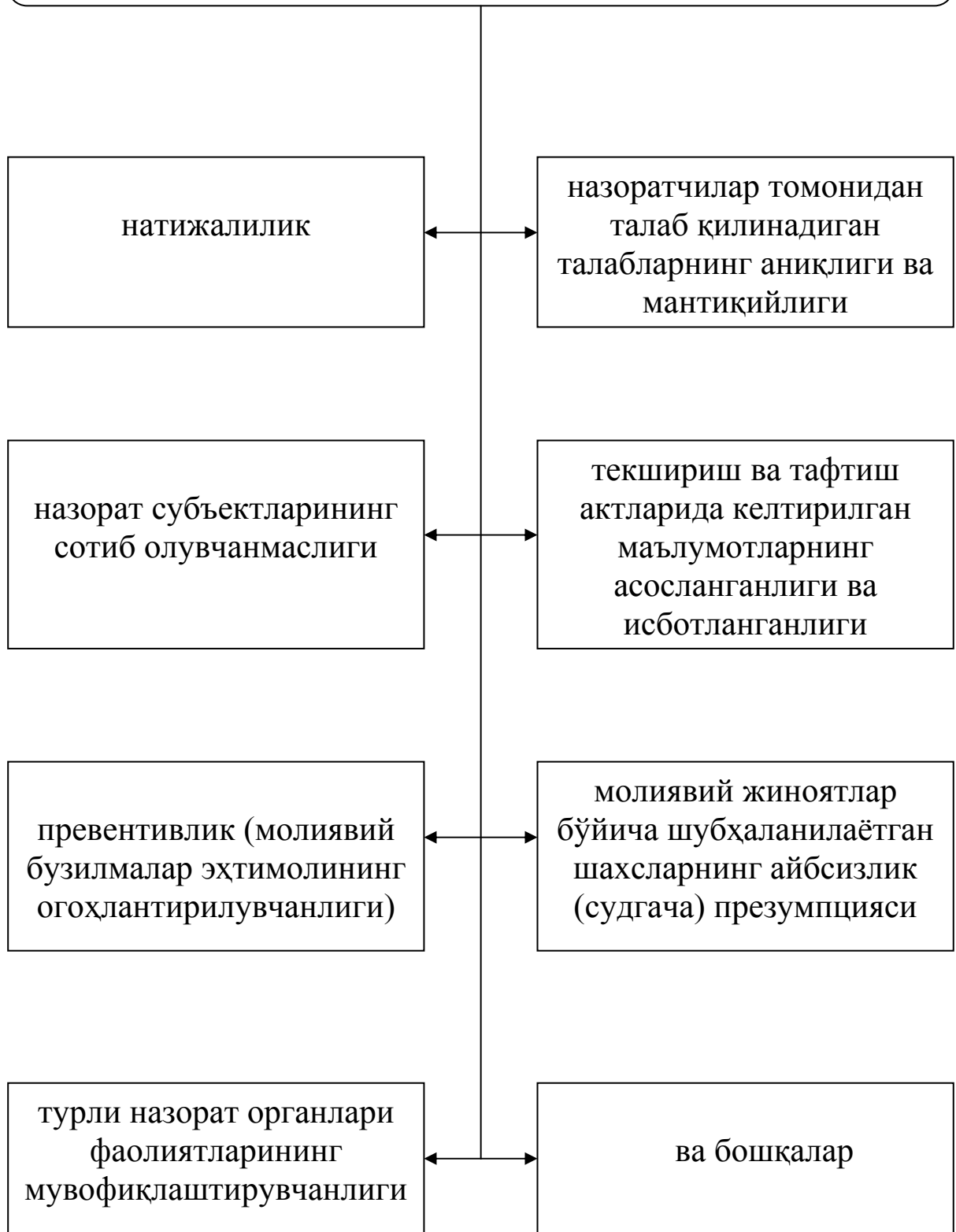

Молиявий назоратни ташкил этишнинг асосий принциплари

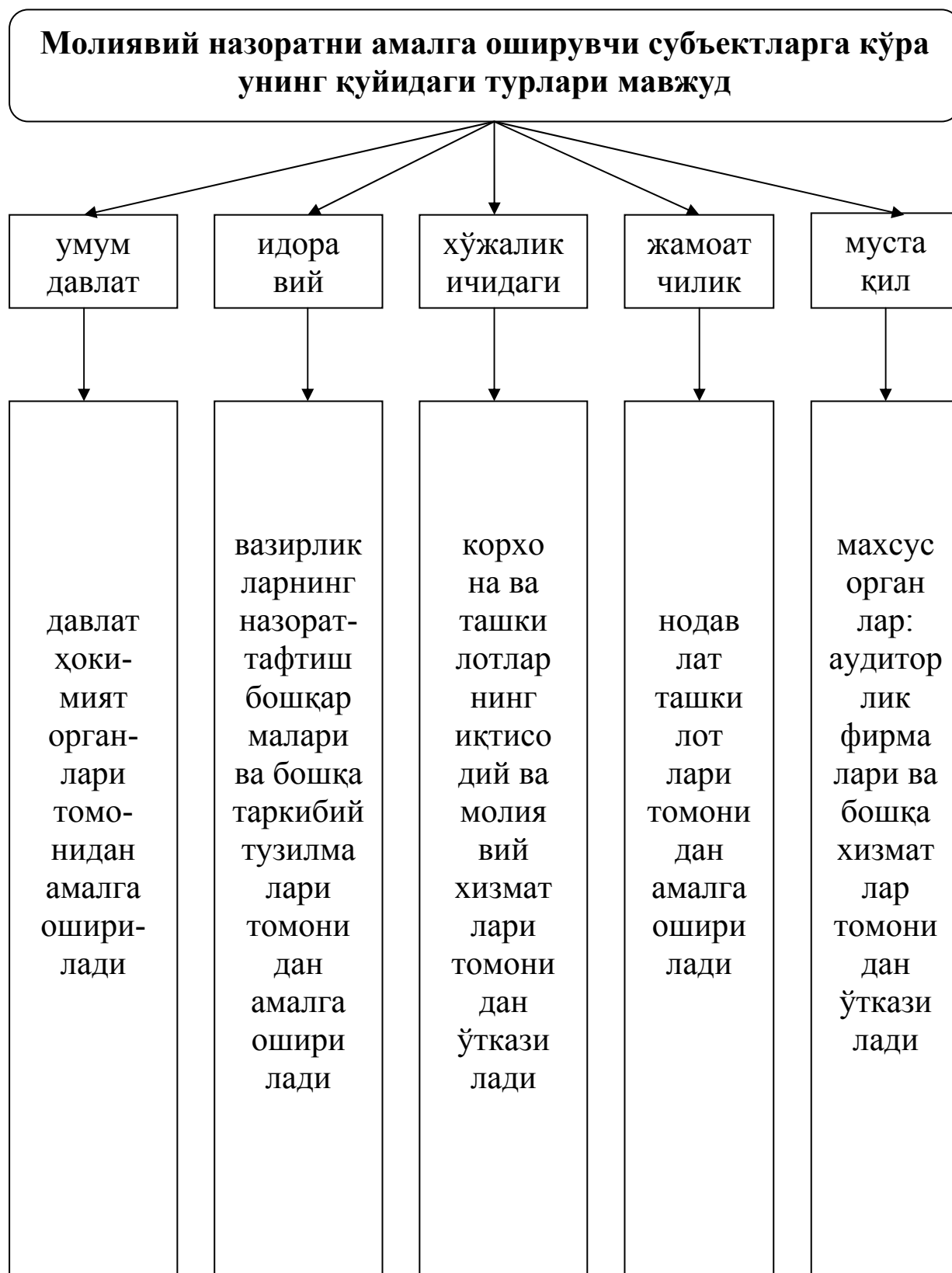

Молиявий назоратнинг **мустақиллиги** назорат органининг молиявий жиҳатдан мустақиллиги, назорат органи раҳбарларининг ваколат муддатларининг парламент муддатларидан узоклиги, шунингдек уларнинг конституцион характери билан таъминланиши керак. **Объективлик ва компетентлик** (лаёқатлилик, қодирлик) назоратчилар томонидан амалдаги қонунчиликка сўзсиз итоат этилишини, тафтиш ишларини амалга оширишнинг белгиланган (ўрнатилган) стандартларига (андозаларига) қаттиқ риоя этиш асосида назоратчилар ишининг юқори касбий даражада бўлишини тақоза этади. **Ошкоралик** давлат назоратчиларининг жамотчилик ва оммавий ахборот воситалари билан доимий алоқада бўлишини кўзда тутди

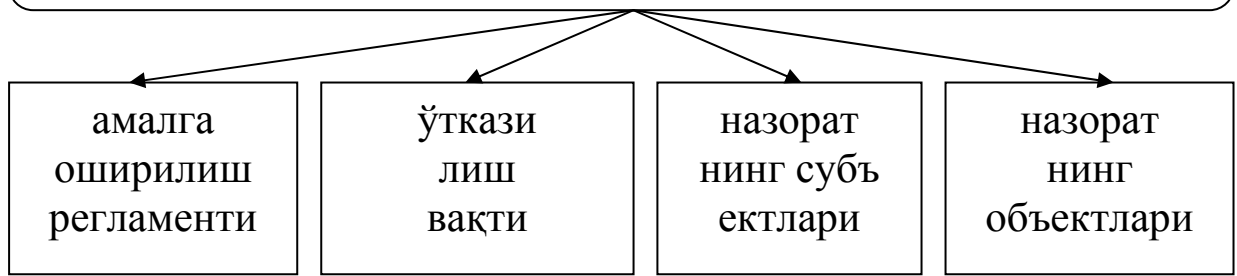
**Амалий характер касб этувчи
молиявий назоратнинг принциплари**

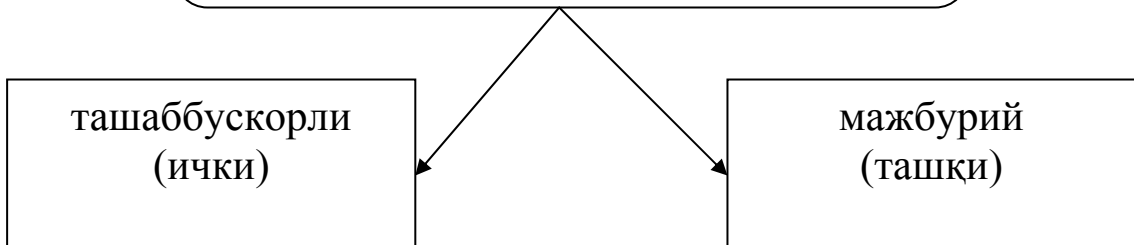
6.2. Молиявий назорат турлари, шакллари ва методлари

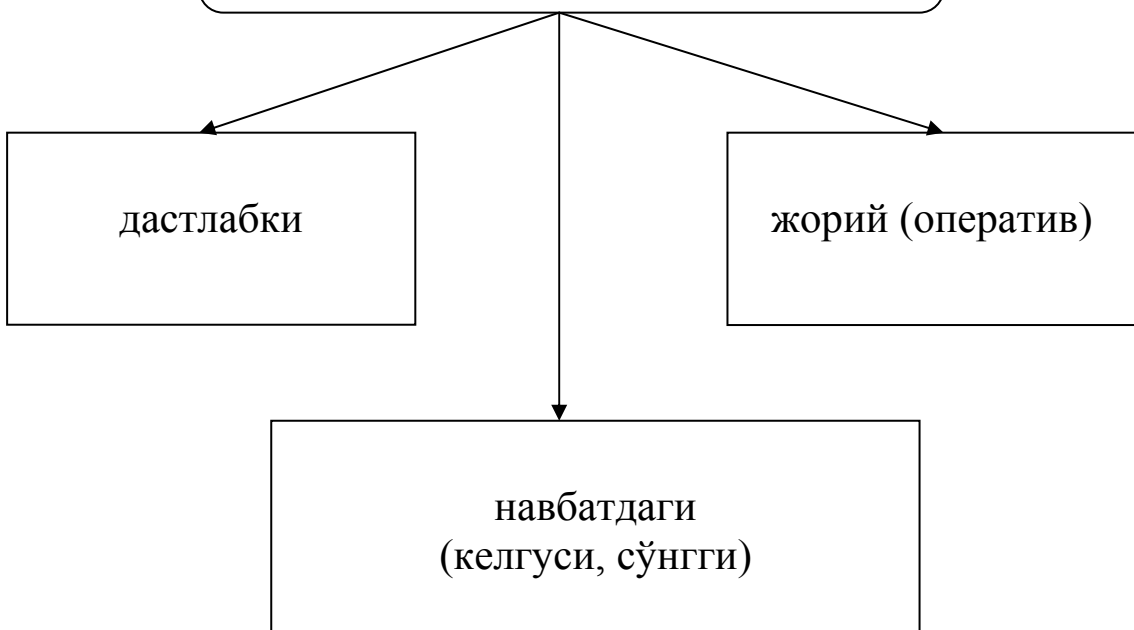
Молиявий назоратнинг шакллари куйидаги мезонлар буйича классификация қилиш қабул қилинган

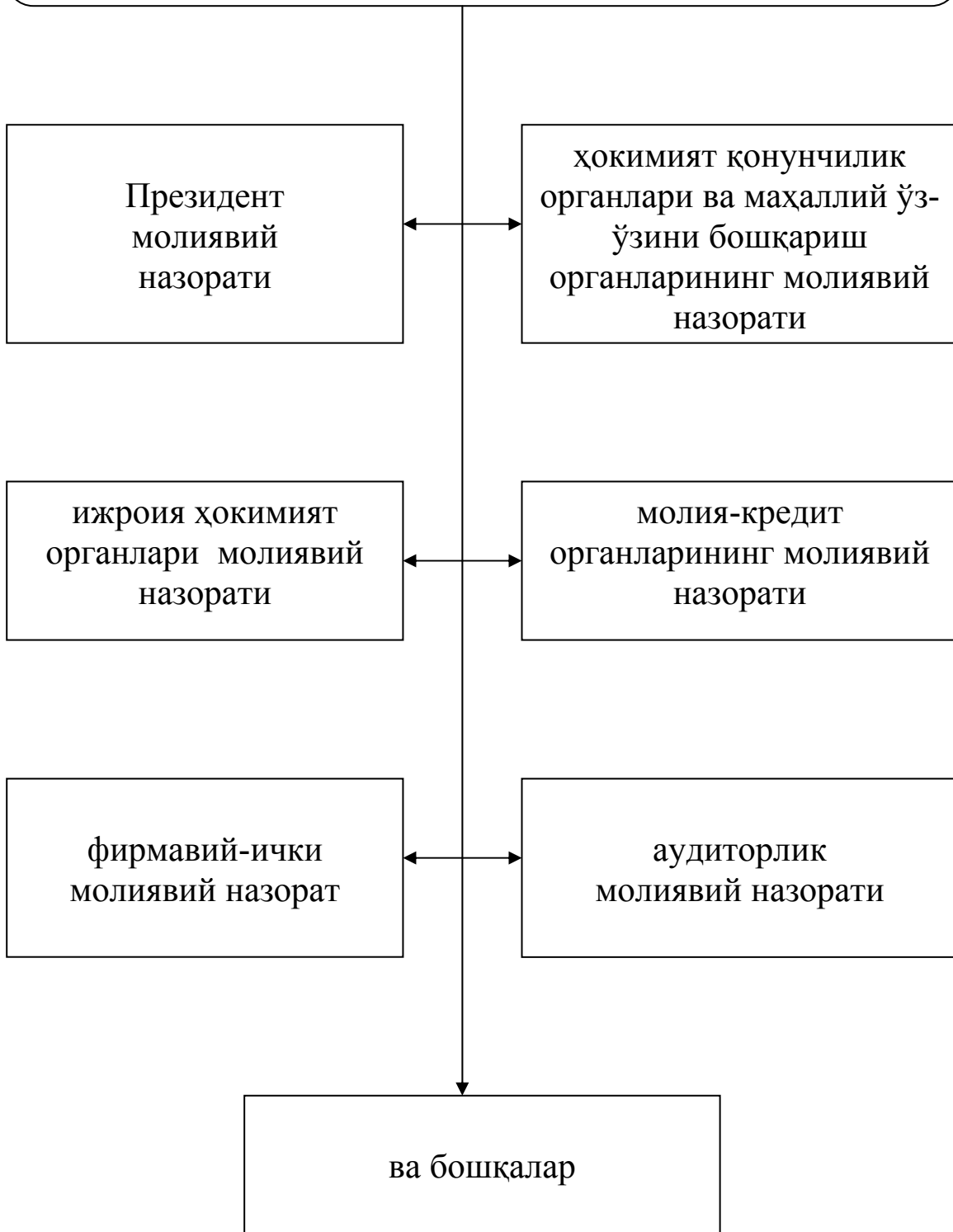
Амалга оширилиш регламенти буйича молиявий назоратнинг турлари

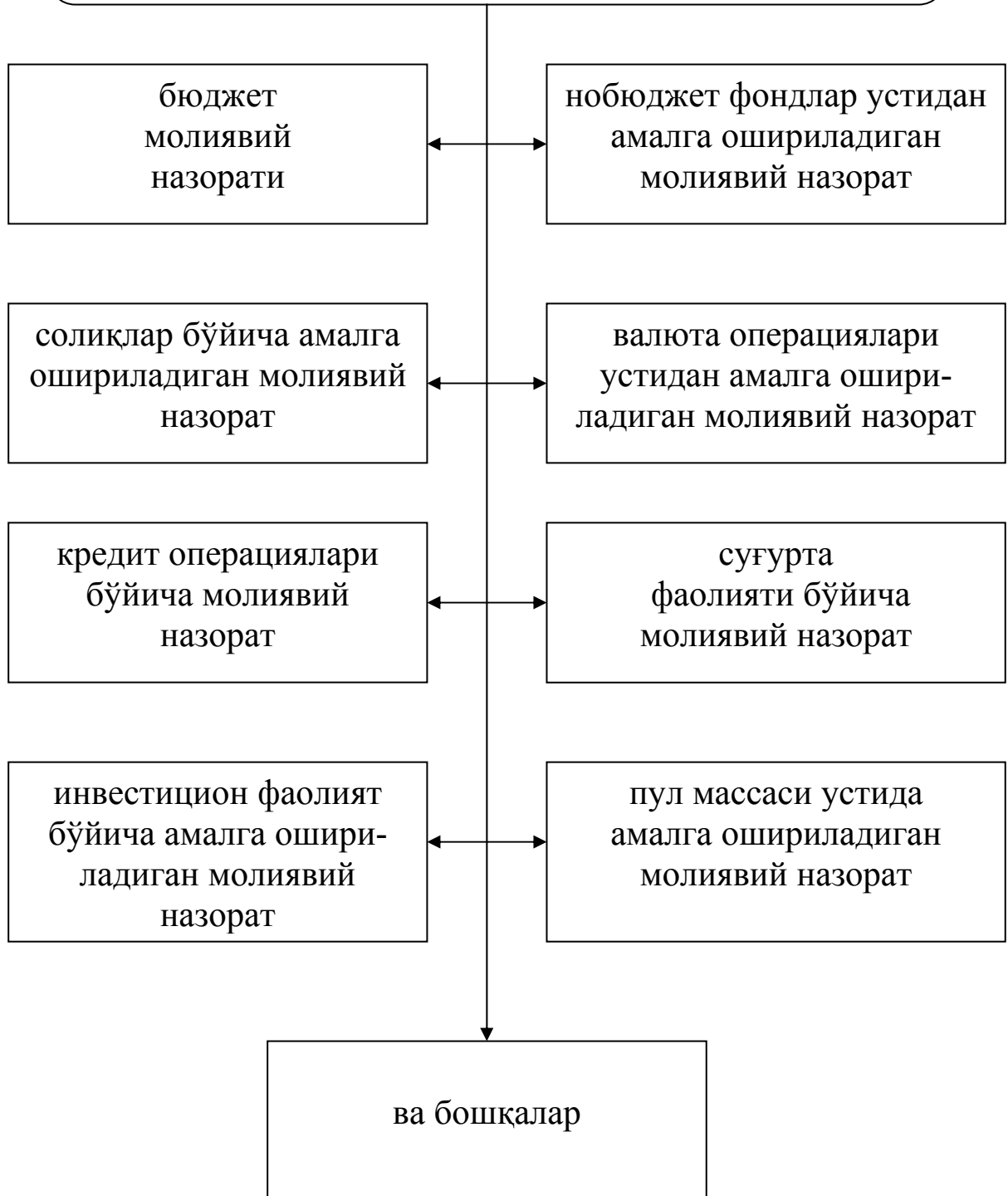
Ўтказилиш вақти буйича молиявий назоратнинг турлари

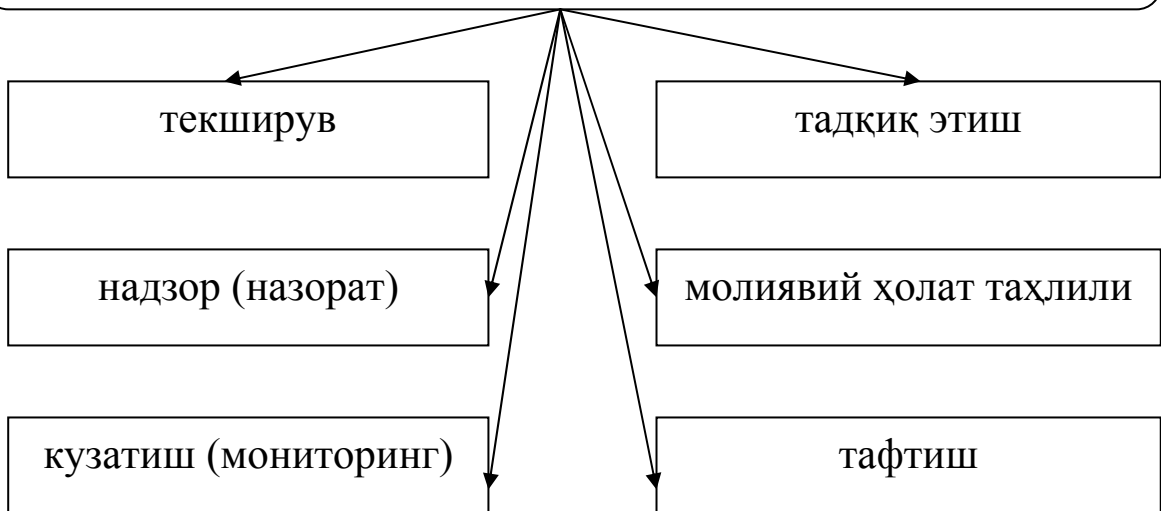
**Назоратнинг субъеклари бўйича
молиявий нazorатнинг
қуйидаги шакллари бўлиши мумкин**

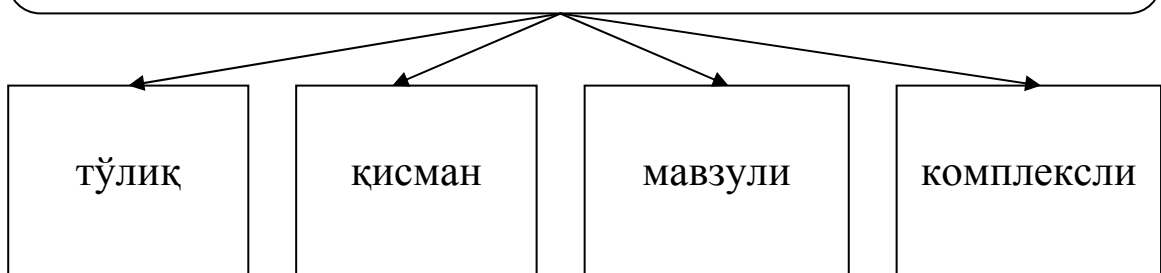
**Назоратнинг объектларига
мувофиқ равишда молиявий назоратнинг
қуйидаги шакллари мавжуд**

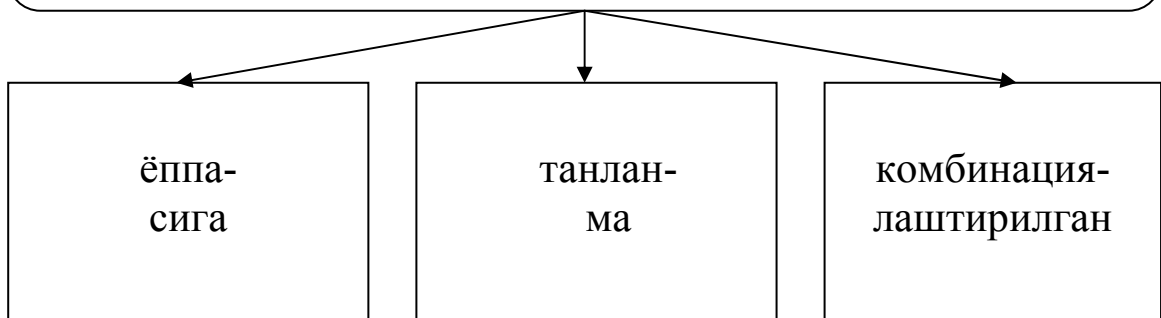
Молиявий назоратни амалга ошириш жараёнида унинг қуйидаги методларидан фойдаланилади

Субъект хўжалик фаолиятини қамраб олишнинг тўлиқлигига қараб тафтишнинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин

Молиявий ва хўжалик операцияларининг қамралиб олиниши даражасига кўра тафтишлар қуйидаги уч гуруҳга бўлинади

6.3. Давлат молиявий назорати органларининг вазифалари ва функциялари

Ҳисоб Палатасининг вазифалари ва функциялари

макроиқтисодий кўрсаткичлар, бюджет-солиқ ва пул-кредит параметрларининг шаклланиш жараёнларини тизимли ўрганиб, уларнинг қонунчилик талабларига мувофиқлигини кузатиб бориш

давлат бюджети, унинг даромад ва харажатлар қисмлари асосий параметрлари ва моддаларининг ижро этилиши устидан назорат ўрнатиш

давлат бюджетини ижро этиш, солиқ тушумлари ва пул кўрсаткичлари бўйича тасдиқланган параметрларни тузатиш бўйича таклифларнинг асосланганлиги ва уларнинг макроиқтисодий кўрсаткичларга таъсирини кўриб чиқиш

минтақалар ва умуман жамият ривожланишида маҳаллий бошқарув органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув органлари ролини ошириш мақсадида республика бюджети билан маҳаллий бюджетлар ўртасидаги ўзаро

минтақалар, тармоқлар ва корхоналар бўйича тасдиқланган параметрлар ҳисобидан давлат маблағларини харажат қилиш бўйича четга чиқишлар аниқланган ҳолларда текширувлар ўтказиш, улардан фойдаланишда

умуман бюджет даромад қисмининг ижроси устидан ҳамда минтақалар бўйича манбалар, солиқ ва божхона органларидан тўловларнинг келиб тушиши тўлиқлиги юзасидан мониторингни амалга ошириш

Ҳисоб Палатасининг вазифалари ва функциялари (давоми)

бюджет жараёнида четга чиқишларни таҳлил қилиш ва ўрганиш, уларни бартараф этиш ва бюджет қонунчилигини такомиллаштириш юзасидан таклифлар тайёрлаш

миллий валютани мустаҳкамлаш, инфляцияни пасайтириш ҳамда иқтисодий ўсиш ва нархлар барқарорлиги кўрсаткичларининг оптимал бирлигига эришиш бўйича таклифларни кўриб чиқиш ва баҳолаш

олтин-валюта заҳиралари, шу жумладан қимматбаҳо металллар ва қимматбаҳо тошларни ишлаб чиқариш ва улар билан амалга ошириладиган операцияларни назорат этиш, йўқотишлар ва суистеъмолликлар каналлари ва имкониятларини йўқотиш мақсадида давлат олтин-валюта заҳираларининг бутун ҳаракати тиниқлигини таъминлаш

ташқи активларни бошқариш бўйича ҳисобот ва баланс ҳисоб-китобларини таҳлил этиш, олтин-валюта заҳираларини чет эл банкларида жойлаштириш ва қайта жойлаштириш асосланганлиги ва самаралилигини назорат қилиш

давлат ташқи қарзларини бошқариш устидан мониторинг ўрнатиш ва уларга биринчи навбатда, Ҳукумат томонидан ва унинг кафолати остида олинган кредитлар бўйича ўз вақтида хизмат кўрсатилишини назорат этиш

чет давлатларда давлат мулкани реализация қилиш билан боғлиқ бўлган масалалар бўйича таҳлил ўтказиш ва уларнинг назорат этилишини таъминлаш

Ҳисоб Палатасининг вазифалари ва функциялари (давоми)

экспортни ривожлантириш, товарлар (ишлар, хизматлар) экпорти прогнозларини бажариш, маҳсулот импорт қилишни мақбуллаштириш, ташқи савдо ва тўлов баланслари ижобий қолдиғини таъминлаш бўйича чоратадбирлар амалга оширилишини назорат этиш

республикада қимматбаҳо металлар ва қимматбаҳо тошлар конларини қазिश ва улардан фойдаланиш юзасидан чет эл компанияларининг таклифларини кўриб чиқиш

Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ёки унинг кафолати остида чет эл кредитлари ва қарзларини жалб этиш ва улардан фойдаланиш самарадорлиги, халқаро молия бозорларига республика қарз мажбуриятларини чиқаришнинг мақсадга мувофиқлигини таҳлил этиш

олиб борилаётган бюджет-солиқ, пул-кредит, валюта ва ташқи савдо сиёсатига таъсир кўрсатувчи қонунчилик ҳужжатлари лойиҳаларини экспертиза қилиш

вазирликлар, кўмиталар, идоралар, корхоналар ва ташкилотларнинг Ҳисоб палатаси ваколатига кирувчи масалалар бўйича иш-фаолиятини мувофиқлаштириш

Ҳисоб палатаси зиммасига юклатилган вазифалардан келиб чиқадиган масалалар бўйича таҳлилий ишланмаларни ташкил этиш ва ўтказиш, уларнинг асосида ҳисобот ва таклифлар тайёрлаш ҳамда уларни кўриб чиқиш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этиш

Ҳисоб-китоблар механизмини такомиллаштириш ва бюджетга тўловлар интизомини мустаҳкамлаш бўйича ҳукумат комиссиясининг асосий вазифалари

иқтисодиёт тармоқлари ва секторларида ҳисоб-китоблар механизмини такомиллаштириш ва барча хўжалик юритувчи субъектлар ва тижорат банклари томонидан тўлов интизомини мустаҳкамлаш ва ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга ошириш, солиқлар ва мажбурий тўловларни тўлиқ тўлаш бўйича амалдаги қонунчилик меъёрларига қатъий риоя этилиши ўстидан таъсирчан назоратни таъминлаш

корхоналарнинг дебиторлик қарзлари аҳволини таҳлил этиш, муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари, хўжалик юритувчи субъектларнинг бюджетга тўловлар бўйича боқимандаларини қисқартириш бўйича таъсирчан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, шунингдек амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда тегишли солиқлар ва мажбурий тўловларнинг тўлиқ ундириб олинишини таъминлаш

корхоналар ва ташкилотлар айланма маблағларининг ажратиб олиниши, шу жумладан тайёр маҳсулот заҳираларига ва тугалланмаган қурилишга ажратилиши сабаблари ва йўналишларини аниқлаш ҳамда уларни қисқартириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш

Республика пул-кредит сиёсати комиссиясининг вазифалари

назорат органларининг хўжалик юритувчи субъектлар иш-фаолиятини текшириш масалалари бўйича фаолиятини мувофиқлаштириш

хўжалик юритувчи субъектларнинг иш-фаолияти бўйича ўтказиладиган текширувларнинг умумий сонини қисқартириш

текширувлар, шунингдек назорат органларининг фаолиятини қайтаришга йўл қўйувчи комплекс текширувларнинг мувофиқлаштирувчи режаларини ишлаб чиқиш

текширувлар ўтказиш бўйича мувофиқлаштирувчи режаларга риоя этилган ҳолда назорат органларининг фаолияти устидан назорат ўрнатиш ва Кенгаш билан келишилмай туриб, режадан ташқари, қарши текширув ва назорат тартибида текширувлар ўтказилишига йўл қўймаслик

текширувларни қисқартириш ва такомиллаштириш мақсадида уларни ташкил этиш тизимини тартибга солиш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг
зиммасига давлат молиявий назоратини амалга ошириш
бўйича қуйидаги асосий вазифа ва функциялар юкланган**

республика вазирликлари, қўмиталари, идоралари ва корхоналари томонидан республика бюджетининг ижро этилиши, Марказий банк ва бошқа банклар томонидан бюджетнинг касса ижроси қоидаларига риоя этилиши ҳамда банклар томонидан капитал қўйилмалар ва бюджетдан ажратилган маблағлар ҳисобидан амалга ошириладиган бошқа чора-тадбирларнинг молиялаштирилиши ўстидан назоратни амалга ошириш

қимматли қоғозлар бозори шаклланиши, қимматли қоғозлар эмиссияси ва ҳаракатини назорат этиш, молия бозорини шакллантиришга доир ишларни мувофиқлаштириш

республика бюджети ва маҳаллий бюджетлар ҳисобидан молиялаштириладиган, шунингдек барча кўринишдаги қимматбаҳо металлар ва қимматбаҳо тошларни қазиб олувчи, қайта ишловчи ҳамда улардан бошқа мақсадлар (жумладан экспорт) учун фойдаланувчи корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар молиявий-хўжалик фаолиятини тафтиш қилиш ва текшириш.

Молия вазирлиги ҳузуридаги Бош назорат-тафтиш бошқармасининг вазифалари

молия органлари ва бюджет муассасалари томонидан бюджет ва молия қонунчилиги ҳамда бюджет мажбуриятларининг ижроси билан боғлиқ бўлган бошқа қонунчилик ҳужжатларига риоя этилишини таъминлаш устидан назоратни амалга ошириш

республика ва маҳаллий бюджетларнинг қатъий ижро этилиши устидан доимий назоратни таъминлаш

молия органлари ва тижорат банклари томонидан биринчи навбатдаги харажатлар навбатига риоя этилиши, бюджет ташкилотлари ходимларига иш ҳақи тўлаш, ижтимоий нафақалар, стипендиялар бериш муддатлари ва тўлиқлиги, шунингдек бюджет муассасаларига кўрсатилган мақсадлар учун нақд пул маблағларини бериш бўйича фаолияти устидан назорат ва мониторингни амалга ошириш

фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув органлари орқали кам таъминланган оилаларга бериладиган ижтимоий нафақалар билан таъминлаш ва уларнинг ўз вақтида тўланишини назорат қилиш

инвестицион дастурларнинг амалга оширилиши учун ажратиладиган марказлаштирилган бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланишни назорат этиш

бюджет муассасалари томонидан штатлар жадвали-смета интизомига риоя этилишини назорат қилиш ва бошқалар

Давлат солиқ хизмати органларининг молиявий назоратга оид асосий вазифалари қуйидагилардан иборат

солиқ қонунчилиги, солиқлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси нобюджет Пенсия фондига мажбурий тўловларнинг ўз вақтида ҳисоблаб ёзилиши, тўлиқ ва ўз вақтида тўланишини назорат этиш

солиқ қонунчилигига риоя этилишининг зарурий шартларини таъминлаш, солиқ тўловчиларга солиқ мажбуриятларини бажаришда ёрдам кўрсатиш, солиқ бўйича қоидабузарликларни аниқлаш, огоҳлантириш ва тўхтатиб қўйиш

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси тизимидаги Бош назорат-тафтиш бошқармаси вазифалари

хўжалик юритувчи субъектларнинг солиқ қонунчилигига риоя этиши бўйича молиявий-хўжалик фаолиятини белгиланган тартибда ҳужжатлар асосида текширувларни ҳамда ҳукумат қарорлари билан солиқ органлари зиммасига юклатилган масалалар бўйича назорат текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш

хўжалик юритувчи субъектлардан олинadиган солиқлар ва йиғимларнинг ҳисоблаб ёзилиши, ундириб олинишида қонунийликка риоя этилиши, бюджетга тўловларнинг тўғри ҳисобланиши ва ўз вақтида киритилишини назорат қилиш; солиқ қонунбузарликларини аниқлаш, огоҳлантириш ва тўхтатиш

ва бошқалар

6.4. Нодавлат молиявий назорат

Нодавлат молиявий назорат

молиявий назоратнинг нодавлат турларини ички фирмавий (корпоратив) назорат, тижорат банклар томонидан мижозташкilotлар устидан назорат, аудиторлик назоратлари ташкил қилади

Ички фирмавий молиявий назорат корхона, муассаса, фирма, корпорациялар ўзининг иқтисодий хизматлари, яъни бухгалтерия, молия бўлими, молиявий менежмент хизматлари ва бошқалар томонидан ўз корхонаси, филиаллари ва шуъба тузилмаларининг молиявий фаолияти устидан назорат амалга оширилади. Ички назорат хизматлари доимий равишда пул маблағларини (шахсий, қарзий, жалб этилган) ишлатилишининг самарадорлиги ва мақсадга мувофиқлиги кузатади, режалаштирган молиявий натижалар билан ҳақиқий молиявий натижалар қиёслаб, таҳлил қилади, инвестицион лойиҳаларнинг натижаларига молиявий баҳо беради, корхонанинг молиявий ҳолатини назорат қилади

Тижорат банклари ҳисоб-касса операцияларини юритиш ва валюта қонунчилигига риоя этиш борасида ўрнатилган тартибнинг мижозлар томонидан амал қилинишини, банкдан потенциал заём олувчиларнинг молиявий ҳолати ва кредит олишга лаёқатлилигини, ссуда берилган тақдирда банк ўрнатилган муддатларда тегишли фоизлар билан биргаликда ссуданинг қайтарилиш эҳтимолини баҳолаш мақсадида берилган ссуданинг ишлатилишини, мижознинг тўлов қобилияти ва ликвидлигини назорат қилади

Аудиторлик назорати

Аудиторлик назоратининг асосий вазифалари бухгалтерлик ва молиявий ҳисоботнинг ишончлилигини ҳамда амалга оширилган молиявий ва хўжалик операцияларининг амалда бўлган меъёрий ҳужжатларга мувофиқлигини ниқлаш, текширилаётган иқтисодий субъектларнинг тўлов-ҳисобот ҳужжатларини, солиқ декларацияларини ва бошқа молиявий мажбуриятларини текширишдан иборат

Аудиторлик хизматлари қуйидаги бошқа хизматларни ҳам кўрсатишлари мумкин

бухгалтерия ҳисобини йўлга қўйиш ва олиб бориш

даромадлар ҳақида бухгалтерия ҳисоботини ва декларацияни тузиш

молия-хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш ва башоратлаш

молия-хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш ва башоратлаш

бухгалтерия хизмати ходимларини ўқитиш ва қонунчилик масалаларида маслаҳат бериш

аудиторлик текширувлари натижасида олинган тавсияларни ишлаб чиқиш ва бошқалар

7-БОБ. МОЛИЯ НАЗАРИЯЛАРИ

7.1. Хорижий иқтисодчиларнинг молияга оид назариялари

Сиёсий иқтисод мумтозларининг концепциялари

(А.Смит, У.Петти, Д.Рикардо, П.Баугильбер)

Давлат харажатлари, солиқлар, кредит ва бюджетнинг иқтисодиётга таъсири масалалари тадқиқ қилинган. Солиқлар ҳисобидан олинган давлат даромадлари барчасининг ёки деярли барчасининг унумсиз сарфланиши исботланган.

Солиққа тортишни мақсадга мувофиқ равишда ташкил қилишнинг тўрт асосий принциплари ифодаланган. (А.Смит - “Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот”, Д.Рикардо - “Сиёсий иқтисод ва солиқ-қа тортишнинг бошланиши”).

“Хизматларнинг солиқ назарияси”

(Ж.С.Миль)

Мамлакатда социал кескинлашувни юмшатиш мақсадида даромадларни тақсимлаш соҳасида ўзгартиришлар киритиш таклиф этилган, бойликни нисбатан текисроқ тақсимлаш учун оқилона солиқ тизимининг янги принциплари ишлаб чиқилган, ҳаёт кечириш учун зарур саналган даромадга тенг бўлган даромадларни солиққа тортишда солиққа тортилмайдиган минимумни жорий этиш ғояси илгари сурилган, солиқлар давлат харажатлари билан узвий равишда боғланган.

Янги тарихий мактаб концепциялари
(Г.Шмоллер, М.Вебер, А.Вагнер ва бошқалар)

Давлатнинг ёрдами билан капитални жамғариш таклиф этилган. Давлат фаолиятининг (маъмурий, социал-маданий ва инвестицион) ҳажмини (кўламини) кенгайтириш нуқтаи-назаридан муаммо ҳал этишга ёндошилиб, солиққа тортишнинг тўққиз принципи ишлаб чиқилган ва моҳият жиҳатидан А.Смитнинг маълум ва машҳур принциплари тўлдирилган. Мамлакатда бойлик ва даромадларни адолатли тақсимлашга эришиш учун давлат молиядан фойдаланиши мумкин деб ҳисобланган

Марксча назария
(К.Маркс, Ф.Энгельс)

Капитализм шароитида молиянинг моҳияти, айрим молиявий категорияларнинг роли ва аҳамияти баён қилинган. Монополистик капитализмгача бўлган даврдаги давлат бюджетларининг синфий характери, давлат харажатларининг унутмас, халққа қарши характери очиқ берилган ва давлат қарзларининг солиқлар билан боғланганлиги кўрсатилган.

Капиталнинг дастлабки жамғарилиш методлари тадқиқ қилинган, уларнинг сафига молиявий методлар сифатида давлат харажатлари, давлат кредити ва солиқ тизимини киритилган. Солиқларга жиддий эътибор берилган. Давлат бюджетининг моҳияти таҳлил қилинган, бюджетнинг асосий масаласи бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасидаги нисбат, яъни бюджетнинг қолдиғи (профицити ёки дефицити) масаласидир, деб эътироф этилган. (“Капитал”, “Сиёсий иқтисод танқиди” ва бошқалар)

“Фойдалилик-нинг чекланганлиги” назарияси

Меҳнатнинг қиймат назариясига қарши чиқилган, уни сотиб олувчиларнинг хоҳиш-истаклари (устуворлик беришлари) ёрдамида аниқланадиган баҳолар таҳлили билан алмаштирилган. Давлат харажатлари ва солиқлар давлат ва хусусий шахслар ўртасидаги кўпсонли индивидуал битимлар сифатида талқин қилинган. Бир вақтнинг ўзида, давлат хизматларининг чекланган фойдалилиги солиқларнинг чекланган фойдалилиги билан ҳамнафас бўлмоғи лозим деб ҳисобланган

Кейнс назарияси (Ж.Кейнс)

Молиявий концепциянинг асосида “самарали талаб” ғояси ётади. Нобарқарор ривожланиш шароитида давлат иқтисодиётга аралашувининг зарурлиги асослаб берилган.

Молиявий категориялар ва биринчи навбатда, давлат харажатлари ана шундай аралашувнинг инструментлари ҳисобланиши керак. Уларнинг шаклланиши, таркибий тузилмаси ва ўсиши “самарали талаб”га эришишнинг муҳим омиллари бўлмоғи лозим. Солиқлар ва қарзлар ҳисобидан давлат харажатларининг ўсиши тадбиркорлик фаолиятини жонлантириши ва миллий даромаднинг кўпайишини таъминлаши ҳамда ишсизликка барҳам бериши мумкин. Бу мақсадга эришиш учун давлат фақат ўз харажатларининг даражасини оширибгина қолмасдан, балки шахсий ва инвестицион истеъмолга ҳам ўз таъсирини кўрсатиши керак

**Неокейнс-
чилар
назариялари**

Самарали талабга эришишнинг усули сифатида “**дефицитли молиялаштириш**” ғояси илгари сурилган, давлат қарзларининг ўсишини инобатга олмаган (давлат қарзларини ўсиши билан ҳисоблашмаган) ҳолда давлат катта харажатларининг зарурлиги исботлаб берилган.

“**Бюджетни циклик баланслаштириш**”, яъни бюджет даромадлари ва харажатларини иқтисодий циклга мослаштириш назарияси таклиф этилган. Унга мувофиқ иқтисодий таназзул пайтида вужудга келган бюджет дефицити давлат иқтисодий ўсиш (кўтарилиш) давридаги ортиқчалар ҳисобидан қопланиши керак.

“**Тизилган бюджет стабилизаторлари**” назариясининг асосида “солиқ стабилизаторлари” тўғрисидаги кейнсча қарашлар ётган

**Янги
мумтоз
назариялар**
(Р.Слоу,
Ж.Кенрик,
А.Роббинс,
Ж.Мид)

Иқтисодиётга давлатнинг аралашмаслиги асосий принципини ҳимоя қилиб, бир вақтнинг ўзида маориф ва фанга сарф қилинадиган харажатлар салмоғини ошириш орқали уларнинг таркибий тузилмасини ўзгартириб, давлат харажатлари умумий ҳажмининг қисқартирилиши ёқлаб чиқилган. Шунингдек, “инсон капиталига инвестициялар”га алоҳида эътибор қаратилган. Бир вақтнинг ўзида, солиқларнинг даражасини пасайтириш таклиф этилган ва дефицитсиз бюджетга эришилиши талаб қилинган

“Таклиф иқтисодиёти” назариясини ишлаб чиқувчи янги консерватив йўналиш (Г.Стейн, М.Уэйденаум; Ж.Хау, А.Уолтерс)

Бу йўналишнинг молиявий концепцияси иқтисодий ўсишнинг жамғармалар ва жамғарма билан белгиланишига асосланган. Давлат солиқ тизими орқали мамлакатда инвестицияларнинг етарлилигини таъминлаш учун жамғармаларни шакллантиришда етарли шарт-шароитларни яратиши кераклиги, давлат ва унинг молия тизимига илмий-техника тараққиётини рағбатлантириш вазифаси юклатилганлиги, молияга иқтисодий ўсишни узок муддатли рағбатлантиришни таъминлаш бириктирилганлиги, умумий тарзда, бу жараёнларда давлатнинг роли минималлаштирилганлиги билан характерланади.

Солиқ концепцияси (А.Лэффер)

График модель асосида солиқларнинг юқори ставкалари иқтисодий ўсишнинг суръатларини пасайтиради, деган хулосага келинган. Бу концепция 1980-1990-йилларда дунёнинг кўпгина мамлакатларида амалга оширилган солиқ ислохотларининг негизини (асосини) ташкил қилган.

Посткейнс-чилар назариялари

(Х.Минский, Р.Клауэр, Н.Калдор, Г.Шэкл)

Бу назарияларнинг асосини ҳамон молия механизми ёрдамида давлат аралашувини кенгайтириш ғояси ташкил этади. Унга кўра молиявий сиёсат асосий сиёсатга айланмоғи ва у монополиялар фаолиятини чеклашга ҳамда ҳарбий харажатларни қисқартиришга йўналтирилган бўлмоғи лозим. “Даромадлар сиёсати”да социал ислоҳотларни амалга ошириш ва социал муаммоларни ҳал этиш зарур. Энг яхши солиққа тортиш методи бу харажатларни солиққа тортишдир.

Хорижий муаллифлар молиявий концепцияларининг таҳлили қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон беради

молия соҳасидаги қарашлар тизими умумиқтисодий назариянинг маълум бир қисми ҳисобланади, улар молия фанини бойитади ва ривожлантиради

молиявий концепцияларнинг вужудга келиши мамлакат макро- ва микроиқтисодиётининг талабларига жавоб реакциясидир ёки маълум ҳукмрон социал гуруҳлар буюртмасининг бажарилишидир (ижро этилишидир)

хорижий олимларнинг прогрессив молиявий ғоялари иқтисодий ўсишнинг етарли юқори даражасини таъминлаб, инсоннинг турли-туман эҳтиёжларини қондиришда жамиятга ёрдам беради.

7.2. Россиялик иқтисодчиларнинг молиявий назариялари

**Н.И.
Турге-
нев**

Россияда молия фани мустақил воқелик сифатида XIX асрнинг бошларида шакллана бошлаган. Шу даврда молия соҳасига оид биринчи йирик ишлар пайдо бўлган. Рус молия фанининг бошланишига Н.И.Тургеневнинг “Солиқлар назариялари тажрибаси” асари (бу асар 1818 йилда нашр этилган) асос солган. Унда Россияда илк марта солиқларнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг давлат хўжалиги ва мамлакатнинг бутун иқтисодиёти учун аҳамияти ўрганилган.

**Октябрь
давлат
тўнтарили-
шига қадар
олимлар-
нинг
ишлари-
да молия
масалалари**

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида россиялик иқтисодчилар ва юристлардан И.Янжул, И.Озеров, И.Кулишер, Л.Ходский, В.Лебедев, С.Иловайский ва бошқаларнинг энг машҳур асарлари эълон қилинган.

Назарияда россиялик олимлар прагматик ёндошувнинг вакиллари ҳисобланиб, **“жамоа эҳтиёжларини қондириш” назариясининг** тарафдорлари бўлган. Бу нарса И.Озеровнинг “Молия фани асослари” деб номланган дарслигида яққол ўз ифодасини топган. Давлат молиясини тадқиқ қилиш шу даврдаги олимларнинг ишларида асосий ўринни эгаллаган.

**Социал-
демократик
оқимда
молия
масалалари**

Барча социал-демократлар учун умумий нарса, бу молиявий ҳаёт воқеликларини тадқиқ этишда юзаки ёндошиш бўлиб, назарий ишланмаларнинг ҳокимият учун сиёсий курашнинг бир дақиқалик эҳтиёжларига бўйсундирилганлиги билан характерланади. Бу оқимнинг яққол намояндаси В.И.Ленин (1870-1924 йиллар) бўлган. Унинг ишларида Россия молия сиёсатини танқид қилинган, бюджетнинг даромадлар ва харажатлар тизимини танқидий кўриб чиққан, эгри (билвосита) солиқларнинг социал тавсифини очиб берган.

В.И.Ленин томонидан амалга оширилган молиявий муаммоларнинг тадқиқи, асосан, давлат олдида вужудга келган тактик вазифалар билан боғлиқ бўлган.

**Совет
молия
фани**

Иқтисодиёт ва молияни бошқаришнинг директив методларига ўтилиши муносабати билан молия хусусидаги илмий тасаввурларни унификация қилиш ва тартибга келтириш, уларни синфий курашга бўйсундириш зарурияти пайдо бўлган. СССР молияси тўғрисидаги фаннинг яратилиши бунинг натижаси бўлиб, унда советлар молиясининг капиталистик давлатлар молиясидан устунлиги кўрсатилган.

**Совет молия
фани тарақ-
қиётининг
биринчи
даври (1926-
1931 йиллар)**

Молиянинг хусусий масалалари ишлаб чиқилган. Бир вақтнинг ўзида, молиянинг социалистик амалиётдаги янги воқеликларини умумлаштиришга ҳам ҳаракат қилинган. Бундай ишлар қаторига Д. Кузовков, Г. Тиктина, А. Буковецкийларнинг ишларини ва айниқса, муаллифнинг ўзи томонидан “марксча дарслик” деб эътироф этилган Д. Боголеповнинг “Молия фанининг қисқача курси” дарслигини кўрсатиш мумкин.

**Совет молия
фани тарақ-
қиётининг
иккинчи
даври (1931-
1956 йиллар)**

Молиянинг предметига нисбатан ягона қарашларнинг шаклланганлиги билан характерланади. Ўзининг кўпсонли ишларида молиянинг назарий асосларини: молиянинг моҳияти, функциялари ва ижтимоий такрор ишлаб чиқришдаги роли, миллий даромадни тақсимлашда молиянинг ўрни, молия тизимининг таркиби ва бошқа шунга ўхшаш бир қанча масалаларни ишлаб чиққан В. Дьяченко бу даврнинг классикига айланган.

Бу даврда молия фанининг амалий масалаларини тадқиқ қилиш, асосан, икки йўналишда амалга оширилган: 1) молия категорияларининг тараққиёт тарихини ўрганиш; 2) молиявий амалиётни ёритиб берган ишлар.

**1950-йиллар-
нинг охири
ва 1970-йил-
ларнинг бош-
ларини ўз
ичига олган
даврда молия
назариясига
бағишлан-
ган иқтисод-
чи олимлар-
нинг
ишлари**

Уларнинг орасида А.Александровнинг “Социализм молияси” (1965 йил), А.Бирманнинг “Совет молия назариясининг очерклари” (1968, 1972 ва 1975 йиллардаги уч нашри), Э.Вознесенскийнинг “Социалистик молия назариясининг мунозарали масалалари” (1969 йил), Г.Точильниковнинг “Социалистик молия” (1974 йил) каби асарлари алоҳида ўринга эга. Шу даврнинг ўзида “СССР молияси” ва “СССР молия ва кредити” ўқув фанлари бўйича бир неча дарсликлар ва ўқув қўлланмалари нашрдан чиқадикки, уларнинг орасидан М.Шерменёв таҳрири остида 1977 йилда эълон қилинган “СССР молияси” дарслигини алоҳида қайд этиш лозим.

**Кенгайти-
рилган
такрор
ишлаб
чиқариш
тизимида
молиянинг
ўрнини
аниқлаш**

Бу фақат ноэквивалент характерга эга бўлган пул маблағларини тақсимлаш тизими. Молия фақат билвосита ва тақсимлаш орқали моддий бойликларни ишлаб чиқариш, алмашув ва истеъмол муносабатларига ўз таъсирини кўрсатади. (В.Дьяченко, Г.Точильников ва М.Шерменёв).

Молиявий муносабатларнинг моҳиятини такрор ишлаб чиқаришнинг барча тўрт босқичи ёки унинг бир неча босқичи белгилаб беради. (Э.Вознесенский, А.Александров, А.Бирман).

**Ама-
лий
молия-
вий
тадқи-
қот-
лар**

1960-йилларда бошланган хўжалик ислохотидан кейин танқидий характерга эга бўлган ва алоҳида молиявий инструментларни такомиллаштириш бўйича ишланмаларга эга муҳим ишлар эълон қилина бошланди. (Корхоналар молиясига бағишланган А.Бирманнинг китоблари).

Молиявий ресурслар ва корхоналар молиясини бошқаришнинг мазмуни биринчи марта ўрганишга киришилди. (П.Бунич, Г.Базарова, В.Сенчагов, С.Ситарян, М.Романовский, В.Колесников, П.Жевтяк, Д.Моляков ва бошқалар).

Бюджет соҳасининг муаммоларини тадқиқ этиш бу даврда икки йўналиш асосида амалга оширилди: 1) бюджет даромадлари ва харажатларининг ривожланиши; 2) маҳаллий бюджетларни ташкил этиш (Г.Рабинович, С.Ситарян, Я.Либерман, В.Родионова ва Л.Павлова ва б.)

Шу давр суғуртасининг назарияси ва амалиёти умумлаштирилди (Л.Мотылев, Л.Рейтман ва Е.Коломин, Х.Шеннаев).

Хорижий мамлакатларнинг молиявий муносабатларини таҳлил ва танқид қилиш масалаларига ҳам катта эътибор қаратилди. Капитализм (Б.Болдырев, Л.Дробозина, Л.Павлова, Л.Окунева) ва социализм молиясининг ривожланишига бағишланган ишлар (Д.Бу-таков, Ю.Кашин) пайдо бўлди.

Молия фанининг ҳозирги ҳолати

Бу соҳага бағишланган чуқур назарий ва амалий ишлар ҳозирги шароитда мавжуд эмас

Айрим муаллифларнинг ишлари методологик ва методик характерга эмас, балки мавжуд нарсани оддий тарзда баён этиш характерига эга

Бошқа бир муаллифлар мавжуд бўлган қарашлар ва инструментларни ҳозир шароитга мослаштириш билан банд

Учинчи гуруҳга кирувчи муаллифлар эса хорижлик муаллифлар ишларини компилятив тарзда баён қилиш билан овора

Буларнинг барчаси қуйидаги бир неча ҳолатларнинг мавжудлиги билан изоҳланади

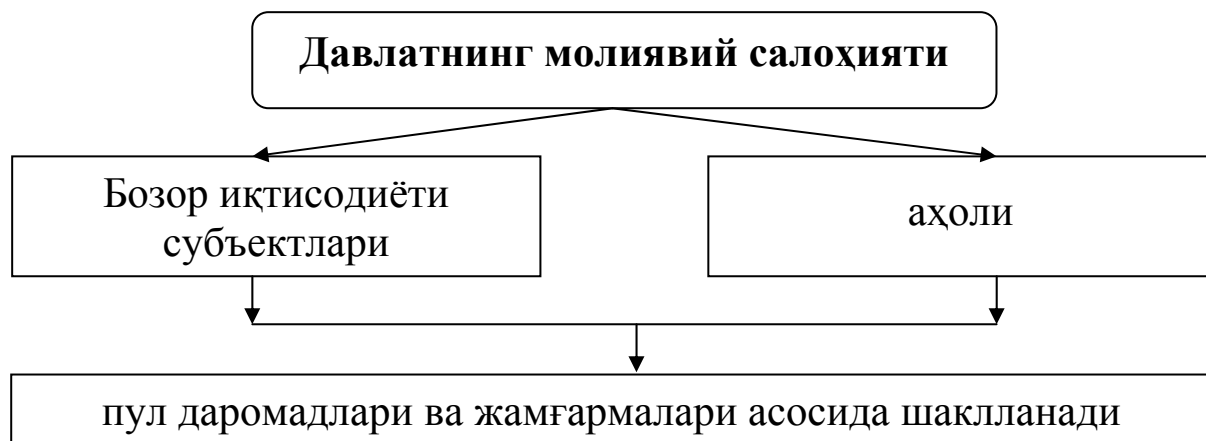
марксистик сиёсий иқтисодни тадқиқ этишнинг ягона назарий асоси ғойиб бўлди. Эски йўналишлар бўйича мунозараларни ўтказиш ўз долзарблигини йўқотди

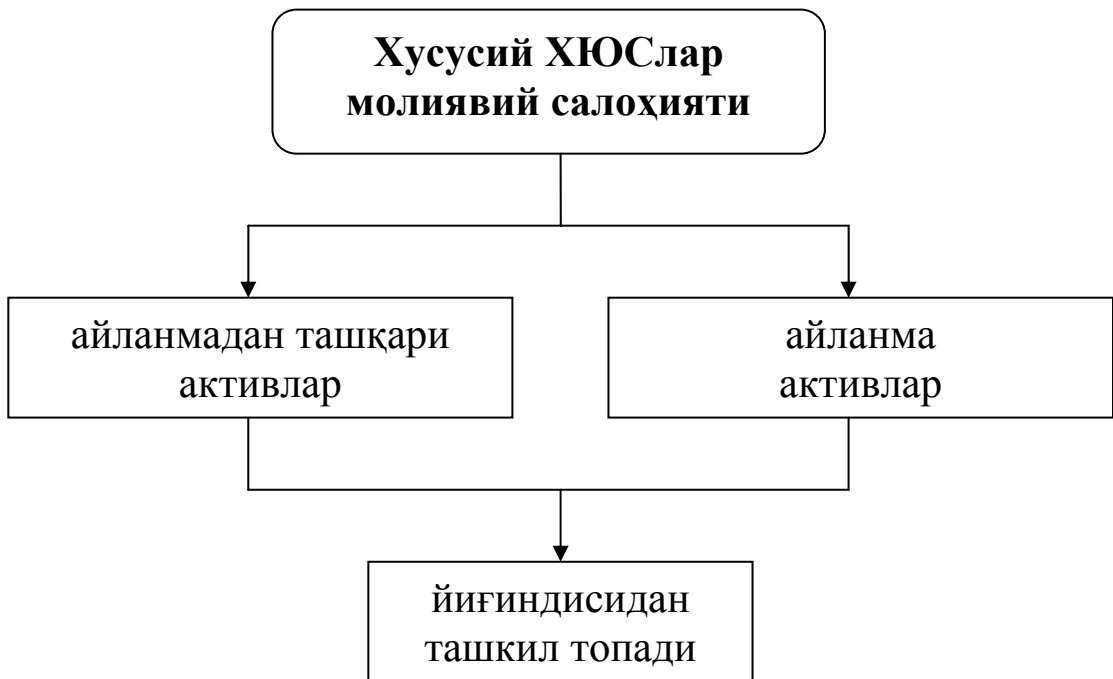
бозор иқтисодиёти воқеликларини ўрганишнинг замонавий методологиясини қўллашда кўплаб иқтисодчиларнинг тайёр эмаслиги ва барқарор молиявий маълумотларнинг йўқлиги натижасида молиянинг амалий масалаларини тадқиқ этиш мураккаблашган

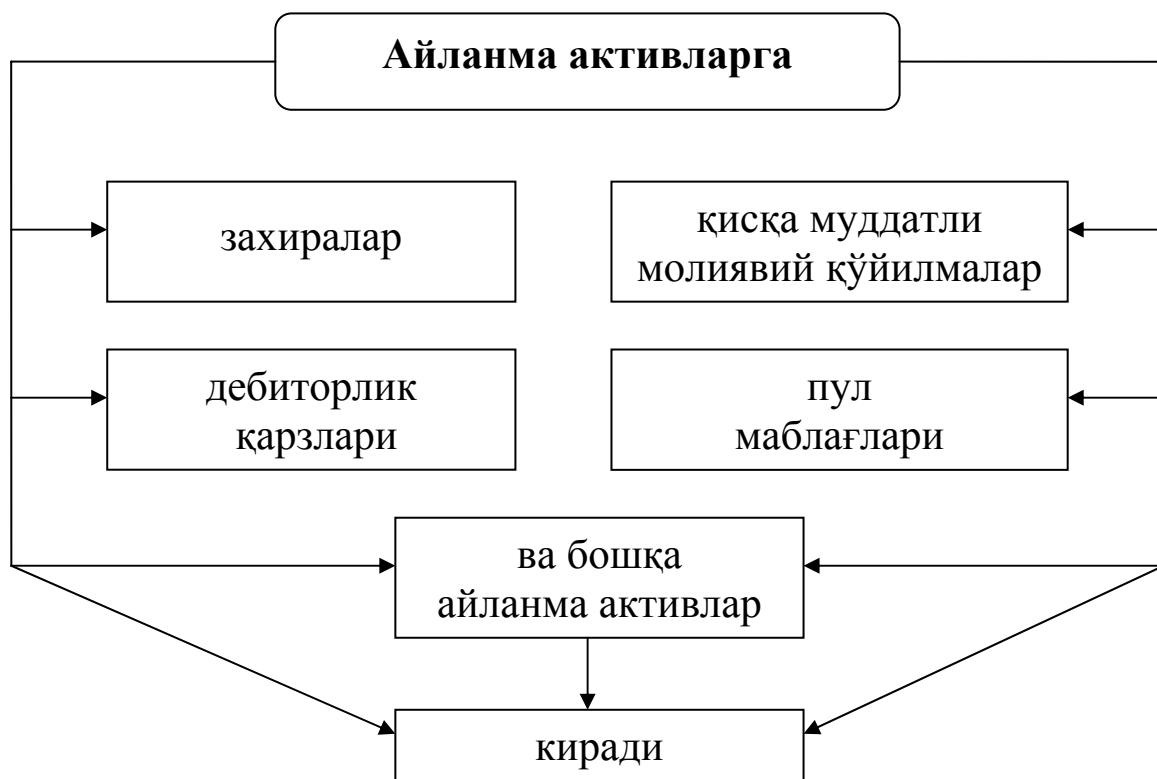
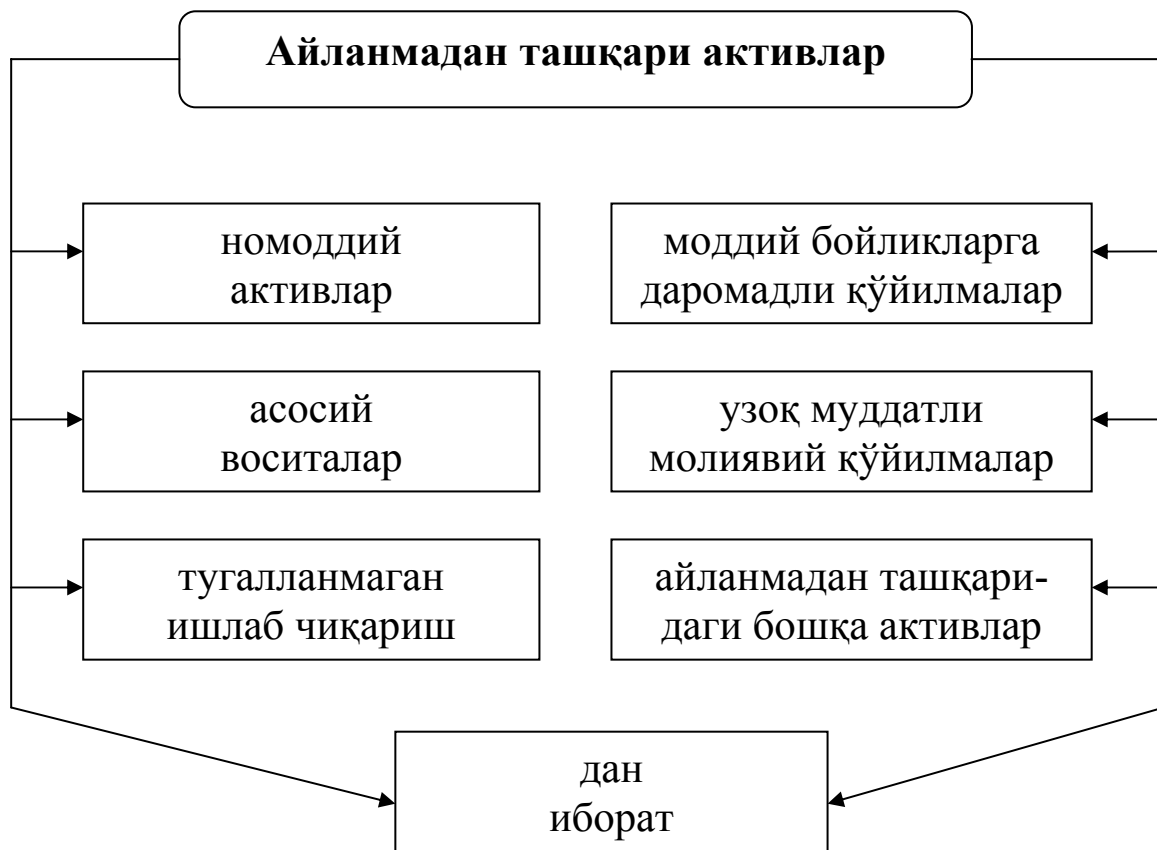
молия соҳасида фундаменталь ва амалий тадқиқотларни ривожлантириш учун барқарор қонунчилик асос мавжуд эмас

8-БОБ. ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАР МОЛИЯСИ – ДАВЛАТ МОЛИЯВИЙ САЛОҲИАТИНИНГ АСОСИ

1994-2000 Давлатнинг молиявий салоҳияти ва унинг
хўжалик
юритувчи субъектлар молияси билан ўзаро
боғлиқлиги

ХЮСларнинг молиявий салоҳияти

уларнинг янги қиймат яратишдаги қобилиятига боғлиқ

Бир хил молиявий-иқтисодий қудратга эга бўлган ХЮСлар
бир-биридан тубдан фарқ қилувчи молиявий натижаларга
эришиши мумкин

Бу

мол-мулкдан

ишлаб чиқариш-технологик жараёнларга

кадрларни бошқариш самардорлигига

менежмент малакасига

тадбиркорликнинг натижалиллигига

молиявий ресурслар

ташқи қарзлардан

(оқилона фойдаланишга) боғлиқ бўлади

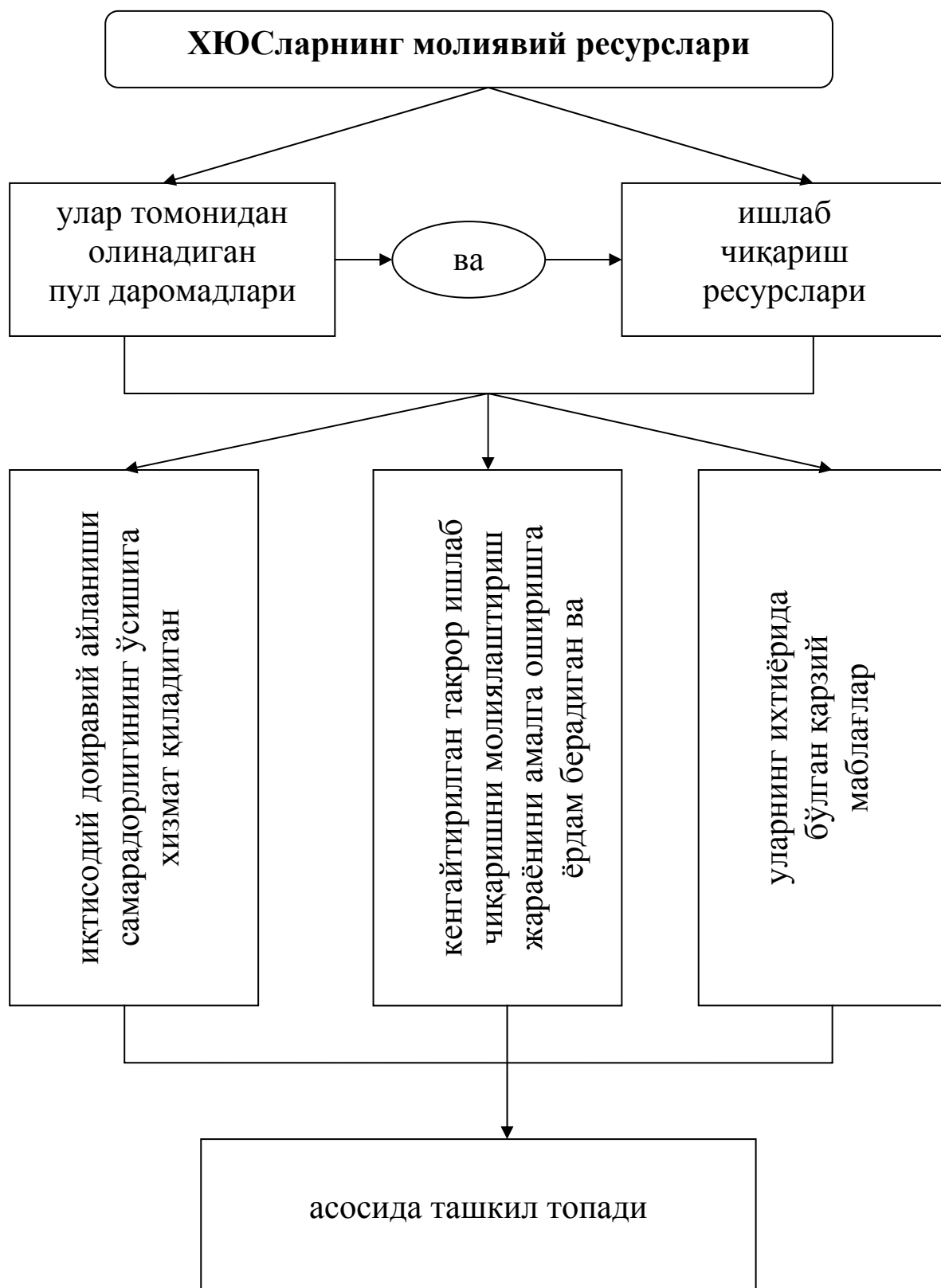
**Суғурта фондларининг
молиявий салоҳияти**

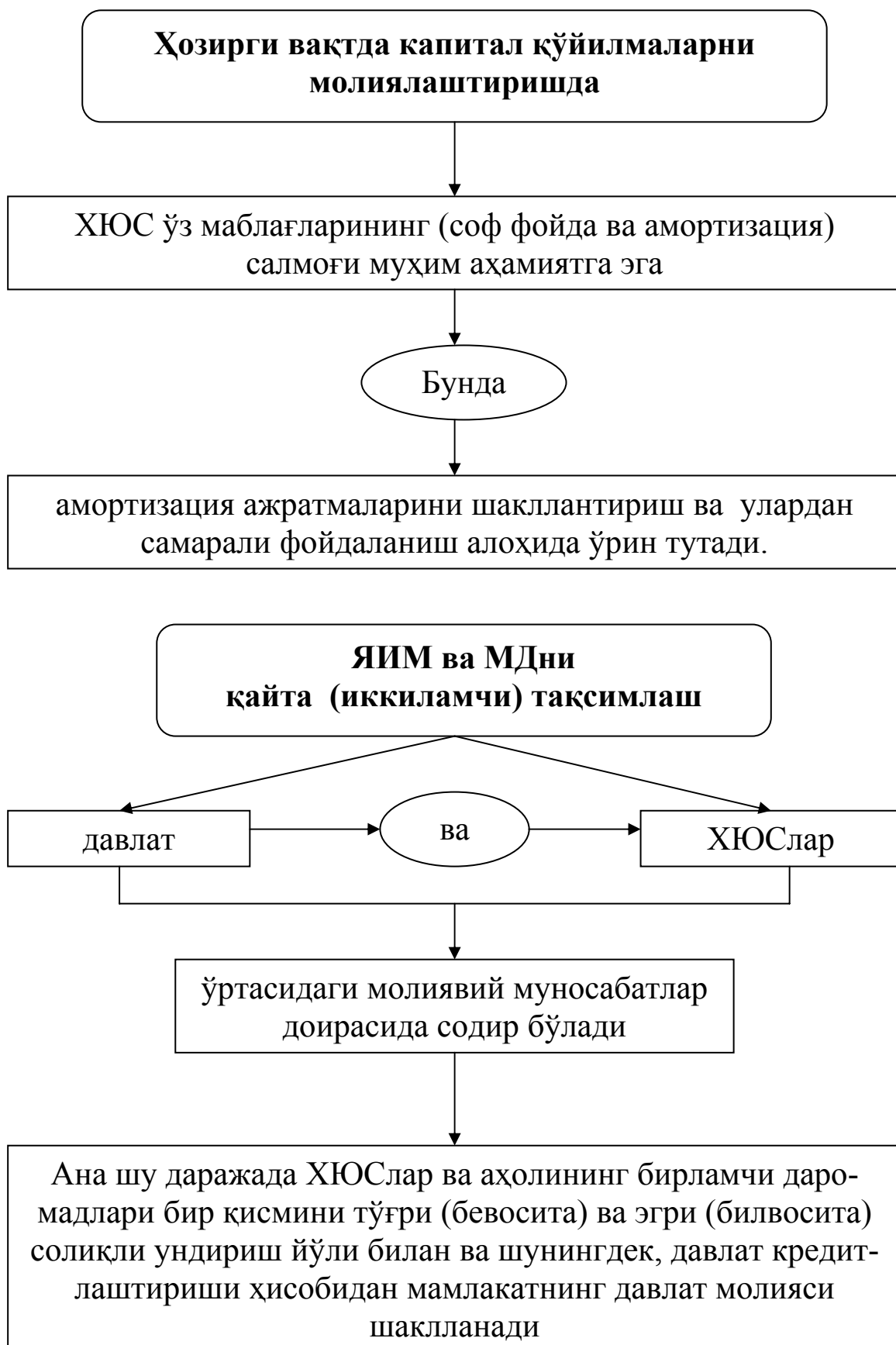
тадбиркорлик рискларини пасайтирадиган ва жамғармалар ҳамда инвестициялар ўсишини таъминлайдиган пул суғурта ресурсларини шакллантириш бўйича суғуртавий молиявий-иқтисодий имкониятлар йиғиндисининг амалга оширилиши орқали намоён бўлади

**Уй хўжаликларининг
молиявий салоҳияти**

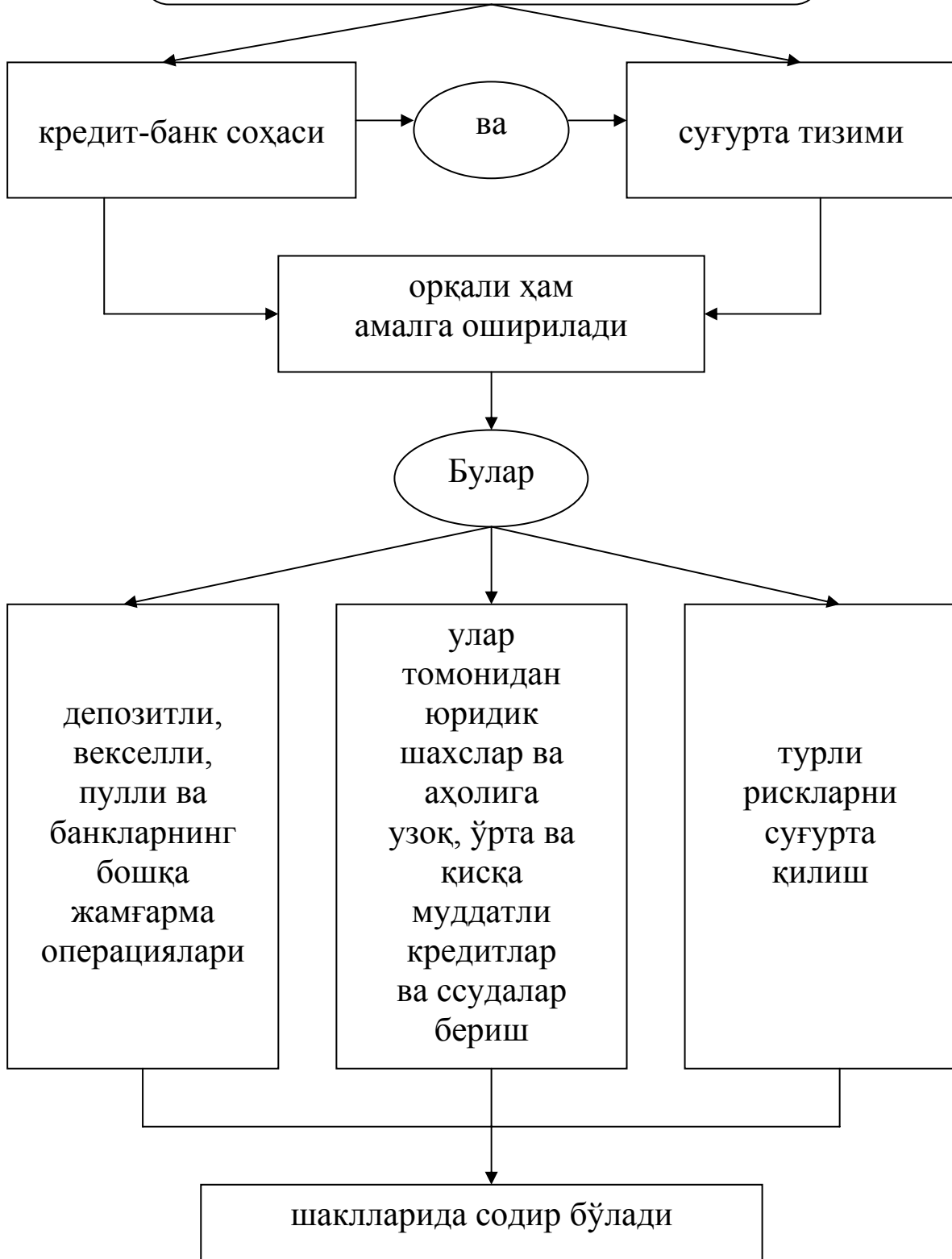

8.2. Молиявий салоҳият ўсишининг омиллари

ХЮСлар пул ресурсларини, уй хўжаликлари даромадларини иккиламчи қайта тақсимлаш

Кўп даражали бюджет тизими ва нобюджет фондлар фаолиятидаги қайта тақсимлаш жараёнларини такомиллаштириш молиявий салоҳиятни янада кучайтириш ва давлат молиявий ресурслари ўсишининг қуйидаги йўналишлари билан узвий боғланган

Бюджет-солиқ соҳасидаги даромадларни қайта тақсимлашнинг самарадорлигини ошириш

Бу нарса

давлат томонидан таъсирчан фискаль сиёсатни ҳаётга татбиқ этиш билан боғлиқ

Бу сиёсат, ўз навбатида,

ишлаб
чиқаришнинг
ўсиши

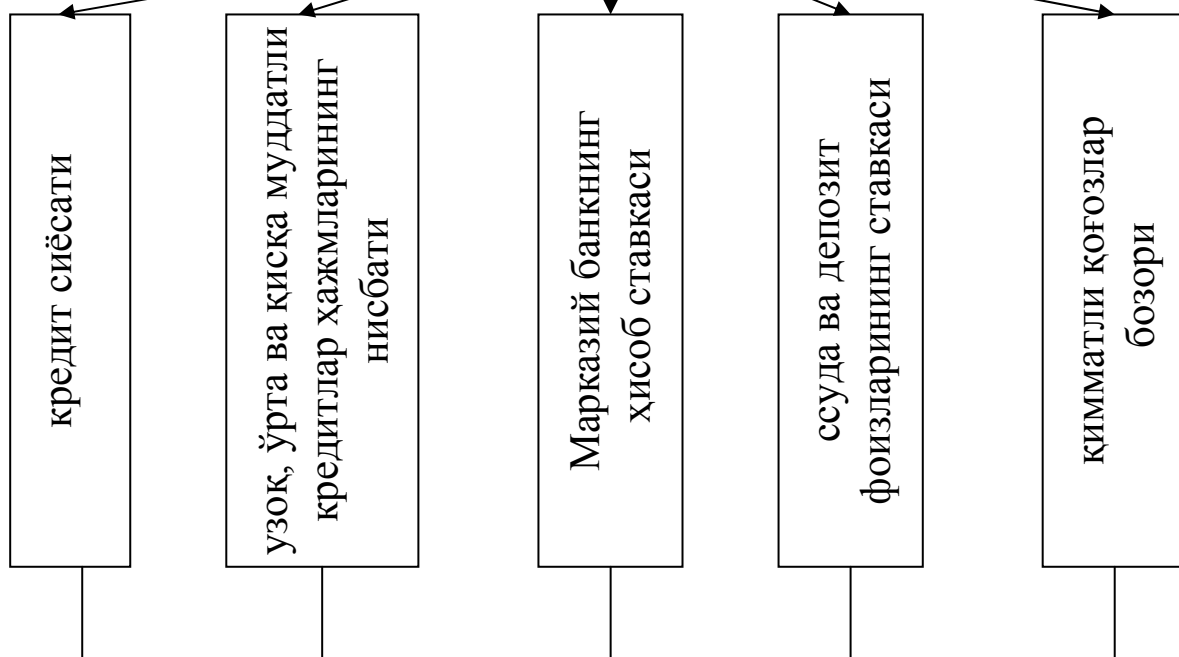
ва

ХЮСларнинг
инвестицияларга
йўналтириладиган
молиявий
ресурсларининг
ўсишини

рағбатлантиришни
кўзда тутмоғи керак

Банк-кредит сектори орқали пул ресурсларининг қайта тақсимланишини оптималлаштириш

Бунинг энг асосий иқтисодий инструментлари ва механизмлари қуйидагилар ҳисобланиши мумкин

Иқтисодиётда бу инструмент ва механизмлардан фойдаланган ҳолда давлат томонидан маълум бир мақсадга йўналтирилган тарзда тартибга солиш давлат, ХҲОСларнинг инвестицион имкониятлари чегараларини кенгайтиради, аҳолининг пулли жамғармаларини инвестицияларга жалб қилади

**Янги самарали иқтисодиётни – интеллектуал
инфраструктуранинг юқори суръатларда
ривожланиши фарқланувчи белгиси бўлган
билимлар иқтисодиётини шакллантирадиган
ХЮСларнинг илдам ривожланиши**

Мамлакат рақобатбардош иқтисодиётининг ядросини юқори
қўшилган қиймат ва юқори даражада қайта ишланадиган
маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган янги тармоқлар ташкил
ЭТМОҒИ ЛОЗИМ

Иқтисодиёт таркибий тузилишида хом ашё-энергия
секторининг ҳукмронлик қилиши, ёқилғи-энергетика
комплексининг саноат ишлаб чиқаришида, консолидация-
лаштирилган ва республика бюджети даромадларида,
экспортда ва валюта тушумларида нисбатан катта салмоқнинг
эгаллаши иқтисодиётнинг шу томонга деформациялаш-
ганлигидан далолат беради

Миллий хўжаликнинг бундай таркибий номувофиқлиги
иқтисодиётни қоқоқлик сари етаклайди, уни модернизация
қилиш вазифаларини мураккаблаштиради

Шу муносабат билан хом ашё тармоқларидан юқори
технологияли ишлаб чиқаришга капиталнинг оқиб ўтишини
таъминловчи самарали механизмларни ишлаб чиқиш
муаммоси долзарблик касб этиб, бу нарса охир-оқибатда,
давлатнинг молиявий салоҳиятини юқори даражага кўтаради

ХЮСлар молиявий салоҳиятининг даражаси уларнинг самарали инвестицион-тадбиркорлик фаоллигига боғлиқ

Замонавий ўзгарувчан (динамик) иқтисодий муҳит хорижий капитални қўшган ҳолда ўз ва жалб қилинган инвестицион манбалар асосида ишлаб чиқаришни доимий равишда илмий-техник жиҳатдан янгилашни ва ривожлантиришни талаб қилади

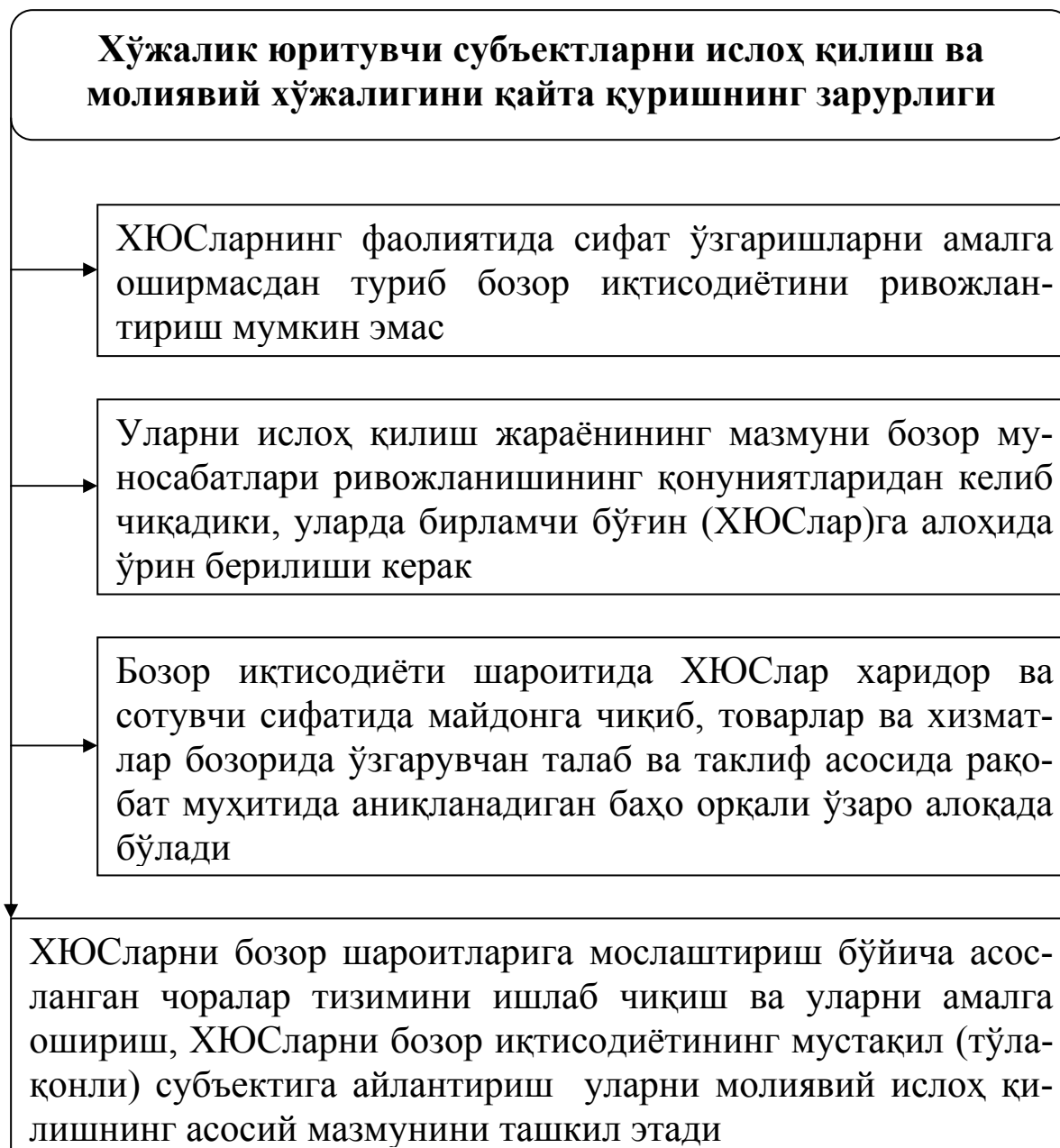
Ҳозирги пайтда ишлаб чиқариш компанияларининг молиявий барқарорлиги ва рақобатбардошлигини таъминлашнинг ўзига хос омили уларнинг йирик тадбиркорлик тизимларига (молия-саноат гуруҳлари, концернлар, конгломератлар, холдинглар, концорциумлар ва бошқалар) бирлашиши ҳисобланади

Банк ва саноат капиталининг реал қўшилиши ва таъсирчан молиявий капиталнинг шаклланиши содир бўлмоқда

Буларнинг натижасида ишлаб чиқариш масштабларининг ўсишидан вужудга келган самара, иқтисодиёт таркибий тузилмаларининг ўзаро таъсирчанлиги ва инвестицияларнинг ўсишидан олинган синергетик самара компанияларга йирик масштабли молиявий вазифаларни ечишга имкон бермоқда

9-БОБ. ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИ МОЛИЯВИЙ ИСЛОҲ ҚИЛИШ

9.1. Хўжалик юритувчи субъектларни ислоҳ қилиш ва улар молиявий хўжалигини қайта қуришнинг зарурлиги

ХЮСларни молиявий ислоҳ қилишнинг асосий вазифалари

фаолиятни бозор талабларига йўналтириш ва энг янги технологияларга инвестициялар асосида инновацион жараёнларни ривожлантириш йўли билан маҳсулотлар ва хизматлар рақобатбардошлигини таъминлаш

ХЮС капиталини шакллантириш ва бошқариш самарадорлигини ошириш

ХЮС ривожланишини молиявий жиҳатдан таъминлаш ва унинг молиявий барқарорлигини ошириш резервларини қидириб топиш ва жалб қилиш

ишлаб чиқаришнинг барча омилларидан самарали фойдаланиш ва маҳсулот бирлигига тўғри келувчи харажатларни камайтириш асосида уларнинг даромадларини ўстириш йўли билан ХЮСларнинг инвестицион жозибадорлигини ошириш

активларни реструктуризация қилиш ва бозор конъюнктурасини башоратлаш, товарлар ва хизматларнинг тўловга лаёқатли талаби ва таклифи асосида ХЮС фаолиятини диверсификациялаштириш

Капитализация жараёни

ХЮСлар, фирмалар ва корпорацияларни молиявий ислоҳ қилишда капитализация жараёни, яъни мавжуд салоҳият (активлар)дан энг яхши фойдаланиш ҳисобидан компаниянинг қийматини ошириш ва шу асосда капиталлаштиришнинг асосий манбаини – капитални ўстиришга йўналтириладиган соф фойдани ўстириш алоҳида ўрин эгаллайди

Соф фойдани капиталлаштириш коэффициенти актив (капитал)ни оширишга йўналтирилган соф фойда қисмининг ХЮС соф фойдаси умумий ҳажмига нисбати билан аниқланади

Капиталлаштириш жараёни инвестицион-инновация стратегиясини амалга ошириш асосида фақат активлар ҳажмини оширишни эмас, балки уларнинг янада самаралироқ фойдаланилишини кўзда тутганлиги билан ҳам муҳимдир

Активларни капиталлаштириш коэффициенти таҳлил даврида ўз капиталининг ўсишини таҳлил даври охиридаги активларга бўлиб топилади

Капиталлаштириш жараёни ишлаб чиқаришга илмий ютуқларнинг моддийлашганлигини акс эттирувчи илғор инновацион ишлаб чиқариш воситалари ва технологияларига қўйиладиган капиталнинг интеллектуаллаштиришга асосланиши керак

**Молиявий ислох қилишнинг
асосланган дастури**

Ўзларининг
фаолиятларига
янги сифат
талабларини
илгари
сураётган
самарали
бозор ўзаро
алоқаларининг
тизимига
нисбатан тезроқ
кириш учун
ХЮСлар
томонидан
молиявий ислох
қилишнинг
асосланган
дастурини
ишлаб
чиқилиши
мақсадга
мувофик

Бунда бутун
хўжалик-ишлаб
чиқариш
фаолиятининг
натижаси
сифатида юқори
яқуний молиявий
кўрсаткичларга
эришишга
алоҳида ўрин
ажратилмоғи
лозим

Бир вақтнинг
ўзида бундай
дастур бозор
омиллари ва
иқтисодий
ўсиш шарт-
шароитларидан
фойдаланиш,
шунингдек,
инновацион
таракқиётнинг
замонавий
тенденцияларини
амалга ошириш
асосида ХЮС
фаолиятининг
самарадорлигини
ошириш бўйича
чоралар
тизимини ўз
ичига қамраб
олади

Молиявий ислоҳ қилиш дастури қуйидагиларни кўзда тутди

ХЮСнинг ташкилий ва мулкӣ ҳолатини ўзгартириш (юқори самарали ташкилий шакл, капиталнинг таркибий тузилишини ўзгартириш ва уни самарадорликни ошириш мақсадлари учун жойлаштириш, юқори талабга эга бўлган маҳсулотни ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва ҳ.к.)

ишлаб чиқаришнинг инвестицион-технологик базасини ўзгартириш (асосий фондлар ва айланма маблағларнинг таркибий тузилиши, технологик янгиликларни жорий этиш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни янгилаш ва ҳ.к.)

ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятининг юқори якуний натижаларига – ХЮСнинг ихтиёрига қолдириладиган соф фойдага эришиш, компаниянинг қийматини ўстириш ва харажатларни қисқартиришнинг ташкилий асоси бўлган асосланган бизнес-режани ишлаб чиқиш

ХЮСнинг асосланган маркетинг ва баҳо стратегиясини ишлаб чиқиш

ХЮСнинг молиявий стратегиясини унинг ишлаб чиқариш-маркетинг сиёсати билан ўзаро боғлиқлигини асослаш

Молиявий ислоҳ қилиш дастурида белгиланган тадбирлар

молиявий муносабатларни тегишли тарзда қайта қуришни, ХЮСни бошқаришда молиявий оқимларнинг ролини оширишни; тушум, харажатлар, фойда, солиққа тортиш нормалари, соф фойда, умумий ва ўзлик капиталининг ҳажми ва манбаларидан иборат бўлган молиявий индикаторларнинг ўзгаришини мониторинг қилиш орқали молиявий бошқарувнинг яхлит самарали тизимини шакллантиришни талаб қилади

Бу ишлар, ўз навбатида, қуйидаги шартлар асосида амалга оширилиши мумкин

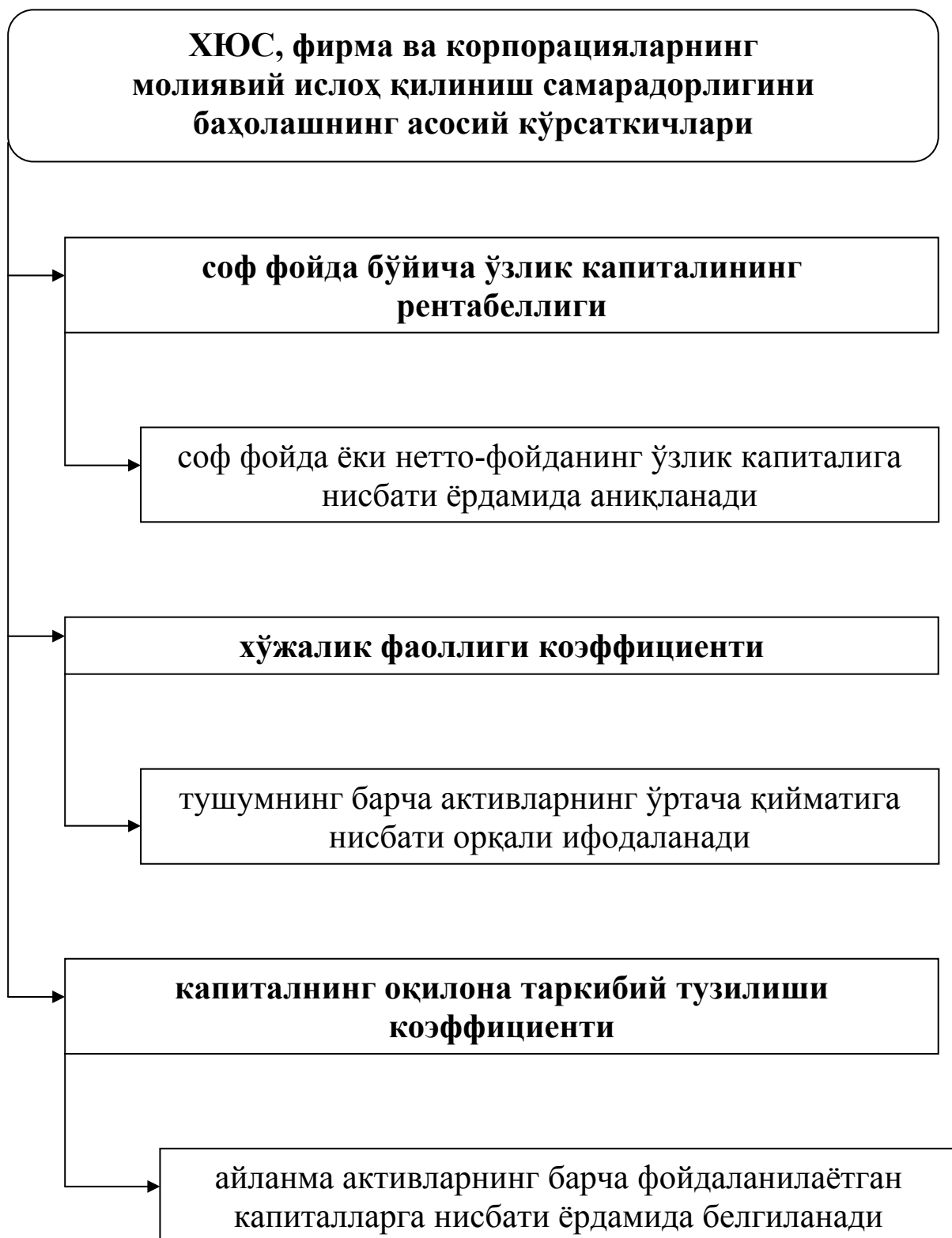
ХЮС хўжалик-ишлаб чиқариш фаолияти барча томонлари билан молиявий оқимларнинг ўзаро алоқадорлигини кучайтириш ва уларда ишлаб чиқариш омиллари – моддий, меҳнат, информацион ва бошқа ресурсларнинг тегишли харакатларини янада тўлароқ акс эттириш

бошқарув қарорлари қабул қилишда, ХЮС молиявий ресурслари ўсишининг резервларини тўлиқ қидириб топиш ва амалга оширишда унинг молиявий-аналитик хизматлари ролини ошириш

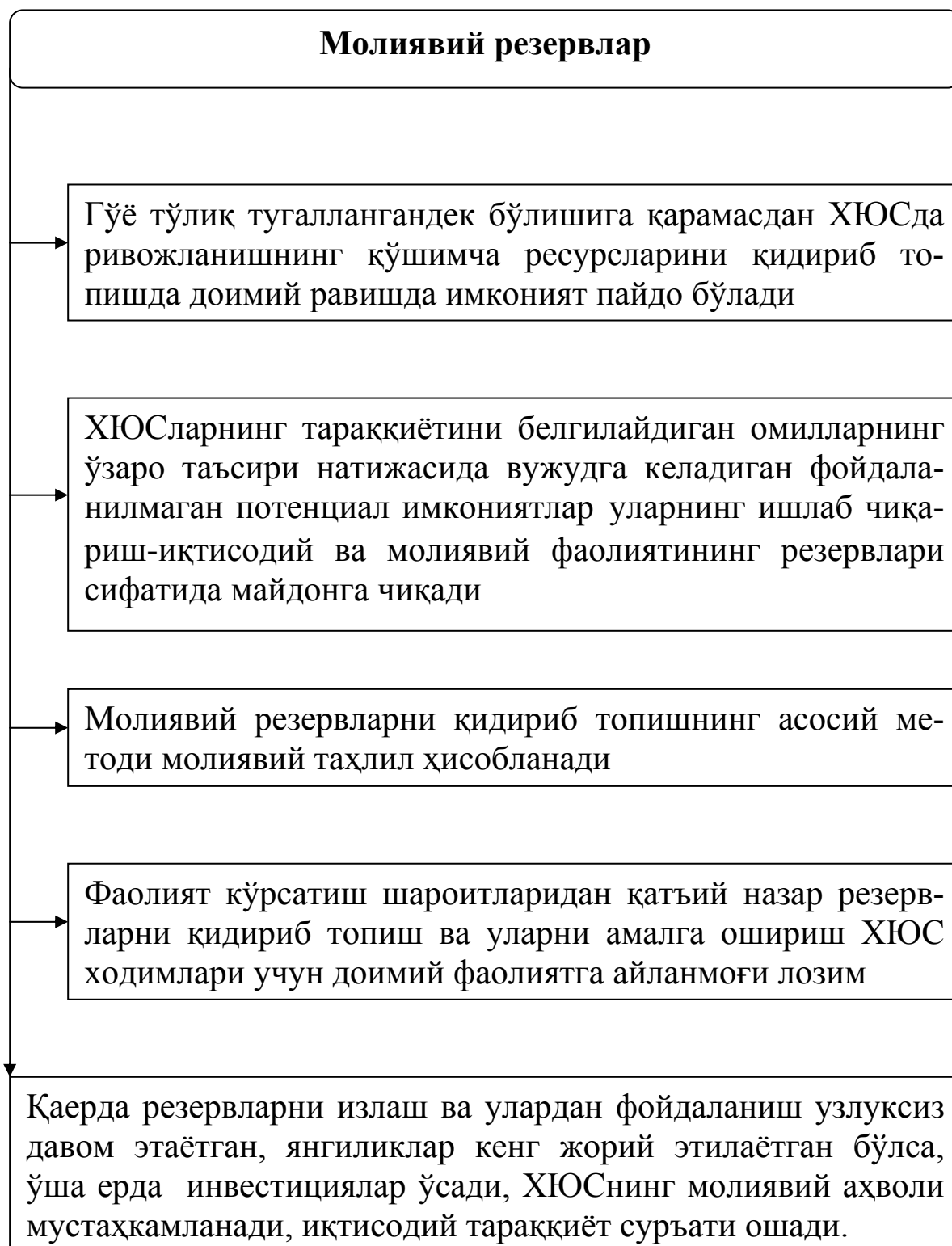
ХЮС фаолиятини молиявий ресурслар билан янада тўлиқроқ таъминлаш учун ўз билимларини сарф этаётган молиявий менежмент малакаси даражасини ошириш

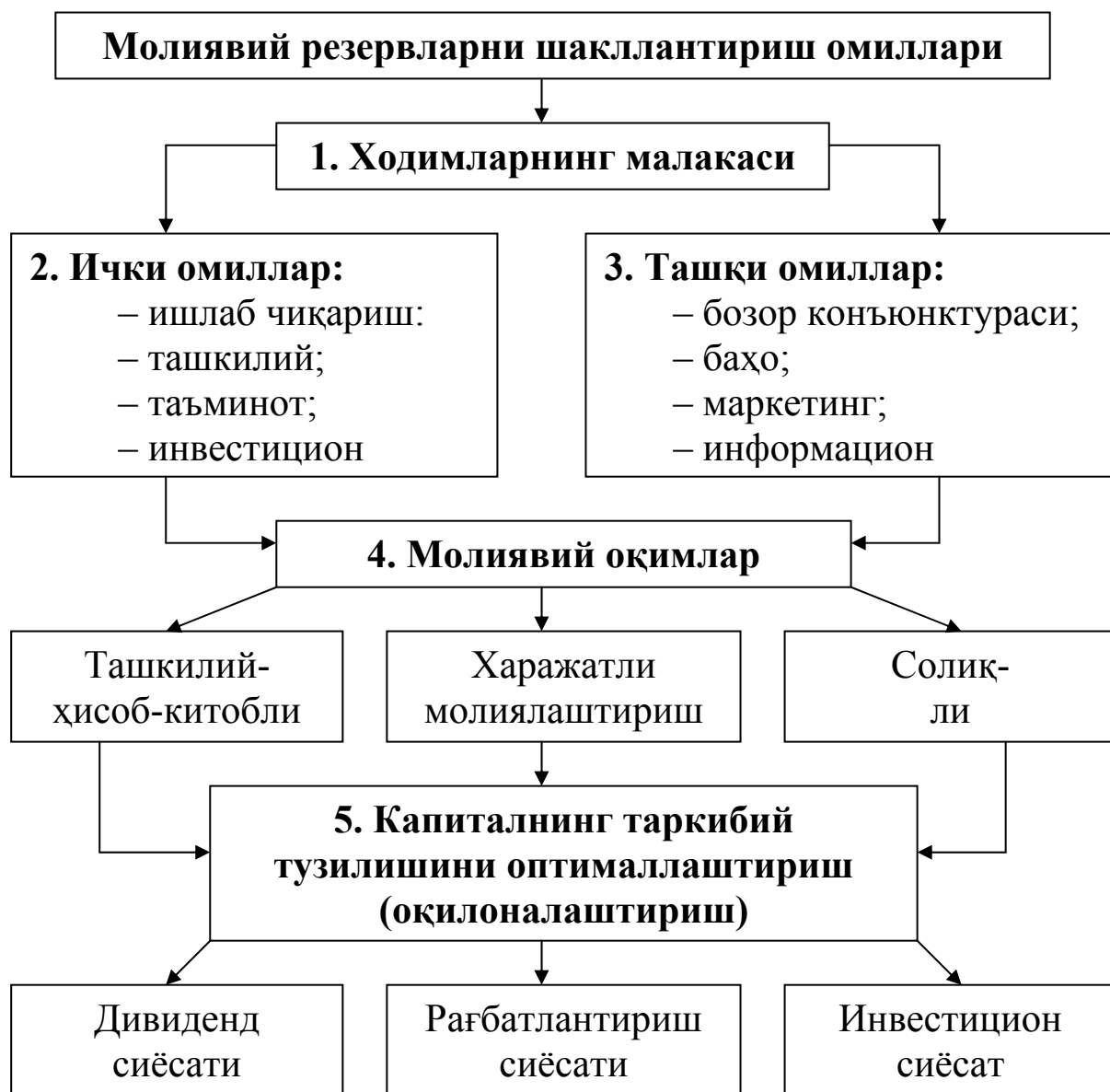
ХЮС молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисида халқаро андозаларга мувофиқ равишда маълумотлар олиш, ХЮСлар, фирмалар ва корпорациялар фаолиятида юқори даражадаги ...ни таъминлаш учун молиявий ҳисоботнинг халқаро андозаларига ўтиш

9.2. Хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ислоҳ қилиниш самарадорлигини баҳолаш

9.3. Молиявий резервлар – хўжалик юритувчи субъектни ислоҳ қилиш тизимида

Молиявий резервлар

Молиявий, ишлаб чиқариш ва бошқарув соҳаларидаги энг муҳим резерв бу – ходимлар малакасини оширишдир

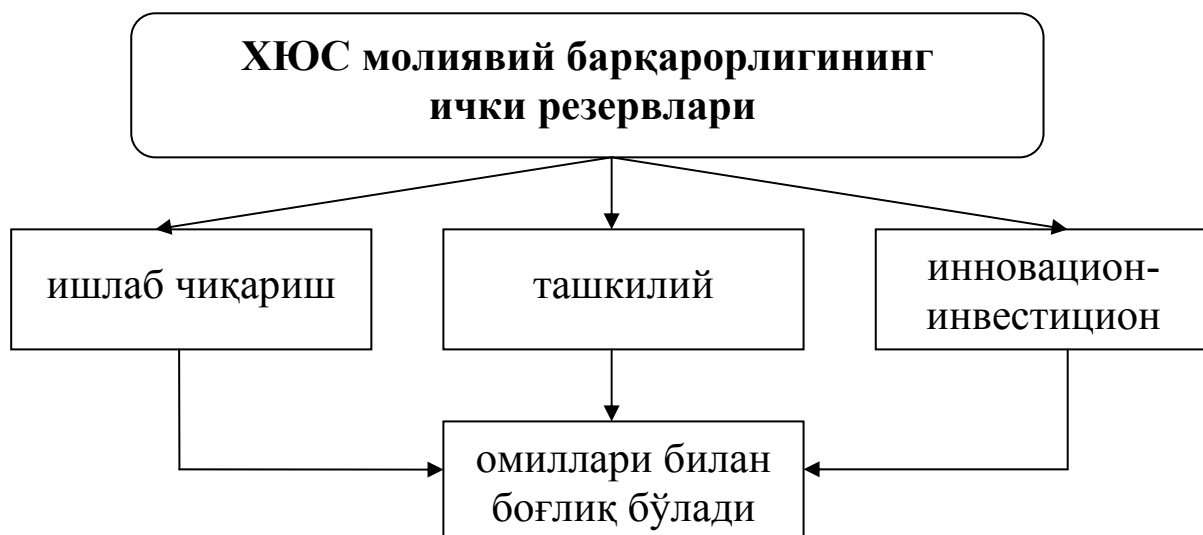
Ривожланаётган интеллектуал инқилоб, “билимлар иқтисодиёти”га ўтиш ва ходимларнинг интеллектини шакллантириш шароитида қабул қилинаётган бошқарув қарорларида уларнинг моддийлашуви иқтисодий ўсишнинг стратегик омилига айланади

Молиявий менежерларнинг юқори касбий даражаси ХЮСнинг молиявий барқарорлик даражасини ошириш резервларининг барча кўринишларини қидириб топиш ва амалга оширишнинг асосий шартидир

Саводсизлик билан қабул қилинган молиявий қарорлар (бизнинг амалиётимизда бундай қарорлар жуда кўп ва тез-тез учраб туради) макро ва микро даражада жуда катта ҳажмдаги йўқотиш (зарар)ларга олиб келади

Шунинг учун ҳам кадрларнинг малакасини ошириш ва ходимларда замонавий интеллектуал салоҳиятни шакллантириш компаниялар томонидан мураккаб замонавий молиявий-иқтисодий вазифа (муаммо)ларни ечишнинг асосий шarti ҳисобланади

Молиявий резервларни излаб топиш ва уларни амалга оширишнинг асосий йўналишлари

орасида ХЮСнинг мол-мулкидан янада самаралироқ фойдаланишни алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ

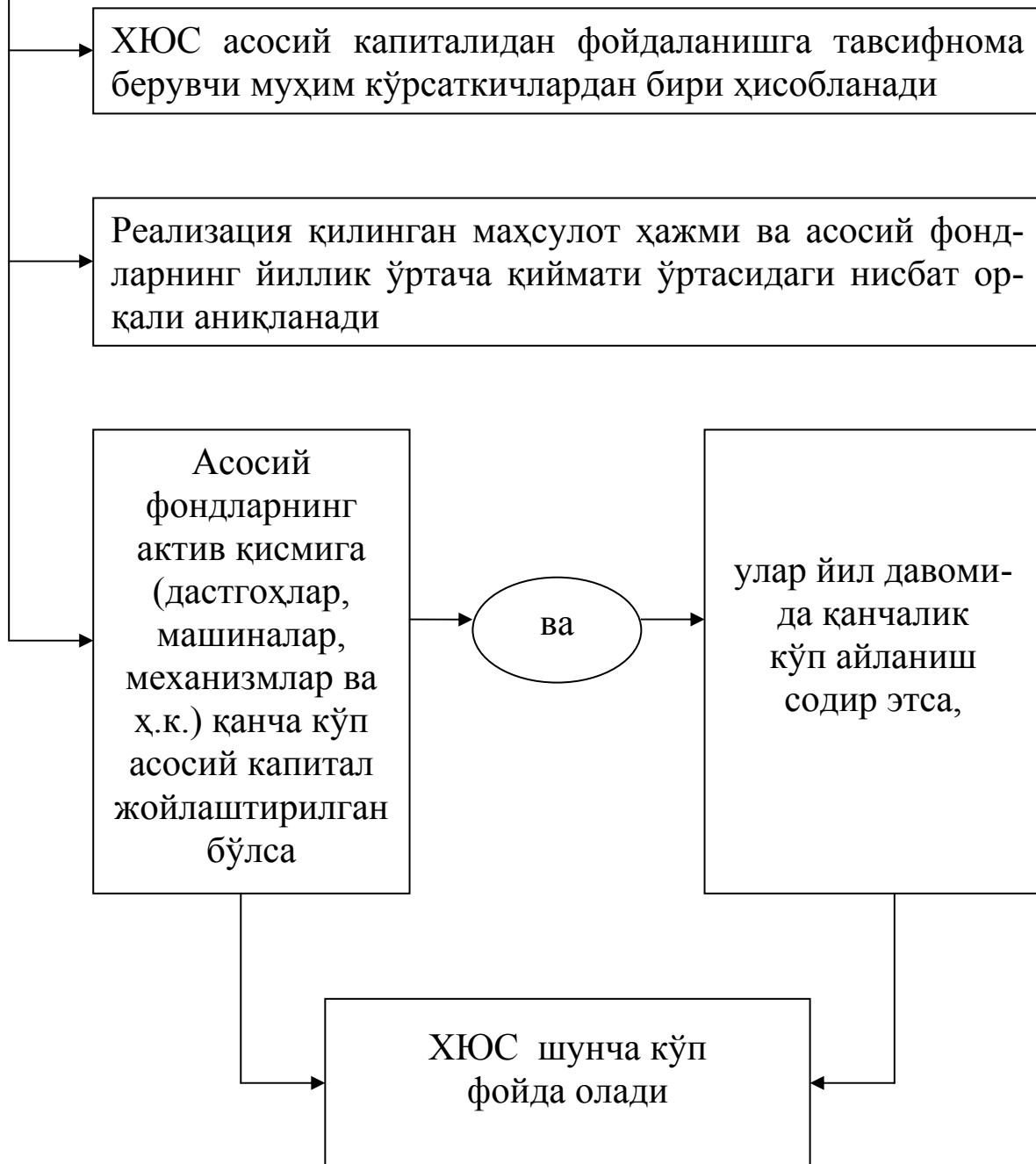
Бу ерда бунинг асосий кўрсаткичи активларнинг рентабеллиги ҳисобланади

Активларнинг рентабеллиги соф фойданинг таҳлил давридаги активларнинг ўртача ўлчамига нисбати билан ифодланади

Агар соф фойданинг ёки нетто-фойданинг баҳо ва тўлиқ таннарх ўртасидаги фарқ ҳамда солиқ тўловлари ўлчамига камайтирилганлигидан иборат эканлиги инобатга олинадиган бўлса, активларнинг рентабеллиги фақат бозор конъюнктурасига боғлиқ бўлмасдан, балки фойдадан олинадиган солиқ суммаларига ҳам боғлиқ эканлиги маълум бўлади

Активларнинг рентабеллиги кўрсаткичи бир сўмлик активларга (ХЮСнинг бутун мол-мулкига) тўғри келувчи соф фойданинг миқдорини кўрсатади ва ХЮС фаолиятининг молиявий фаоллигини ўзида акс эттиради. Бу кўрсаткичнинг даражаси ХЮС активларининг таркибий тузилишига – асосий фондлар актив ва пасив қисмларининг, асосий ва айланма капиталнинг нисбатига – боғлиқ

Фонд қайтими

Айланма активлар (маблағлар)

ХЮС капиталининг энг фаол элементи ҳисобланади

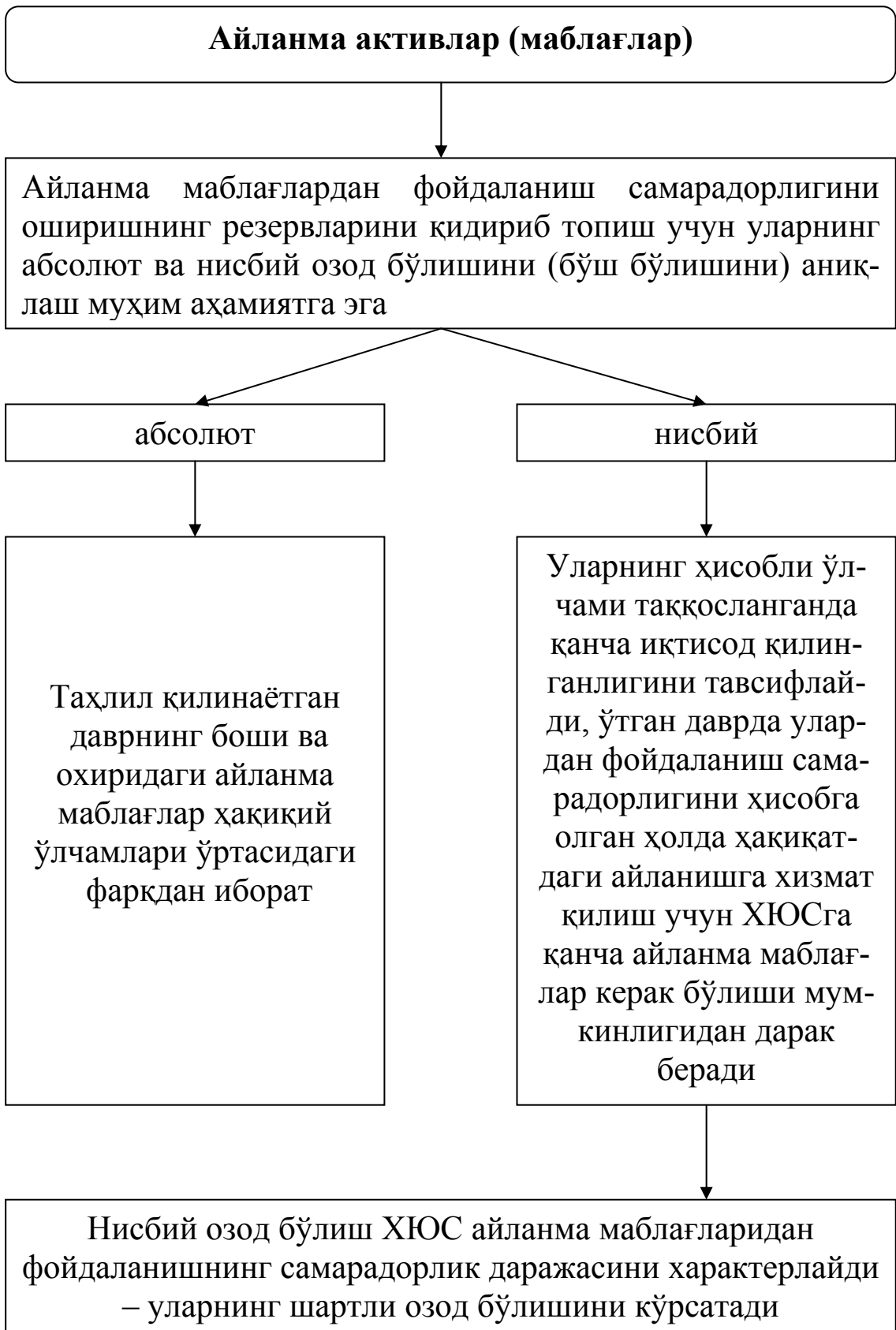
йил давомида айланишининг миқдори капиталдан фойдаланишнинг интенсивлик даражасини кўрсатади

ХЮСнинг энг фаол “ишловчи” капиталидир

капиталнинг фаоллик коэффициенти алоҳида аҳамият касб этиб, уни айланма активлар (ишлаётган капитал)нинг барча активлар (ХЮСнинг барча капитали)га нисбати орқали аниқлаш мумкин

Шунинг учун ҳам, ХЮС резервларининг бутун бир қисми айланма маблағлардан фойдаланиш, улар айланишининг тезлиги билан боғлиқ

Ана шу мақсадда ишлаб чиқариш захираларининг ортиқча қисмини қидириб топиш ва реализация қилиш асосида айланма маблағларнинг таркибий тузилишини оптималлаштириш, дебиторлик қарзлари ва тайёр маҳсулот захираларига қўйилмаларни қисқартириш талаб этилади

Молиявий леве́риж

Молиявий резервларни жалб қилишда молиявий леве́риждан фойдаланиш катта аҳамиятга эга

Компаниянинг айланмасига турли шаклларда қарз маблағларини жалб қилиш эвазига рентабелликнинг ўсишига молиявий леве́риж дейилади

Молиявий леве́риж ХЮС қарз капиталининг ХЮС ўз капиталига нисбатини кўрсатувчи молиявий фаоллик коэффициенти орқали ифодаланади

Бу кўрсаткич кўпинча молиявий ричаг (дастак) кўрсаткичи деб ҳам юритилади ва бунда қўшимча қарз капиталини жалб қилишнинг ричаги (дастаги) сифатида компаниянинг ўзлик капитали майдонга чиқаётганлиги назарда тутилади

Банк ссудалари ва кредиторлик қарзлари кўринишларида жалб қилинган қарз капиталидан фойдаланиш улар жалб қилингунга қадар эришилган рентабеллик даражасидан кўра юқорироқ бўлган рентабеллик даражасига эришишни таъминласагина самарали бўлиши мумкин

Фақат шу ҳолдагина молиявий леве́риж ёки молиявий ричаг (дастак) самараси вужудга келиши мумкин. Рентабелликнинг янги даражаси ХЮС кредитдан фойдаланганлиги учун банк кредитининг фоизини ва қайтарилиш муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзлари учун тўлов (пеня)ларни тўлашни етарли даражада (хатто анча ошган ҳолда) қоплаши керак. Қарз маблағларидан фойдаланиш ХЮСнинг максимал қўшимча фойда олишини таъминламоғи лозим.

Бизнесни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш мақсадида капитални тўлдиришнинг барча манбаларидан (кредитлар ва кредиторлик қарзларидан) максимал фойдаланишга молиявий фаолиятни йўналтирибгина қолмасдан

Молиявий менежмент

макродаражада ҳам молиянинг асосий – компаниянинг барча хўжалик-ишлаб чиқариш фаолиятини пул маблағлари билан таъминлаш – функцияни аниқ бажариши ҳам керак

Агар

ана шу принцип амалга оширилса

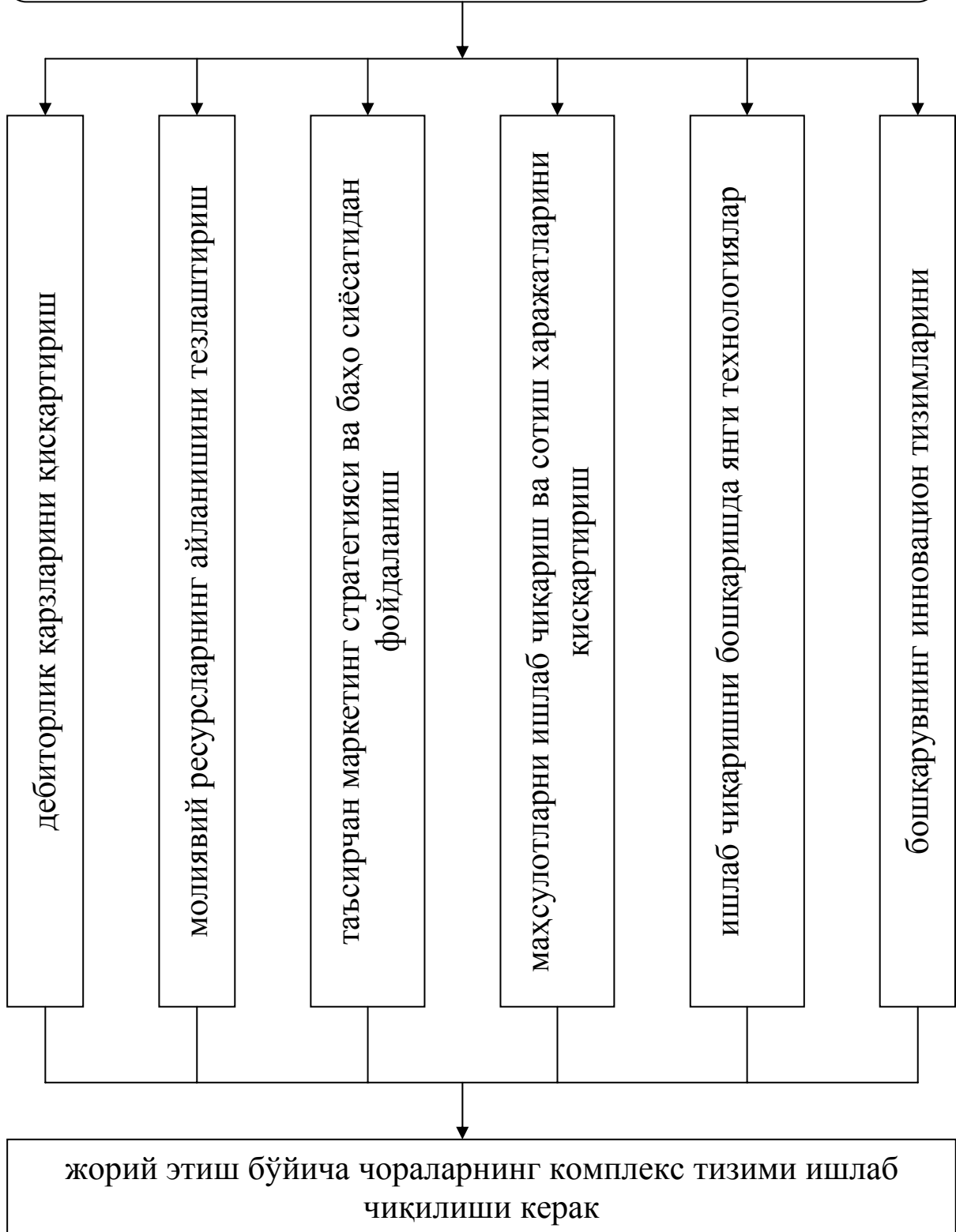
молиявий хизмат ҳисоб-китоб ҳисобварағига пулларнинг доимий равишда тушиб туришини таъминласа

тўлаш муддати келган талабномалар бўйича тўловларни ўз вақтида амалга оширса

тўловларнинг узоқ муддатли узайтирилишига йўл қўймаса

бу ХЮСнинг мустаҳкам молиявий аҳволи ва тўловга қобиллигининг асосий белгисидир

**ХЮСнинг тўлов қобилияти
дарajasини ошириш учун**

ХЮСнинг тўловга қобиллиги

тўловга қобиллик коэффициенти орқали ифодаланади

ХЮС барча пул маблағларининг узиш муддати келган тўловлар бўйича мажбуриятларга нисбати билан аниқланади

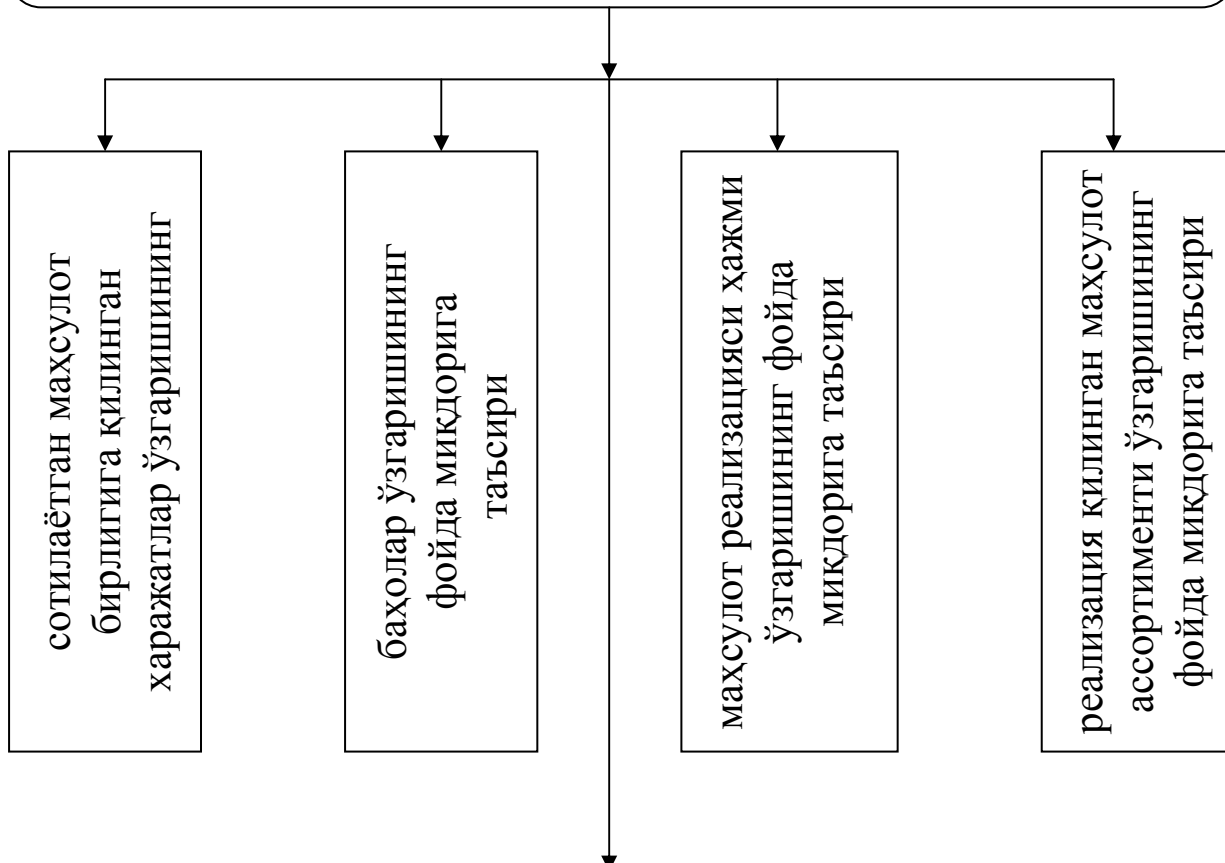
Коэффициентнинг даражаси бирга тенг ёки ундан катта бўлмоғи лозим. Ана шу шарт бажарилса, ХЮС тўловга қобил ҳисобланади

Агар муддати ўтган кредиторлик қарзларининг умумий миқдори ва тўловларнинг кечикиши белгиланган меъёрдан ошса, кредиторларнинг аризасига мувофиқ тегишли суд бу ердан келиб чиқувчи барча оқибатларни инобатга олган ҳолда ХЮСни банкрот деб эълон қилиш жараёнини бошлаши мумкин

Шу муносабат билан қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратмоқ лозим:

- бозорга фаол кириш билан боғлиқ ҳолда ХЮС молиявий барқарорлигининг ўсишига;
- банкротликнинг мавжуд белгиларига ўз вақтида барҳам беришга (молиявий мустаҳкамлик захирасини назорат қилиш);
- инвестицияларнинг қопланиш муддатларини қисқартиришга;
- ишлаб чиқариш ва товарлар реализацияси харажатларини қисқартириш эвазига фойданинг ўсишига.

Ҳар бир гуруҳ омиллари ҳисобидан фойда миқдори ўзгаришининг ҳисоб-китоби қуйидаги тарзда амалга оширилиши керак

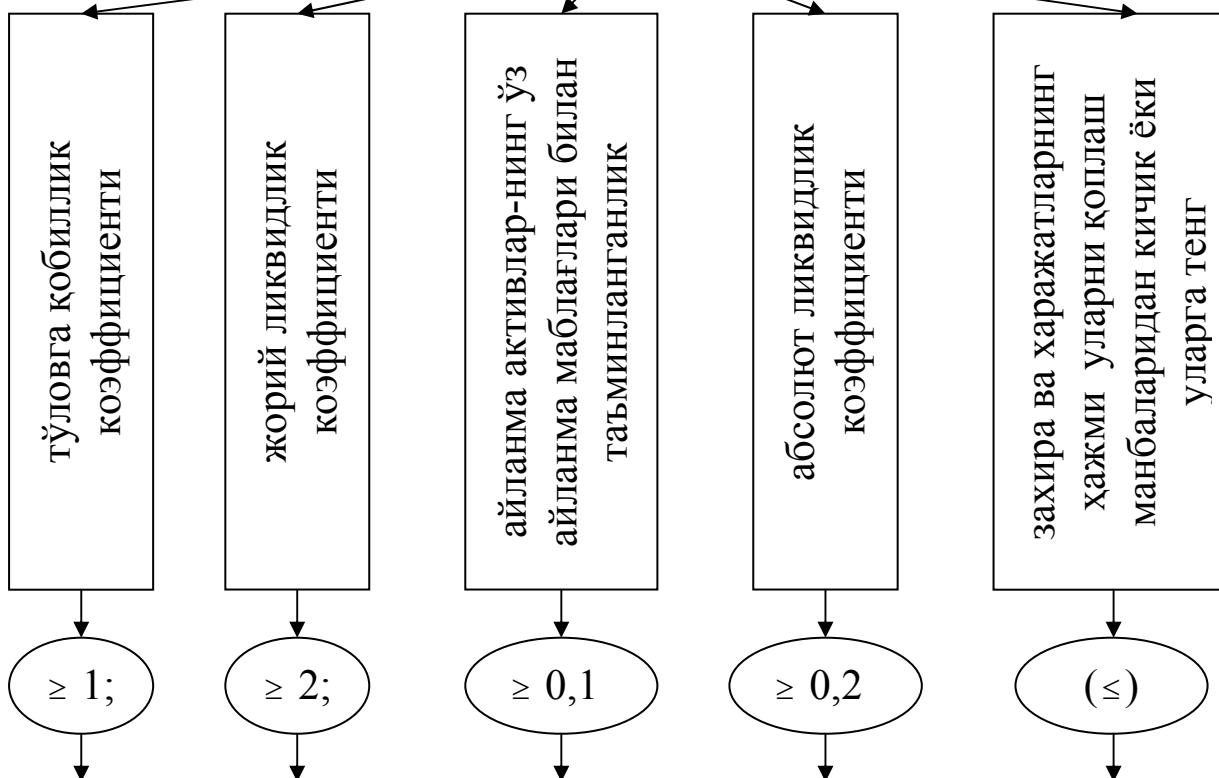

Албатта, фойданинг даражаси (миқдори)га ХЮСнинг солиқ сиёсати ҳам ўз таъсирини кўрсатади, чунки барча солиқлар товар баҳосининг таркибига киритилади. Солиқларнинг миқдори, айрим ҳолларда, баҳонинг даражасини аниқлашга ва демак, талабга ҳам ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Шунингдек, солиқлар ХЮСнинг соф фойдасига ҳам бевосита таъсир қилади, чунки соф фойда баланс (умумий) фойда ва унинг бюджетга тўланган қисми ўртасидаги фарқ сифатида ҳисобланади.

Ҳозирги шароитда иложи борича ХЮСлар фойдасининг асосий қисми бюджетга олинмаслиги ва ХЮСнинг ихтиёрига қоладиган соф фойда унинг ривожланишини молиялаштириш учун етарли бўлмоғи лозим.

Бу, энг аввало, инвестицияларга тегишли бўлиб, амалдаги ХЮСларда уларнинг манбаи соф фойдадир. ХЮСларда соф фойда бўйича сотувнинг рентабеллиги (соф фойданинг реализация ҳажмига нисбати) юқори бўлиб, уларнинг соғлом фаолиятини таъминлашга етарли бўлиши керак.

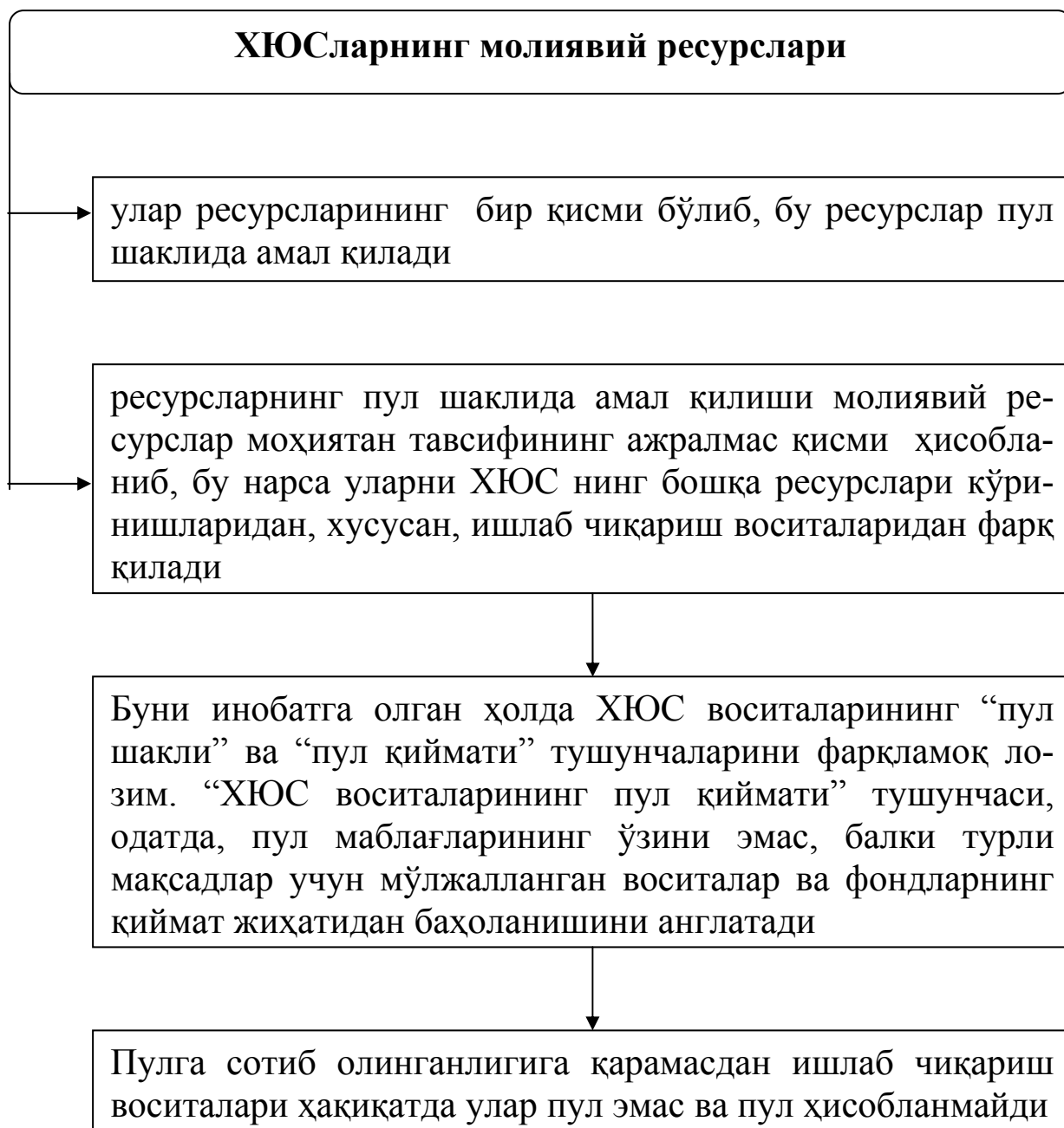
Молиявий ислоҳ қилиш жараёнида ХЮС фаолият кўрсатишнинг қўйидаги параметрларига эришишга ҳаракат қилмоғи лозимки, улар ХЮС ишининг молиявий барқарорлиги ва баланси таркибий тузилмасининг ижобийлигидан дарак беради:

ХЮС фаолиятини зарарсиз ва таназзулсиз бўлишини таъминлаш учун компания иштирокчилари ва молиявий менежмент томонидан бу кўрсаткичлар доимий равишда мониторинг қилиб борилиши ва зарур бўлган ҳолларда уларнинг даражаси ўз вақтида ўзгартирилиши лозим.

10-БОБ. ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ РЕСУРСЛАРИ

10.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари ва капитали

Хўжалик юритувчи субъектларнинг капитали

Ишлаб чиқариш жараёнини янгидан бошлаш ва ривожлантиришга мўлжалланган ХЮСнинг молиявий ресурслари бу пул шаклидаги унинг капиталидир

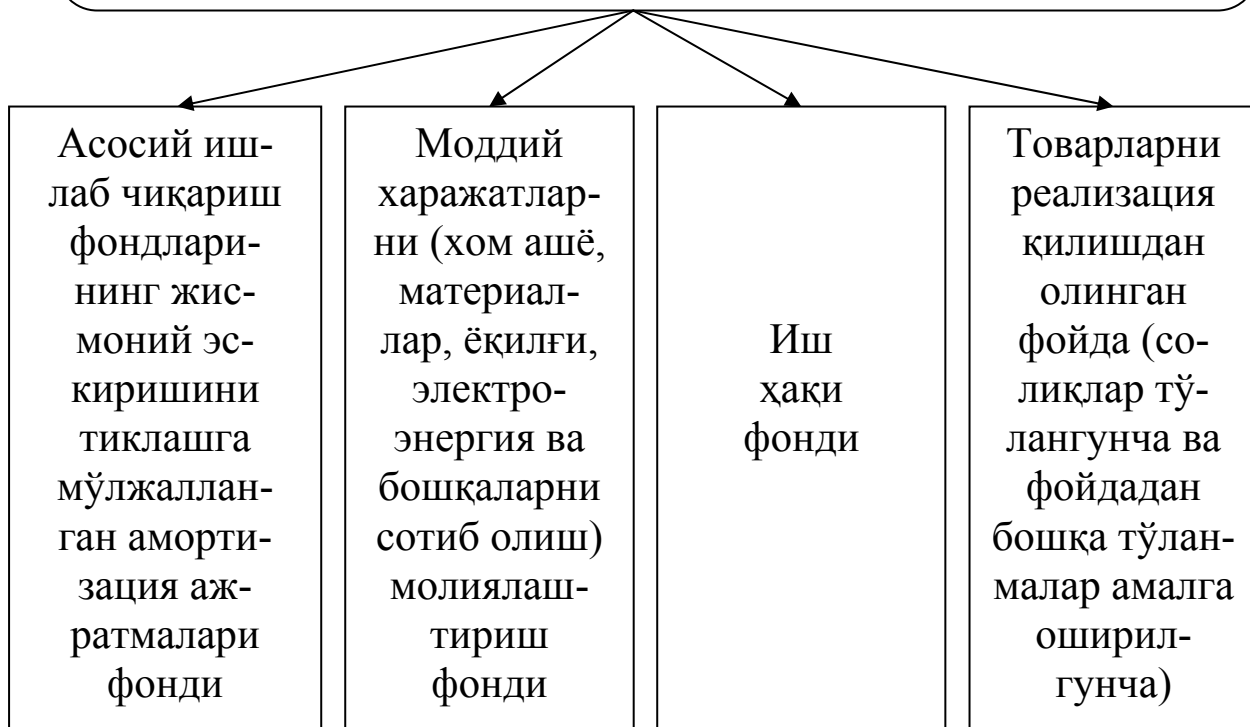
Меҳнат воситалари, предметлари ва натижаларига айланган моддий-буюмлашган капитал, ишлаб чиқариш жараёни иштирокчиларининг жисмоний ва интеллектуал қобилиятларидан иборат бўлган инсон капитали капитал мавжудлиги ва ҳаракатининг бошқа пулсиз шакллари ҳисобланади

Принцип жиҳатидан, такрор ишлаб чиқариш жараёнининг доиравий айланишига киритилган ва унинг эгасига даромад келтирувчи ҳар қандай мулкӣ ва интеллектуал бойлик капитал бўлиши мумкин.

Таъсис капиталининг пулсиз қисми (саноат ва интеллектуал мулк объектлари, улардан фойдаланиш ҳуқуқлари ва бошқалар) эса, худди мақсадли тушумлар сингари, агар улар пул кўринишида қўйилмаган бўлса, уларни ХЮСнинг молиявий ресурслари таркибига киритиш мақсадга мувофиқ эмас

Дастлабки (бирламчи) капиталнинг ишлаб чиқаришга инвестиция қилиниши товар-пул доиравий айланиши жараёнининг кенгайишини бошлаб беради. Унинг пул шаклидаги якуни (натижаси) сифатида ХЮСнинг тушуми майдонга чиқади

Тушум харажатларни молиялаштириш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини давом эттиришни таъминловчи бир неча пул маблағлари фондларига бўлинади

Бозор иқтисодиётининг хорижий назарияси ва амалиётида пул тушуми ялпи даромад тарзида талқин қилинади. Бу нарса ХЮС молиявий ресурслари фондини шакллантириш ва қайта янгилашда тушумнинг умумлаштирилган аҳамиятини ўзида аниқроқ акс эттиради

Моддий харажатларни молиялаштириш учун мўлжалланган пул тушумларининг бир қисми, ХЮСнинг реал молиявий ресурси мол етказиб берувчилар ва контрагентларнинг ҳисобварақларига ўтказилмасдан унинг айланмасида бўлган пайтда унга қўшимча даромад келтиради

Амортизация ажратмалари фонди

Амортизация ажратмалари фонди ХЮСлар молиявий ресурсларининг таркибий тузилмасида муҳим ўрин тутади

Чунки бундай ажратмалар пул тушумларидан қанча ажратилганлиги ва уларнинг ХЮС тегишли ҳисобварақларида жойлашганлигига қараб ХЮСларнинг реал молиявий ресурслари ҳисобланади

Фойда

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва товар ҳамда молия бозорларида ХЮС фаолиятининг фаоллашуви натижасида унинг молиявий ресурслари таркибий тузилмасида фойда ҳал қилувчи ўринни эгаллай бошлайди

Фойда ХЮС ўз маблағларининг асосий манбаи бўлиб, ишлаб чиқариш аппаратининг янгиланишини, сифатнинг яхшиланишини, чиқарилаётган маҳсулот ассортиментининг кенгайишини ва ҳ.к.ларни таъминлайди

Фойда ҳисобидан ХЮСнинг резерв фондлари, махсус мақсадларга мўлжалланган фондлар шакллантирилади

Фойда массаси ва нормаси, унинг харажатларга нисбати ХЮСнинг кредитга лаёқатлилигини ва унинг қарз маблағларини жалб қилиш имкониятини, узоқ ва қисқа муддатли кредитларни олишни аниқлаб берадиган муҳим

Амал (ҳаракат)даги тижорий ХЮСларнинг молиявий ресурсларини уларнинг шаклланиш манбаларига кўра қуйидагиларга ажратиш мумкин

→ маҳсулот реализациясининг тушуми ҳисобидан шаклланидиган молиявий ресурслар (фойда; амортизация ажратмалари фонди; иш ҳақи фонди; моддий харажатларни тиклаш фонди)

→ бошқа реализация (мол-мулк; асосий фаолиятга дахлдор бўлмаган хизматлар ва бошқалар) ҳисобидан олинадиган молиявий ресурслар

→ молиявий бозорда шаклланидиган молиявий ресурслар (кредитлар ва заёмлар; ўз акциялари ва қимматли қоғозларнинг бошқа кўринишларини сотиш; бошқа эмитентларнинг қимматли қоғозлари бўйича дивидендлар ва фоизлар; суғурта қопламалари ва бошқалар)

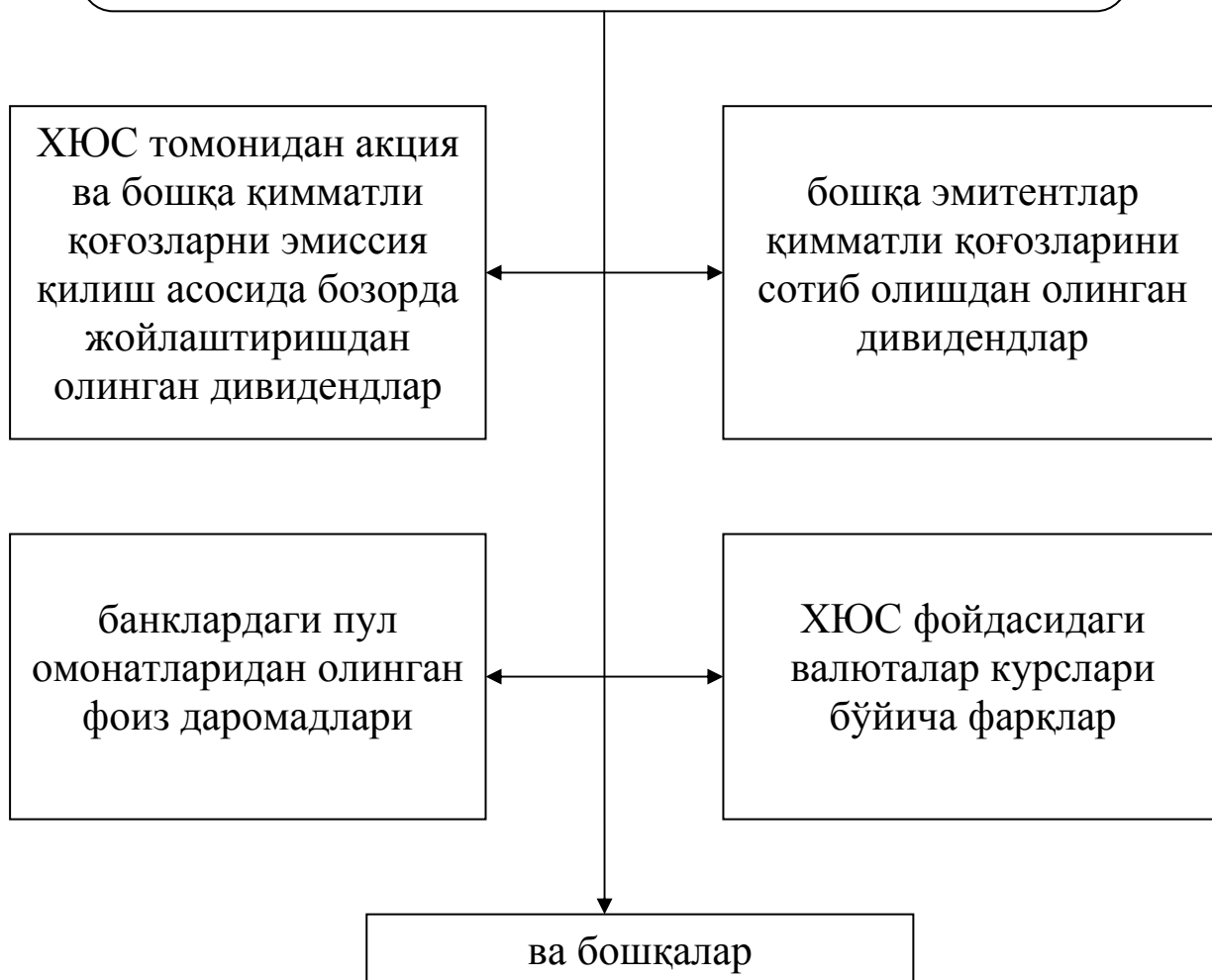
→ кредиторлик қарзлари ҳисобидан ташкил топадиган молиявий ресурслар (мол етказиб берувчи ва пудратчиларга; меҳнат ҳақи бўйича; социал суғуртага доир; бюджет олдидаги ва бошқалар)

→ бадаллар ва мақсадли характердаги тушумлар ҳисобидан шакллантириладиган молиявий ресурслар (бошқа ташкилотлар ва жисмоний шахслардан тушумлар, бюджет субсидиялари ва ҳ.к.)

10.2. Хўжалик юритувчи субъект молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги

Бевосита молиявий операцияларни амалга ошириш натижасида ХЮС томонидан олинган даромад таркибига қуйидагилар киради

Ажабланарлиси шундаки, ХЮС молиявий операцияларининг даромадлигини характерловчи кўрсаткич уларнинг самарадорлигини соф молиявий натижанинг соф молиявий харажатларга нисбати шаклида ифодалаб, кўпчилик ҳолларда ХЮС молия-хўжалик фаолиятининг ҳақиқий самарадорлигини акс эттирмайди. Иқтисодиёт реал сектори самарадорлигининг кўрсаткичларида ва баҳоларида банкрот ҳолатида бўлишларига қарамадан молиявий “спекуляциянинг” имкониятлари уларни “чўкмасдан” туришларига шароит яратади

Сотув рентабеллиги

Реал сектор ХЮСларида, моддий ишлаб чиқаришда молиявий ресурслардан фойдаланишнинг самарадорлигини мос равишда баҳолаш талабларига у ёки бу даражада сотув рентабеллиги кўрсаткичи (фойданинг маҳсулотни реализация қилишдан олинган тушумга нисбати) жавоб беради

Бу нисбатдаги сурат ва махраж пул маблағларидан иборат бўлганлиги учун сотув рентабеллигини, айрим ҳолатларни истисно қилган тарзда, соф молиявий кўрсаткич сифатида эътироф этиш мумкин

Шундай бўлишига қарамасдан бу ерда яна бир нарсани инобатга олмоқ лозим, яъни самарадорликнинг ўлчови сифатида юқоридаги кўрсаткичнинг ҳаққонийлик даражаси жуда кўп омилларга, хусусан, тушум ва фойдани шакллантирувчи бозор баҳолари монопол баҳоларни шакллантиришнинг салбий таъсирларидан қанчалик озод эканлигига боғлиқ

Барча молиявий кўрсаткичларда мазмун ва шакл ўртасида диалектик қарама-қаршилиқнинг мавжудлиги намоён бўладики, бу нарса бизнинг ҳолатда ХЮС лар молиясининг (иқтисодиёт яхлит молиявий секторининг ҳам) ўз иқтисодий асосидан, ишлаб чиқаришдан ажралиб чиқишга ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мустақил ҳаёт кечириш имкониятини қўлга киритишга интилиши орқали ифодаланади

ХЮСлар молия-хўжалик фаолиятининг самарадорлигини таҳлил қилиш ва баҳолашда молиявий кўрсаткичлар (масалан, тушум ва фойда) моддий айланма маблағларнинг айланувчанлиги, асосий ишлаб чиқариш фондлари ва номоддий активларнинг фонд қайтими (сиғими) каби иқтисодий кўрсаткичлар билан биргаликда қаралса, бу қарама-қаршилик, маълум даражада, пасаяди

Ана шу муносабат билан энг умумлаштирувчи кўрсаткичлардан бири ХЮС нинг иқтисодий рентабеллиги (бизнеснинг рентабеллиги) кўрсаткичидир

**ХЮС нинг иқтисодий
рентабеллиги (бизнеснинг
рентабеллиги)**

Бу кўрсаткич йиллик фойданинг ХЮС айланма капитали, асосий капитали ва номоддий активларининг миқдорлари йиғиндисига нисбати билан аниқланади

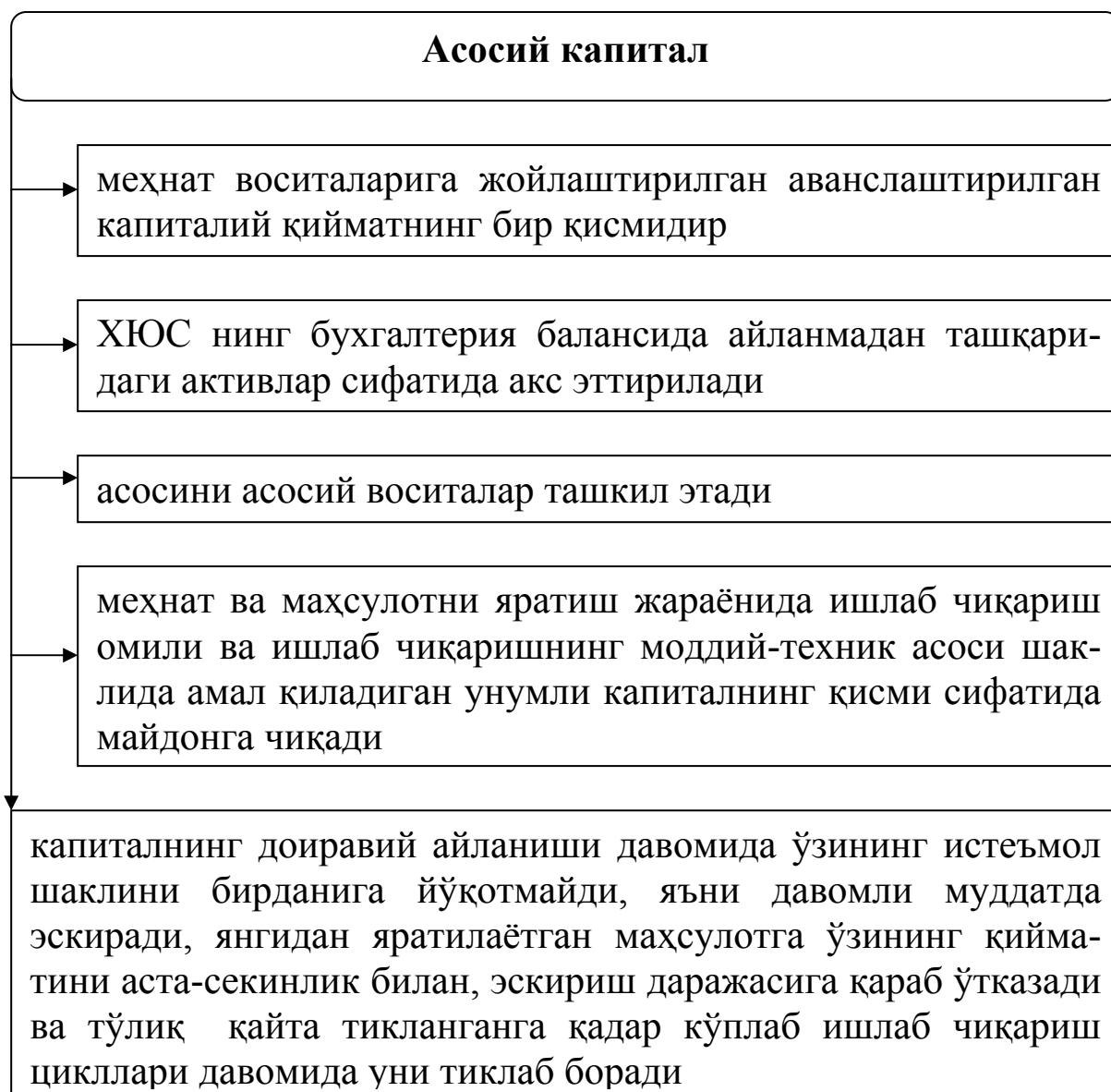
ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қилишда унинг молиявий барқарорлиги, тўловга лаёқатлиги ва ликвидлилигини характерловчи кўрсаткичлардан четда қолмаслик керак. Бу ерда ҳам ўзининг мазмунига кўра соф молиявий ва иқтисодий кўрсаткичлар қўлланилади. Соф молиявий кўрсаткичлар қаторига абсолют ва муддатли ликвидлик коэффициентларини киритиш мумкинки, улар ёрдамида ХЮСнинг потенциал тўлов қобилияти баҳоланади

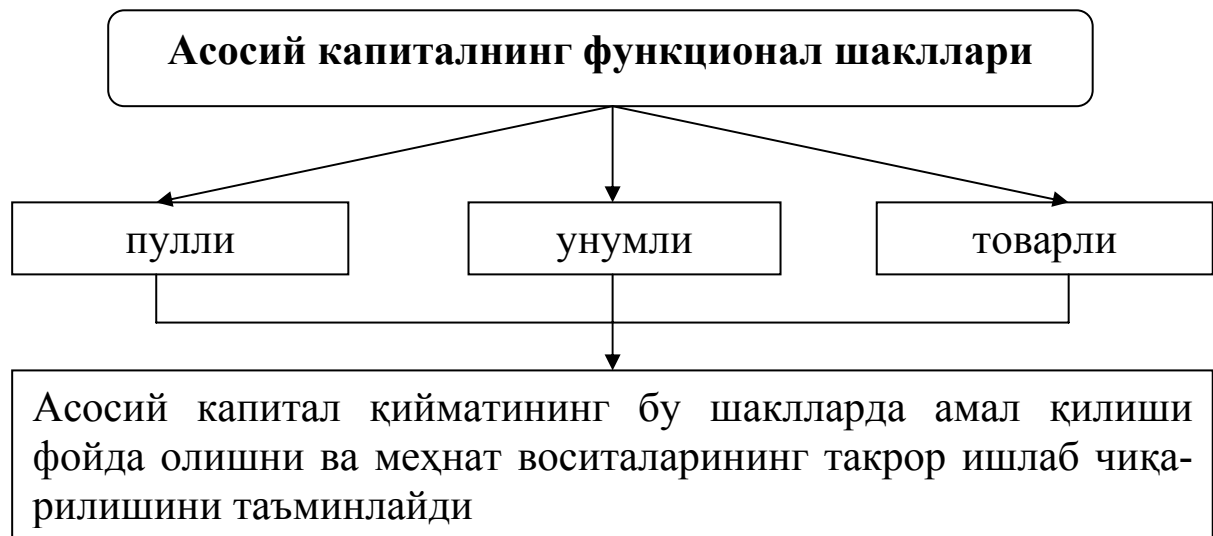
Соф молиявий кўрсаткичлар

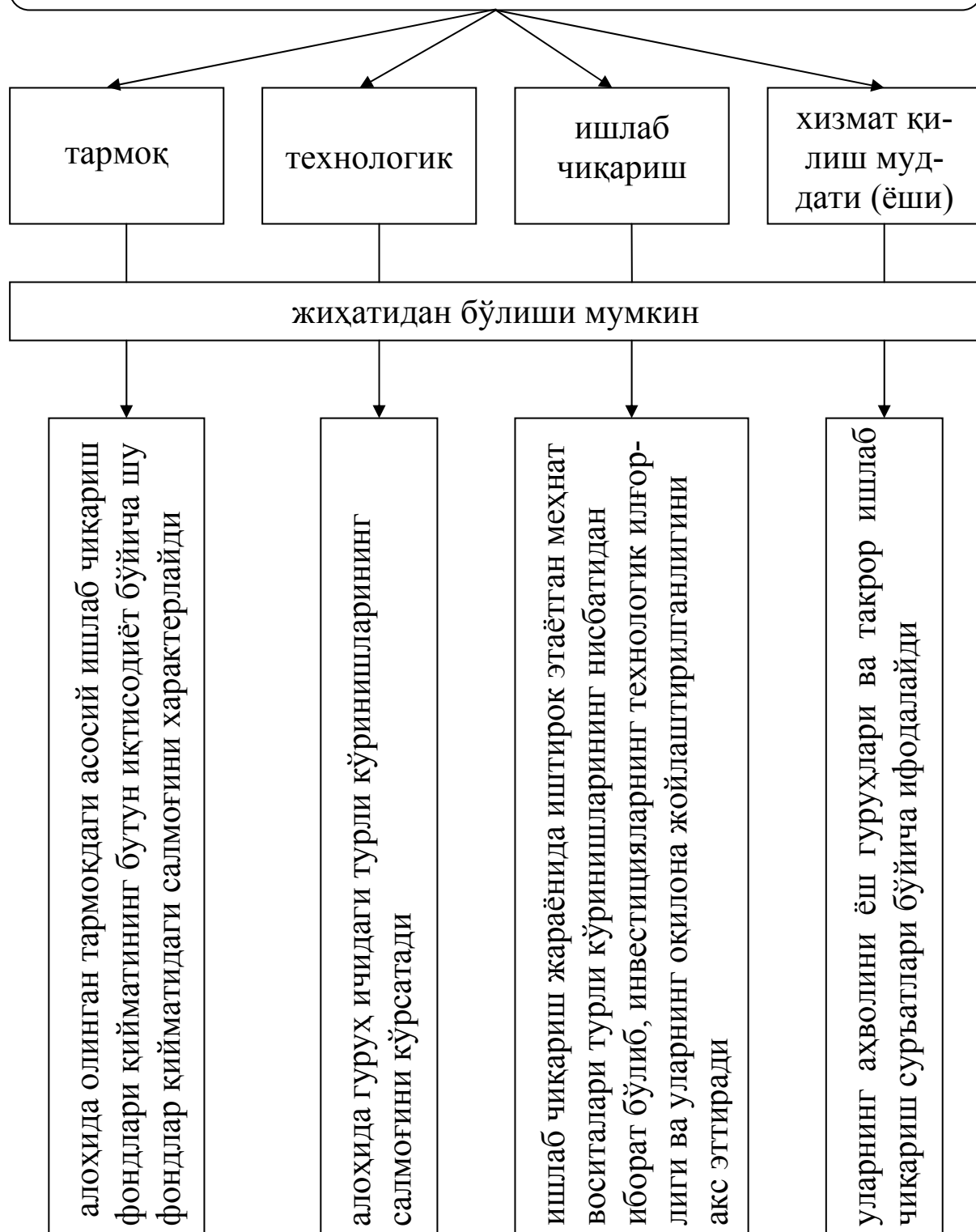
11-БОБ. АЙЛАНМА ВА АСОСИЙ КАПИТАЛ ДОИРАВЙЙ АЙЛАНИШИНING МОЛИЯВИЙ АСПЕКТ (ЖИҲАТ)ЛАРИ

11.1. Асосий капитал доиравий айланишининг моҳияти, таркибий тузилмаси ва самарадорлиги

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг таркибий тузилмаси

Асосий фондлар

пулли тарзда баҳоланади ва ҳисобланади ҳамда бухгалтерия ҳисобида **асосий воситалар** сифатида аниқланади

Уларнинг таркибига қуйидагилар киради

бинолар

иншоотлар (нефть ва газ қазиб олувчи, гидротехник, транспорт хўжалиги иншоотлари ва бошқалар)

узатувчи мосламалар (электр узатувчи, алоқа, қувурлар ва ҳ.к.)

ишчи ва куч машиналари ва дастгоҳлари

ўлчовчи ва тартибга солувчи (ўзгартирувчи) приборлар ва қурилмалар

уй-жойлар

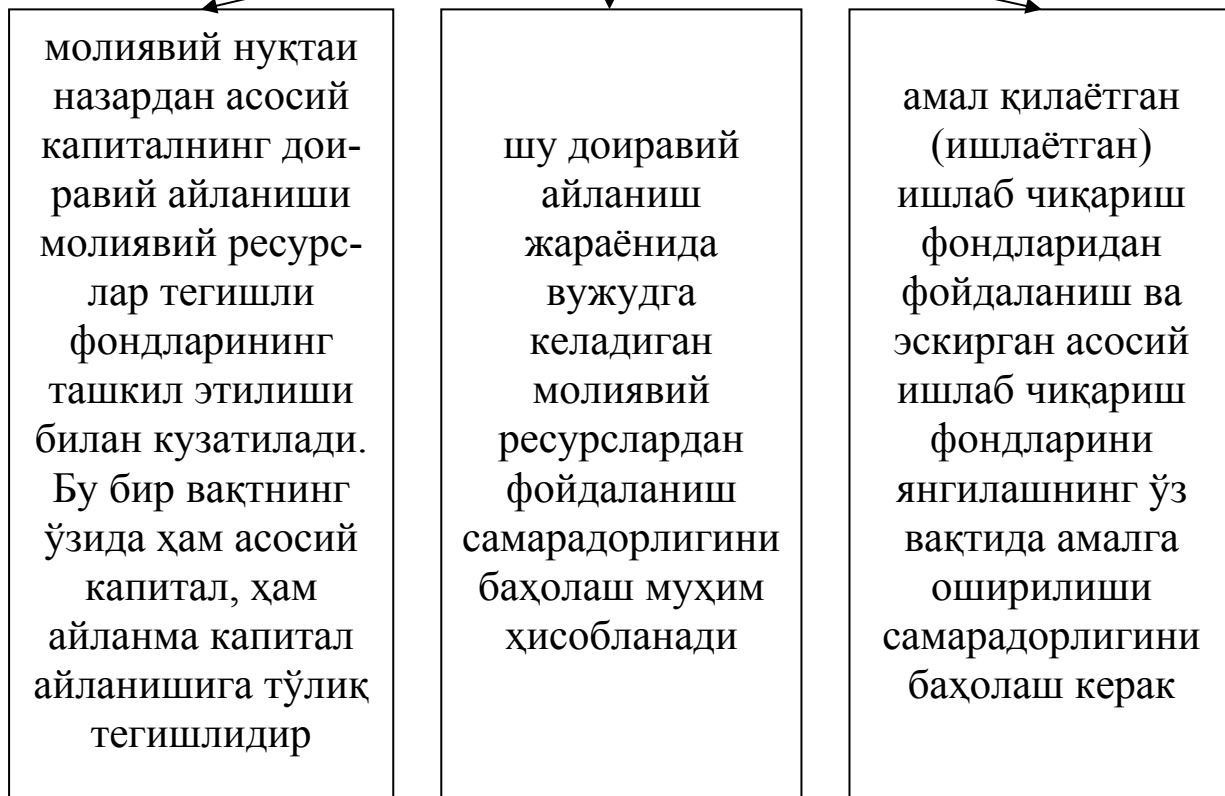
ҳисоблаш техникаси ва оргтехника

транспорт воситалари

инструментлар; ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари ва буюмлари; ишчи ва маҳсулли қорамоллар; кўп йиллик ўсимликлар

Юқоридагилардан ташқари асосий воситаларнинг таркибига яна ташкилотнинг мулкида бўлган ер майдонлари, табиатдан фойдаланиш объектлари (сув, қазилма бойликлари ва бошқа табиий ресурслар), асосий воситаларнинг ижарага олинган объектлари ҳам киради.

**Асосий капитал доиравий айланишининг
самарадорлигини таҳлил қилишда
қуйидагиларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ**

**Амортизация ажратмаларини
ҳисоблашнинг икки асосий методи**

**Асосий капиталнинг доиравий айланиш жараёнида
вужудга келадиган ўз молиявий ресурсларининг
таркибига, амортизация фондидан ташқари, яна
қуйидаги даромадлар ва турли тушумлар ҳам киради**

фойда, шунингдек,
молиявий операциялар
ва бошқа ташкилотларда
ҳиссали иштирок
этишдан олинадиган
даромадларни ҳам
қўшиб ҳисоблаганда
тадбиркорлик
фаолиятидан келиб
тушувчи пул маблағлари

мулкни самарали
бошқариш ҳисобидан
олинадиган пул
маблағлари

ХЮС га тегишли бўлган
ижара ҳақи, лизинг тў-
ловлари, дивидендлар,
акциялар, облигациялар
ва бошқа қимматли
қоғозлар бўйича фоиз-
лар, реализациядан
ташқари бошқа даро-
мадлар, асосий фонд-
ларни реализация
қилишдан олинган
даромадлар

ишлаб чиқариш
қувватларидан самарали
фойдаланиш ҳисобидан
эришилган фойда

Асосий фондларни шакллантириш учун жалб қилинадиган пул маблағларининг манбаларини икки гуруҳга бўлиш мумкин

мақсадли молиялаштириш
ва тушумлар

миллий ва хорижий
валютада олинган қарзлар

→ ҳукумат органларидан субсидиялар
шаклида олинган пул маблағлари

→ тараққиётнинг стратегик
йўналишини амалга оширувчи
мақсадли дастурлар асосида
инвестициялар кўринишидаги
бюджет ассигнованиялари

→ кичик тадбиркорликни молиявий
қўллаб-қувватловчи бюджетдан
ташқари фондларнинг маблағлари

→ ҳамкорликдаги лойиҳаларни
амалга оширишда иштирок этувчи
бошқа ХЮС ва ташкилотлардан
молиявий тушумлар

→ ва бошқалар

↓
банкларнинг ўрта ва узок
муддатли кредитлари
ҳамда ХЮС томонидан
техник қайта жиҳозлаш ва
реконструкция қилиш, янги
асосий ишлаб чиқариш фонд-
ларини яратиш учун миллий
ва хорижий валютада
олинган қарзлар
ҳамда кредиторлик
қарзлари

**Асосий капиталнинг доиравий айланиши жараёнида
иштирок этадиган молиявий ресурслардан
фойдаланишнинг самарадорлиги**

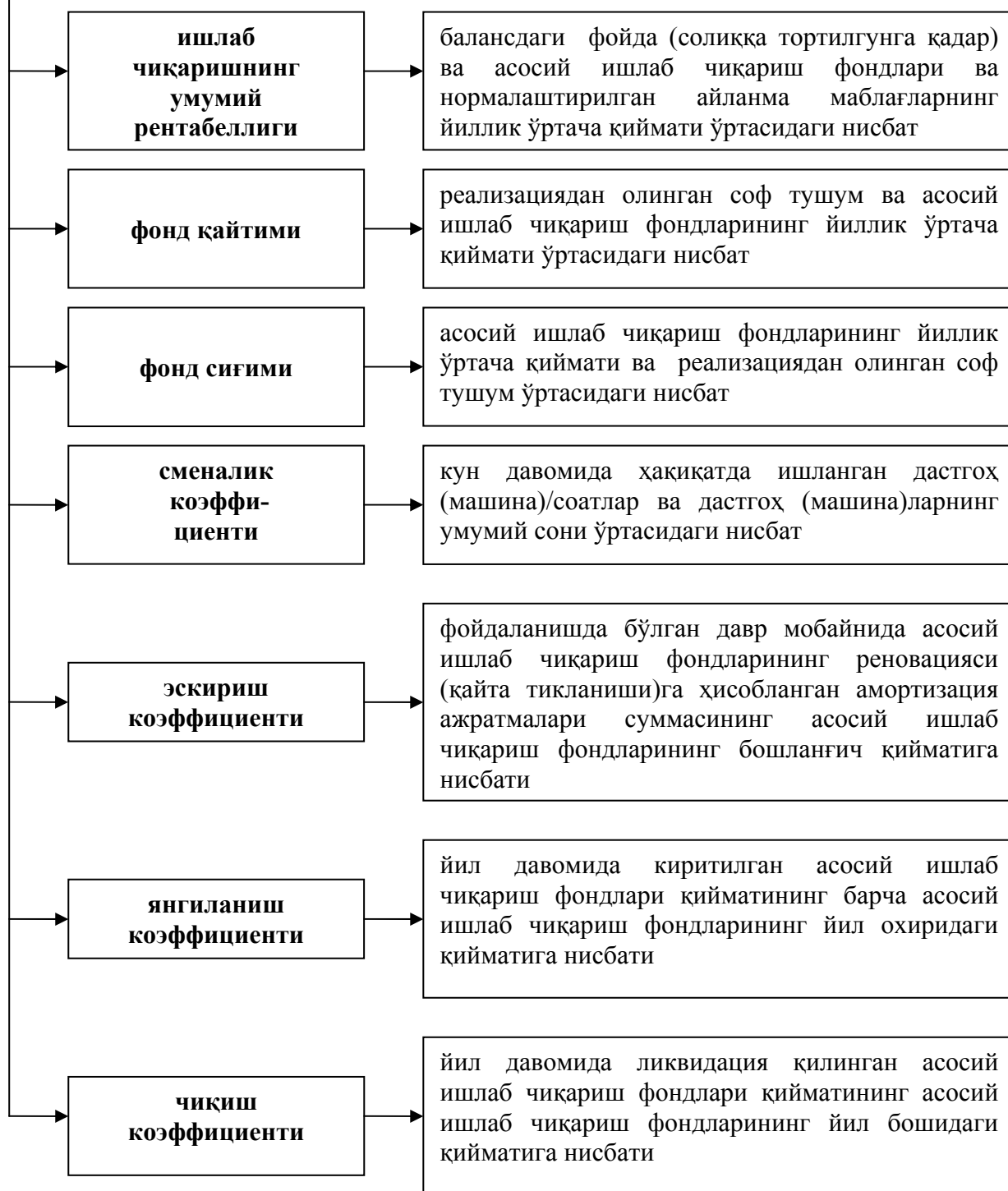
олинган самара ва уни қўлга киритиш учун сарф қилинган молиявий ресурслар ўртасидаги нисбат орқали ифодаланади

Шу муносабат билан молиявий ресурслардан фойдаланишнинг сифат натижаси фойданинг ўсган қисми ва молиявий ресурслар ўртасидаги нисбат билан белгиланади

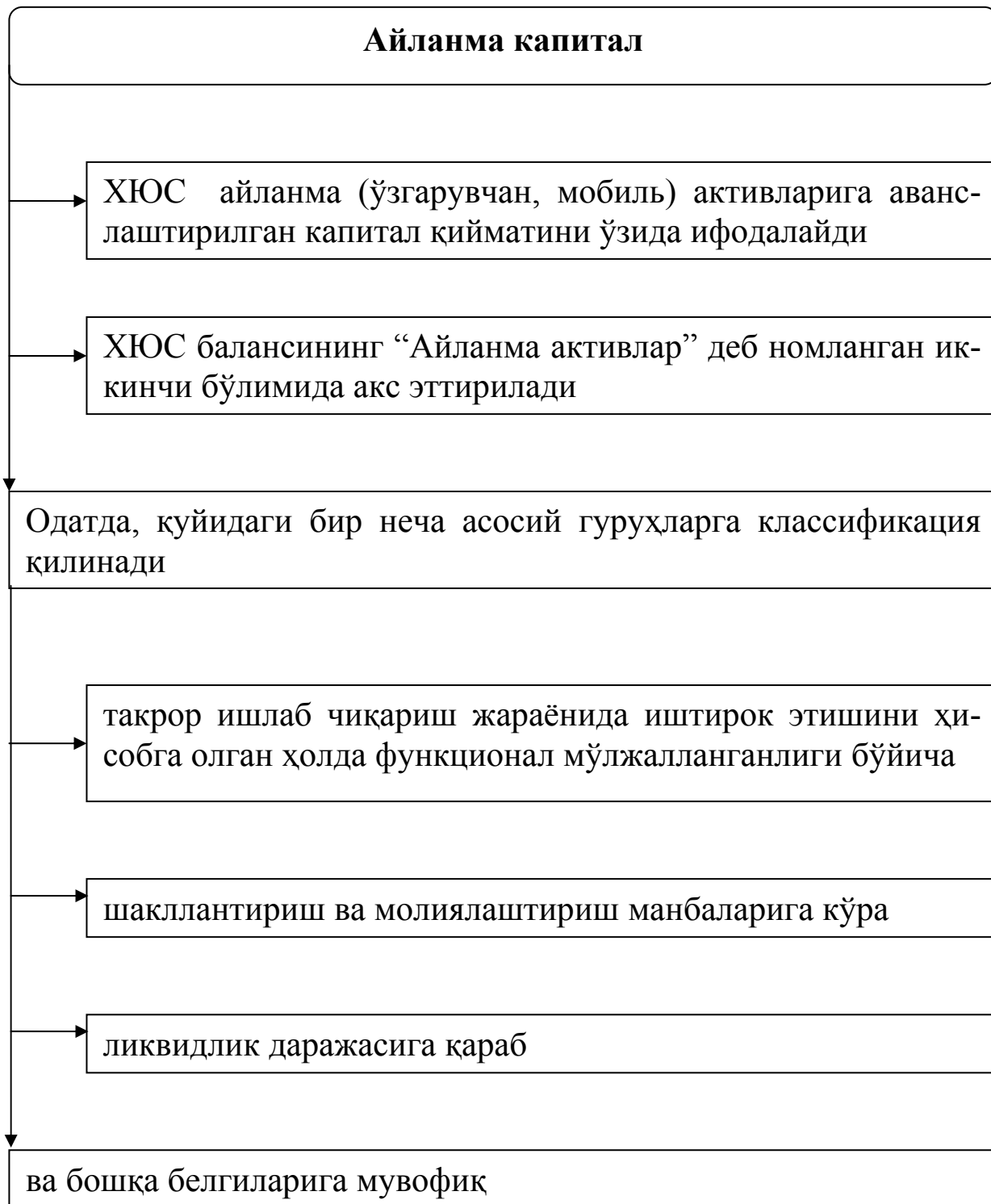
Асосий капиталнинг ривожланиши ва унинг молиявий жи-
хатдан таъминланишини бошқаришда асосий ишлаб чиқариш
фондларидан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш ало-
ҳида аҳамият касб этадики, унинг жуда кўп аспекти мавжуд

Бу ерда, энг аввало, давлат, мулкдорлар, бошқарувчилар ва
ходим (ишчи)лар манфаатларини биргаликда қараш аспекти
жуда муҳимдир. Давлат манфаатлари, **бир томондан**, ХЮС
ларнинг солиқ тўловларини максималлаштириш мақсадида
баланс фойданинг максималлаштирилишини кўзда тутди.
Иккинчи томондан эса, фойдадан солиқ тўловлари фойданинг
кенгайтирилган илмталаб такрор ишлаб чиқаришга қайта
инвестиция қилинишини ҳисобга олган ҳолда оптимал-
лаштирилмоғи лозим

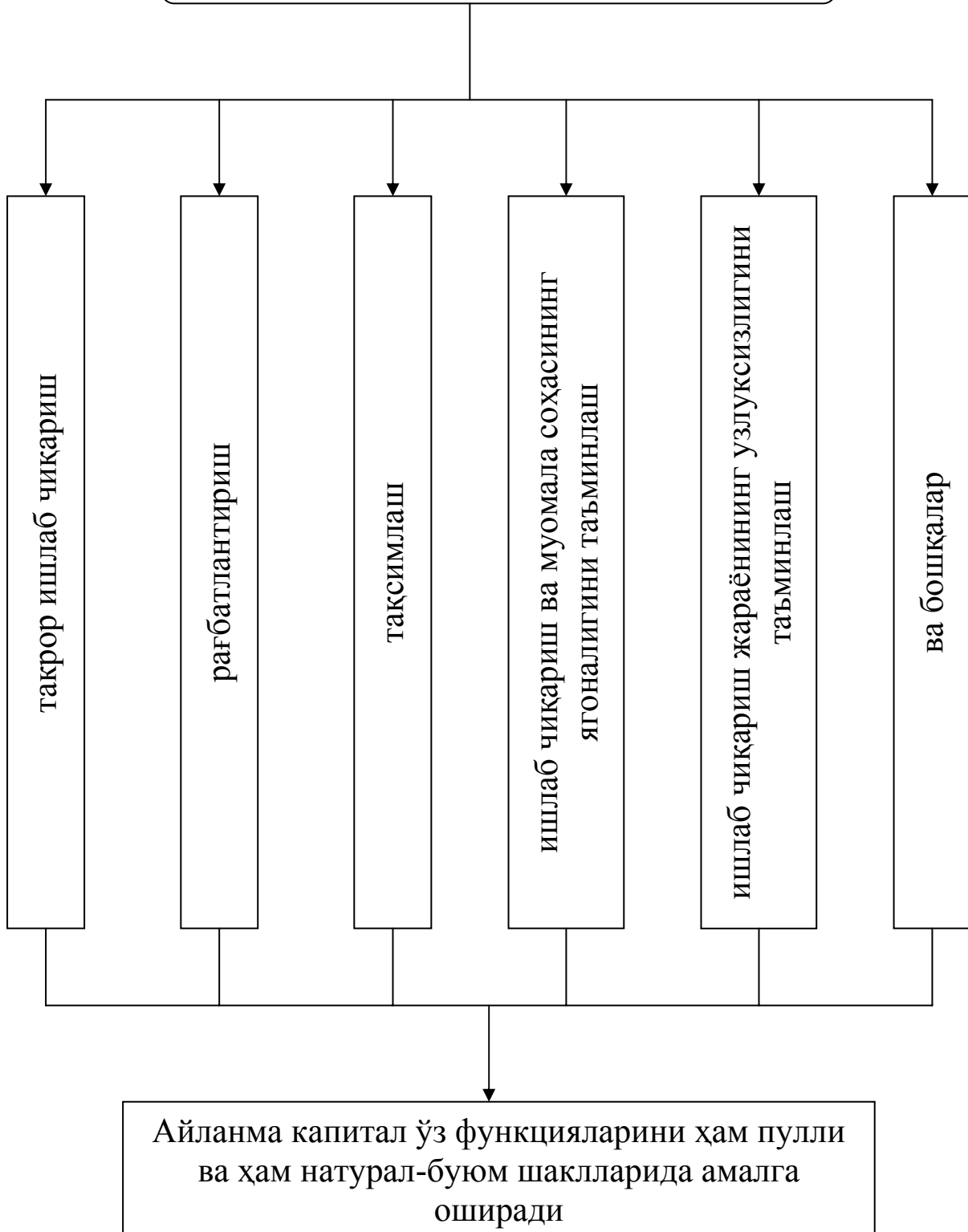
**Асосий капиталдан самарали фойдаланишни баҳолашда
ХЮС молия-хўжалик фаолиятининг натижалилигини
очиқ берувчи умумий молиявий-иқтисодий кўрсаткич-
лардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ**

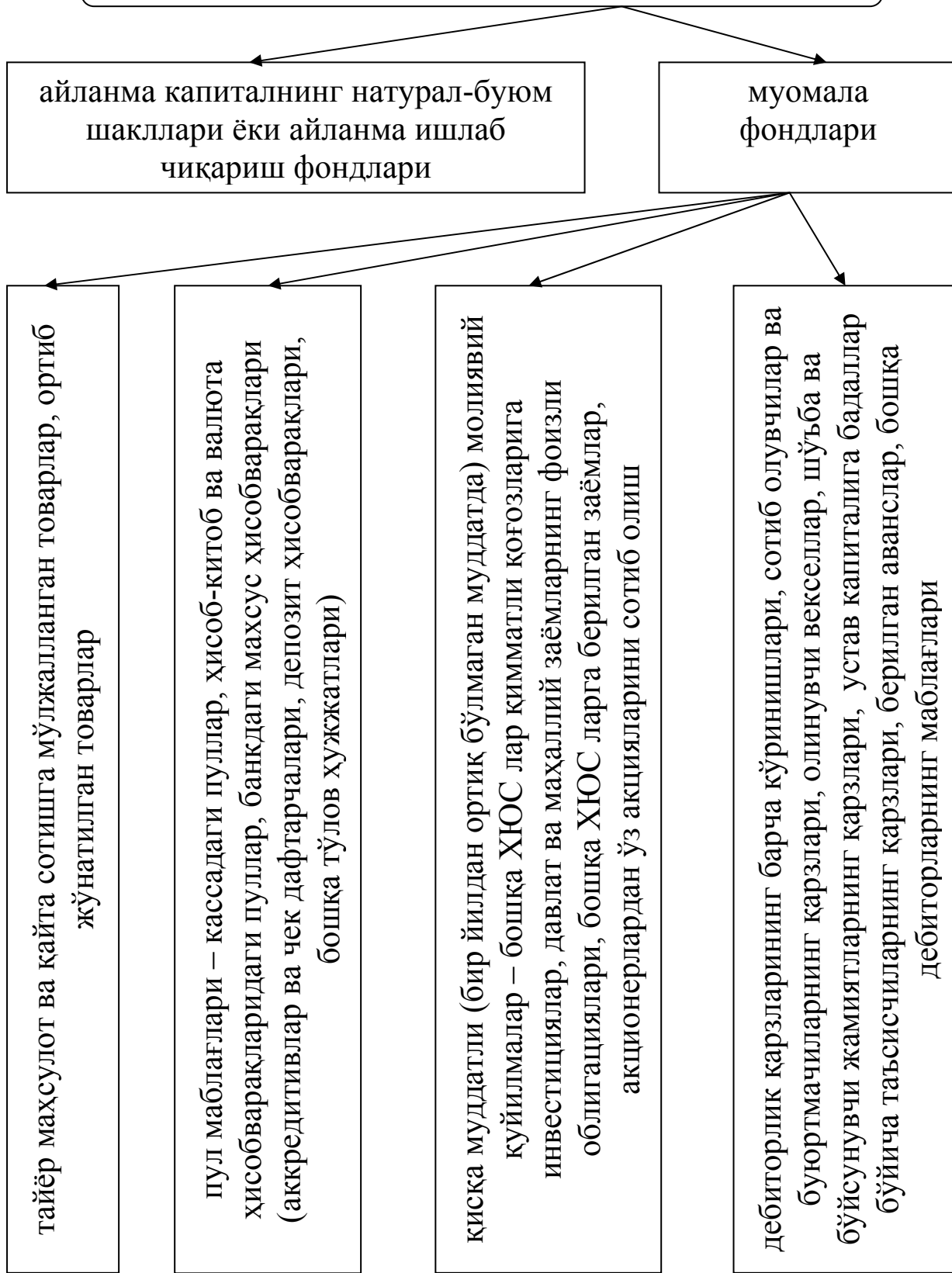
11.2. Айланма капитал: мазмуни, таркибий тузилмаси ва фойдаланиш самарадорлиги

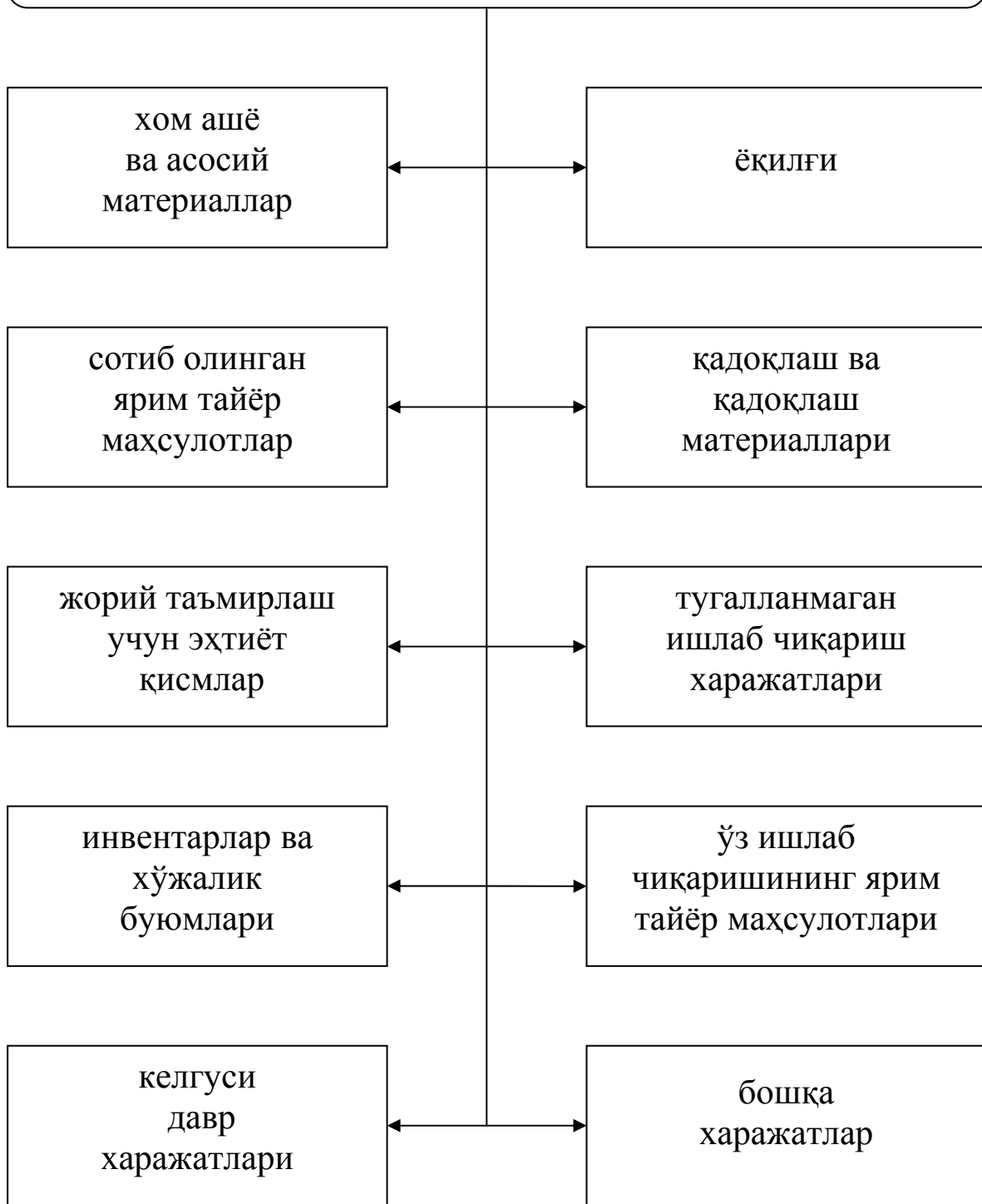
Айланма капиталнинг функциялари

Айланма капиталнинг таркибий тузилмаси

**Айланма капиталнинг натурал-буюм шакллари
ёки айланма ишлаб чиқариш фондлари**

Айланма маблағлар (капитал)ни шакллантириш ва молиялаштириш манбалари

ўз ва уларга тенглаштирилган маблағлар

қарз ва жалб қилинган маблағлар

ўз маблағлари

тенглаштирилган маблағлар

қарз маблағлари

жалб қилинган маблағлар

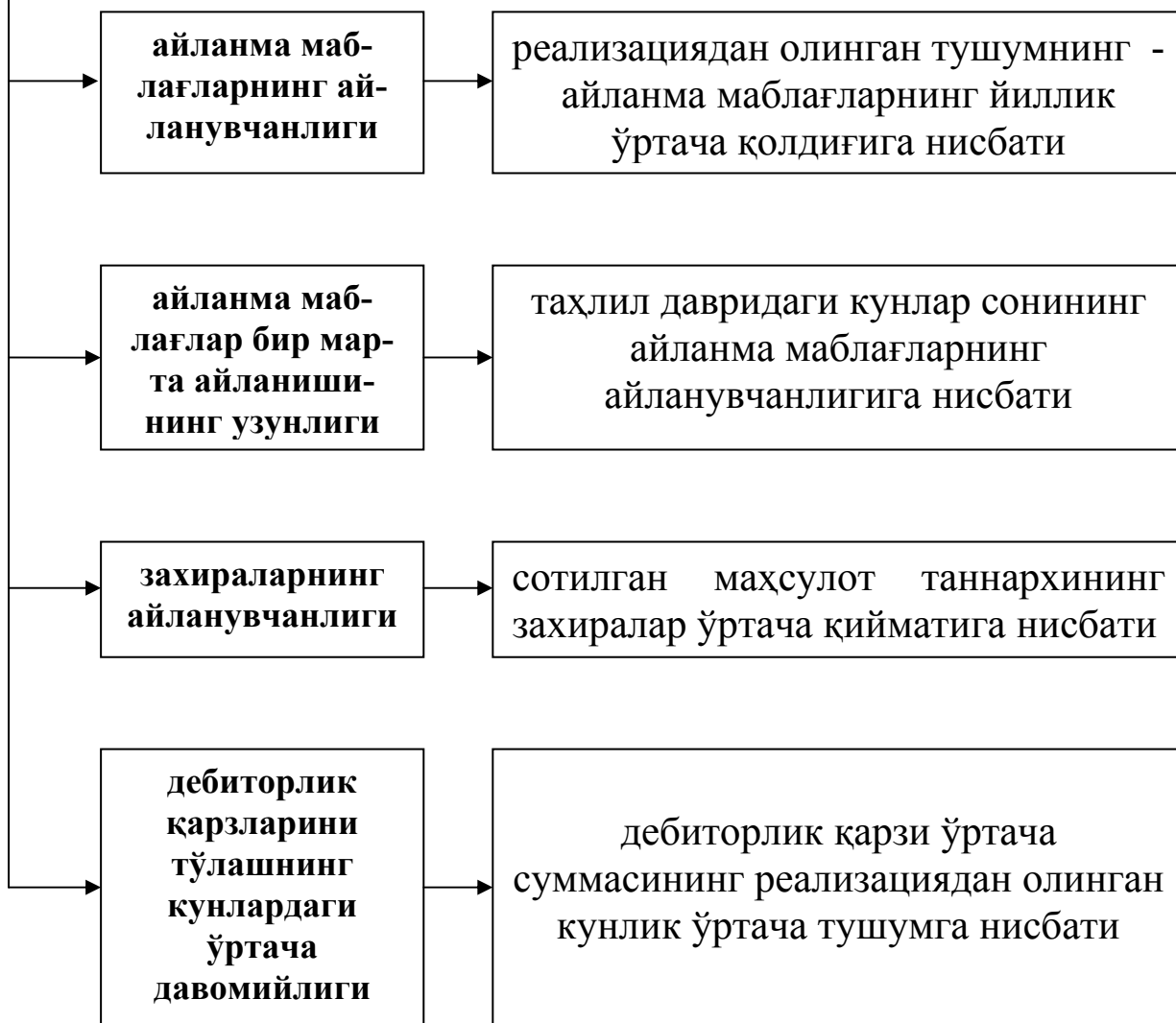
устав капитали; фойда; эмиссион даромад
(таъсисчилик фойдаси)

қатъий пассивлар, яъни ХЮС айланмасида доимий равишда мавжуд бўладиган жалб қилинган маблағлар:
иш ҳақи ва ижтимоий суғурта бўйича қарзлар, қадокларни қайтариш бўйича гаровлар, келгуси давр харажатларини қоплаш бўйича захиралар

банкларнинг қисқа муддатли кредитлари заёмлар
узоқ муддатли кредитларнинг бўш маблағлари

мол етказиб берувчи ва пудратчиларнинг кредиторлик қарзлари тўланувчи векселлар “шўъба” ХЮС лар ва бўйсунувчи жамиятлар ҳамда бюджет олдидаги қарзлар;
олинган аванслар ва бошқа кредиторлар

Айланма капиталнинг фойдаланиш самарадорлигини характерловчи умумлаштирувчи кўрсаткичлар

Бу кўрсаткичнинг паст даражаси ХЮС дебиторлардан пулни ундириш бўйича ишининг самарадорлигидан дарак беради. Бироқ, айрим ҳолларда, бу нарса ХЮС кредит сиёсатининг ҳаддан зиёд қаттиқлигини ҳам кўрсатиб, реализация қилинган маҳсулотларнинг унча катта бўлмаган қисми кредитга сотилганлигини ҳам англатади

Соф айланма капитал

ХЮС молиявий-хўжалик фаолияти самарадорлигини таъминлашда ва молиявий таҳлилда соф айланма капитални мониторинг қилиш муҳим роль ўйнайди

Умумий кўринишда соф айланма капитал айланма активлар ва қисқа муддатли мажбуриятлар ўртасидаги фарқдан иборат

Соф айланма капитални бошқаришнинг натижалчилигини соф айланма капиталнинг айланиш коэффиценти характерлаб беради

Соф айланма капиталнинг айланиш коэффиценти реализациядан олинган соф тушум ва соф айланма капиталнинг ўртача қиймати ўртасидаги нисбатдан иборат

**Айланма маблағларни бошқаришда
уларни ликвидлик даражаси бўйича структуризация
қилиш муҳим аҳамиятга эга**

Бу мақсадлар учун ликвидликнинг қуйидаги икки
кўрсаткичидан фаол фойдаланилади

жорий ликвидлик
коэффициенти

абсолют ликвидлик
коэффициенти

маълум бир сана учун
аниқланиб, у айланма
активлар (баланснинг II
бўлими)нинг муддатли
пассивлар (келгуси давр
даромадларисиз)га
нисбати орқали
ифодаланади

ЭНГ ликвидли
активларнинг (пуллар
ва қисқа муддатли
молиявий қўйилмалар)
қисқа муддатли
мажбуриятларга
нисбати орқали
аниқланади

Унинг даражаси
иккидан кичик
бўлмаслиги лозим.
Шундай бўлишига
қарамасдан, ғарб
иқтисодиётида унинг
даражасига бирдан
кичик бўлмаган
ҳолларгача йўл
қўйилади

Бу коэффициентнинг
исталувчи даражаси $\geq 0,2$
дан иборат бўлиб, бироқ
амалиётда бу нарса ўз
фаолиятининг турли
даврларида ХЮС нинг
молиявий сиёсати ва
ишининг
самарадорлигига
боғлиқ

**Бозор иқтисодиёти шароитида
айланма капиталдан фойдаланишнинг самарадорлигига
таъсир қилувчи омиллар**

тўлов интизомининг аҳволи

айланма маблағларнинг турли функционал элементларига жойлаштирилган қўйилмаларнинг ҳажми

ишлаб чиқариш соҳасида аylanма капиталдан самарали фойдаланишга ишлаб чиқаришнинг чиқитларсиз юқори технологияларга асосланганлиги

материаллар қийматининг пасайиши

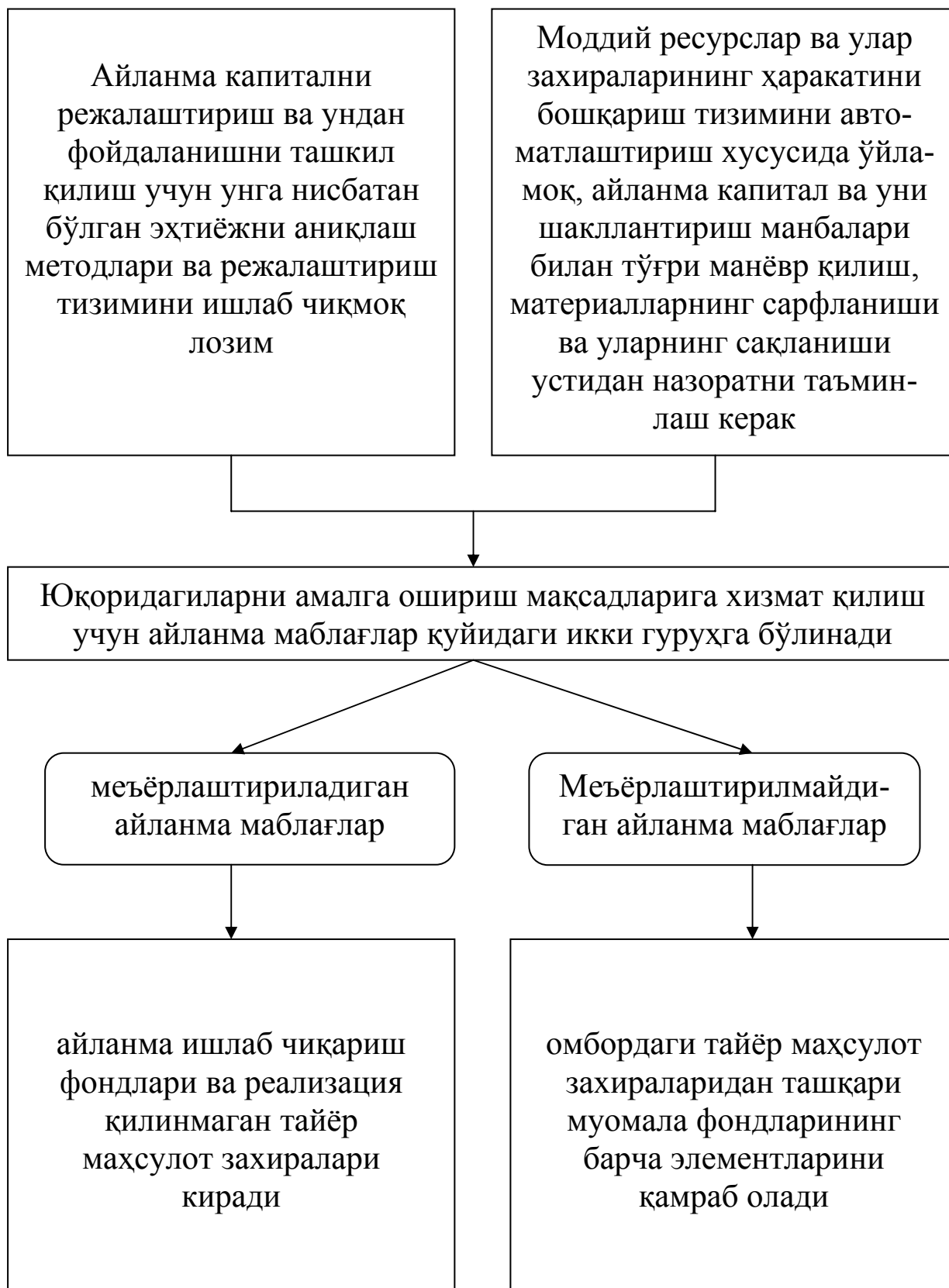
ишлаб чиқариш ва муомала харажатларини минималлаштириш

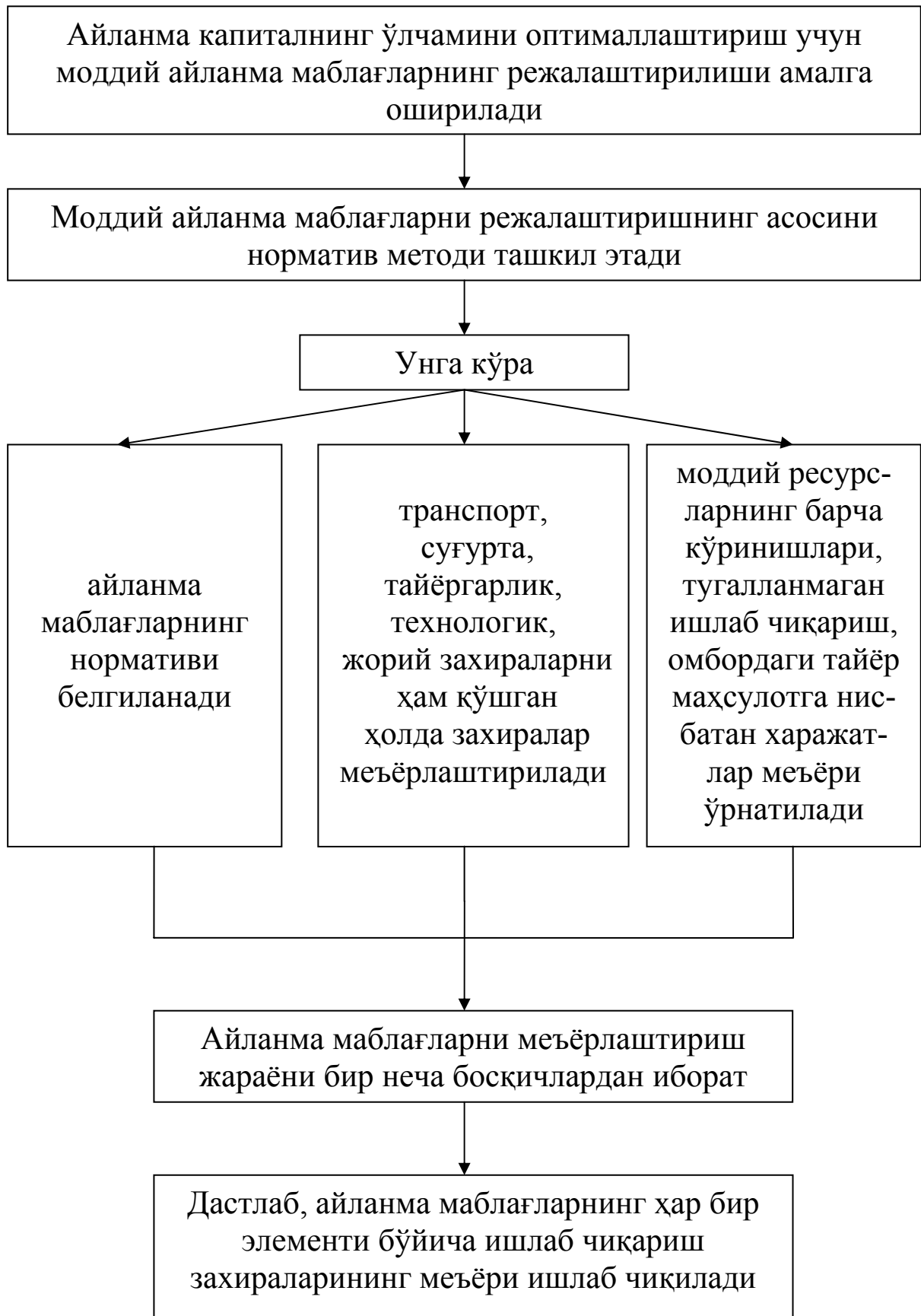
ишлаб чиқариш захиралари ва уларнинг ҳаракатини оқилон ташкил қилиш ҳамда натижали бошқарув

мол етказиб берувчилар ва истеъмолчилар билан ишларни яхшилаш, самарали хўжалик алоқаларидан фойдаланиш, замонавий маркетингни амалга ошириш, тайёр маҳсулот захираларини камайтириш ва унинг реализация қилинишини тезлаштириш

тўлов қобилиятини таъминлаш (мустаҳкамлаш) ва маблағларнинг айланувчанлигини тезлаштириш мақсадида дебиторлик қарзлари ва пул оқимларини бошқаришни яхшилаш

11.3. Айланма маблағларни меъёрлаштириш

Ишлаб чиқариш захираларининг меъёри

ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминловчи уларнинг илмий асосланган режали ҳажмидан иборат бўлиб, у энг аввало, қуйидагиларни ўз ичига олувчи ХЮС иш шароитига боғлиқ

ишлаб чиқариш циклининг узоқ-яқинлиги

ишлаб чиқаришга материалларни киритиш даври

мол етказиб берувчиларнинг узоқлиги

мол етказиб бериш партияларининг комплекслиги ёки ҳажми

материаллар сифати

ҳисоб-китоблар тизими

ва бошқалар

Меъёр меъёрлаштириладиган моддий ресурсларга (уларнинг ҳар бир тури бўйича) бўлган ўртача кунлик эҳтиёж (харажат)ларнинг ҳажми ва мол етказиб беришлар ўртача интервалнинг узунлигини ҳисобга олган ҳолда кунлик захираларда ўрнатилади

Кунларда ифодаланган захиралар ва маълум бир кўринишдаги товар-моддий бойликлар харажатларининг меъёри асосида меъёрлаштириладиган захираларни яратиш учун зарур бўлган айланма маблағларнинг ҳажми аниқланади

Агар меъёр кунларда аниқланса, у ҳолда айланма маблағларнинг нормативи ХЮС нинг нормал фаолият кўрсатиши учун минимал даражада зарур бўлган товар-моддий бойликларнинг пулда ифодаланган режалаштирилган захираларидан иборат

Қандайдир бир ресурсларнинг захираларига аванслаштирилдиган айланма маблағлар нормативи айланма маблағларга бўлган кунлик эҳтиёж, ўртача интервал давомийлиги ва айланма маблағ бирлигининг баҳоси ўртасидаги кўпайтмага тенг

Айланма маблағларнинг ҳар бир элементлари бўйича нормативнинг алоҳида ҳисобланиши натижасида хусусий нормативлар вужудга келади

Ўз навбатида, барча хусусий нормативларни жамлаш натижасида йиғма (жамланган) норматив ҳосил бўлади

Хом ашё, материаллар ва ярим тайёр маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича захираларнинг кунлик меъёри қуйидаги захиралар суммаларини инобатга олиб ўрнатилади

транспорти захираси

юкнинг йўлдаги кунлари ва шу юк учун ҳужжатларни тўлаш ва уларнинг ҳаракатланиш кунлари сонини ўз ичига олади

тайёрлов захираси

қабул қилишни расмийлаштириш, навларга ажратиш, ортиш-тушириш, комплектация қилиш, моддий ресурсларни махсус қайта ва ҳ.к.лар боғлиқ

технологик захира

ишлаб чиқариш технологиясига боғлиқ ва технологик меъёрлар асосида ҳисобланади

жорий захира

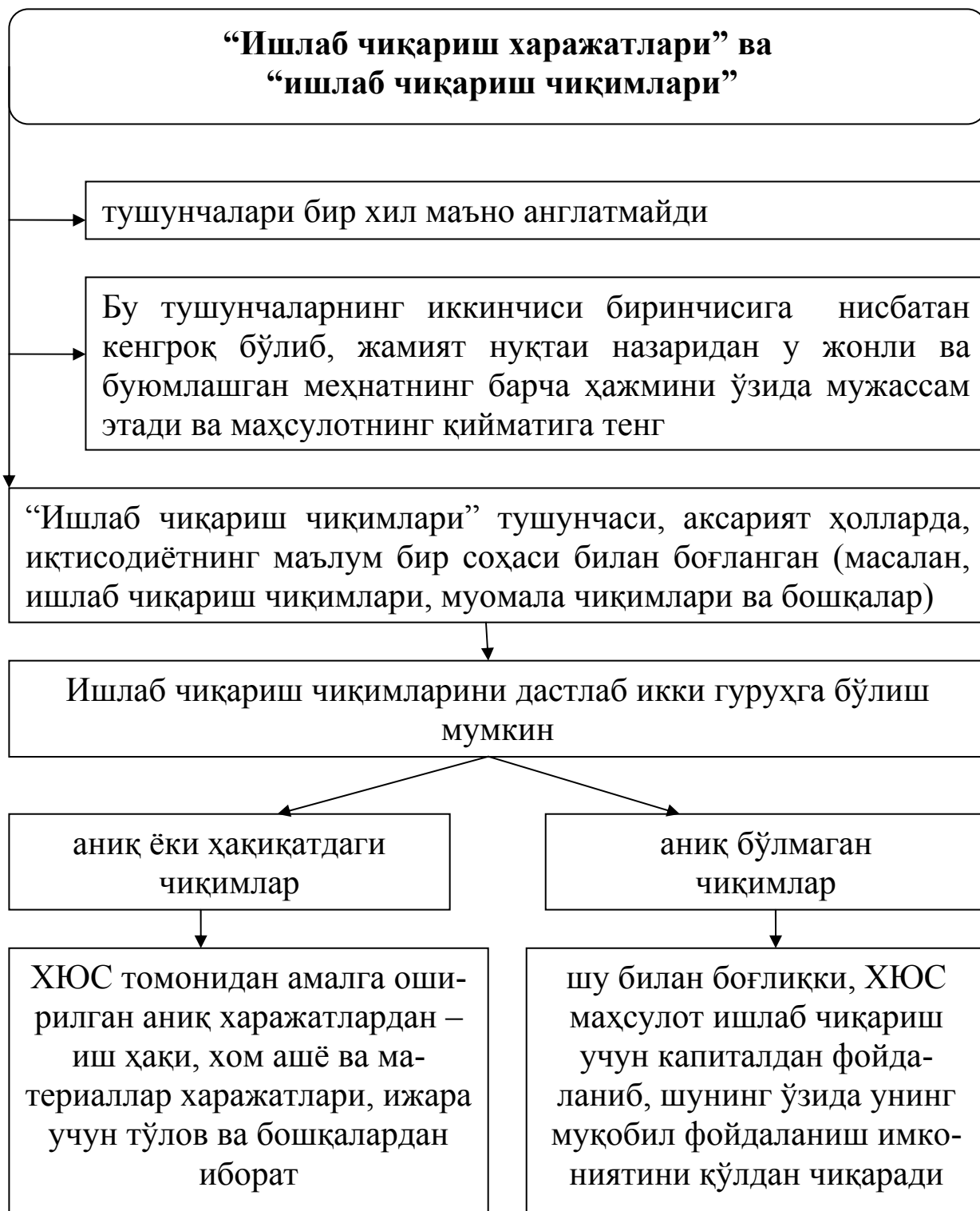
Асос сифатида жорий максимал омбор захираси олинадики, чунки у материалларни навбатдаги икки етказиб бериш интервали ўртасида ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайди

суғурта захираси

резерв сифатида, одатда, жорий омбор захирасининг 50% доирасида қабул қилинади

12-БОБ. ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЧИҚИМЛАРИ, ФОЙДАСИ ВА РЕНТАБЕЛЛИГИ

12.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг харажатлари: моҳияти, таркиби, классификацияланиши ва самарадорлигини баҳолаш

ХЮС нинг харажатлари

“ХЮС нинг чиқимлари”дан фарқ қилиб, улар бевосита молиявий категориялар ва биринчи навбатда маҳсулот таннархи билан узвий боғланган

Шунинг учун ҳам, ХЮС нинг харажатларига унинг моҳиятини ифодаловчи қуйидагича таъриф бериш мумкин

фойда олиш ёки ХЮСнинг бошқа мақсадларига эришиш учун фойдаланиладиган ресурсларнинг пул қийматига ХЮС нинг харажатлари дейилади

“Харажатлар” тушунчаси “таннарх” тушунчасига нисбатан кенгроқ ҳисобланади. Чунки таннарх умумий харажатларнинг бир қисмини (оддий такрор ишлаб чиқариш харажатларини) ўзида акс эттиради

Маҳсулот (иш ва хизмат) таннархи маҳсулот (иш ва хизмат)ни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий фондлар, меҳнат ресурслари ва уларни ишлаб чиқариш ҳамда реализация қилиш бошқа харажатларининг қиймат баҳосидан иборат

Таннархга киритиладиган харажатларнинг таркиби, бир томондан, ҳаётга татбиқ этиладиган солиқ сиёсатига ва иккинчи томондан, иқтисодиётнинг аҳволи ва таркибий тузилишига боғлиқ

ХЮС фаолиятининг шарт-шароитлари ва йўналишларига боғлиқ равишда харажатлар қуйидаги икки йирик гуруҳга бўлинади

ишлаб чиқариш ва реализация билан боғлиқ бўлган харажатлар

реализациядан ташқари харажатлар

маҳсулотларни тайёрлаш, сақлаш ва етказиб бериш, ишларни бажариш, хизматларни кўрсатиш, товар (иш, хизмат, мулк)ни сотиб олиш ва реализация қилиш харажатлари

асосий воситалар ва бошқа мол-мулкларни сақлаш ва эксплуатация қилиш, таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш, шунингдек, уларни тузатилган ҳолатда сақлаб туриш харажатлари

табiiй ресурсларни ўзлаштириш харажатлари

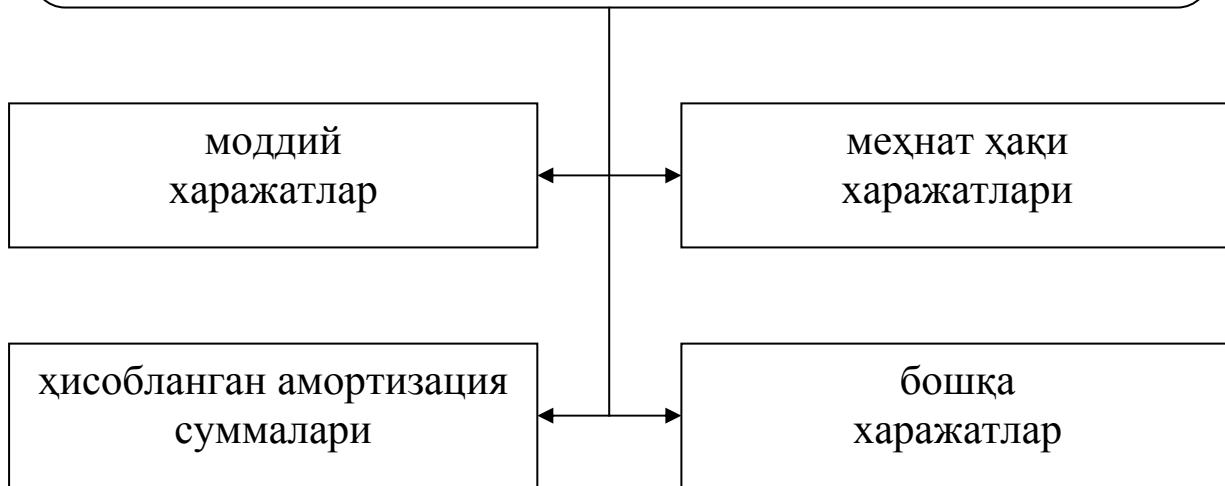
илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари билан боғлиқ бўлган харажатлар

мажбурий ва ихтиёрий суғурта харажатлари

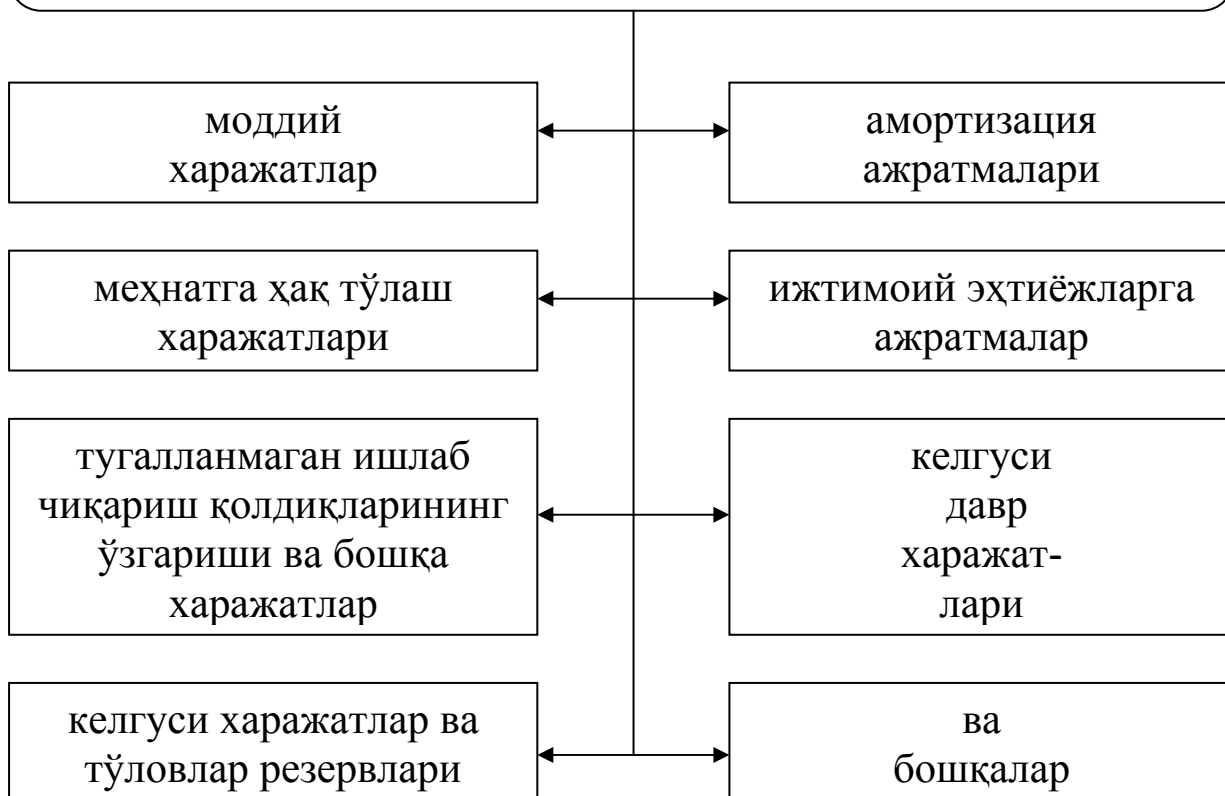
ишлаб чиқариш ва реализация билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар

Реализациядан ташқари харажатлар маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш билан боғлиқ бўлмайди

**Ишлаб чиқариш ва реализация
билан боғлиқ бўлган харажатлар қуйидагича
классификация қилиниши мумкин**

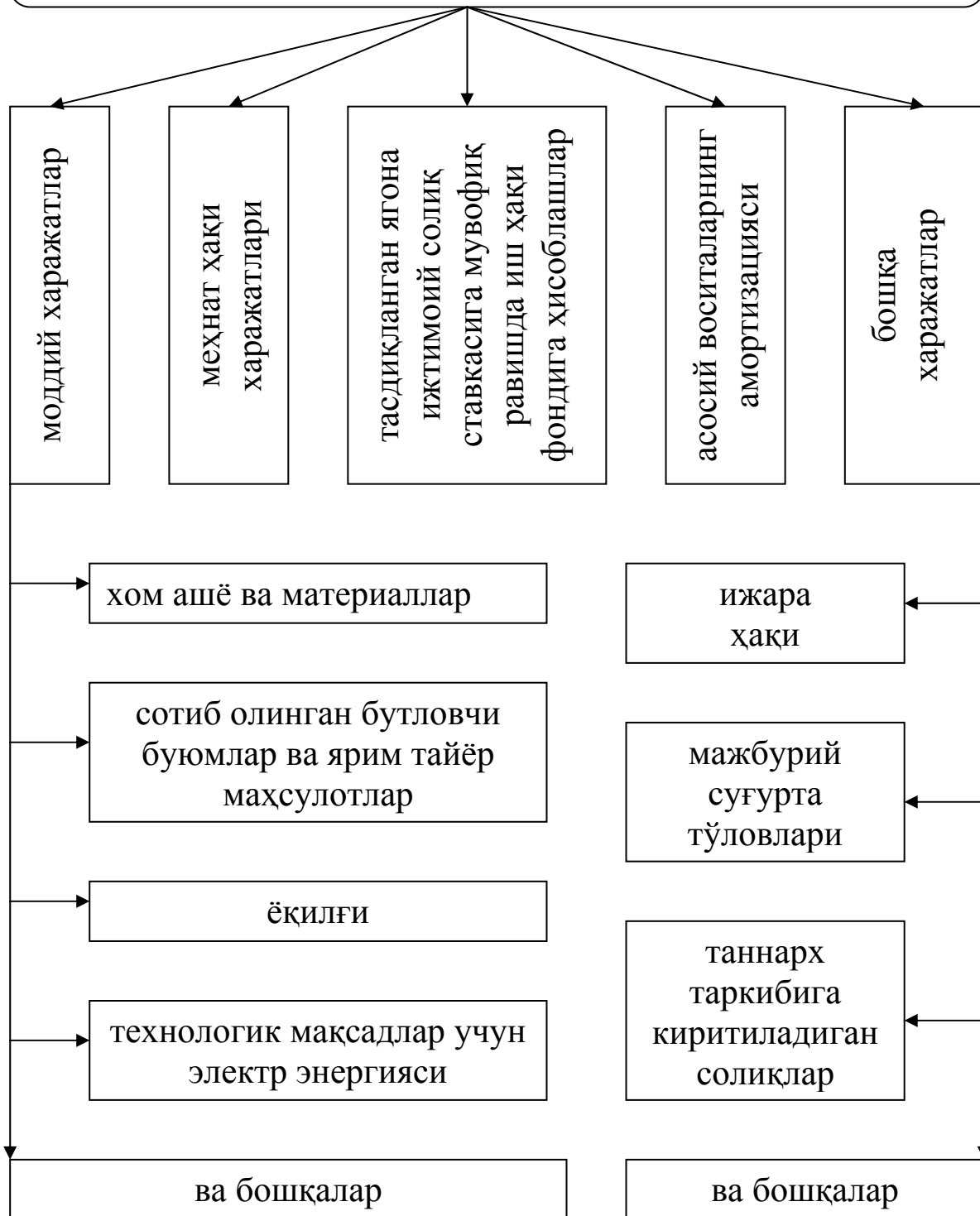
**ХЮС умумий харажатларининг суммасидан иборат бўлган
ишлаб чиқариш таннархининг таркибига қуйидагилар
киради**

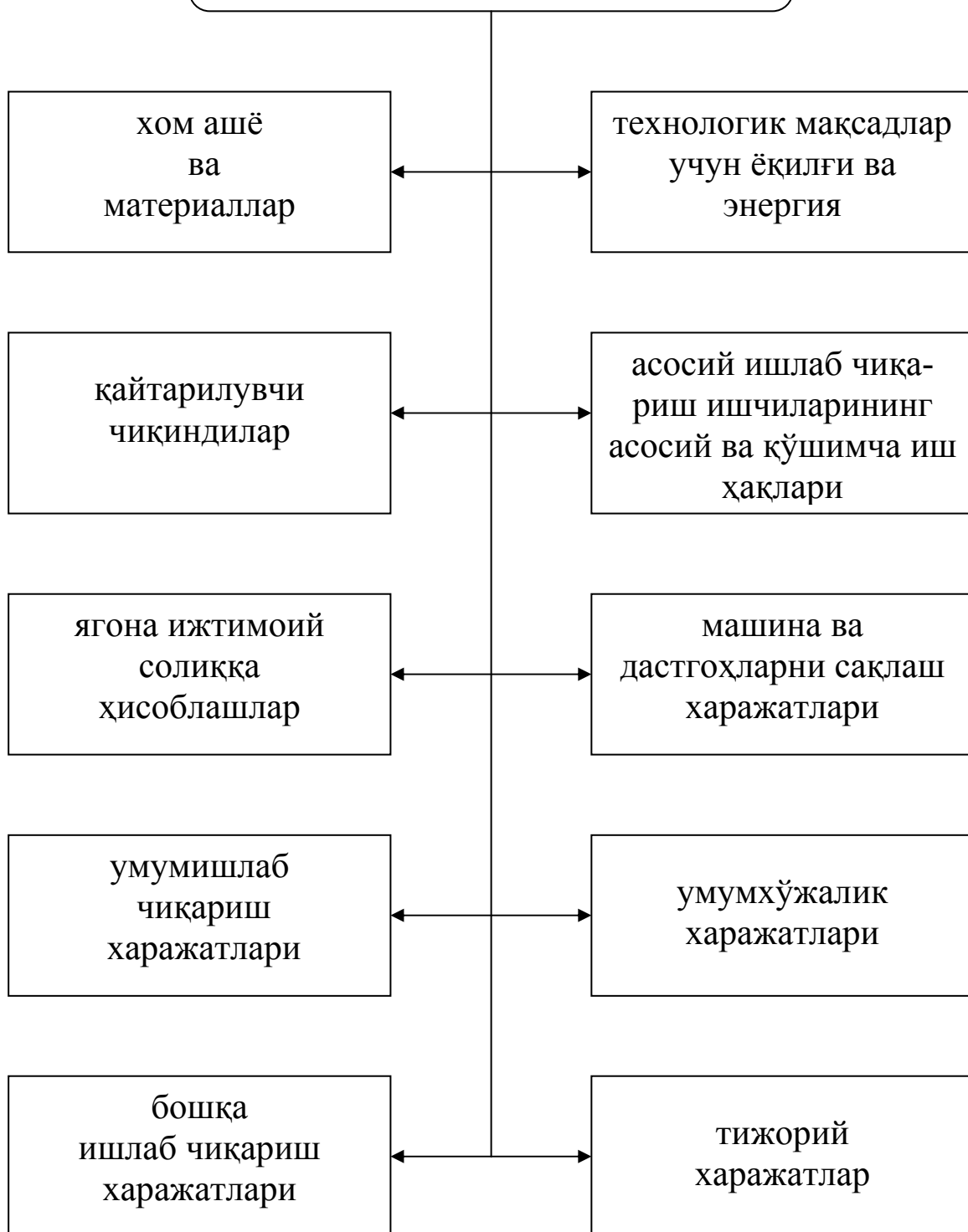
ХЮС харажатларининг классификацияланиш белгилари

**Иқтисодий элементларига кўра харажатларнинг
классификацияланиши**

**Калькуляция моддалари бўйича
харажатларнинг турлари**

Харажатларни калькуляция моддалари бўйича классификация қилиниши маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича унинг ўзига хос бўлган хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади

Бу белгига кўра ХЮС ларнинг харажатлари иккига бўлинади

Тўғри харажатлар

Тўғри харажатларга маҳсулотнинг аниқ бир турини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар киради

Улар шу маҳсулотнинг таннархига бевосита киритилиши мумкин. Масалан, хом ашё, асосий материал харажатлари, сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва маҳсулотнинг маълум бир тури бўйича бутловчи буюмлар билан боғлиқ бўлган харажатлар ана шундай харажатлар ҳисобланади

Эгри харажатлар

Эгри харажатлар бутун ХЮСда ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш ёки маҳсулотларнинг бир неча турларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади

Масалан, бинолар ва дастгоҳларни сақлаш, уларни таъмирлаш харажатлари, бошқарув аппаратига тегишли бўлган иш ҳақи харажатлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу харажатлар конкрет турдаги буюмларнинг таннархига қандайдир бир шартли асосга кўра пропорционал равишда, кўп ҳолларда, тўғри харажатларга нисбатан тўғри пропорционал равишда киритилади

**Давлат томонидан тартибга солиниш даражасига
қараб харажатлар иккига бўлинади**

меъёрлаштириладиган
харажатлар

меъёрлаштирилмайдиган
харажатлар

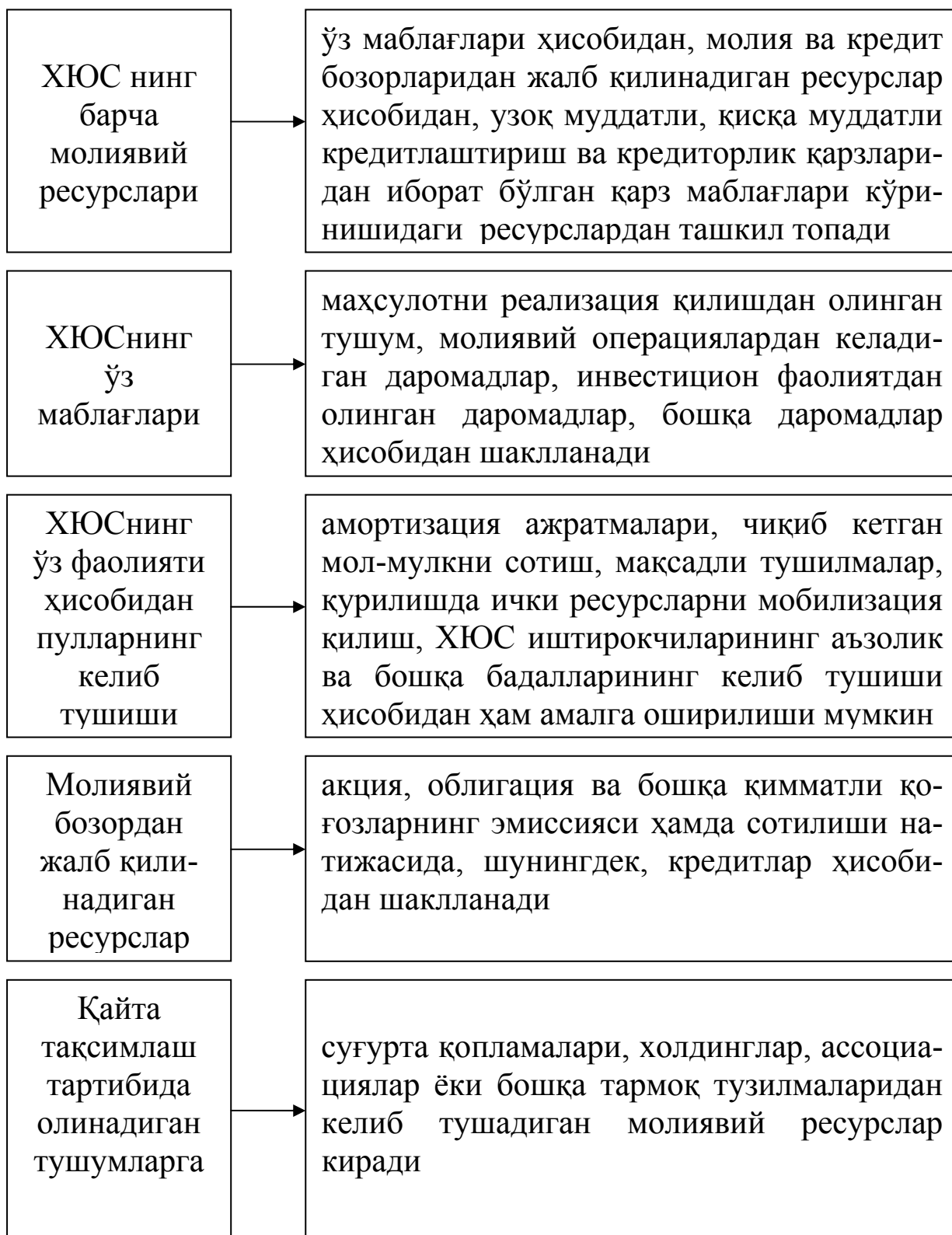
Харажатларнинг бундай бўлиниши,
одатда, солиққа тортиш соҳасида
тегишли қарор қабул қилинаётган
пайтда қўлланилади

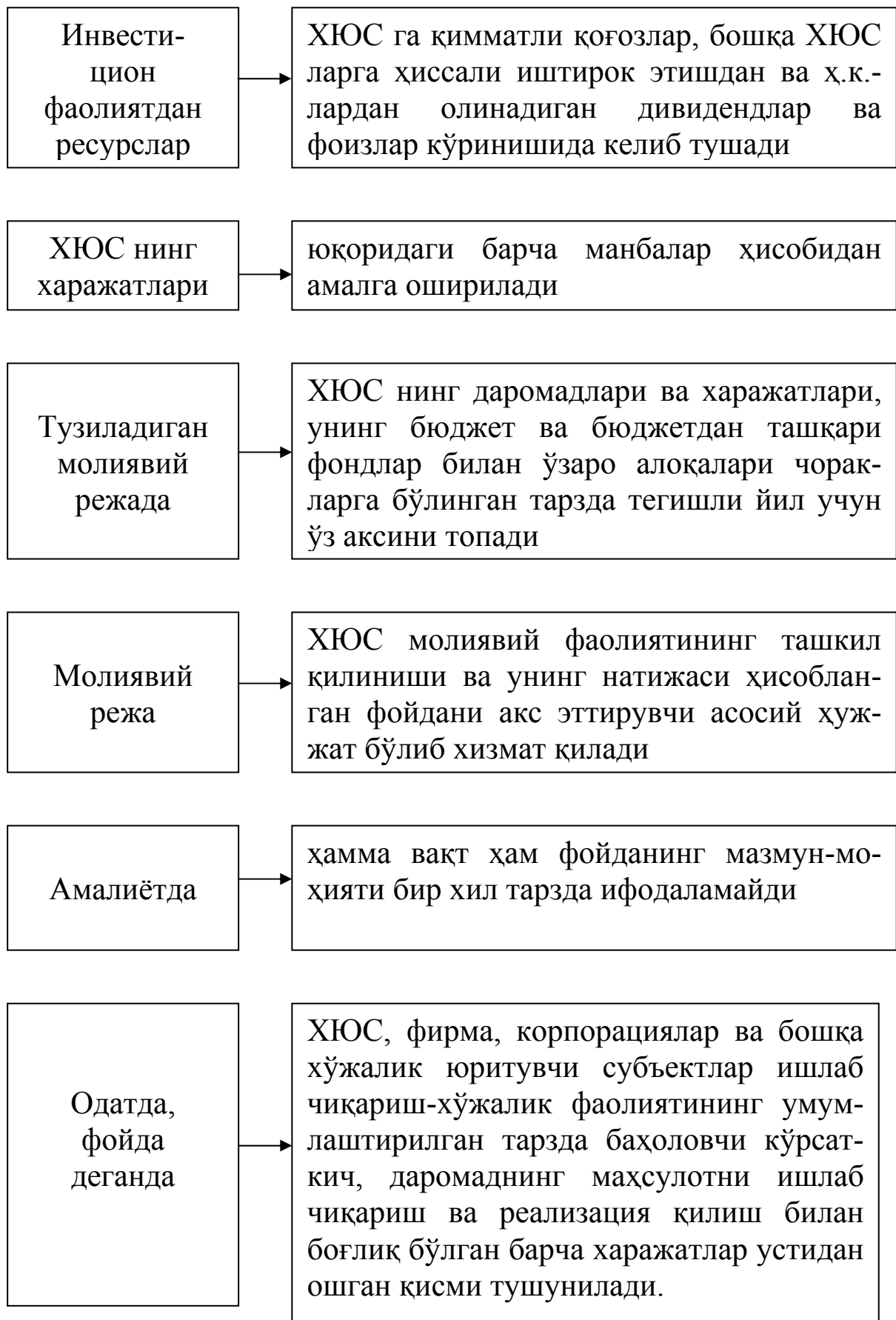
меъёрлаштириладиган харажатларга
солиққа тортиладиган фойдани
ҳисоблаш мақсадида ўрнатилган
меъёрлар доирасидаги харажатлар
киради

Чиқимларни камайтиришнинг асосий йўллари

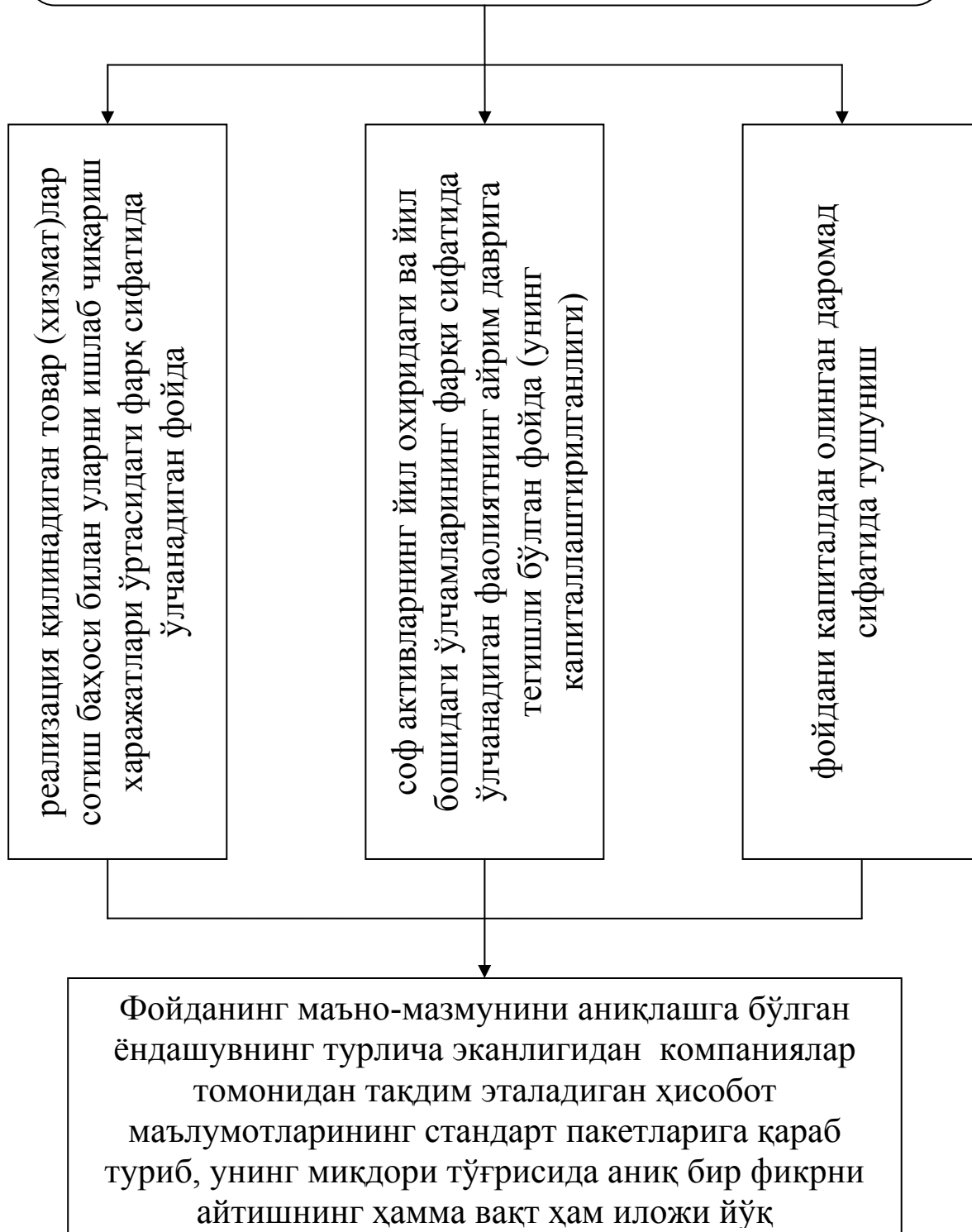

12.2. Фойда, уни шакллантириш ва ундан фойдаланиш

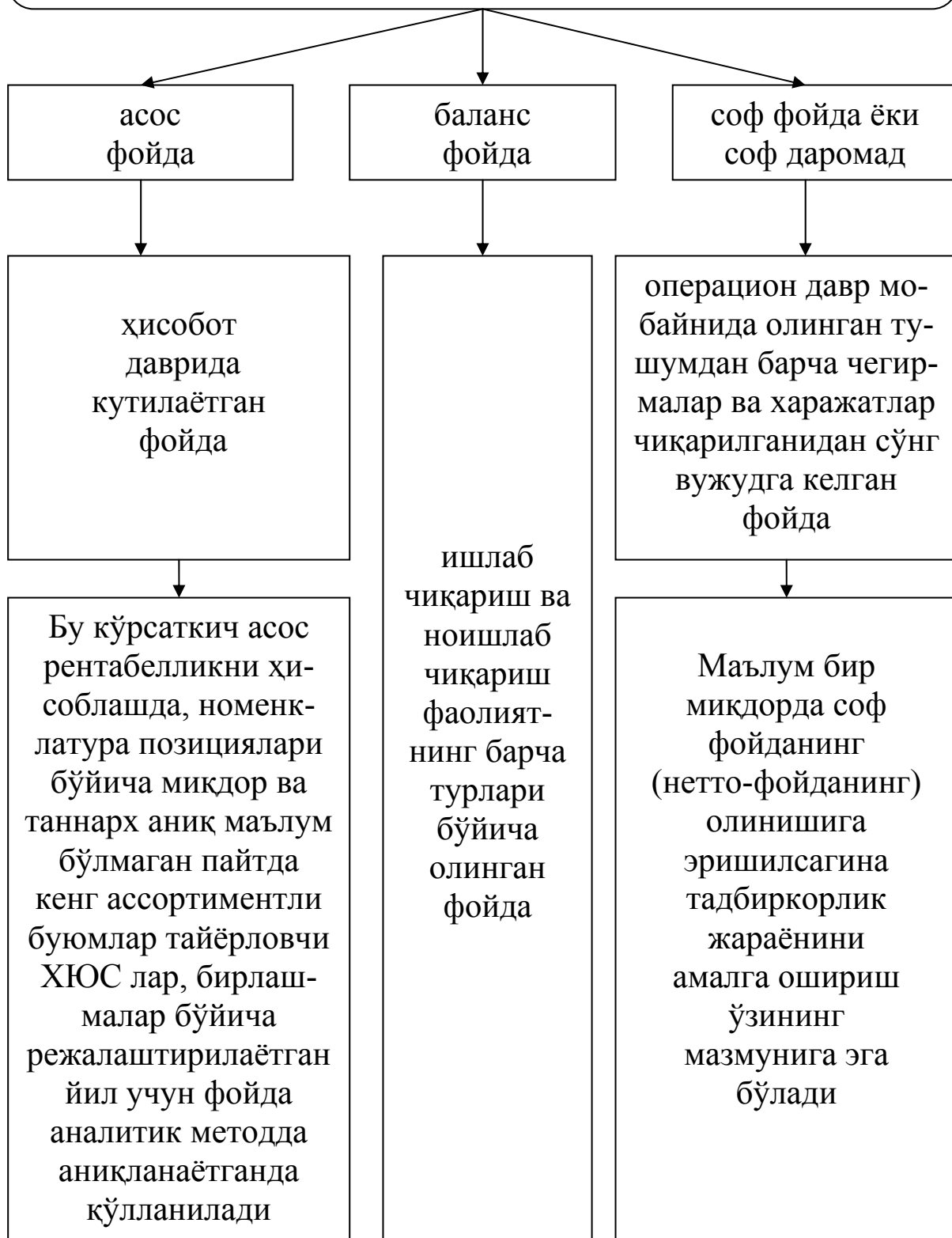

Амалий фаолиятда “фойда”нинг барча тушунчаларини қуйидаги уч гуруҳга бирлаштириш мумкин

**Фаолиятнинг молиявий натижаларини таҳлил қилишда
ХЮС лар, кўп ҳолларда, фойданинг қуйидаги
кўринишларига таянади**

**Ҳисоботларда фойда қуйидаги кўринишларда акс
эттирилиши мумкин**

ялпи
фойда

операцион
фойда

соф
фойда

**ХЮС лар фаолятининг умумий молиявий натижалари
фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботда ўз аксини
топади**

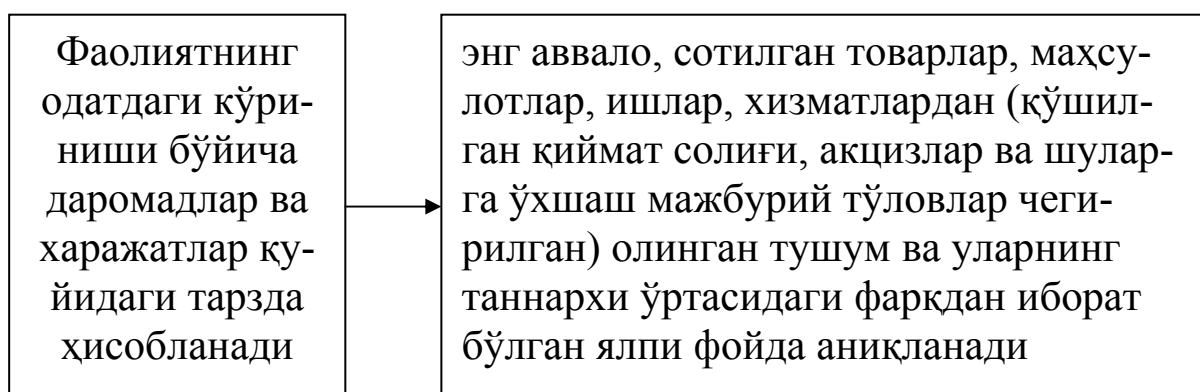
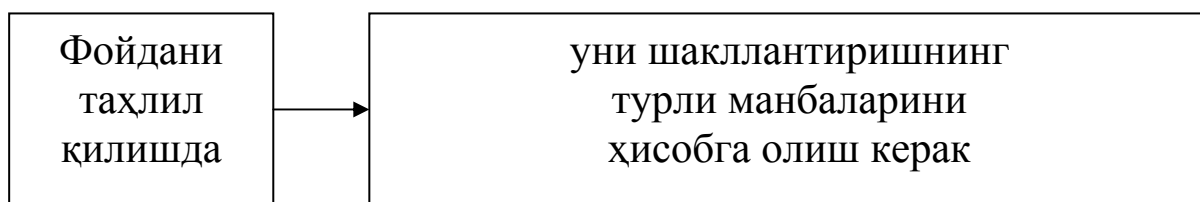
Бу ҳисобот молиявий таҳлил учун зарур бўлган қуйидаги
муҳим маълумотларни ўзида мужассам этади

маҳсулотни реализация қилишдан
олинган тушум суммаси

солиққа тортилгунга қадар фойда
суммаси

фойдадан олинадиган солиқ
суммаси

ХЮС нинг ихтиёрида қолган
фойда (соф фойда ёки фойда-
нетто) суммаси

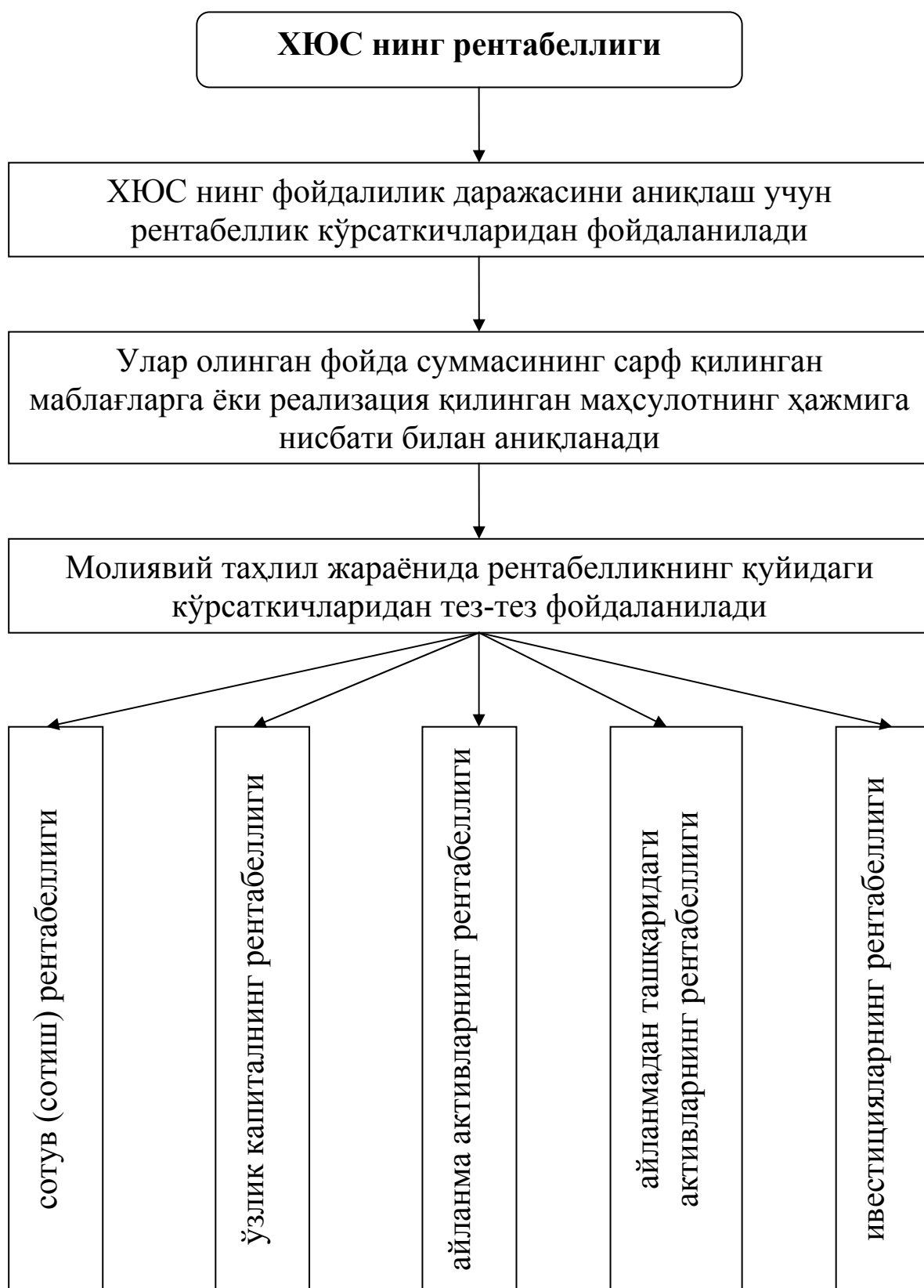

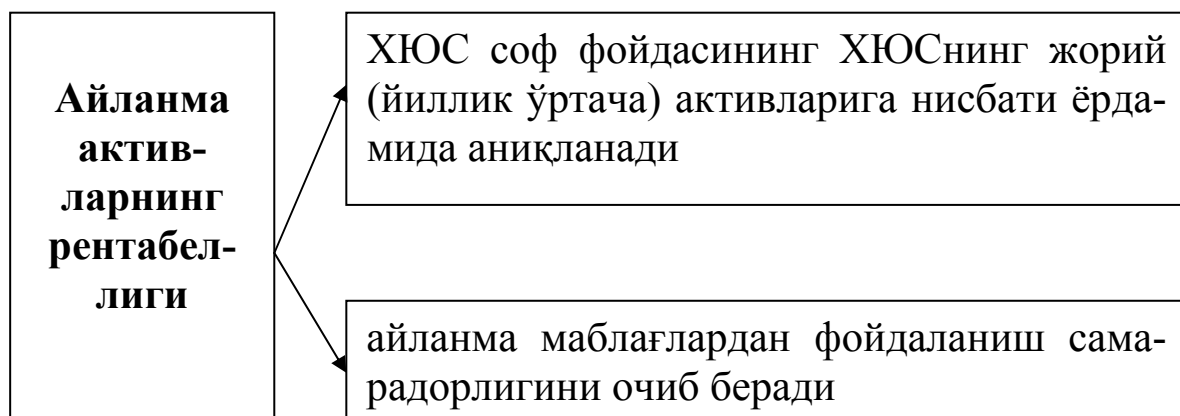
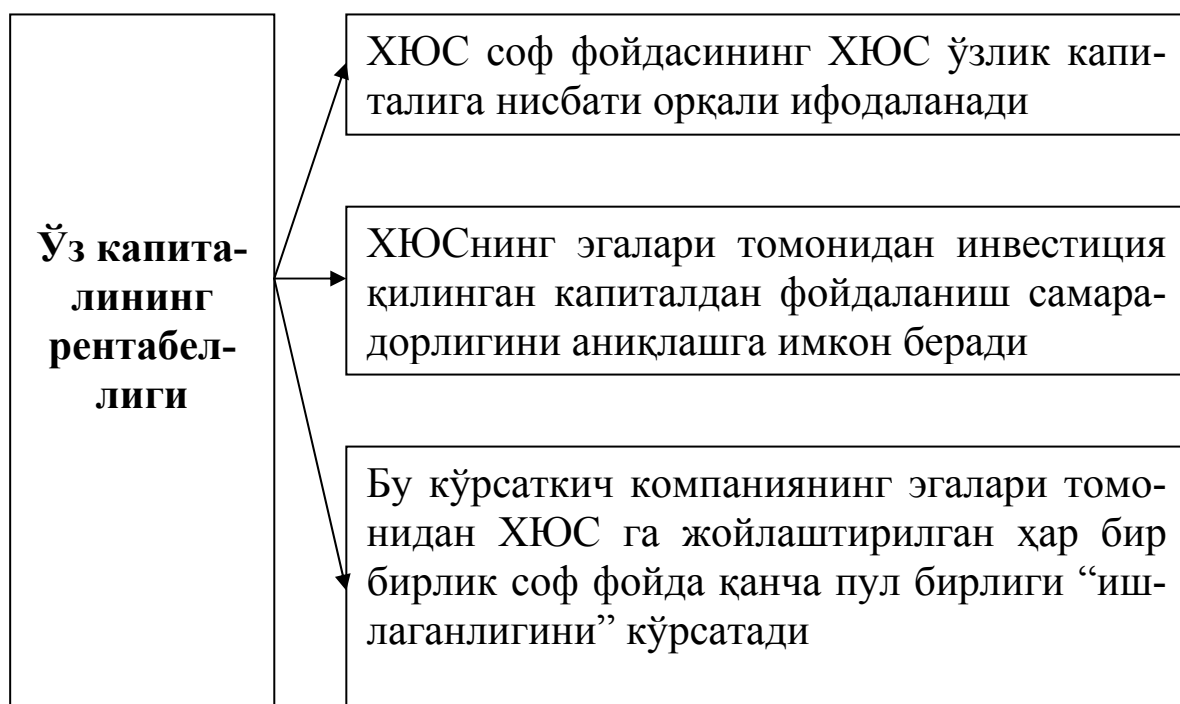
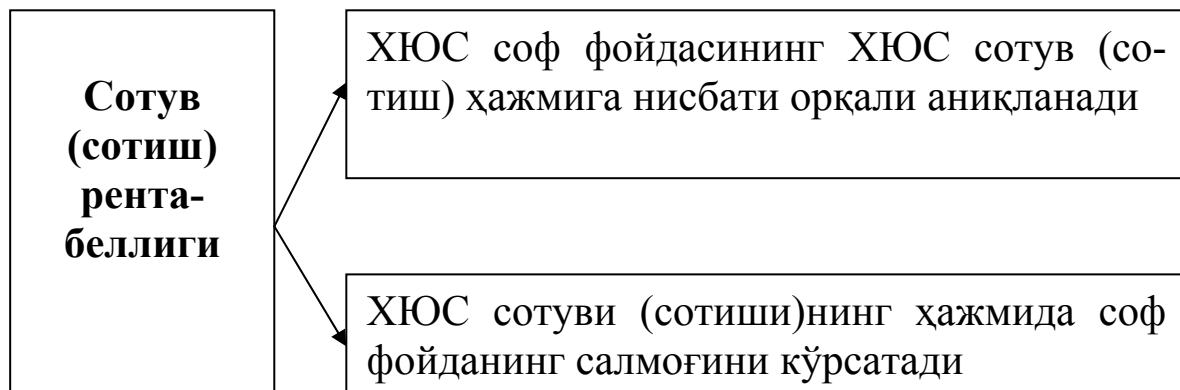

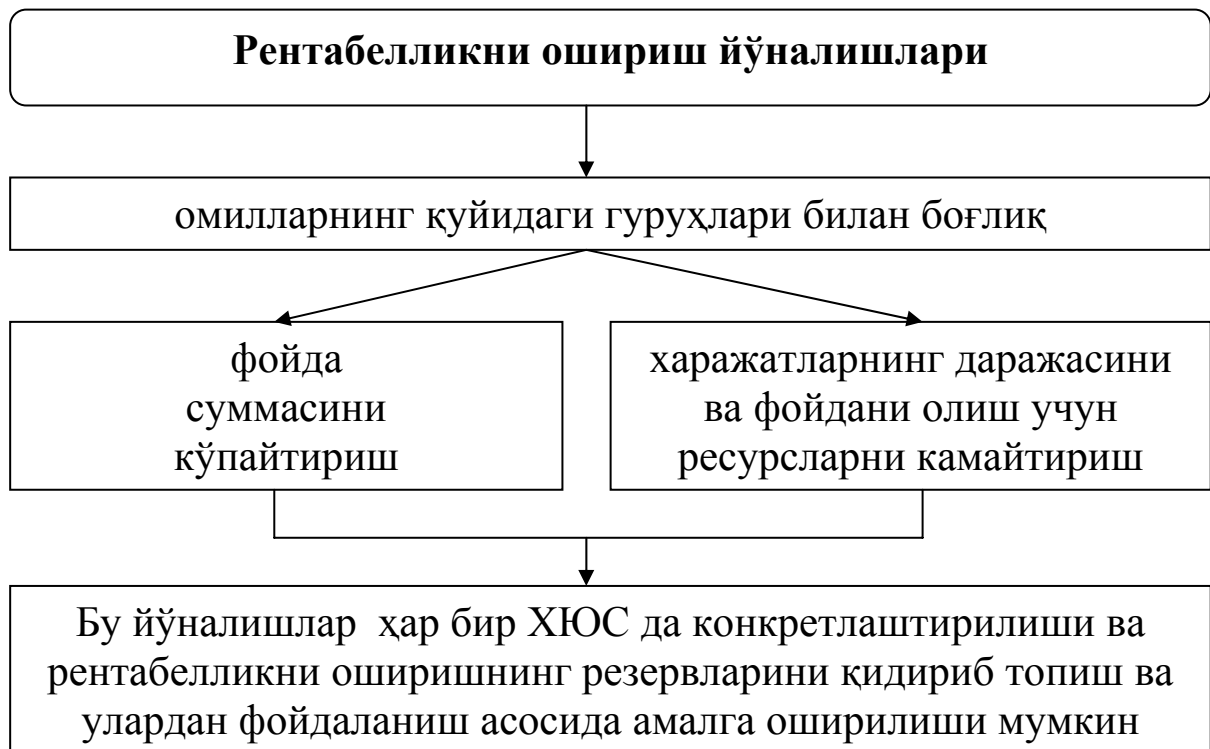
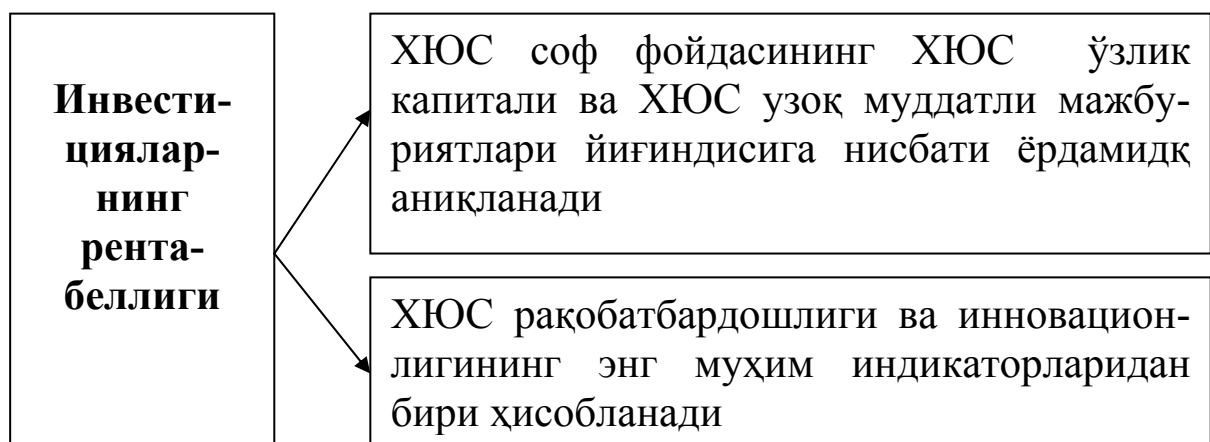
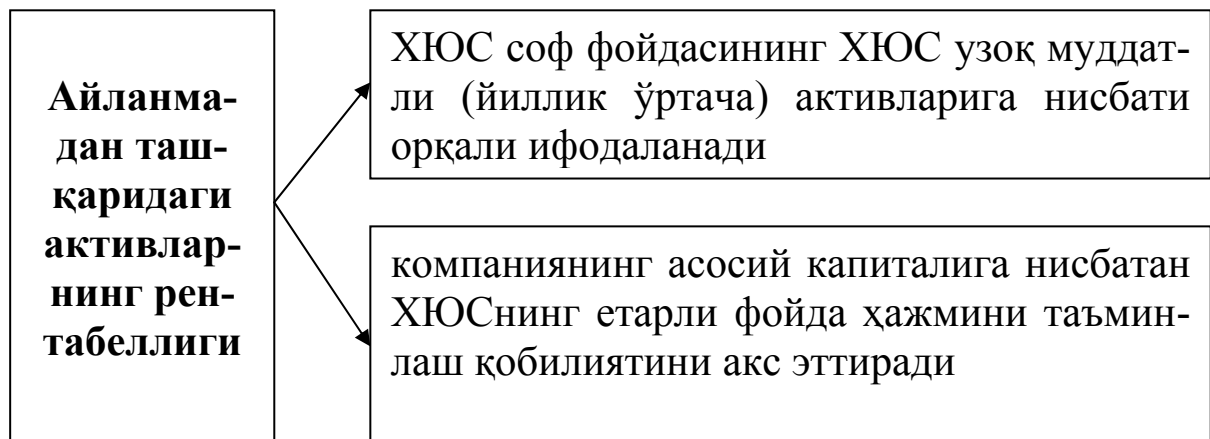
Фойдадан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан сўнг унинг қолган қисми ХЮС томонидан мустақил равишда тақсимланади ва фойдаланилади

Фойданинг бу қисми инвестицион, ишлаб чиқариш ва ижтимоий характердаги эҳтиёжларга сарфланиши мумкин. Уни тақсимлаш жараёнида, албатта, ХЮС нинг капитал қўйилмаларга бўлган эҳтиёжи ҳисобга олинмоғи лозим. Фойда ҳисобидан резерв фонди ҳам шакллантирилади

12.3. Рентабеллик ва уни ошириш йўллари

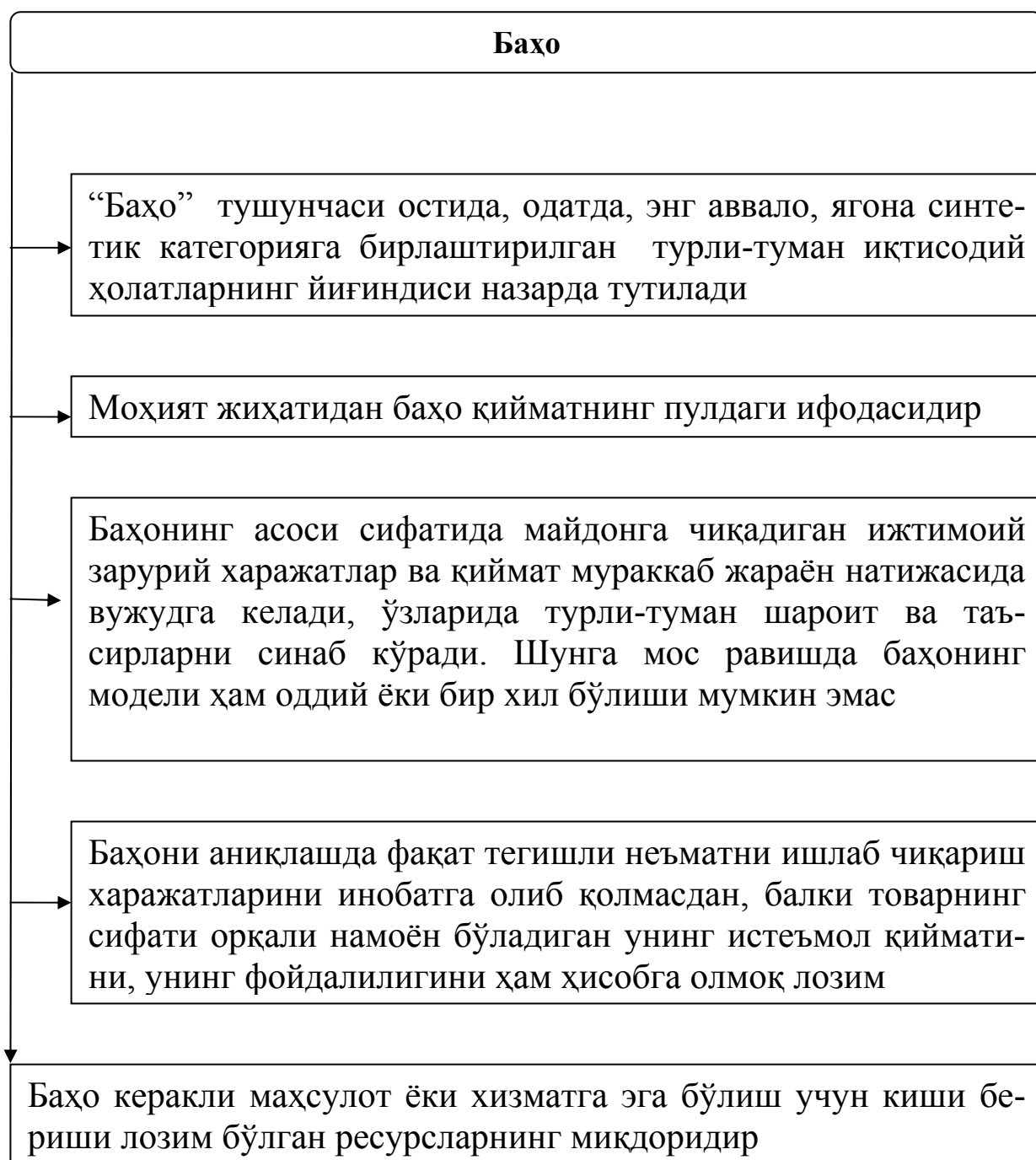

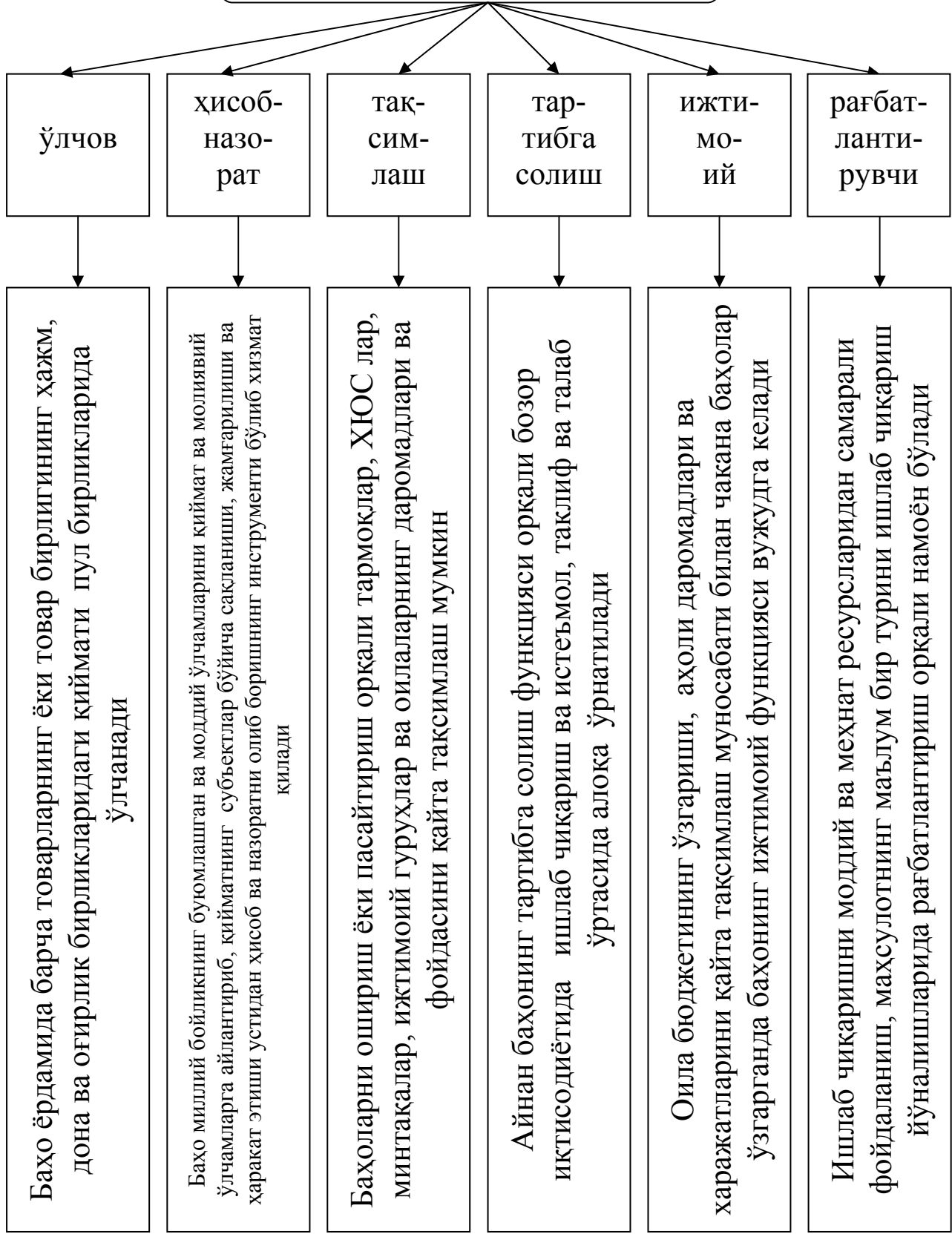

13-БОБ. ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ БАҲО СИЁСАТИ ВА БАҲОЛАРНИ ШАКЛ- ЛАНТИРИШ АСОСЛАРИ, МАРКЕТИНГ СТРАТЕГИЯСИНИНГ МОЛИЯВИЙ ЖИҲАТЛАРИ

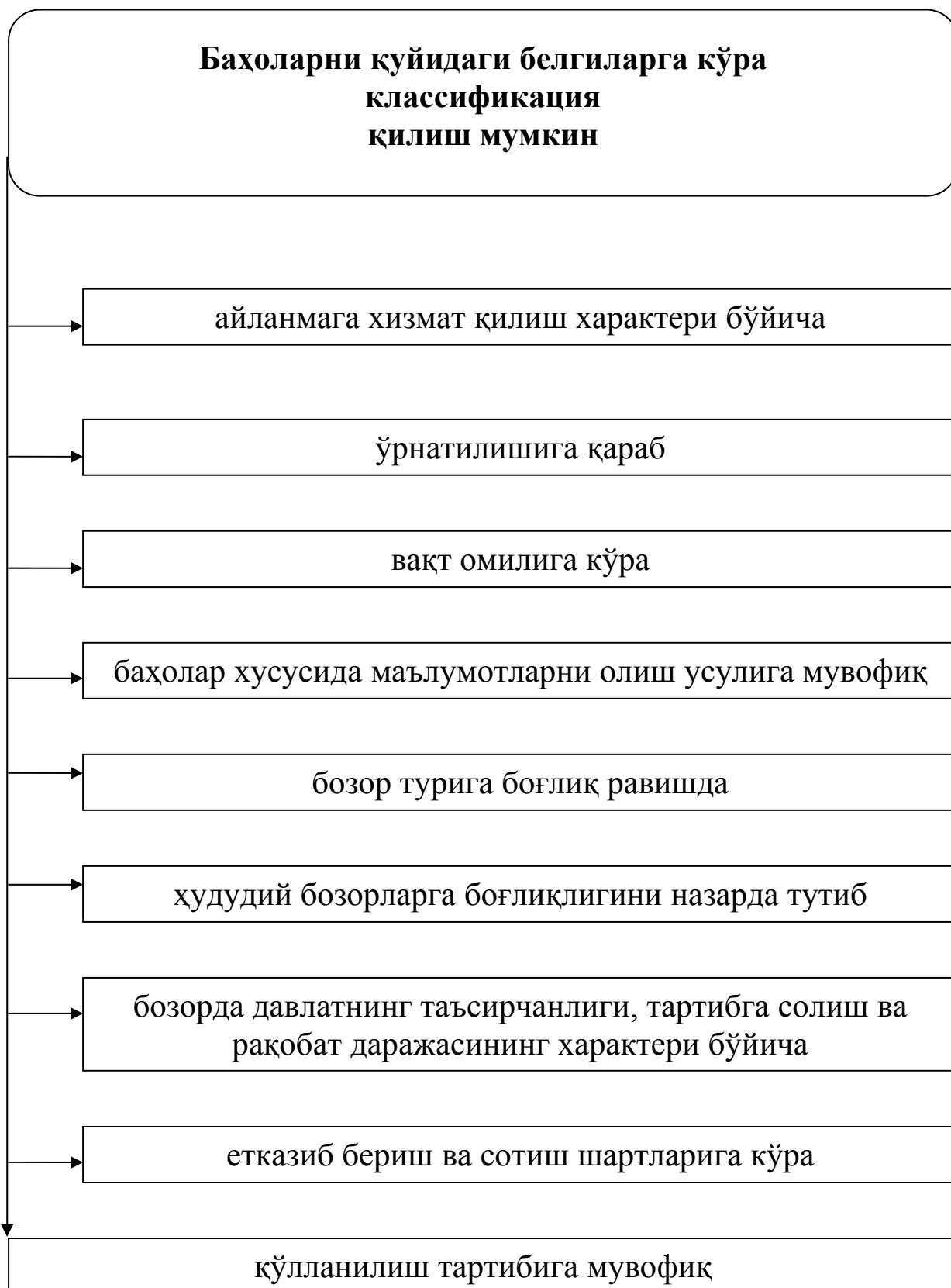
13.1. Баҳоларни шакллантиришнинг объектив асослари

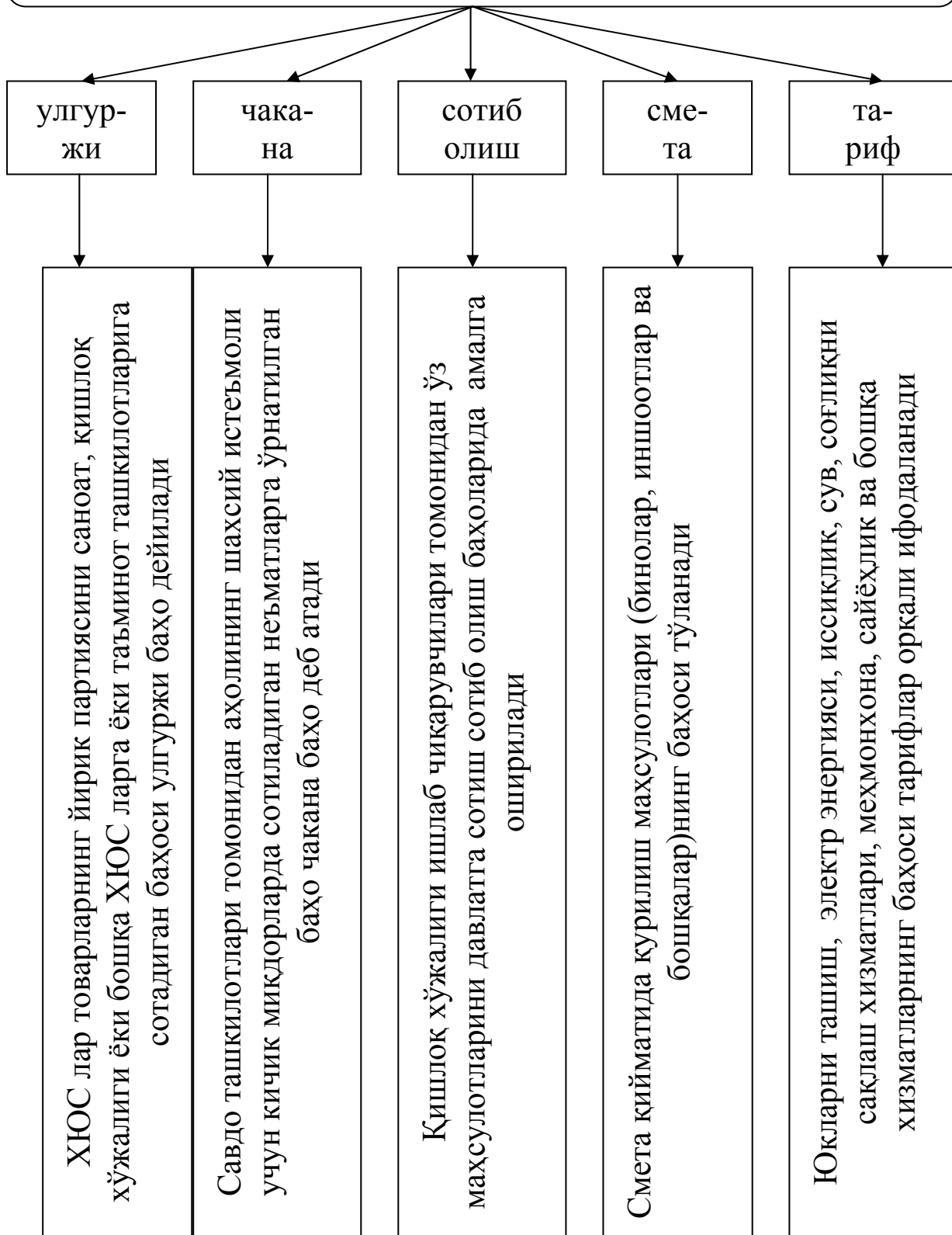
Баҳонинг функциялари

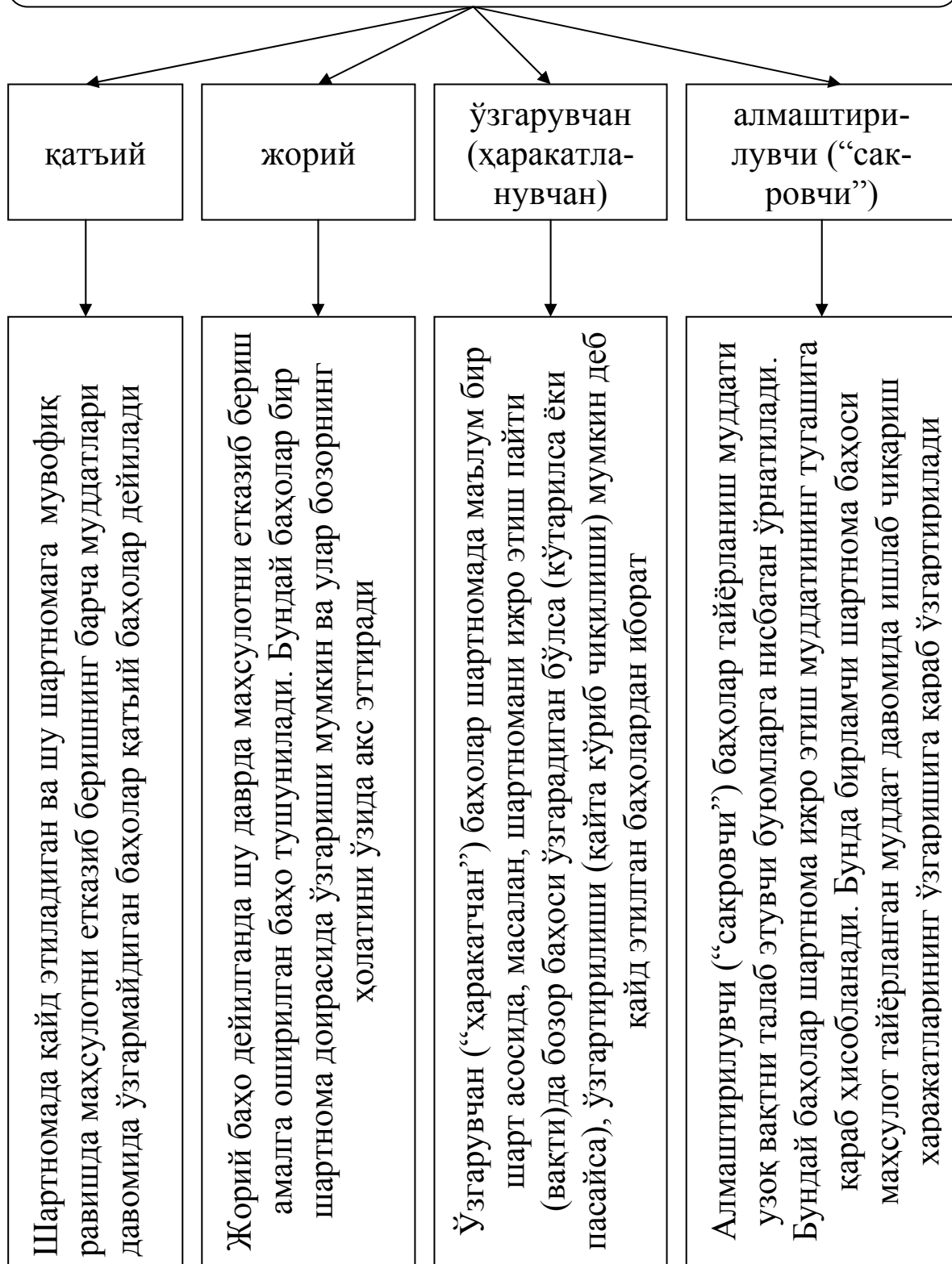
13.2. Баҳо турлари, унинг таркибий тузилмаси ва баҳоларни шакллантириш методлари

Айланмага хизмат қилиш характери бўйича баҳолар қуйидагича фарқланади

**Ўрнатилишига қараб баҳоларнинг қуйидаги турлари
мавжуд**

Вақт омилига кўра баҳоларнинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин

доимий

мавсумий

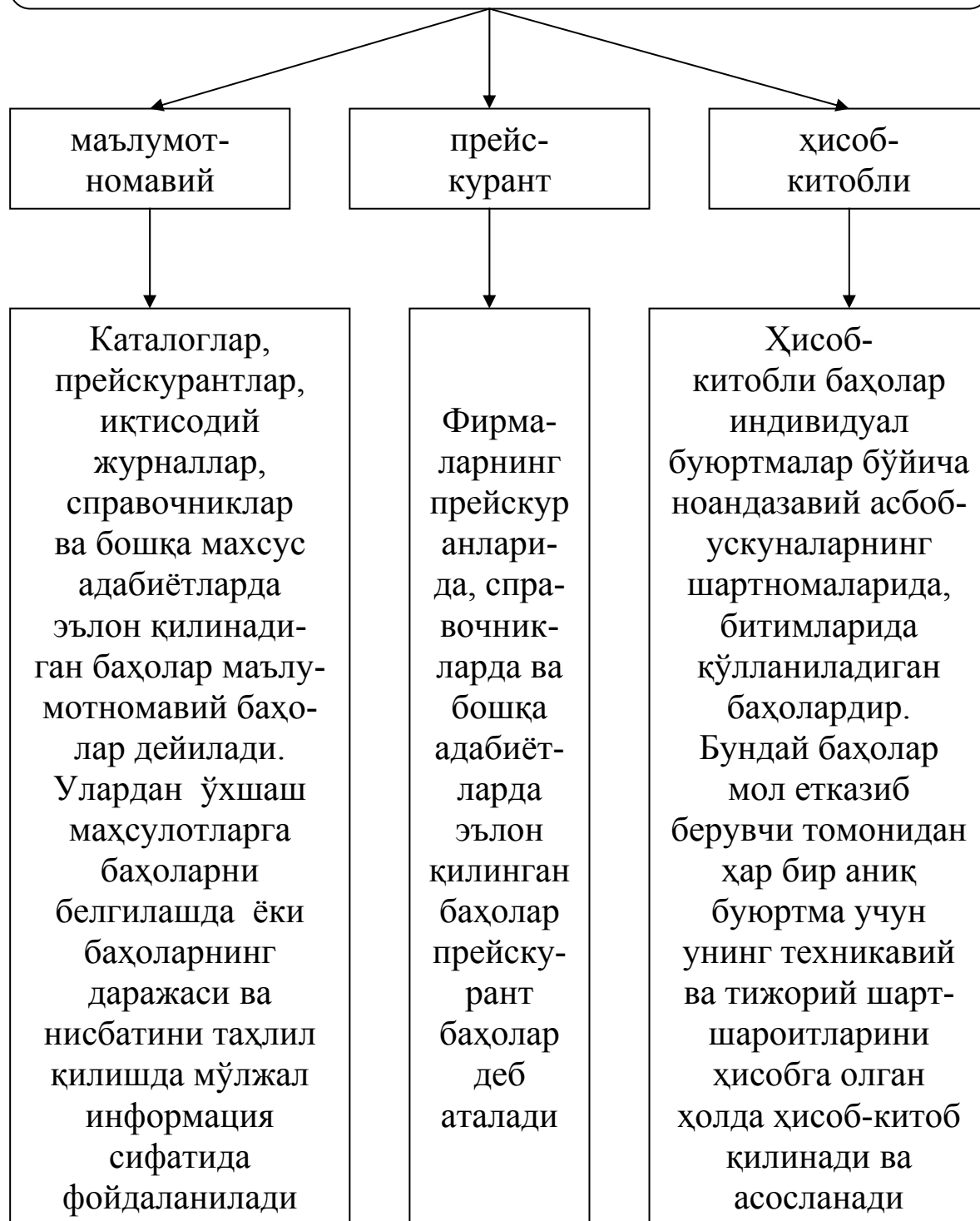
босқичли

Амал қилиш муддатлари олдиндан баҳоларга доимий баҳолар дейилади

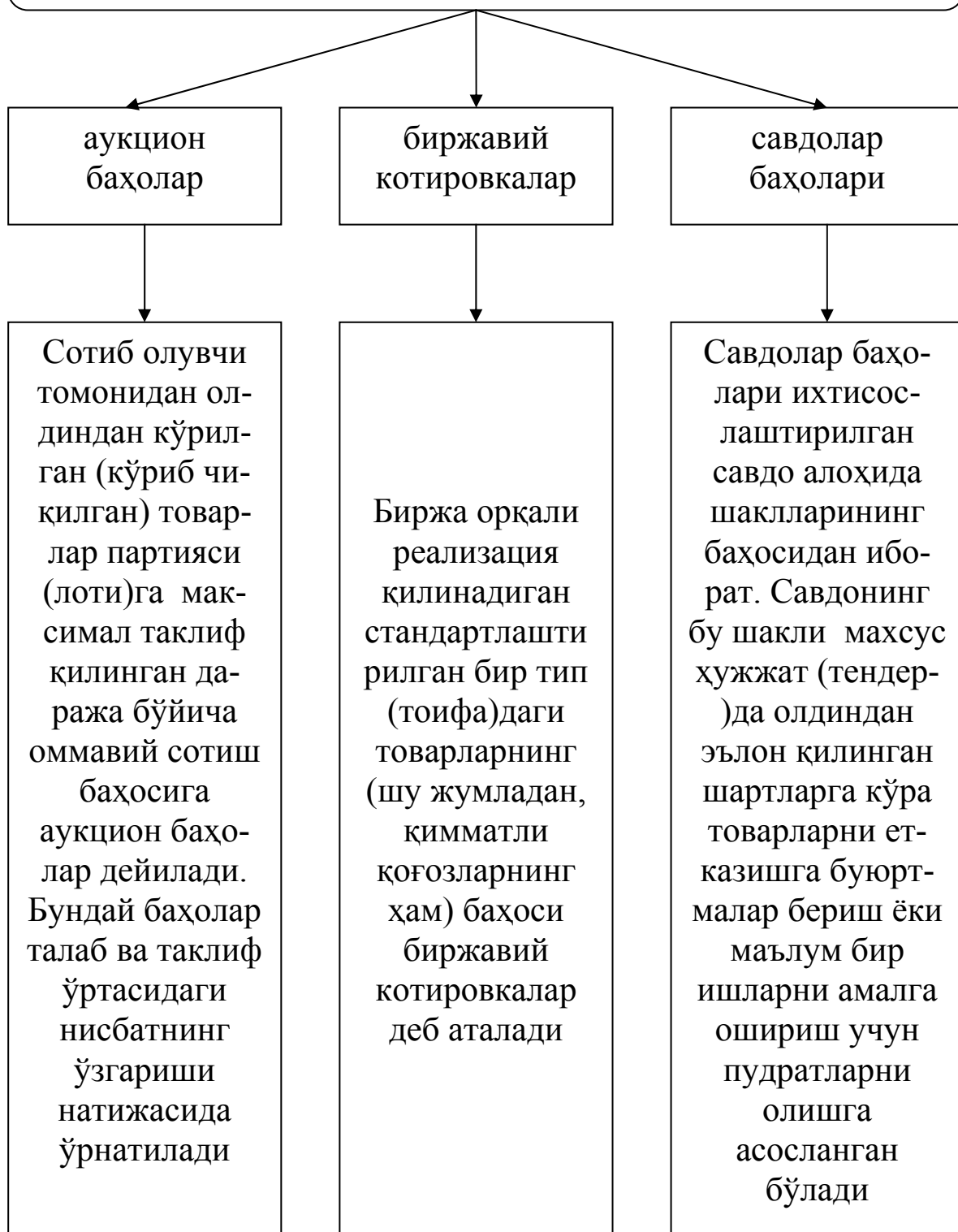
Мавсумий характерга эга бўлган товарларга нисбатан ўрнатилган баҳолар мавсумий баҳолар деб аталади. Бундай баҳолар сотишнинг бирламчи (дастлабки) баҳосига нисбатан устама ёки чегирмани қўллаш йўли билан аниқланади ва маълум давр (мавсум) мобайнида амал қилади

Дастлабки аниқланган шкалага мувофиқ равишда олдиндан белгиланган ҳолатларда босқичма-босқич пасайтириладиган тарзда аниқланадиган маҳсулотларнинг баҳоси босқичли баҳоларда белгиланади

Баҳолар хусусида маълумотларни олиш усулига мувофиқ баҳолар қуйидагича фарқланади

Бозор турига боғлиқ равишда баҳоларнинг қуйидаги турлари мавжуд

**Худудий бозорларга боғлиқлигини назарда тутиб
баҳоларнинг турлари қуйидагича фарқланади**

ягона (яхлит)
баҳолар

Ягона
(яхлит)
баҳолар
мамлакат-
нинг барча
худудларида
амал қилади.
Улар давлат
томонидан
ўрнатилади ва
тартибга
солинади

минтақавий
баҳолар

Минтақавий
баҳолар
мамлакатнинг
айрим
худудларида
шаклланади.
Бундай
баҳоларнинг
таркибига
қишлоқ
хўжалиги
маҳсулотлари
ва хом ашё,
газ, электр энер-
гиясининг
баҳоларини
киритиш
мумкин

маҳаллий
баҳолар

Шу
минтақанинг
ўзида ишлаб
чиқариладиган
ва истеъмол
қилинадиган
маҳсулотларга
ўрнатиш
баҳолар
маҳаллий
баҳолар
дейилади

Бозорда давлатнинг таъсирчанлиги, тартибга солиш ва рақобат даражасининг характери бўйича баҳоларнинг қуйидаги турлари мавжуд

эркин
(бозор)
баҳо-
лар (и)

қайд
этилган
(қатъий)
баҳолар

тартиб-
га соли-
нади-
ган
баҳолар

прес-
тиж
(камёб,
обрўли)
баҳолар

пари-
тет
(тенг)
баҳо
лар

Маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар ва хизматларни кўрсатувчилар томонидан бозор конъюнктурасига мувофиқ равишда талаб ва таклиф асосида қўлланиладиган баҳо эркин (бозор) баҳолар(и) дейилади

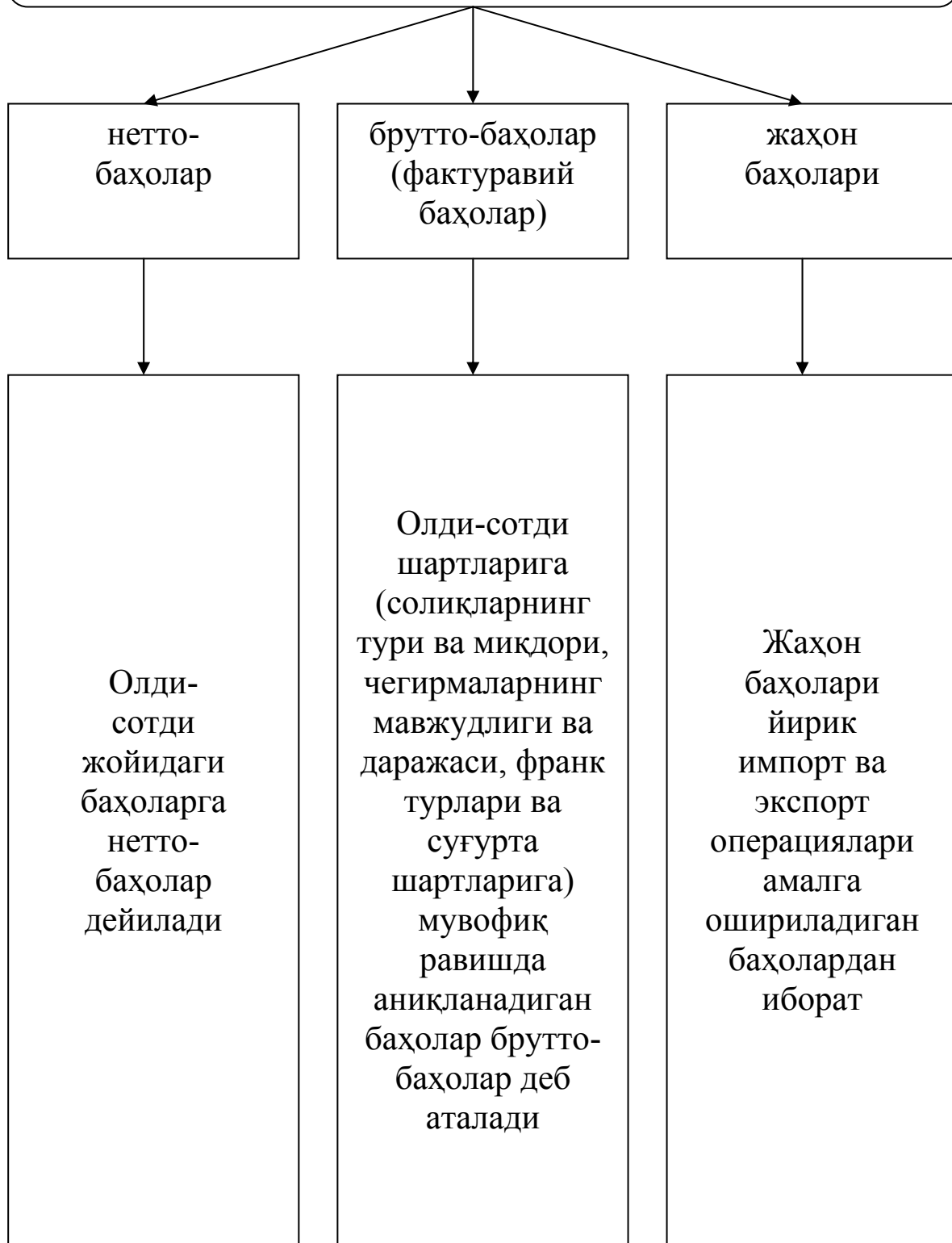
Қайд этилган (қатъий) баҳолар маълум даражада белгиланган баҳолардан иборат

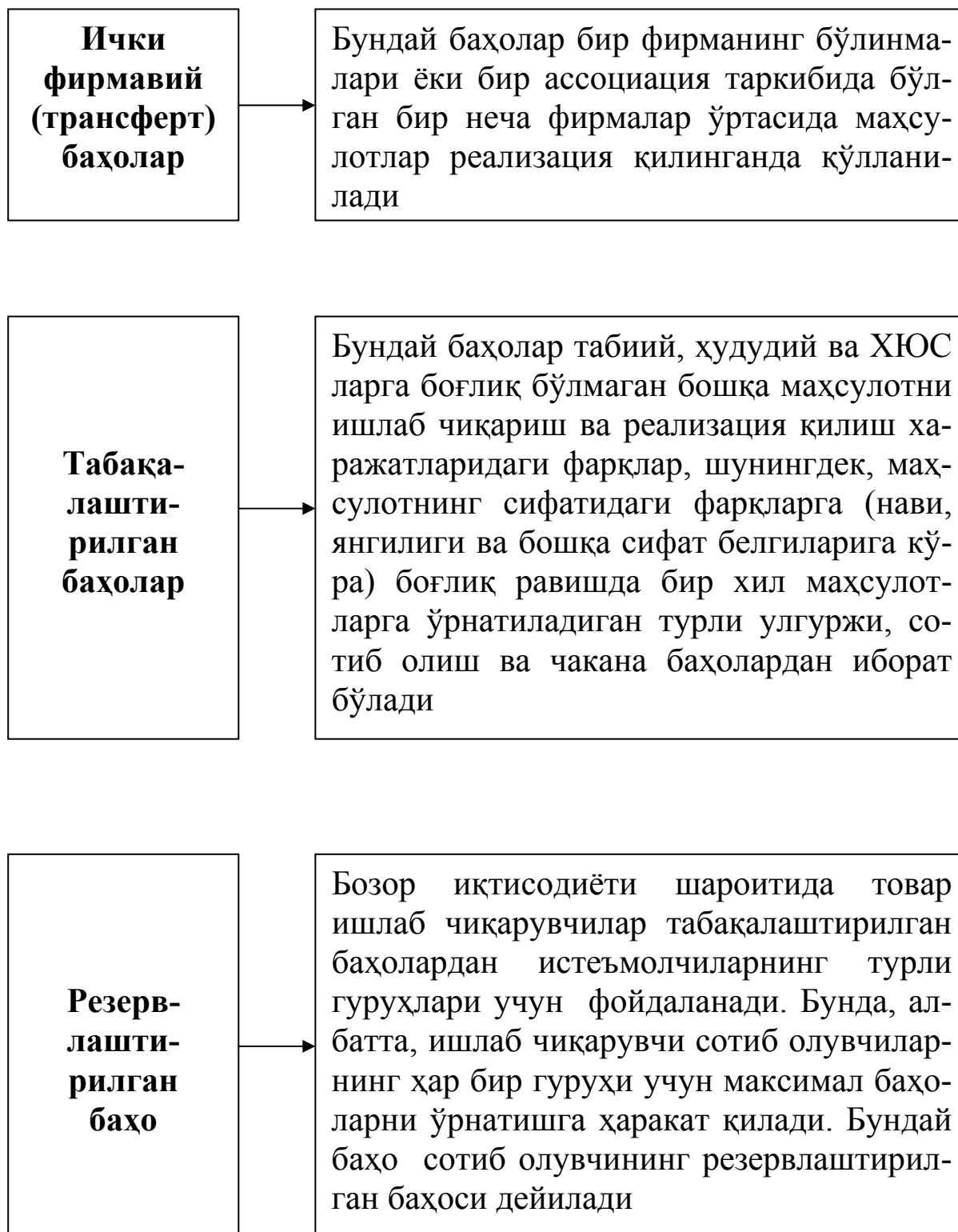
Асосан юқори ижтимоий аҳамиятга эга бўлган маҳсулотларга нисбатан тегишли бошқарув органлари томонидан фойдаланиладиган баҳолар тартибга солинадиган баҳолар деб аталади

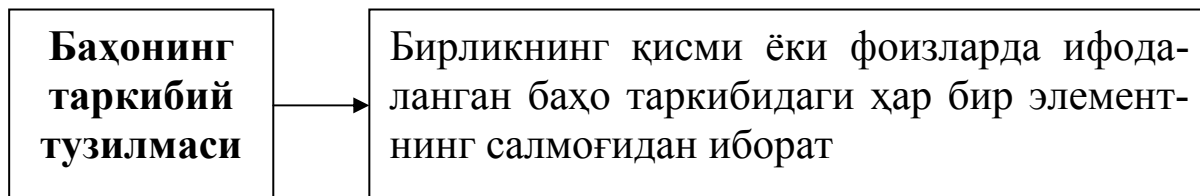
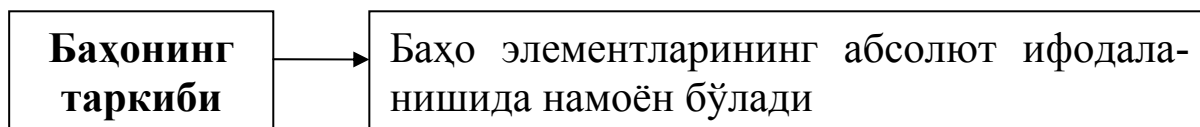
Ўтиб бўлмайдиган хусусиятларга эга бўлган жуда юқори сифатли буюмларнинг баҳосига престиж (камёб, обрўли) баҳолар дейилади

Бир неча мамлакатларнинг давлат ҳокимият органлари томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, бошқа товарлар ва хизматлар баҳолари ўртасидаги нисбатни тартибга солиш учун қўлланиладиган баҳолар паритет (тенг) баҳолар деб аталади

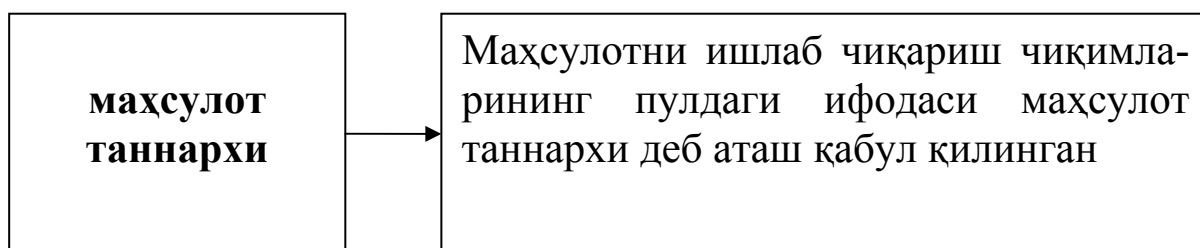
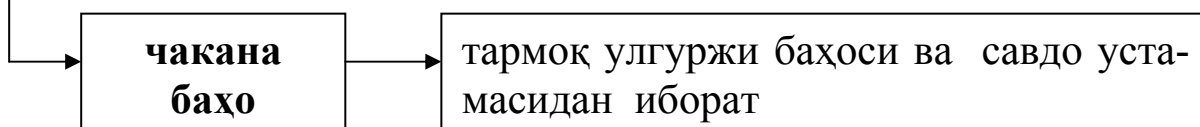
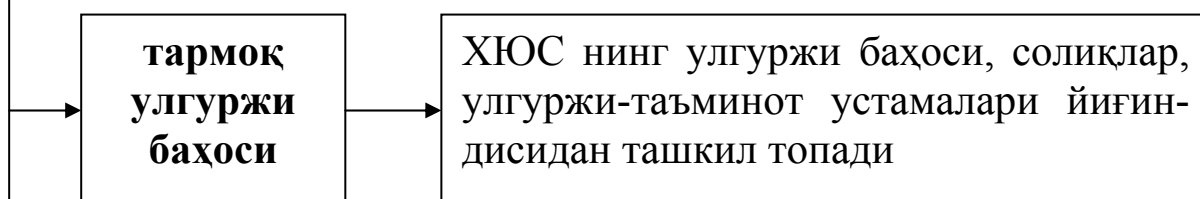
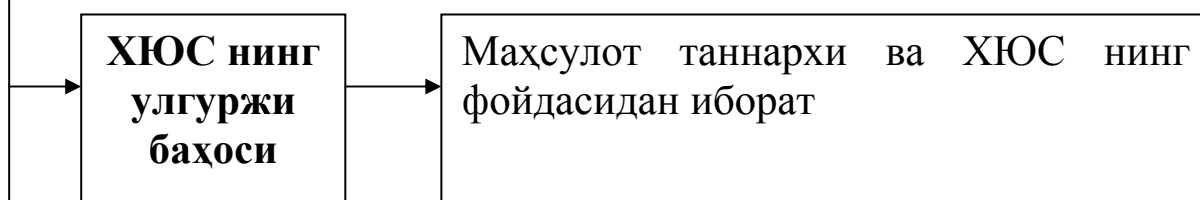
Етказиб бериш ва сотиш шартларига кўра баҳоларни қуйидагича фарқлаш мумкин

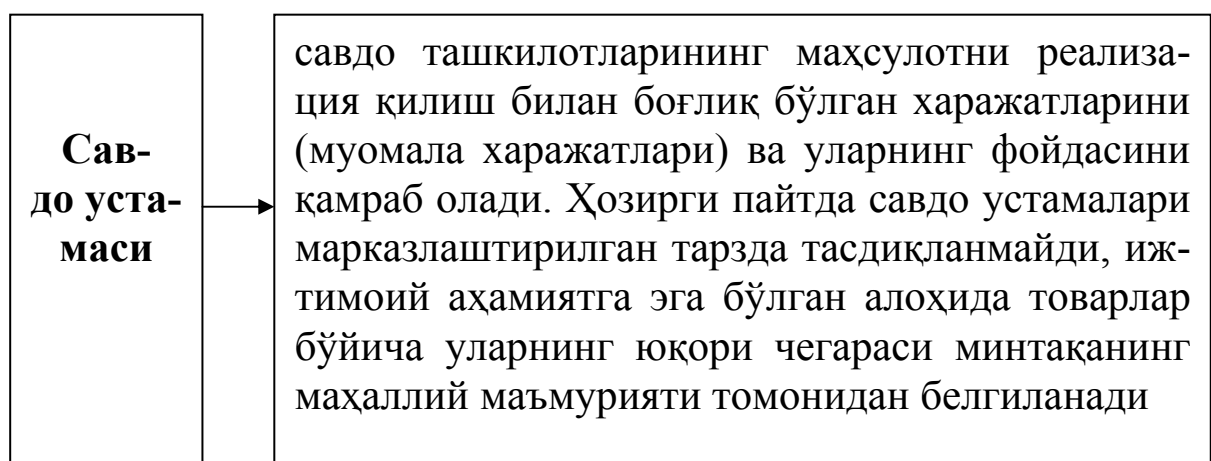
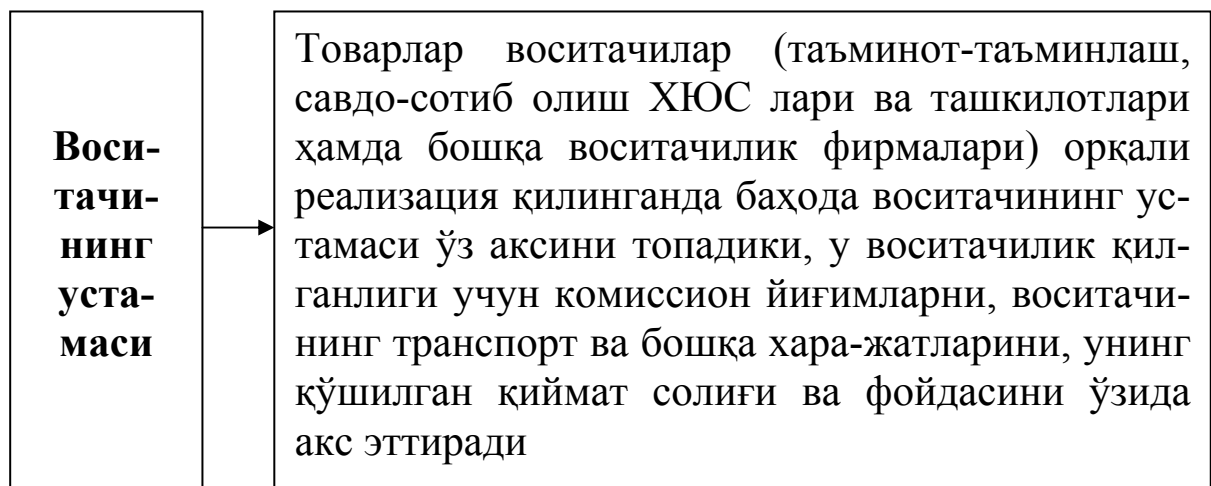
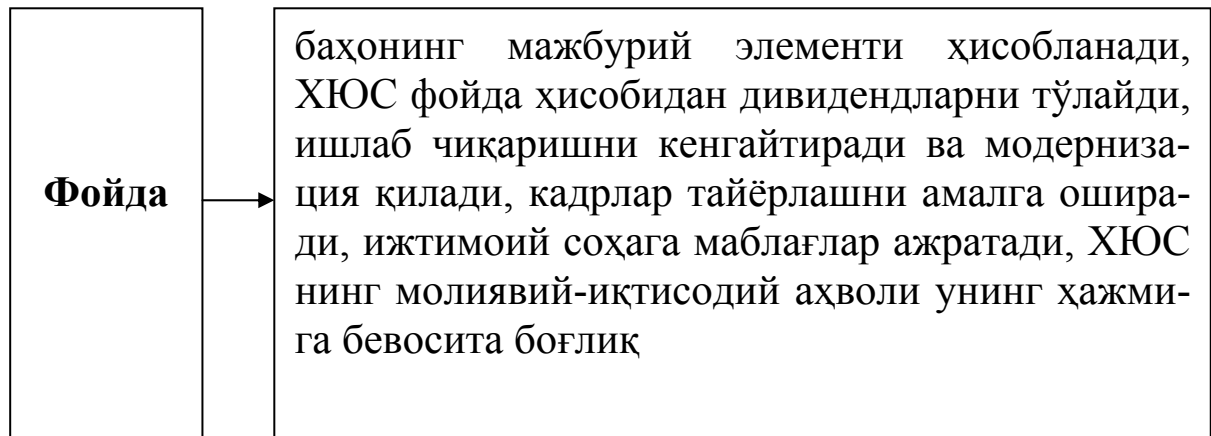

Баҳоларнинг намунавий таркибий тузилмаси

Баҳоларни аниқлаш концепциялари

Баҳони ҳисоблаш (аниқлаш) нинг “ўртача харажатлар ва фойда” методи

Ўз асосига ишлаб чиқаришнинг ўртача чиқимлари ва устамасини олади

Бунда баҳо ишлаб чиқариш чиқимлари ва фойданинг йиғиндиси сифатида қаралади

Бу ерда фойданинг қисмлари эса фойдаланилаётган меҳнат ва табиий ресурсларга, капиталга пропорционал равишда аниқланади

Бу методга кўра меҳнатнинг қиймати баҳонинг асоси бўлиб хизмат қилади

Бундай ёндашув эркин бозор тизими нуқтаи назаридан ўзини оқламайди, чунки кўп ХЮС лар ўз товарларини юқори баҳога эга бўлишига интилиб, харажатлар ва фойда билан баҳоламасдан, балки хилма-хил омилларни ҳисобга олган ҳолда баҳолайди

Баҳоларни шакллантиришнинг “бозор нимани кўрсатса” методи

Неъматларни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатлари шу маҳсулотни сотиб олиш кераклиги ёки йўқлиги хусусидаги истеъмолчининг тегишли қарори билан ҳеч қандай умумийлик томони йўқ (неоклассик ёндашув)

Бу жойда уни (истеъмолчини) ҳақиқатдан ҳам ташвишга соладиган нарса истеъмолдаги оптималликдир

Агар у шу товарни ўз эҳтиёжларини қондириш учун юқори сифатли деб эътироф этса, баҳоларни қоплашга мўлжалланган харажатларни (бу ерда яна шу нарсани ҳам ҳисобга олиш керакки, у ўзининг иш ҳақиға бу маҳсулотдан ташқари яна бошқа бир қанча маҳсулотларни ҳам сотиб олиши керак) асосли деб ҳисобласа, у ҳолда у шу маҳсулот ўзида мужассам этган фойдалиликка асосланган ҳолда қарор қабул қилади

Товарда мужассамланган фойдалиликни эса ҳеч қачон шу маҳсулотни ишлаб чиқариш қийматиға тенглаштириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам, баҳоларни шакллантиришнинг бу методи **“бозор нимани кўрсатса”**, деб характерлаш қабул қилинган

Баҳони зарарсизлик ва мақсадли фойдани таъминлаш асосида ҳисоблаш методи

Унинг асосида зарарсизлик графиги ёки кутилаётган фойдани таъминлашнинг тижорий бизнес-режалаштириш ётади

Баҳони чиқариладиган товарнинг уникалиги (антикалиги) асосида ўрнатиш методи

Бу ерда баҳо ўрнатилаётган пайтда нафақат ишлаб чиқариш чиқимлари, балки товарнинг сотиб олувчи учун кадр-қиммати ҳам инобатга олинади

Баҳони прејскурант баҳолар асосида аниқлаш методи

Бундай методни амалга ошириш жараёнида савдолашиш имконияти мавжуд бўлади. Индивидуал сотиб олувчилар учун бунинг аҳамияти камроқ бўлса-да, улгуржи сотиб олувчилар учун бу нарса катта аҳамиятга эга бўлиб, баҳоларнинг умумий даражасига ўз таъсирини, албатта, кўрсатади.

Баҳони рақобат савдолари орқали аниқлаш методи

ХЮСларнинг пудрат учун курашуви шароитида қўлланилади. Бунда ХЮС рақобатчиларнинг кутилаётган баҳо таклифларини ҳисобга олади. У ўзининг олдида шартномани қўлга киритишни мақсад қилиб қўйган экан, бошқа рақобатчиларга нисбатан пастроқ бўлган баҳони сўрайди

Баҳоларни шакллантиришга харажатли ёндашув методи

Бу методда ХЮСнинг товарларни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш ҳақиқий харажатлари асосий таянч нуқта сифатида қабул қилинади

Баҳоларни шакллантиришнинг бу методи тарихий жиҳатдан энг қадимги ва энг ишончли ҳисобланади

Унинг асосида ХЮС маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатларининг бухгалтерия хужжатлари билан тасдиқланган харажатларидан иборат бўлган ҳақиқий категория ётади

Маълум даражада бундай ёндашувнинг обрўси баҳоларни шакллантиришни барча харажатларга нормал даромадларни тўлиқ олиш ва уларнинг ишлаб чиқарилган товарлар ўртасида тўғри тақсимланишининг ХЮС учун зарурлигини назарда тутувчи иқтисодий назария орқали қўллаб-қувватланиши билан белгиланади

Бироқ баҳоларни шакллантиришнинг харажатли методи баъзи бир камчиликларга эга. Хусусан, кўп ҳолларда маҳсулот бирлигига тўғри келувчи харажатларнинг салмоғини, бу нарса ушбу ёндашувга кўра баҳонинг асоси бўлишига қарамасдан, баҳо ўрнатилгунга қадар уни аниқлашнинг иложи йўқ

Баҳоларни қимматли шакллантириш методи

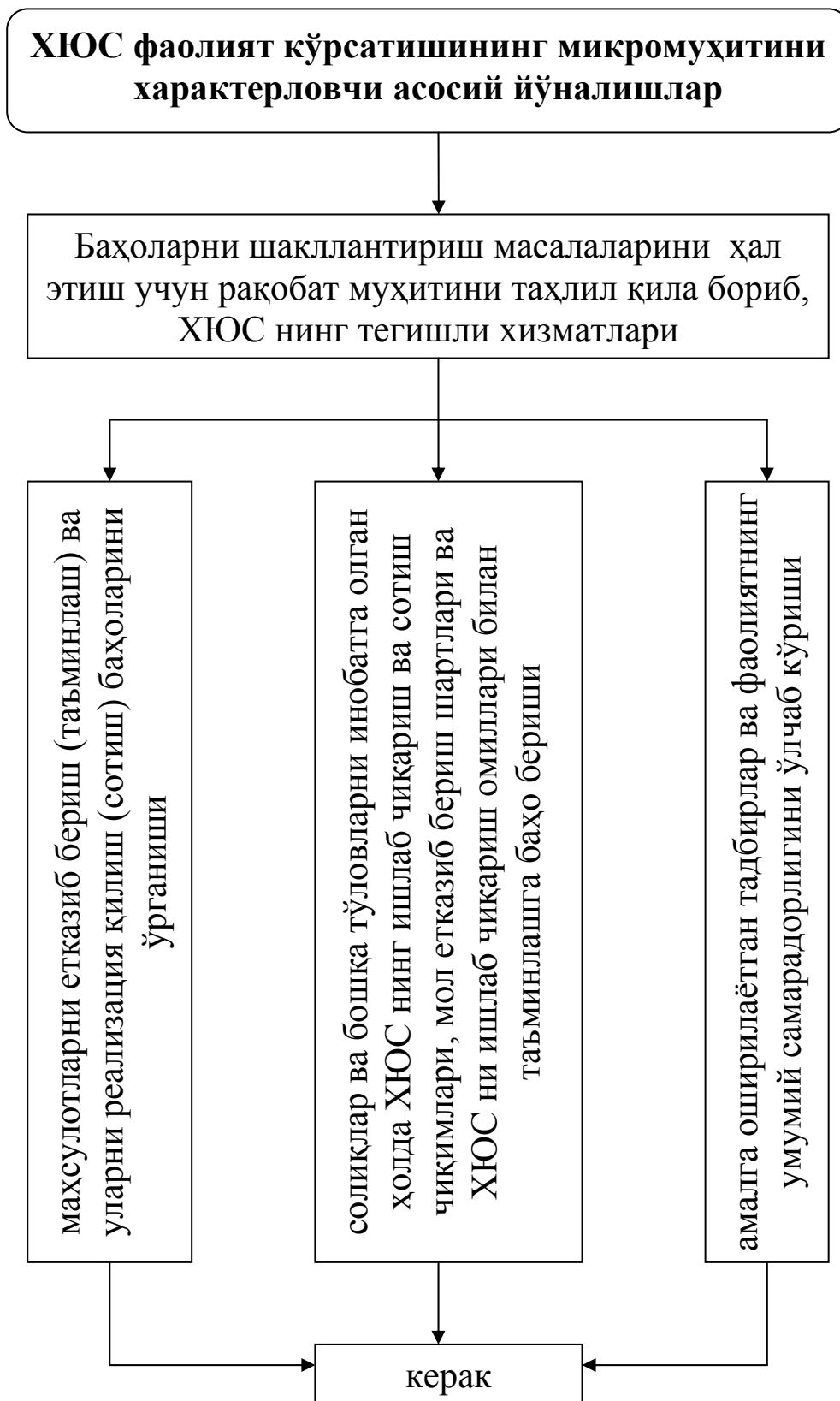
Баҳоларни шундай ўрнатилишини тақозо этадики, унга кўра бу нарса ХЮСнинг юқори фойда олишини “баҳо/харажатлар” қулай (фойдали) нисбатига эришиш ҳисобидан таъминламоғи керак

Бунинг учун, энг аввало, товар учун сотиб олувчи қандай баҳони тўлашга тайёр эканлигини билмоқ лозим. Албатта, турли ҳолатларнинг таъсири мавжуд бўлганлиги учун уни аниқлаш анча мураккаб ҳисобланади

Тажрибали сотиб олувчилар товар учун тўлашга тайёр бўлган ҳақиқий суммаларини камдан-кам ҳоллардагина айтадилар. Айниқса, бу билан фирмаларни таъминловчи фаолият билан касбий шуғулланувчилар алоҳида ажралиб туради. Агар ўзлари харидор бўлаётган тегишли товарлар баҳоларининг ўзгариб туриши мумкинлигини тушунсалар, улар фақат керакли товарнинг ҳақиқий баҳосини яширибгина қолмасдан, балки бу хусусида ишлаб чиқарувчини онгли равишда чалғитиш усулларини ҳам кидириб топишга ҳаракат қиладилар. Бундай вазиятда ишлаб чиқарувчи маркетингларининг истеъмолчилар билан алоқалари асосида қурилган барча уринишлари “тадбиркор” таъминотчилар томонидан онгли равишда “ташланган” дезинформация орқали йўққа чиқарилиши мумкин.

Шунинг учун ҳам, бундай вазиятда ХЮС таъминотчиси мутахассисининг асосий вазифаси сотиб олувчилар тўлашга тайёр бўлган баҳода катта миқдордаги буюртмаларни олмаслик билан белгиланади. ХЮС маркетинги ва таъминотчиларнинг ўзига хос бўлган “санъати” сотиб олувчилардан товарнинг ҳақиқий баҳосини ўзида иложи борича кўпроқ ақс эттириши мумкин бўлган баҳода тўлашга кўпроқ тайёр эканликларига эришиш орқали ифодаланади. Бир вақтнинг ўзида, фирманинг янги маҳсулотини қандай баҳода сотиб олишга тайёр эканликлари хусусида сотиб олувчиларга мурожаат қилиш хато ҳисобланади. Сотиб олувчилар бундай вазиятда янги товарни етарли даражада баҳолай олмасликка ва унинг баҳосини иложи борича пасайтиришга ҳаракат қилишлари тўғрисида уларнинг юқоридаги саволга жавоблари ҳамма вақт ҳам амалий аҳамиятга эга бўлавермайди. Ҳаётда сотувнинг ҳақиқий баҳоси маркетинг тадқиқотларининг натижалари билан камдан-кам ҳоллардагина бир-бирига мос тушади.

13.3. Хўжалик юритувчи субъект маркетинг стратегиясининг молиявий жиҳатлари

**ХЮС фаолият кўрсатишининг макромуҳитини
характерловчи асосий йўналишлар**

ХЮС фаолиятининг умумий шароитларини макромуҳит деб
эътироф этиш қабул қилинган бўлиб, у ўз ичига
қуйидагиларни қамраб олади

инфляцион омиллар, шу жумладан инфляцион
кутилишлар

Ижтимоий иқтисодий муносабатлардаги ўзгаришлар
(меҳнат, шу соҳадаги нобарқарорлаштирувчи ҳолатлар,
сийсий омилларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда)

давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг молиявий,
солиқ ва пул-кредит сиёсати

баҳоларни давлат томонидан тартибга солиш соҳасида
кўриладиган чоралар

ХЮС нинг бозорда фаолият кўрсатишини қонуний
таъминлашга қаратилган ўзгаришлар

ХҶОС томонидан реализация қилиниши мумкин бўлган товарлар баҳосини асослаш, ҳисоб-китоб қилиш ва ўрнатиш қуйида таклиф этилаётган кетма-кетликда ва фаолият турлари бўйича амалга ошириш тавсия қилинади

Бозор баҳоларини шакллантириш омиллари

**талаб
омил-
лари**

улар ёрдамида сотиб олувчи томонидан товарга бўлган талабнинг баҳоси аниқланади

**истеъмолий
танлов
омиллар**

алмаштириладиган товарлар тизимида товарнинг рақобатдошлигини аниқлаб беради

**таклиф
омил-
лари**

мол етказиб берувчи-сотувчи томонидан товарнинг таклиф баҳосини ўрнатишга ёрдам беради

**муқобил
ишлаб чиқариш имкониятлари билан боғлиқ бўлган омиллар**

Бу ерда гап ХЮС ишлаб чиқариш имкониятларидан максимал фойдаланилганда маҳсулотларнинг максимал алмашувчанлиги, яъни маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш алмашувчанлиги, шунингдек, муқобил технологияларнинг ҳам максимал алмашувчанлиги хусусида кетаяпти

ХЮС томонидан назорат қилинадиган ва назорат қилинмайдиган омиллар

Биринчи гуруҳга кирувчи омилларга ХЮС нинг юқори раҳбарлик органлари ва унинг функционал хизматлари томонидан бошқариладиган омиллар киради. Иккинчи гуруҳ эса ХЮС нинг ўзига боғлиқ бўлмаган омиллардан ташкил топади

Реал хўжалик амалиётидаги баҳоларни шакллантиришнинг стратегиялари

юқори баҳолар стратегияси

дастлаб товарларни уларнинг ишлаб чиқариш харажатларидан анча юқори баҳоларда сотилишини ва кейин эса уларнинг пасайтирилишини кўзда тутлади. Бу патент билан ҳимояланган, янги товарларга тегишлидир. Бундай стратегия жорий талаб даражасининг юқорилиги, товарнинг юқори баҳосини истеъмолчи томонидан товар сифатининг юқорилиги тарзда эътироф этилган ва шунга ўхшаш бошқа шароитларда мумкин.

паст баҳолар стратегияси

Бундай стратегия талабни рағбатлантириш мақсадида амалга оширилади. У ишлаб чиқариш катта ҳажмда ва талаб юқори эластик бўлган бозорларда самарали бўлиб, унда сотиб олувчилар баҳоларнинг пасайишига кескин муносабат билдирадилар ва талабни оширадилар. ХЮС оммавий ишлаб чиқариш ҳисобидан баҳоларнинг паст даражасини ушлаб туради

табақалаштирилган баҳолар стратегияси

хилма-хил бозорлар, уларнинг сегментлари ва сотиб олувчилари учун баҳоларнинг ўртача даражасига нисбатан турли-туман чегирма ва устамаларни қўллаш эвазига амалга оширилади

Реал хўжалик амалиётидаги баҳоларни шакллантиришнинг стратегиялари (давоми)

имтиёзли баҳолар стратегияси

имтиёзли баҳоларни таклиф қилишдан ХЮС манн-фаатдор бўлган сотиб олувчилар билан ишлашга қаратилган

эластик баҳолар стратегияси

баҳоларнинг истеъмолчилар сотиб олиш қобилиятига боғлиқ равишда ўрнатилишини аниқлатади

барқарор, стандарт (андозавий), ўзгармайдиган баҳолар стратегияси

нисбатан узок вақт давомида товарларнинг бир хил баҳода реализация қилинишини назарда тутаяди

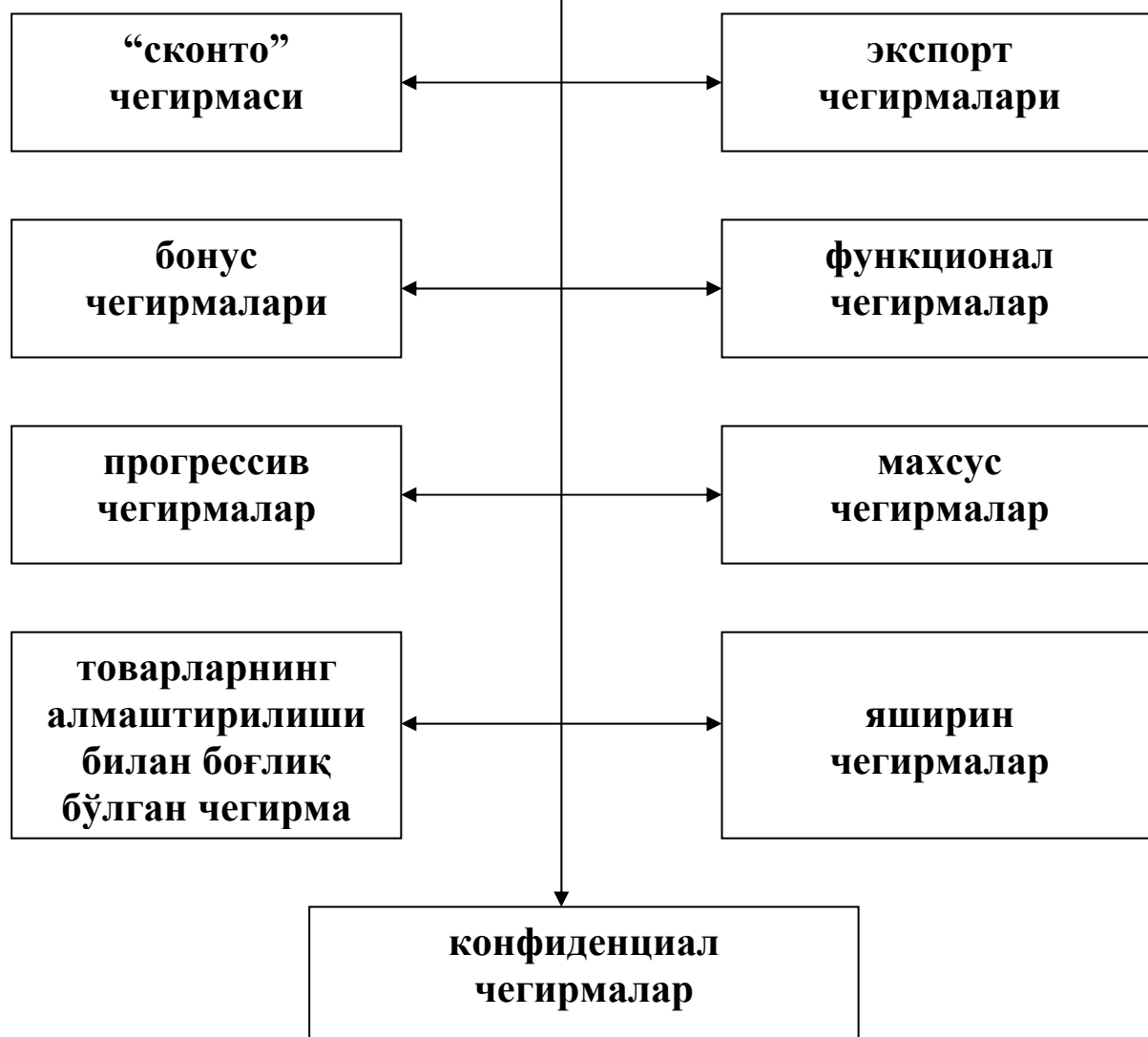
яхлитланмаган баҳолар стратегияси

...да сотиб олувчи товарни, масалан, 1000 сўмда эмас, балки 999,9 сўмда сотиб олади. Бу ҳолда сотиб олувчи бундай баҳоларни паст ёки баҳоларни ўрнатишнинг пухта ва аниқ ҳисоб-китобларга асосланганлигининг исботи сифатида эътироф этади

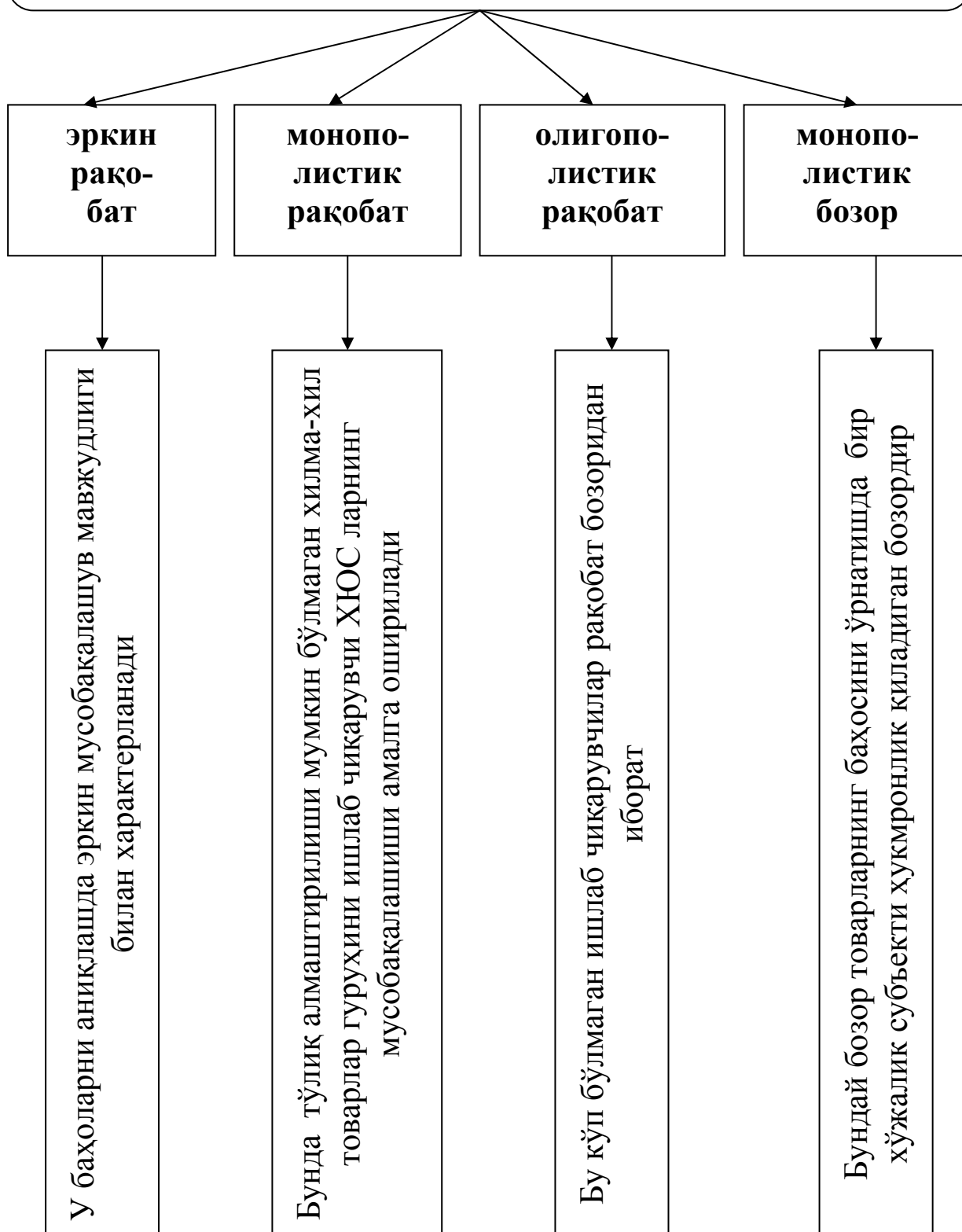
Оммавий сотиб олишлар баҳоси ва баҳоларни товарнинг сифати билан узвий боғланганлиги стратегиялари ҳам амалиётда қўлланилади

Баҳоларнинг ҳар қандай стратегиясида, рақобатчиларнинг баҳоларини таҳлил қила бориб, ХЮС ўзи томонидан тақдим этилиши мумкин бўлган **чегирмалар тизими**га жиддий эътибор бермоғи лозим

Жаҳон амалиётида баҳолардан қилинадиган чегирмаларнинг 20 га яқин тури мавжуд

Рақобатнинг эркинлик даражаси ва баҳоларни шакллантиришга боғлиқ равишда бозорлар қуйидаги тўрт асосий типларга ажратилади

14-БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ЯНГИЛАШ ВА МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ИНВЕСТИЦИОН ДАСТУРЛАРИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ

14.1. Хўжалик юритувчи субъектларни таркибий жиҳатдан қайта қуриш – комплекс муаммо

Мамлакат иқтисодиёти учун унинг хом ашё йўналишига эга эканлигини ўзгартириш стратегик нуқтаи назардан узоқ муддатли устувор йўналиш ҳисобланади

Бу

юқори
технологик
янги
ишлаб
чиқаришни
ташқил
этиш

қайта ишлаб
чиқарувчи
тармоқларни
юқори
суръатларда
ривожлан-
тириш

импорт
ўрнини
босувчи
дастурни
амалга
ошириш

зарурлигини тақозо этади

Саноатни
хом ашёни
комплекс чуқур
қайта ишлашга
йўналтирмасдан

ва

бозорларда юқори
технологияли
маҳсулотларнинг
сотилишини амалга
оширишсиз

самарали тараққийга эришиб бўлмайди

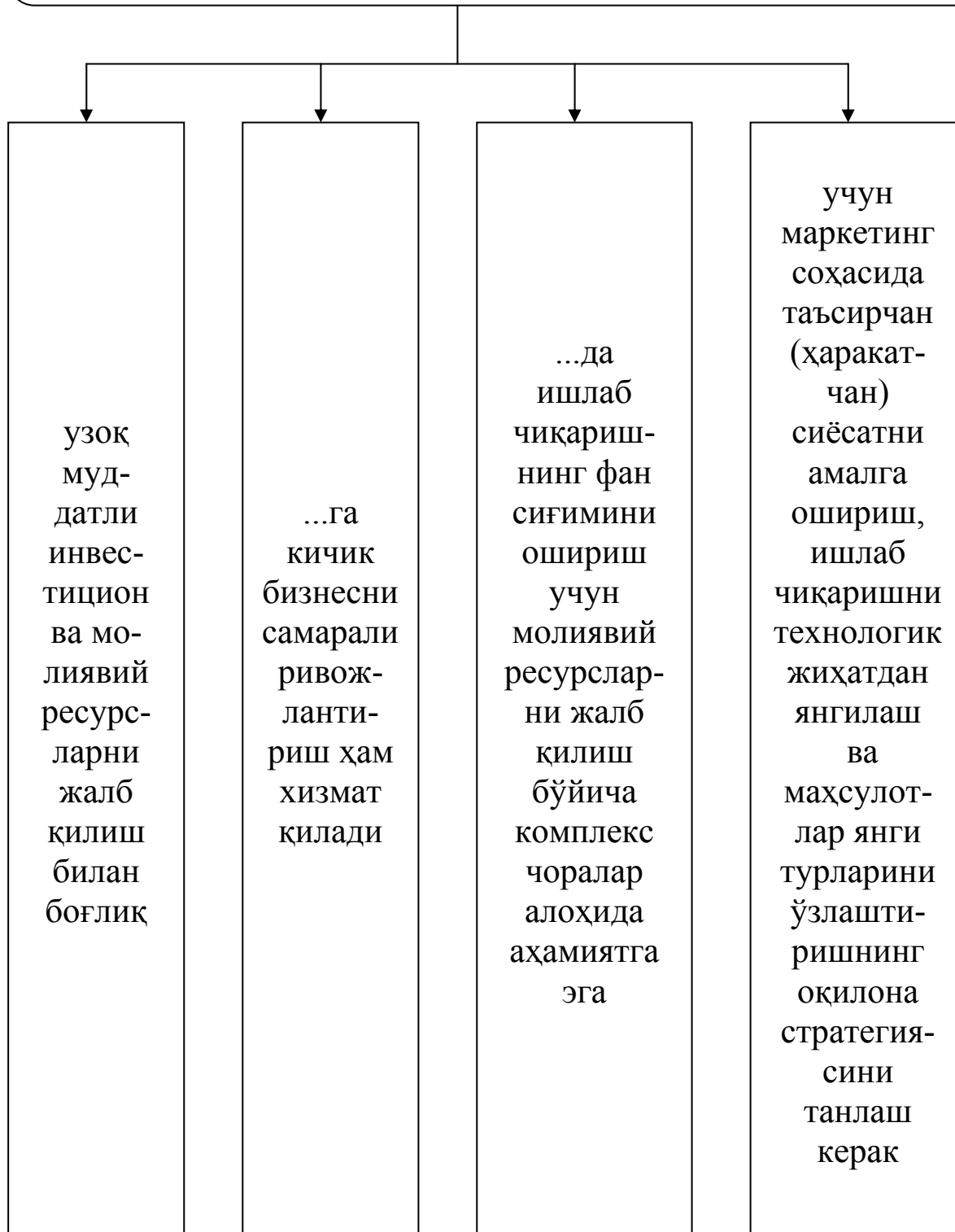
Бу тараққийнинг инновацион-инвестицион типига ўтиш мақсадида қўшимча молиявий ресурсларни олиш учун самарали йўл ҳисобланади

Ишлаб чиқаришни таркибий жиҳатдан қайта қуриш

**Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлигига
жавобгар ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилмасини
такомиллаштириш**

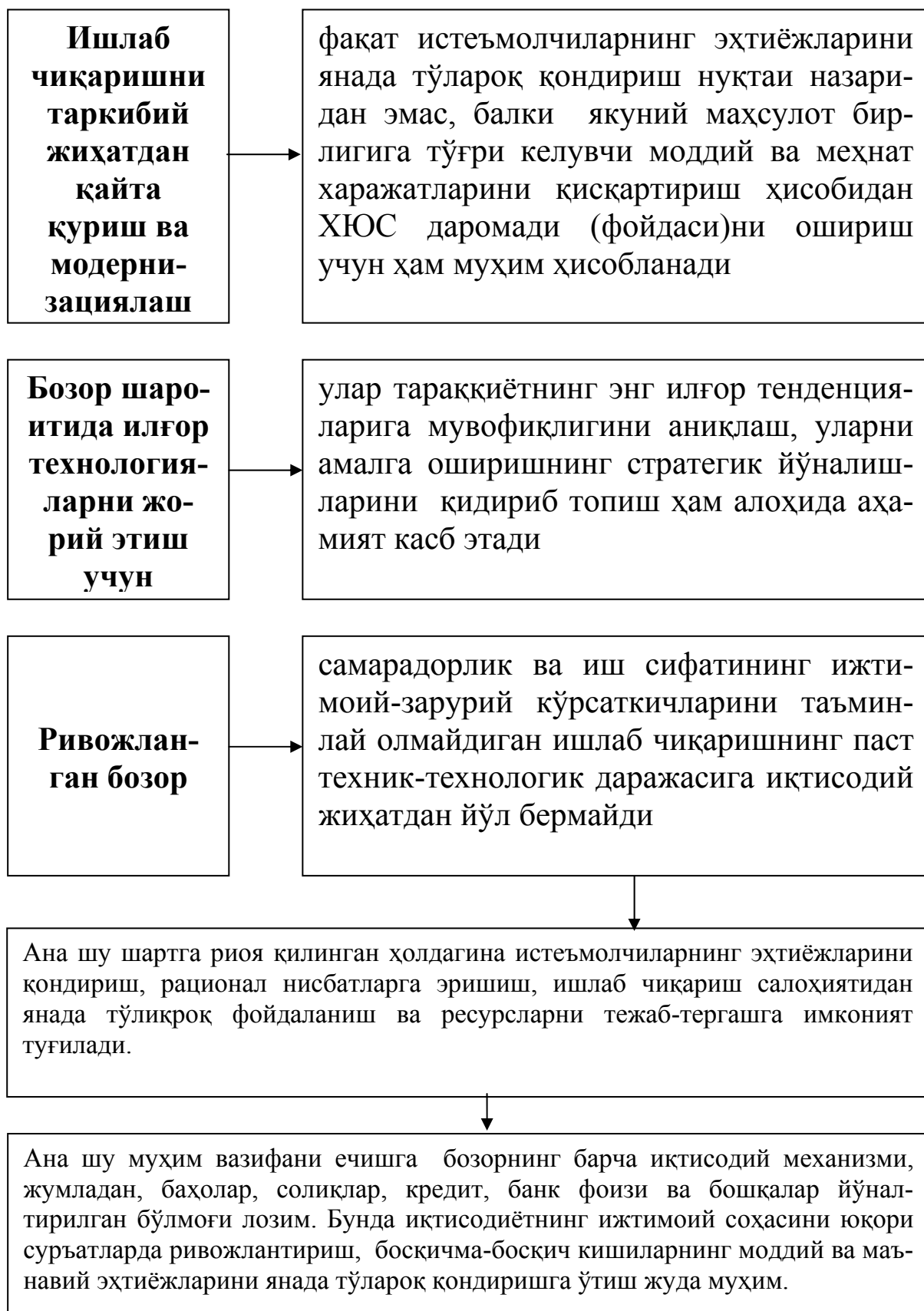
Ишлаб чиқаришни таркибий жиҳатдан қайта қуриш

замонавий бозор инфратузилмасини яратиш, хусусан, иқтисодиётнинг транспорт-коммуникацион комплексини ривожлантириш билан ўзаро боғланган

Унинг вазифаси транспорт чиқимларини қисқартириш ва хизматларнинг сифатини ошириш ҳисобидан иқтисодиётнинг барча тармоқларида транспорт харажатларини камайтиришдан иборат

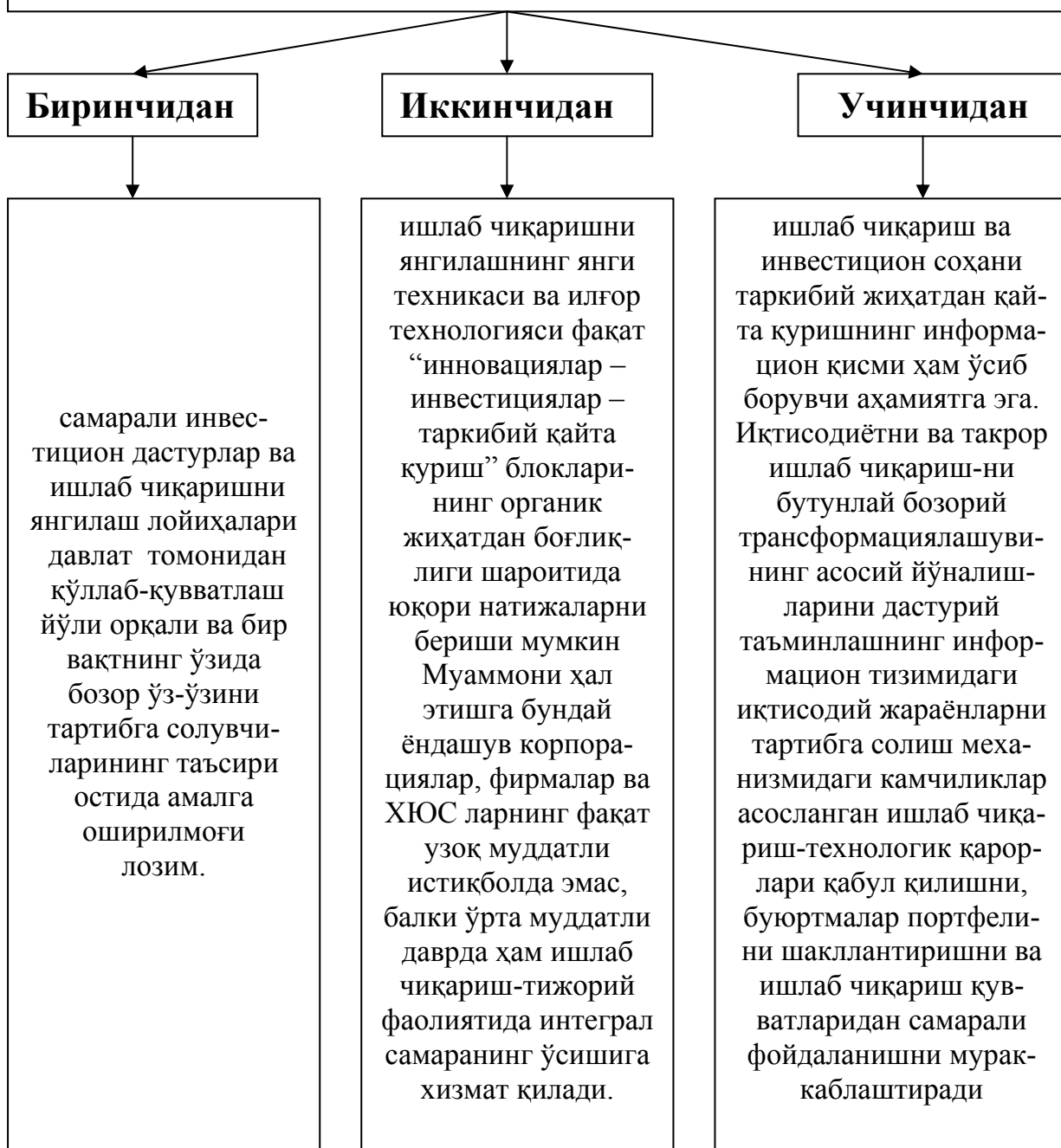
Халқаро андозаларга мос келадиган рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг мураккаблигини инобатга олган ҳолда дунё ишлаб чиқарувчиларининг маркасида фойдаланиб қўшма ХЮС ларга асос солиш ва уларнинг ривожланишини таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга

14.2. Хўжалик юритувчи субъектнинг инновацион-инвестицион стратегиясини шакллантириш

ХЮС ларнинг инновацион стратегияси учун улар инвестицион фаолиятини рағбатлантириш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу самарали молия-кредит ва инвестицион сиёсатни амалга ошириш билан бевосита боғлиқ. Шунингдек, бу ерда хўжалик фаолиятини рағбатлантиришни таъминлаш, ишлаб чиқаришнинг бошқарувчанлик даражаси ва унинг инвестицион соҳасини ошириш талаб қилинади. Такрор ишлаб чиқариш барча цикли ва у инвестицион соҳасининг динамикасини қамраб олувчи куйидаги асосий принципларни ҳар бир ХЮС да ишлаб чиқиш жуда муҳим

14.3. Инвестициялар: манбалари, баҳолаш ва самарадорлиги

Хорижий банк билан кредит битимини тузишда, энг аввало, тўловларнинг ўз вақтида амалга оширилишини таъминлаш керак

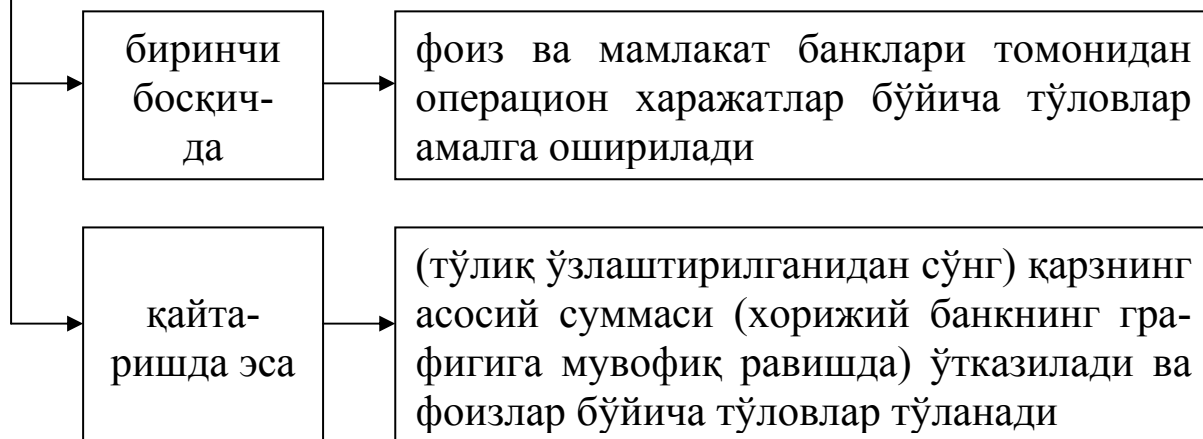
Одатда, ХЮС кредит бўйича куйидаги тўловларни амалга оширади

битим суммасининг 15% идан кам бўлмаган аванс тўловларининг бирламчи (бошланғич) бадалли (ўзлаштириш бошлангунга қадар) – кредит битими тузилгандан кейин бир ой ичида

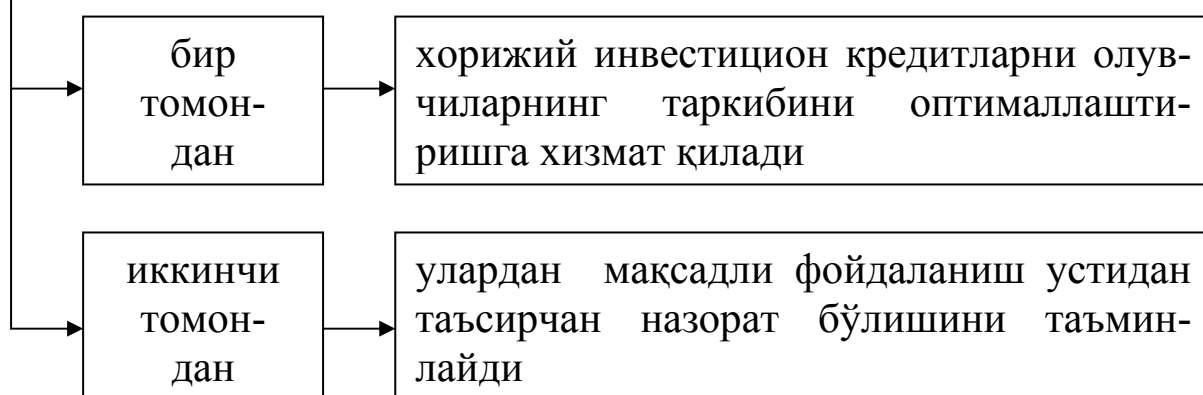
суғурта бадалли – суғурта рискин баҳолашга нисбаган 3% дан кам бўлмаган миқдорда

хизмат кўрсатувчи банкларга комиссиян тўловлар – кредитнинг ўзлаштирилмаган қолдиғига комиссия, кредитни ташкил қилиш учун ҳақ, хорижий суғурта агентликларида қайд этилганлиги учун ҳақ

Хорижий фирмалар билан ҳамкорликдаги инвестицион лойиҳаларни ўзлаштириш даврида

Тақдим этилган таклифларни реализация қилиш механизми

Инвестициялаштиришнинг натижалелигини ошириш учун инвестицион лойиҳаларни, жумладан, хорижий кредит линияларига қўшиш учун ҳам, танлаб олиш тартиби тартибга келтирилмоғи лозим. ХЮС ва ташкилотларнинг аризаларини уларнинг асосланганлиги бўйича хулосалар учун тармоқ, корпоратив ва минтақавий даражаларда қайта ишлаб чиқиш муҳим ҳисобланади

Танловнинг жорий этилиши битимнинг энг яхши шартларини – мамлакат ХЮС ларининг иқтисодий манфаатларига тўлиқ жавоб берадиган маҳсулотни танлаш – қўлга киритишга имкон беради

Ҳукумат кафолати остида жалб қилинадиган хорижий кредитлар ҳисобидан молиялаштириш учун инновацион лойиҳаларни танлашда асосий мезонларнинг қуйидаги тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ

иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги ва қарз олувчининг бирламчи (бошланғич) бадални тўлаш бўйича молиявий имконияти

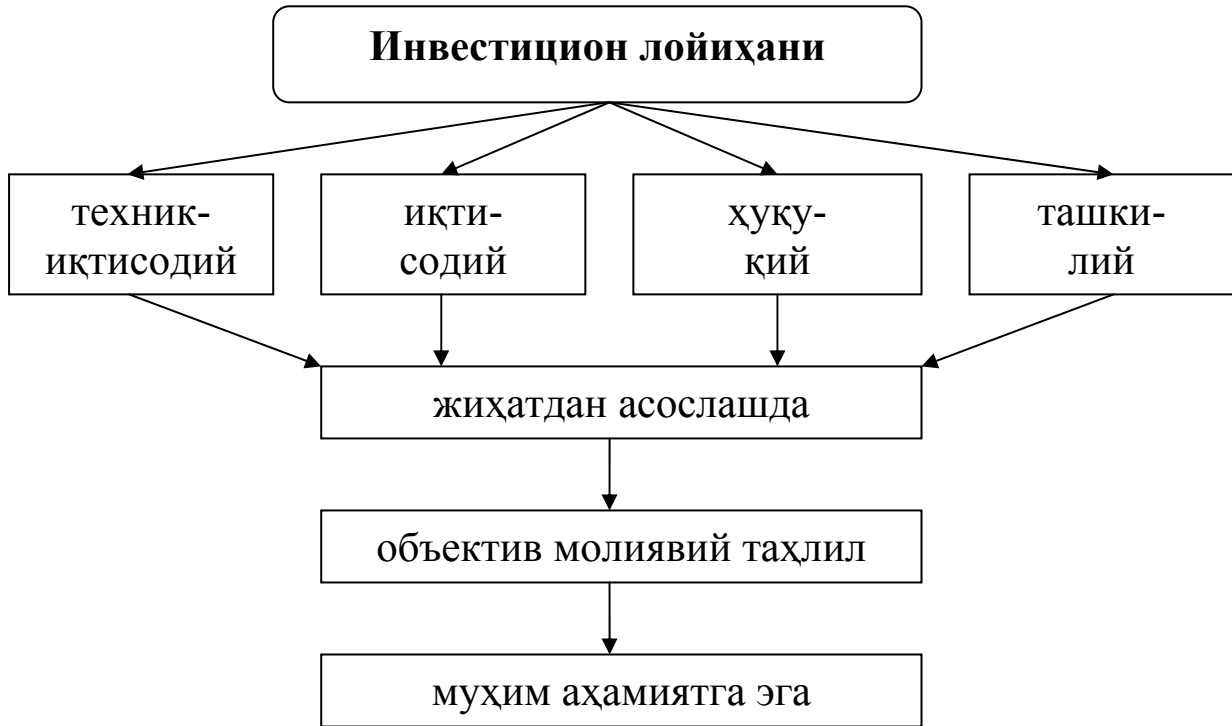
техник ва технологик аҳволи

тижорий самарадорлиги ва валютавий қопланувчанлиги

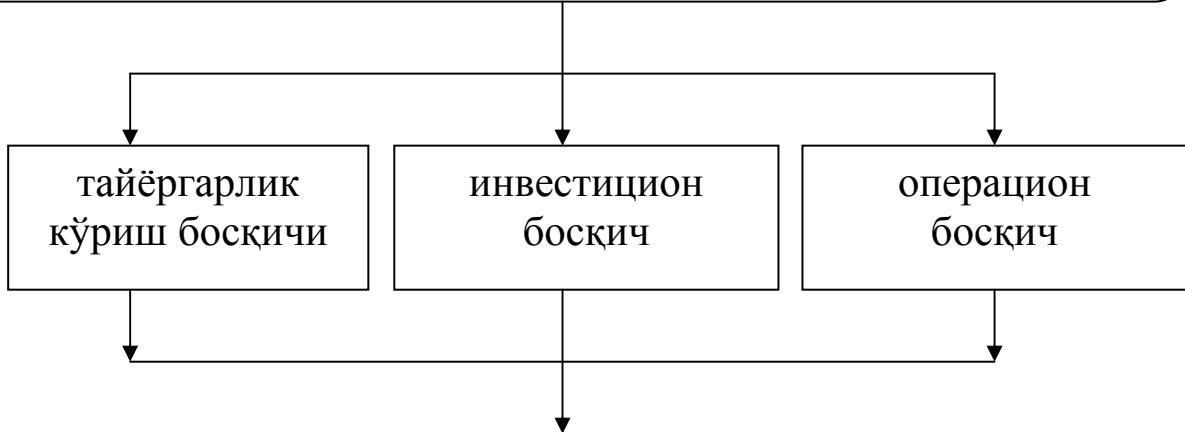
ҳуқуқий таъминланганлиги ва экологик хавфсизлиги

Ҳукумат кафолати остида жалб қилинадиган хорижий кредитлар бўйича молиялаштиришга қабул қилинадиган лойиҳалар

манфаатдор вазирликлар ва идоралар, минтақавий маъмурий органлар, ХЮС лар, ташкилотлар ва банкларнинг розилиги бўйича шаклландиган устувор инвестицион лойиҳалар рўйхатига киритилган бўлмоғи даркор

Лойиҳани ишлаб чиқариш жараёни ғоянинг пайдо бўлган вақтидан ХЮС ишга туширилгунга ва қувватлар ўзлаштирилгунга қадар уч босқичдан иборат бўлади

Юқоридаги босқичларнинг ҳар бири бир неча қуйи босқичлардан иборат бўлиб, уларда турли-туман тадқиқот, консултацион, техник ва саноат ишлари амалга оширилади, лойиҳа циклининг ҳар бир босқичи эса ўзаро бир-бири билан боғланган

Лойиҳаларни молиялаштиришнинг икки асосий манбалари

ўз капитали

қарз маблағлари

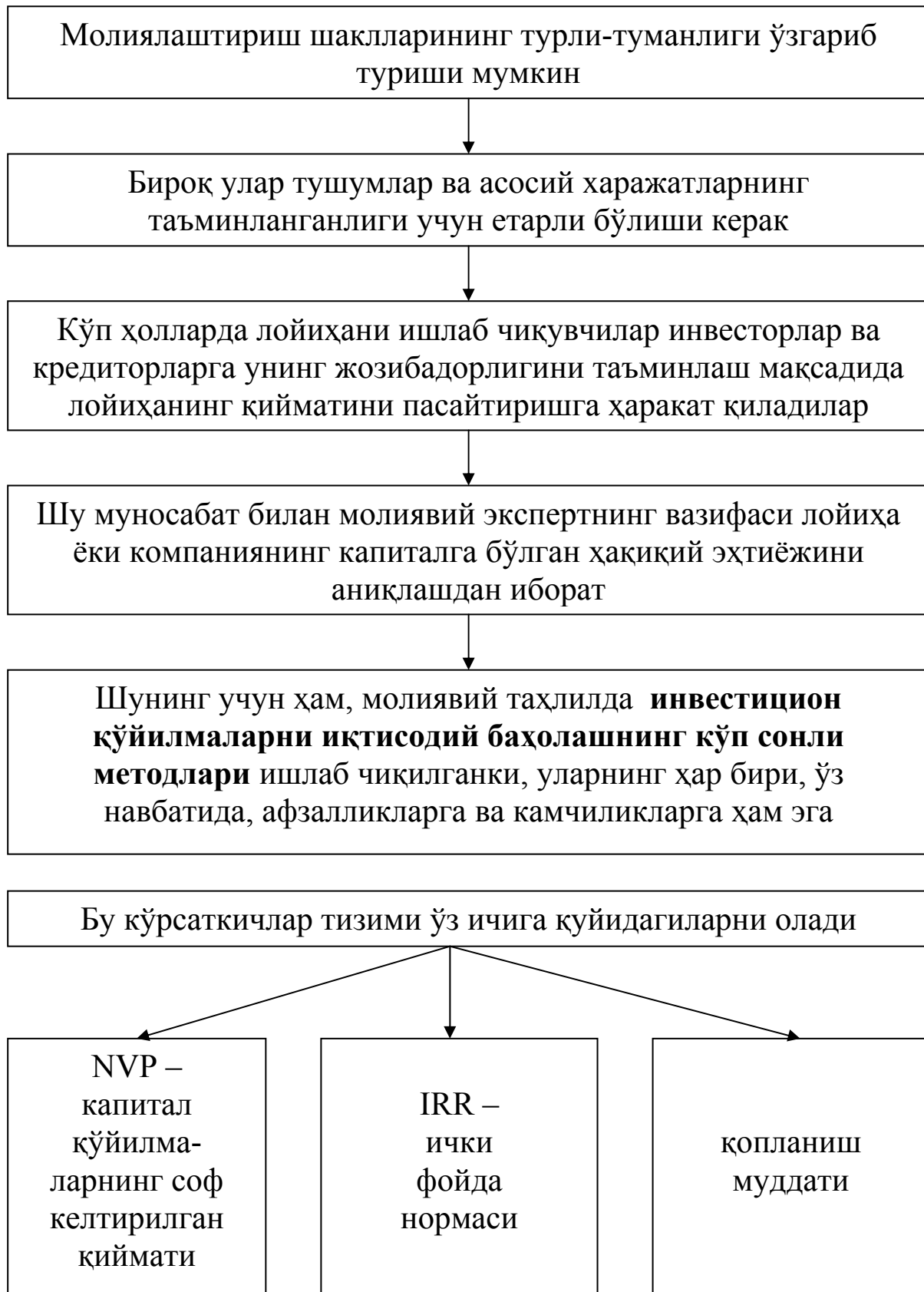
Ўз корпоратив капиталини шакллантириш акцияларга (имтиёзли ва оддий) очик ёзилиш йўли билан амалга оширилиши мумкин

Қарз маблағлари қисқа, ўрта ва узок муддатли банк кредитлари шаклида, шунингдек, турли қарз мажбуриятларини эмиссия қилиш йўли билан жалб қилинади

Молиялаштиришнинг бундай типлари ўртасидаги принципиал фарқ қарздорнинг кредиторлар олдидаги биринчи даражали жавобгарлигидадир

Ўз ва қарз маблағлари ўртасида маълум бир балансга риоя этмоқ зарур. Кредитор нуқтаи назаридан қарз капиталининг юқори салмоғи қарз олувчининг рисклилиқ даражасини оширади, чунки унда харажатларнинг умумий таркибий тузилмасида фоиз тўловларининг салмоғи ортади, демак, фойда пасаяди

Қарз молиялаштиришнинг кўринишларидан бири лизинг-дир. Агар молиялаштириш шартлари хорижда маҳаллий шартлардан кескин фарқ қиладиган бўлса, лизинг асбоб-ускуналарни сотиб олишнинг устувор методи ҳисобланади

Капитал қўйилмаларнинг соф келтирилган қиймати (NVP)

классик вариантда (кўплаб модификациялар мавжуд бўлганда) дисконтлаштирилган соф пул харажатлари ва тушумларнинг йиғиндиси сифатида ҳисобланади

Ижобий NVP инвестицион лойиҳадан қайтим дисконтлаштиришнинг маълум бир ставкасидан юқори эканлигини кўрсатади

NVP нинг камчилиги дисконтлаштириш ставкасини ҳисоблашнинг шартлилиги билан белгиланади

Инвесторга бошқа лойиҳадан кўра шу лойиҳага маблағларни жойлаштириши фойдали ҳисобланади. Бунда NVP нинг ўлчами дисконтлаштириш ставкасининг унча катта бўлмаган ўзгаришига таъсирчан бўлади

NVP нинг ҳисобланиши маълум даражада ишлаб чиқаришни инновацион янгилаш инвестицион лойиҳасининг мумкинлигини баҳолашда мўлжал бўлиб хизмат қилади

**Ички
фойда
нормаси
(IRR)**

лойиҳа NPV си нолга тенг бўлгандаги дисконтлаштириш ставкасидан иборат. Ҳар иккала кўрсаткич ҳам бир неча кўп йилдан сўнг катта даромад келтирувчи ишлаб чиқариш инновацион лойиҳаси учун бир хил аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Инвестор ва кредитор учун кутилаётган даромадларнинг муддатлар бўйича тақсимланиши муҳим ва шунинг учун ҳам агар даромадлар рискининг вақт бўйича узоқлашишига мувофиқ равишда тез ўсиши инобатга олинган бўлса, бу омил янада жуда муҳим ҳисобланади.

**Қопла-
ниш
муддати
кўрсат-
кичи**

ишлаб чиқаришни янгилаш инновацион лойиҳасидан олинган даромадлар бирламчи капитал қўйилмалардан ошгандаги йиллар сонига қараб аниқланади. Ҳисоблашнинг маълум соддалигига қарамасдан, бу кўрсаткич инвестицион лойиҳанинг рисклилигини пухта баҳолайди ҳамда NPV ва IRR билан биргаликда капитал қўйилмаларнинг оптимал мақсадга мувофиқлигини баҳолашга имкон беради.

Жорий ва истиқболдаги таҳлил ишлаб чиқаришни янгилаш инновацион лойиҳаларини амалга оширишнинг бошқа йўналишлари ва параметрларига нисбатан ўтказилиши мумкин.

Бунда асосий эътибор юқори рентабеллик ва кучсиз прогнозлаш хос бўлган қуйидаги омилларга, яъни рисклар, валюта курслари, кредитлар бўйича сузувчан ставка, тайёр маҳсулот ва хом ашёнинг баҳоси кабиларга қаратилади.

Бу омилларнинг ҳар бири учун бўлиши мумкин бўлган тебранишларнинг интервали аниқланади ва асосий параметрларнинг ўзгариши мумкин бўлган имкониятлари баҳоланади.

Ундан сўнг инвестицион лойиҳанинг барча рискларини ҳисобга олган ҳолда унинг етарли даражада фойдалилиги сақланиб қолгандаги критик параметрларнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган чегараларига баҳо берилади.

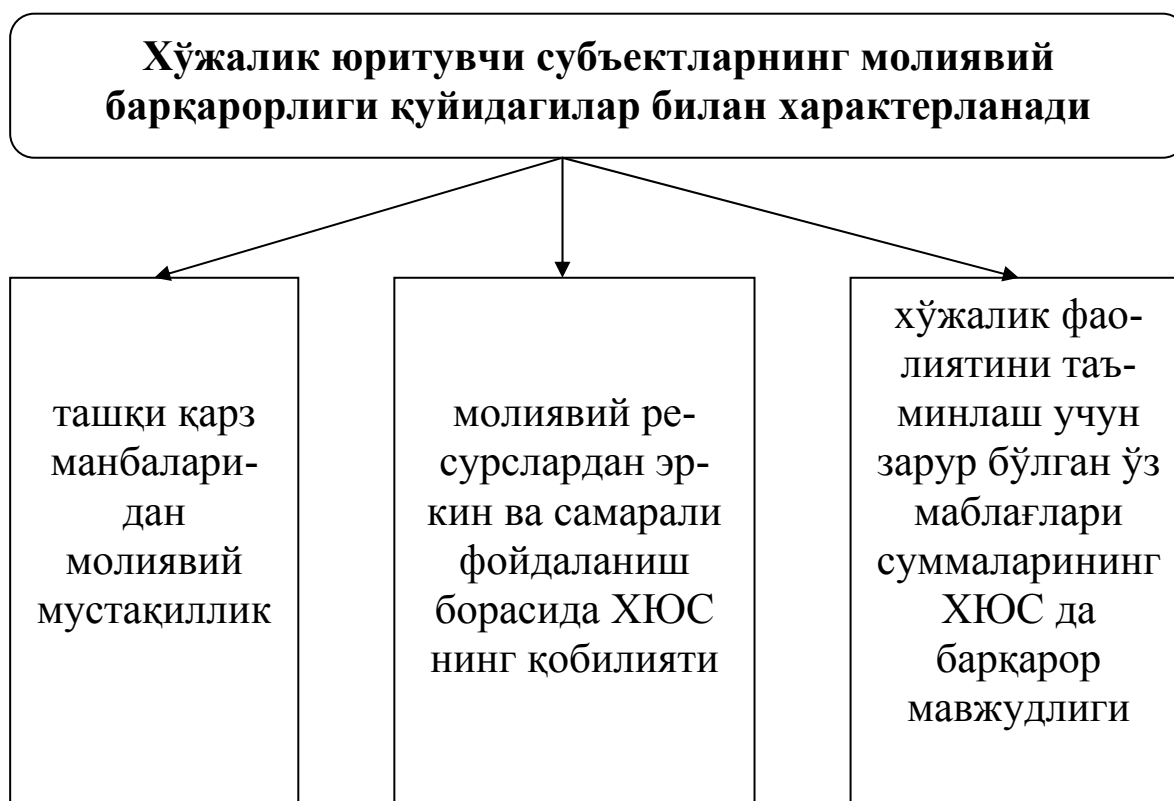
Ишлаб чиқаришни янгилаш дастурлари ва инновацион лойиҳаларнинг инвестицион самарадорлиги капитал қўйилмалар тўғрисида қарор қабул қилинган пайтда мавжуд бўлмаган омилларга ҳам боғлиқ.

Иқтисодиётнинг ҳар бир тармоғида ана шундай омиллар тўплами мавжуд.

15-БОБ. ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ БАРҚАРОРЛИГИ: БАҲОЛАШ, КЎРСАТКИЧЛАРИ, ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

15.1. Молиявий барқарорлик ва уни таъминлаш омиллари

Молиявий барқарорликнинг таҳлили

таҳлил даври мобайнида ХЮС ўзининг молиявий ресурсларини қуйидаги вазифаларни ечиш учун қанчалик тўғри бошқарганлигини аниқлашга имкон беради:

талаб маҳсу-
лотига эга
бўлган ишлаб
чиқариш
жараёнининг
узлуксизлигини
таъминлаш

маҳсулот
реализация
қилинишининг
узлуксизлигини
йўлга қўйиш

инновацион
асосда ишлаб
чиқариш базасини
кенгайтириш ва
янгилаш

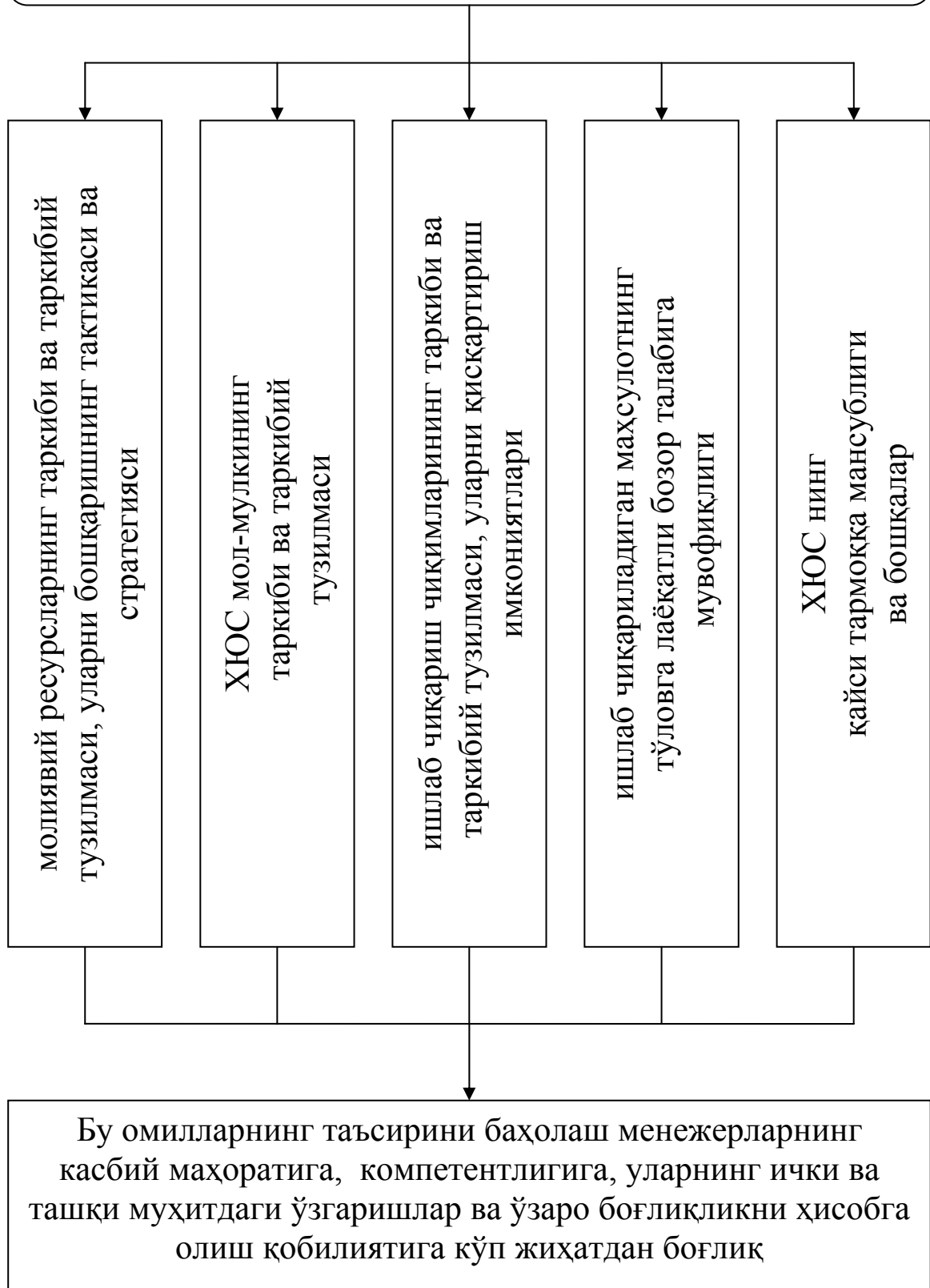
Бу вазифаларни муваффақиятли бажариш учун ХЮС нинг фаолияти тўғрисида тўлиқ ва ишончли маълумотларга эга бўлмоқ лозим

Бунда молиявий ресурслар ҳолатининг бозор талабларига мувофиқ келиши ва ХЮС тараққиётининг эҳтиёжларига жавоб бериши муҳим ҳисобланади

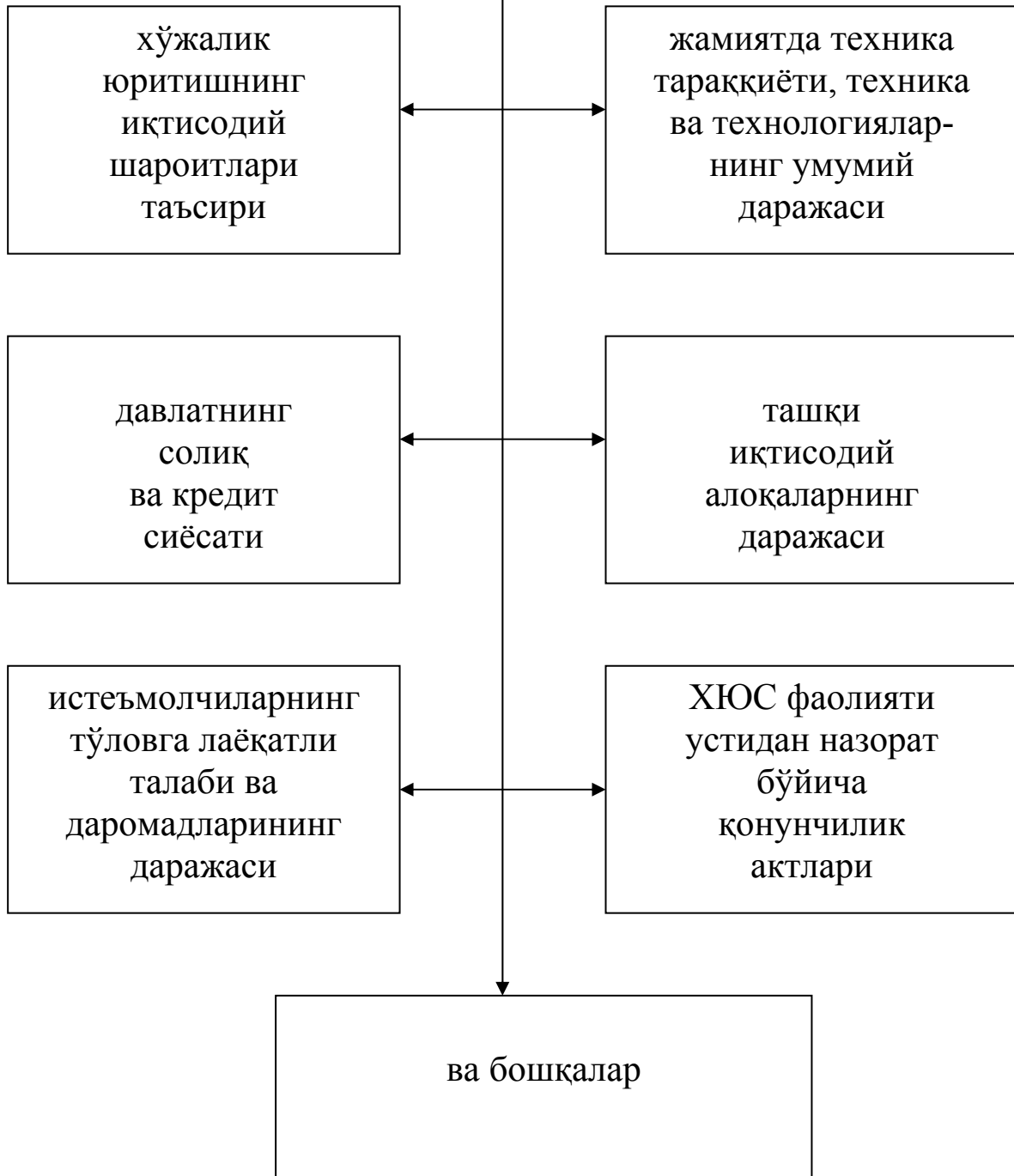
**ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига таъсир қилувчи
омилларнинг маълум бир белгиларга кўра
классификацияланиши**

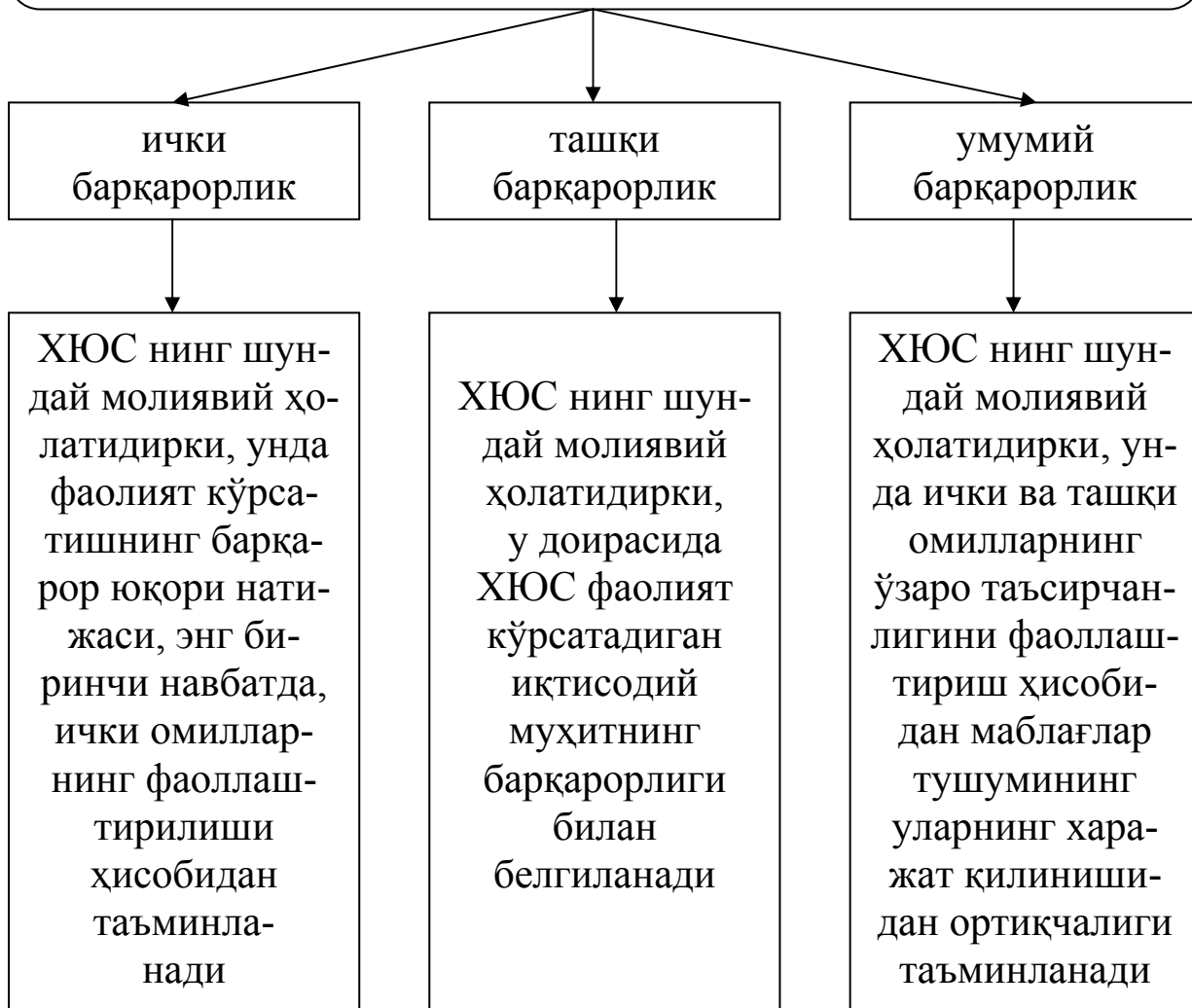
ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига ўз таъсирини кўрсатувчи асосий ички омиллар

**Молиявий барқарорликка таъсир этувчи
ташқи омиллар**

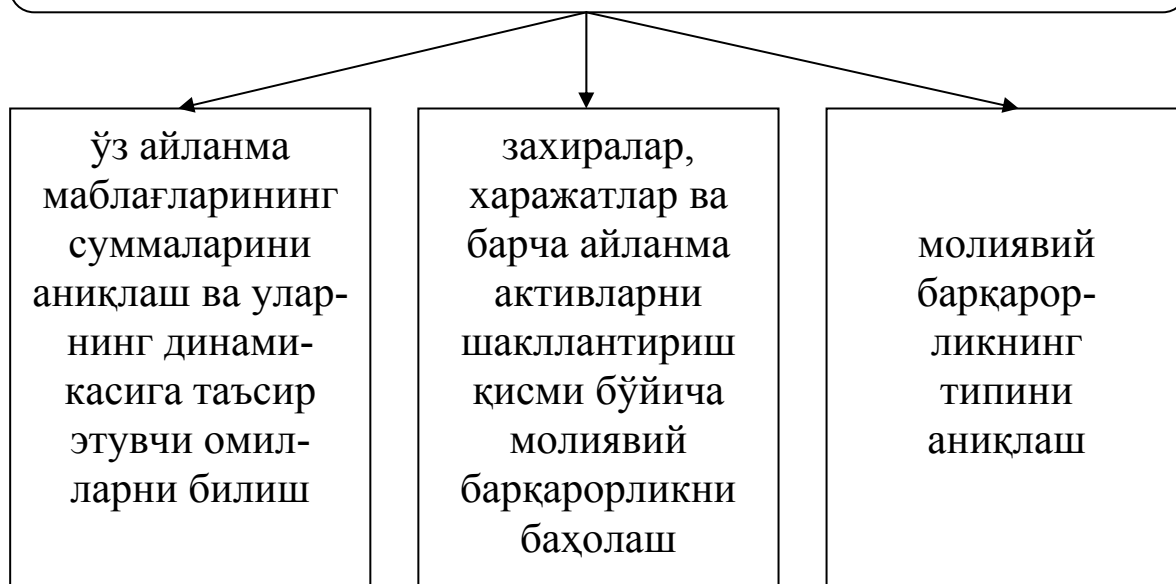

ХЮС нинг молиявий барқарорлигига таъсир кўрсатувчи омилларга боғлиқ равишда молиявий барқарорлик қуйидагиларга бўлиниши мумкин

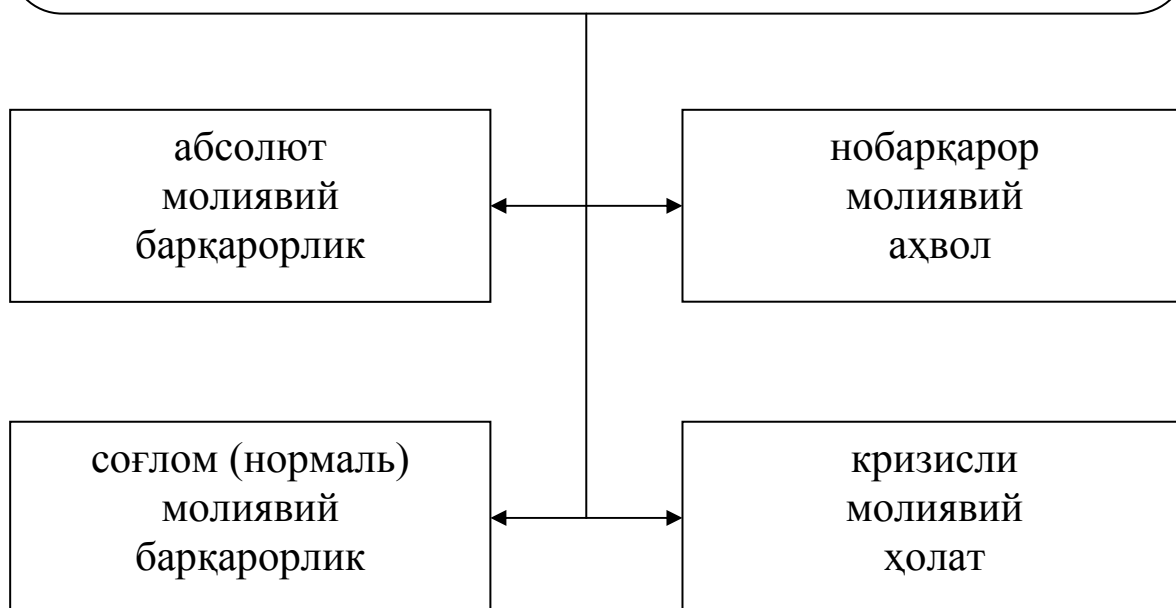

ХЮС лар молиявий ҳолатининг барқарорлиги молиялаштиришда эҳтиёжларни қондиришнинг манбалари сифатида ўз ва қарзий маблағларнинг нисбати асосида ҳисобланадиган нисбий ва абсолют кўрсаткичлар тизими билан баҳоланади. Етарли бўлмаган молиявий барқарорлик ХЮС ни тўловга ноқобилликка ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун унда маблағларнинг мавжуд бўлмаслигига олиб келиши мумкин. Аксинча, ортиқча молиявий барқарорлик эса тараққиётга тўсқинлик қилишга, ортиқча захиралар туфайли харажатларнинг оғирлашувига сабаб бўлади.

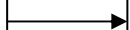
**Молиявий барқарорликни таҳлил қилишнинг
вазифалари қуйидагилардан иборат**

Ўз айланма маблағлари, захиралар ва харажатларни шакллантиришнинг бошқа манбалари кўрсаткичларининг нисбатига ва захираларнинг ўлчамига боғлиқ равишда ХЮС лар молиявий барқарорлигининг қуйидаги типларини ажратиш кўрсатиш мумкин

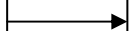

**Абсолют
молиявий
барқарорлик**

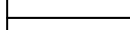
...нинг асосий шарти нотўловлар ва улар келиб чиқиш сабабларининг мавжуд эмаслигидир

**Соғлом
(нормаль)
молиявий
барқарорлик**

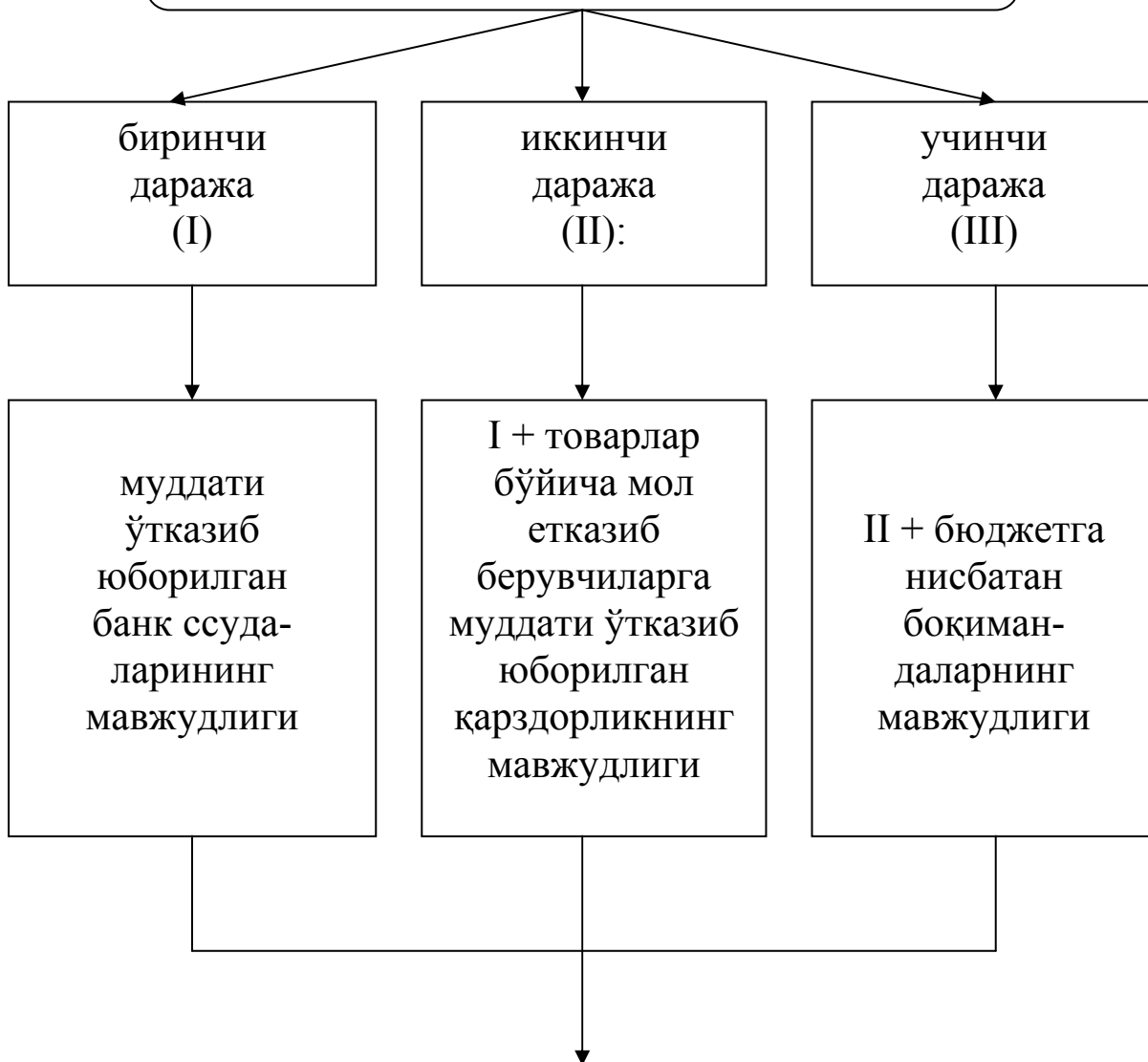
ички ва ташқи молиявий интизомнинг бузилмаслигини тақозо этади

**Нобарқарор
молиявий
аҳвол**

молиявий интизомнинг бузилиши (меҳнат ҳақини тўлашдаги кечикишлар, вақтинча бўш турган ўз маблағлари, резерв фондлари ва бошқа фондлардан фойдаланиш), ҳисобкитоб счётига пул маблағларининг узилишлар билан тушиши, рентабелликнинг нобарқарорлиги, молиявий режанинг, жумладан, фойда бўйича режанинг бажарилмаслиги ва ҳ.к.лар билан характерланади

Кризисли молиявий ҳолат қуйидаги бир неча даражаларга эга

Кризисли молиявий ҳолатда захиралар ва харажатлар уларни шакллантириш манбалари билан таъминланмайди ва бу нарса ХЮС ва банкротлик оstonасидаги чуқур кризис тўғрисида хулоса чиқаришга асос бўлади. Бундай вазиятда пул маблағлари, қисқа муддатли қимматли қоғозлар ва дебиторлик қарзлари унинг кредиторлик қарзларини ва муддати ўтказилган ссудаларни қопламайди.

ХЮСнинг молиявий ҳолати

комплекс тушунча бўлиб, унинг хўжалик ва тижорий фаолияти жараёнида вужудга келадиган молиявий муносабатлар барча элементларининг ўзаро таъсирчанлигини акс эттиради

маблағларни жойлаштириш ва улардан фойдаланиш ҳамда уларни шакллантириш манбалари билан характерланади

молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш жараёнларини акс эттирувчи кўрсаткичлар мажмуи билан ҳам характерланади

аниқлаш учун қуйидагиларни ўз ичига олувчи молиявий таҳлил ўтказилади

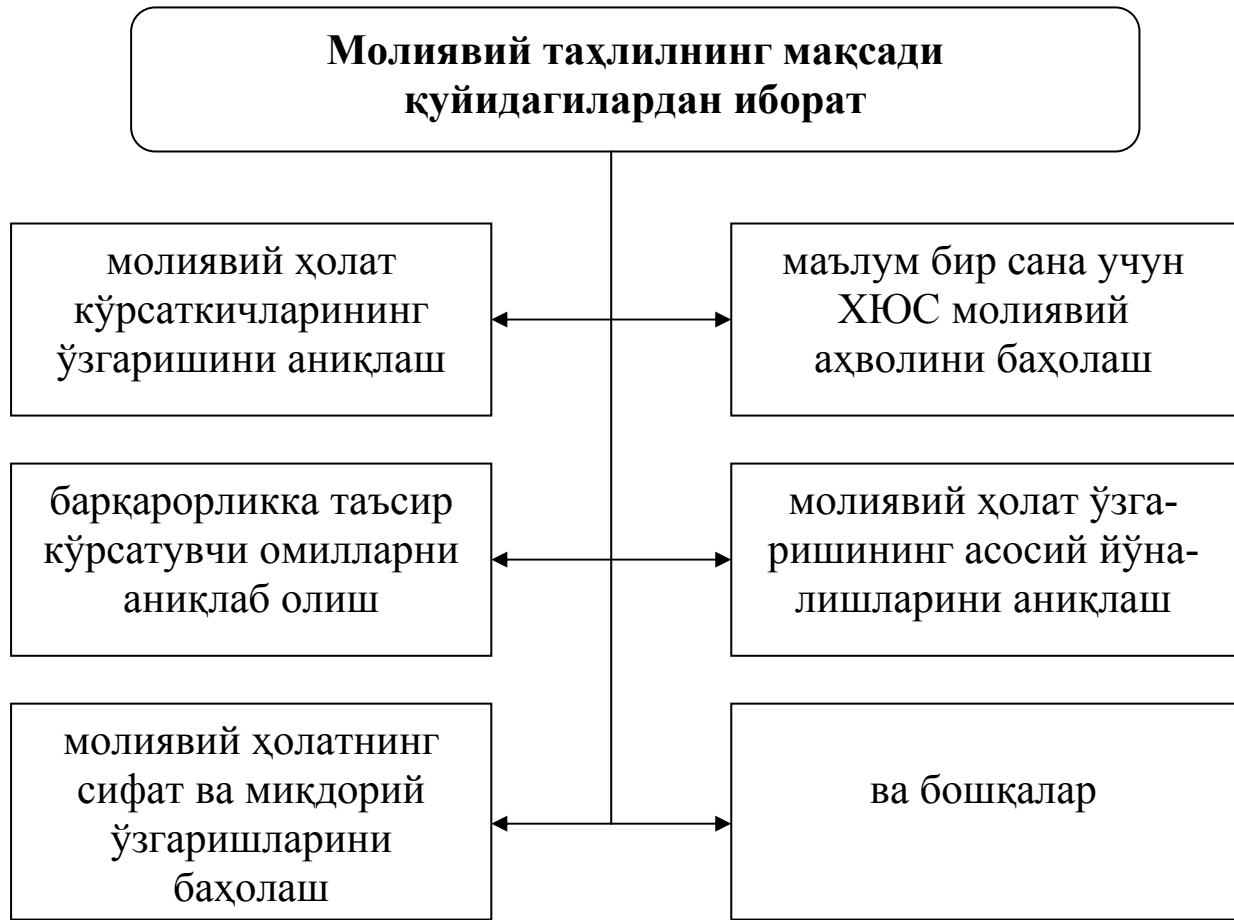
молиявий ҳолатнинг экспресс-таҳлили (активлар ва пасивлар таркибий тузилмасининг, мол-мулк, захиралар ва харажатлар ҳолатининг таҳлили)

молиявий барқарорлик таҳлили

ХЮС баланси ликвидлигининг таҳлили

фаолиятнинг молиявий натижалари таҳлили;

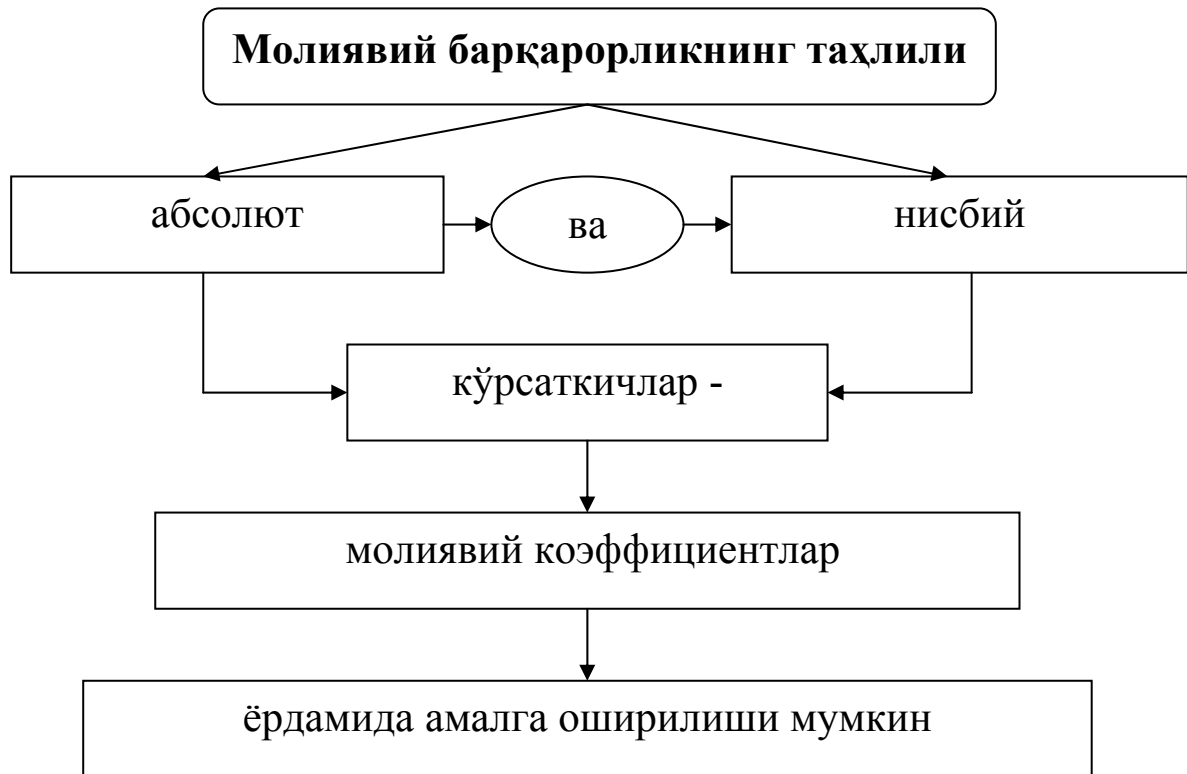
рентабеллик ва ишбилармонлик фаоллиги таҳлили.

**ХЮС нинг соғлом (нормаль) молиявий
барқарорлиги хусусида қуйидаги
параметрларни биргаликда олиб қараб
гапириш мумкин**

15.2. Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари ва уларни ошириш йўллари

Энг умумий кўринишда ХЮС нинг молиявий барқарорлигини қуйидаги кўрсаткичлар характерлайди

Автономлик коэффиценти

ХЮС нинг барча мулкига жойлаштирилган ўз маблағларининг барча маблағларнинг умумий суммасидаги хиссаси (салмоғи)ни кўрсатади

ХЮСнинг молиявий аҳволи автономлик коэффиценти-нинг даражаси 0,5 дан кичик бўлмаган ҳолда барқарор деб ҳисобланади. Бу ХЮС нинг ярим мулки унинг ўз маблағлари ҳисобидан шаклланганлигини аниқлатади

Автономлик коэффицентининг ўсиши молиявий барқарорликнинг ошганлигидан далолат беради

Қарз капиталининг концентрациялашуви коэффиценти

қарзнинг капитал умумий суммасидаги салмоғини аниқлаб беради

Қарзнинг салмоғи қанча катта бўлса, ХЮС нинг молиялаштириш ташқи манбаларига боғлиқлиги, бундан келиб чиқувчи оқибатлар билан биргаликда, шунча юқори бўлади

Қарз ва ўз маблағларининг нисбати коэффиценти

ХЮС мажбуриятларининг ўз маблағларига нисбати билан аниқланади

Қарз ва ўз маблағларининг нисбати коэффиценти ўз маблағлари активларига жойлаштирилган ҳар бир сўмга ХЮС томонидан қанча қарз маблағлари жалб қилинганлигини кўрсатади

Ҳисобот даври давомида бу коэффицент даражасининг ортиши ХЮС жалб қилинаётган қарз маблағларига боғлиқлигининг кучайганлигидан ва молиявий барқарорлигининг пасайганлигидан дарак беради

унинг даражаси бирга тенг ёки ундан кичик бўлиши керак

ХЮС молиявий барқарорлигини характерловчи нисбий кўрсаткичлар

захиралар ва харажатларнинг ўз капитали билан таъминланганлик коэффиценти

молиявий мустақиллик коэффиценти

ўз капиталининг манёврлилик коэффиценти

Захиралар ва харажатларнинг ўз капитали билан таъминланганлик коэффиценти

ўз айланма маблағлари суммасининг моддий захиралар ва харажатлар қийматига нисбати билан аниқланади

Бу коэффицентнинг даражаси моддий захиралар ва харажатларнинг ўз манбалари билан қандай қопланганлигини ва қарз маблағларини жалб қилишга муҳтож эмаслигини кўрсатади

Унинг йўл қўйилиши мумкин бўлган минимал даражаси 0,6-0,8 га тенг

Молиявий мустақиллик коэффиценти

ўз айланма маблағларининг жорий айланма активлар суммасига нисбати билан аниқланади

ХЮС га тегишли бўлган айланма маблағларнинг қанча қисми ўз капитали ҳисобидан шакллантирилганлигини кўрсатади

Агар унинг даражаси 1 га тенг ёки ундан катта бўлса, у ҳолда бу абсолют молиявий барқарорликни англатади

Коэффицентнинг даражаси 1 дан қанча паст бўлса, ХЮС молиявий ҳолати шунча нобарқарордир

Бу коэффицентнинг критик даражаси 0,1 га тенг

Ўз капиталининг манёврлик коэффиценти

→ ХЮС ўз айланма маблағларининг ўз капитали суммасига нисбати орқали ифодаланади

→ Бу коэффицент ўз капиталининг қанча қисми жорий фаолиятни молиялаштиришда фойдаланилаётганлиги ва қанча қисми капиталлаштирилганлигини кўрсатади

Унинг 0,5 га тенг бўлган даражаси оптимал ҳисобланади

ХЮС молиявий барқарорлигини оширишнинг омиллари

→ асосий ва айланма маблағларнинг мазмунини оптималлаштириш: инновацион технологиялар сотиб олишни кўпайтириш, тугалланмаган ишлаб чиқаришни қисқартириш, маҳсулот таннархини пасайтириш

→ ХЮС пул-ҳисоб-китоб ўзаро алоқаларининг самарадорлигини ошириш

→ оқилона баҳо сиёсати ва фойдани тақсимлашни оптималлаштириш

муваффақиятли молиявий стратегияни амалга оширишни, ХЮСнинг соғлом (нормал) ишини таъминловчи молиявий ресурсларни шакллантиришнинг мумкин бўлган вариантларини асослаш

16-БОБ. ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ

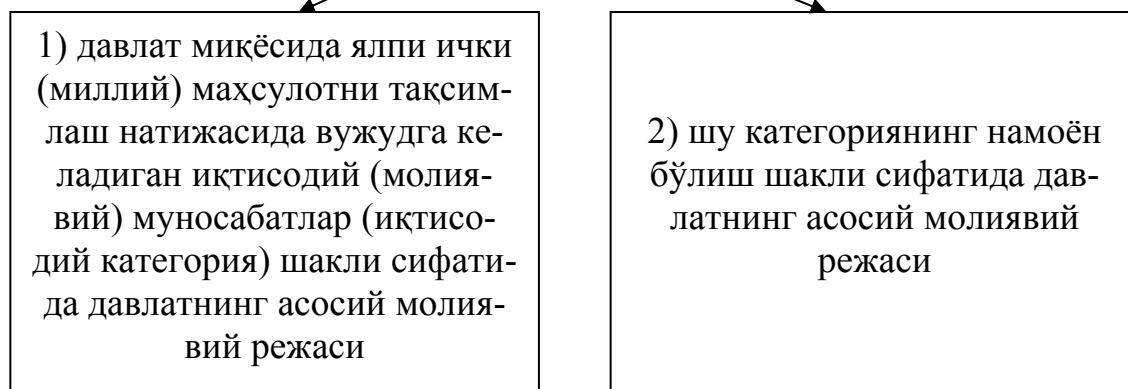
16.1. Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти

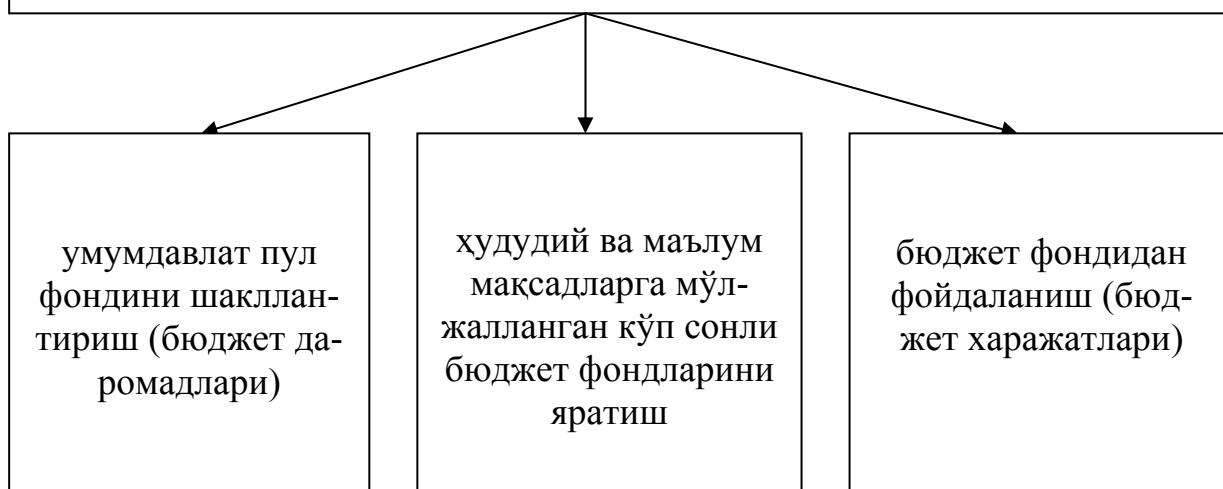
**Давлат бюджетида, молия тизимининг бошқа бўлинмаларидан
фарқли ўлароқ, икки тушунчанинг терминологик қўшилиши
мавжуд**

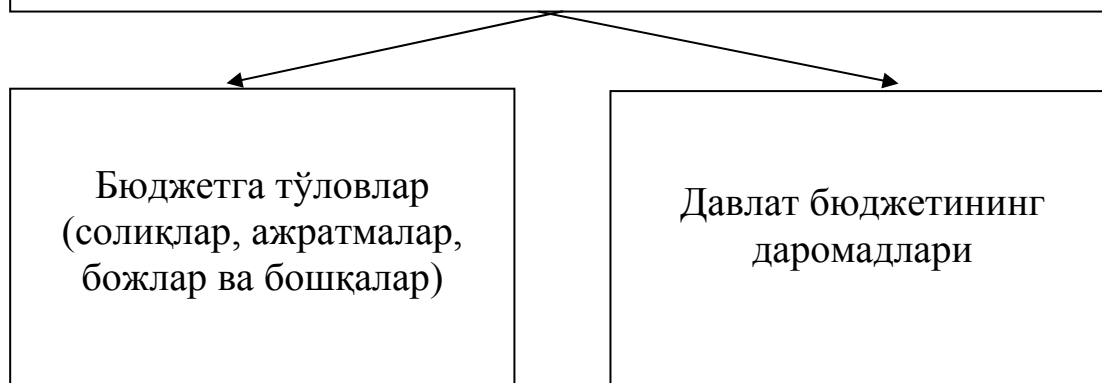
**Демак, давлат бюджети дейилганда, энг аввало, икки
тушунчанинг қўшилишини тушунмоқ керак**

Ялпи ички (миллий) маҳсулотни давлат бюджети орқали тақсимлаш, бир вақтнинг ўзида, ўзаро боғланган ва маълум даражада нисбатан мустақил бўлган уч босқичга ҳам эгадир

Бюджет фондини шакллантиришда икки хил тушунчадан фойдаланилади

Давлат бюджетининг иқтисодий мазмуни деганда умумдавлат пул фондини шакллантириш, маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва субъектларни бюджетдан молиялаштириш натижасида вужудга келадиган, ўзаро боғланган тақсимлаш муносабатларининг бутун комплекси тушунилади.

Мамлакатнинг асосий молиявий режаси кўринишида қонуний расмийлаштирилган, давлат пул фондларини яратиш (шакллантириш) ва улардан фойдаланиш борасидаги иқтисодий (молиявий) муносабатлар мажмуида давлат бюджети дейилади

Давлат бюджети молиянинг таркибий қисми сифатида, унинг бошқа бўлинмалари сингари, икки хил функцияни бажаради

тақсимлаш

назорат

Давлат бюджети тақсимлаш функциясининг хусусиятлари

Бюджет тақсимлаш механизми орқали МД қисмларининг кўп марта тақсимланиши

Операцияларнинг кўламлилиги, пул оқимларининг кўп каналлилиги, ташкил этиладиган мақсадли фондларнинг хилма-хиллиги

Тақсимлашнинг асосий объекти сифатида соф даромаднинг майдонга чиқиши

Давлат бюджети назорат функциясининг хусусиятлари

Тўлиқ қамраб олиш, универсал характердалик

Назоратни марказлаштирилган ҳолда юқоридан қуйигача олиб бориш

Императивлилик, қаттиқ мажбурийлик

Бюджетнинг назорат функцияси, одатда, қуйидаги мақсадларни кўзда тутлади:

Давлат бюджетининг даромадларини ошириш учун пул маблағларини жалб қилиш

Маблағларни сарфлашда уларнинг қонунийлигини таъминлаш

Молиявий (бюджет) механизми (и) орқали ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш

Давлат бюджетининг икки функциясидан фойдаланиш натижасида бюджет механизми вужудга келади

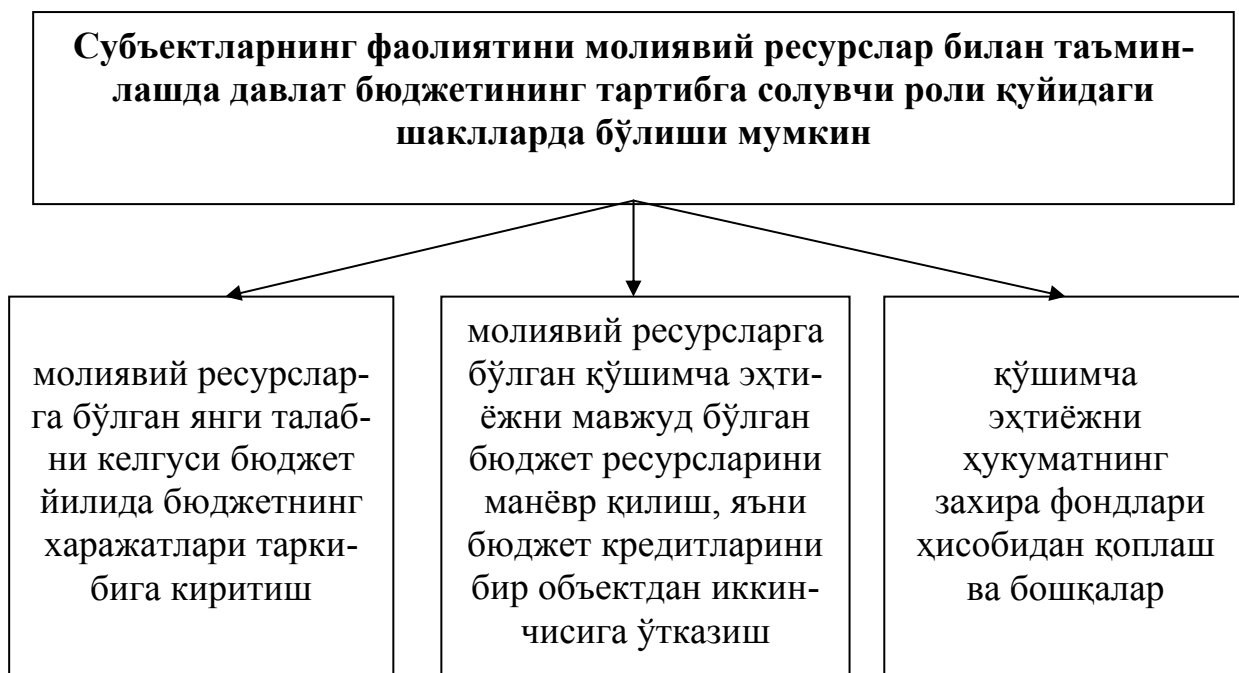
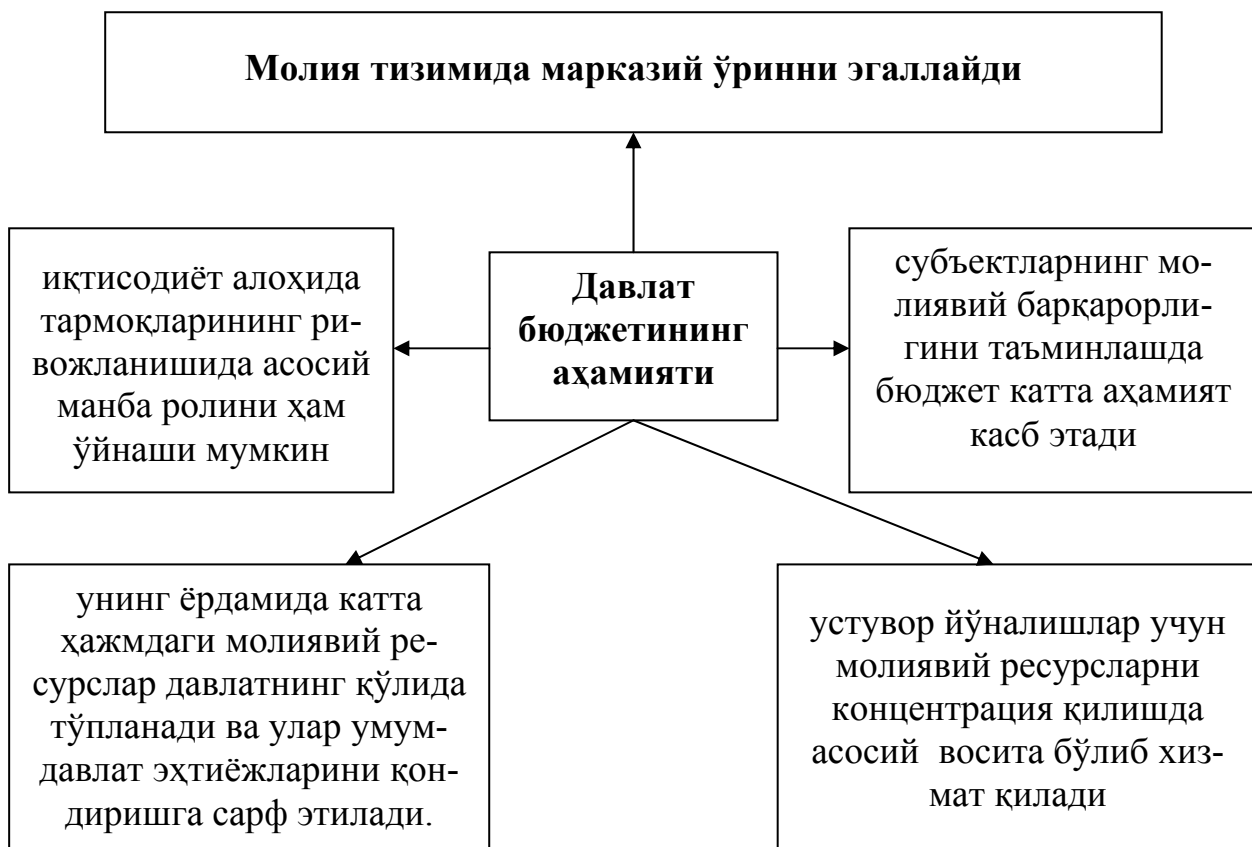
Бюджет механизми дейилганда, одатда, фақат молиявий ресурсларни давлатнинг қўлида аккумуляция қилиш ва уларни бюджет каналлари бўйича тақсимлашнинг амалдаги тизими назарда тутилмасдан, балки такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига бу жараённинг фаол таъсири ҳам тушунилади

Бюджет механизмининг деталлари

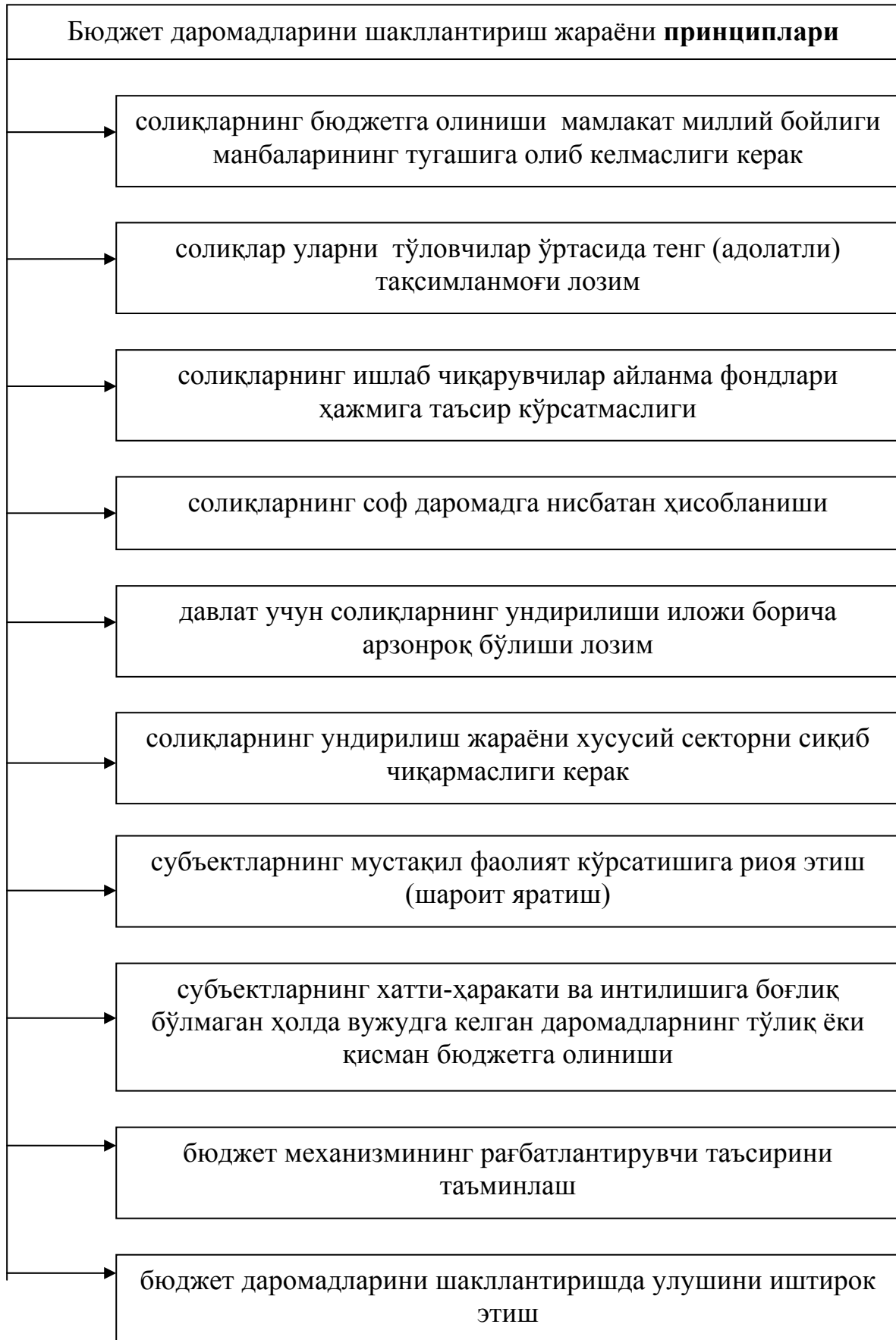
солиқлар ва бюджетга тўловлар

бюджетдан молиялаштиришнинг турли шакллари

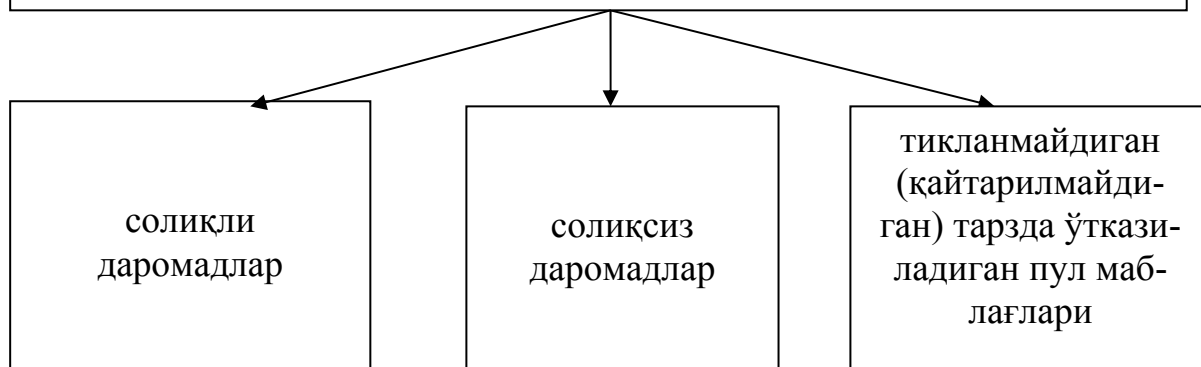
маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва бошқалар

16.2. Давлат бюджети даромадлари

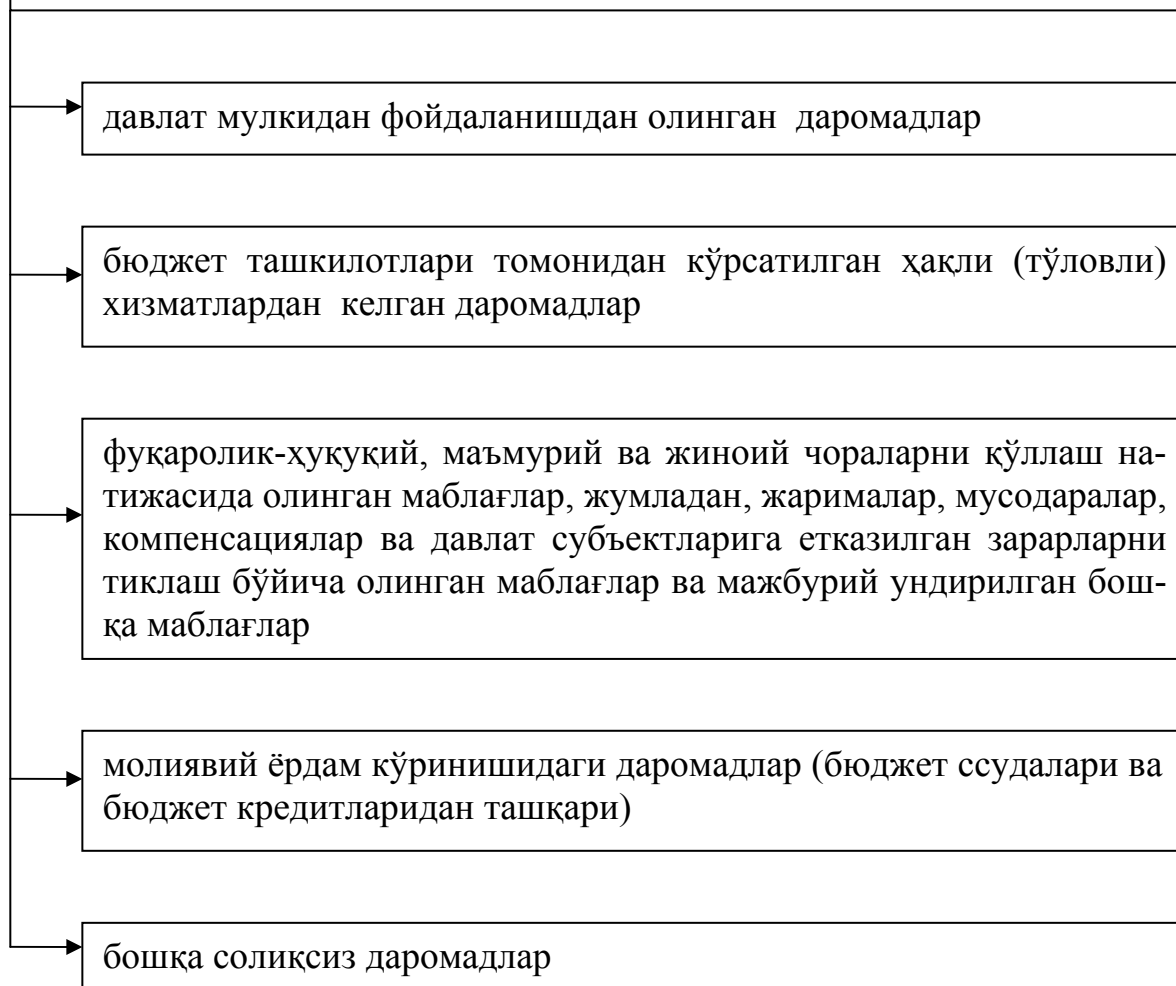

Давлат бюджетининг даромадлари ўз манбаларига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади

Бюджетнинг **солиқли даромадлари** таркиби мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ умумдавлат солиқлари ва йиғимлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божхона бождари, бож йиғимлари ва бошқа бож тўловлари, давлат божи, пеня ва жарималардан иборат

Давлат бюджетининг солиқсиз даромадлари

Тушумларнинг қуйидаги кўринишлари бюджет даромадларининг таркибига олинishi мумкин:

→ давлат мулкни вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинadиган маблағлар

→ кредит муассасаларининг ҳисобварақларида бюджет маблағларининг қолдиғи бўйича фоизлар кўринишида олинadиган маблағлар

→ давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинadиган маблағлар

→ қайтариш ва ҳақ олиш асосида бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ

→ давлатга қисман тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг ҳиссасига ёки акциялар бўйича дивидендларга тўғри келadиган фойда кўринишидаги даромадлар

→ давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг)

→ давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинadиган, қонунчиликда кўзда тутилган бошқа даромадлар

Ҳозир амалиётда давлат бюджетининг даромадлари қуйидаги тартибда классификация қилинапти

Тўғри (бевосита) солиқлар (юридик шахсларнинг фойдасидан олинадиган солиқ; савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар; ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар; жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган солиқ ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган қатъий солиқ)

Эгри (билвосита) солиқлар (қўшилган қиймат солиғи; акцизлар; божхона бождари; жисмоний шахслардан олинадиган ягона бож тўлови; транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмоли учун жисмоний шахслардан олинадиган солиқ)

Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи (мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойликларидан ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқлар)

Устама фойдадан олинадиган солиқ

Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ

Бошқа даромадлар

Бюджет даромадларини ундириш методлари

Солиқли

Солиқсиз

Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган Давлат бюджети даромадлари тизимининг самарадорлиги **маблағларнинг бюджетга тушумини ташкил этишга** бевосита боғлиқ. Бу нарса ўз ичига қуйидагиларни олади:

бюджетга тегишли бўлган даромадларни (солиқлар, тўловлар, божлар, ажратмалар ва бошқаларни) ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш

маблағлар тушумининг ҳажми ва муддатларини аниқлаш тартиби

даромадларни (тўловларни) бюджетга ўтказиш тартиби

даромадларни бюджетга тўловчиларни ҳисобга олиш

даромадларни бюджетга тўловчиларнинг жавобгарлиги

бюджетга даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ ўтказилишини таъминлашга йўналтирилган чоратадбирлар тизими

бюджетга даромадларни ундиришда солиқ органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

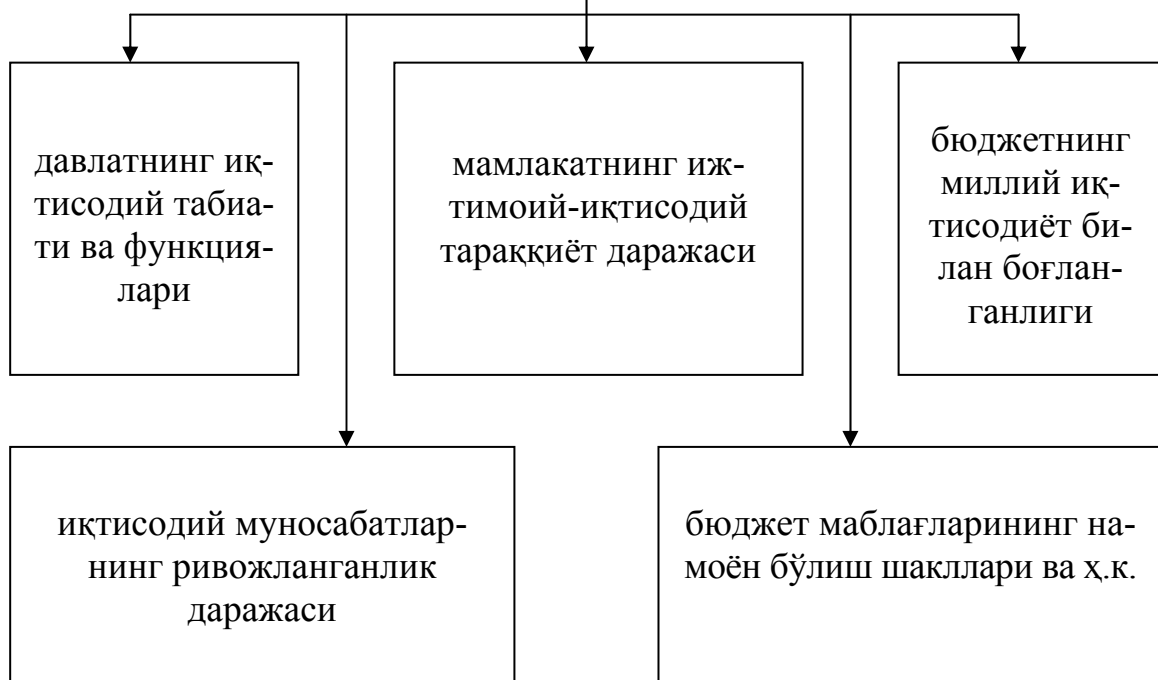
Юқоридагиларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда даромадларни давлат ва бюджетга тўловчилар ўртасидаги манфаатларнинг оқилоналигини таъминлашга эътибор бермоқ лозим

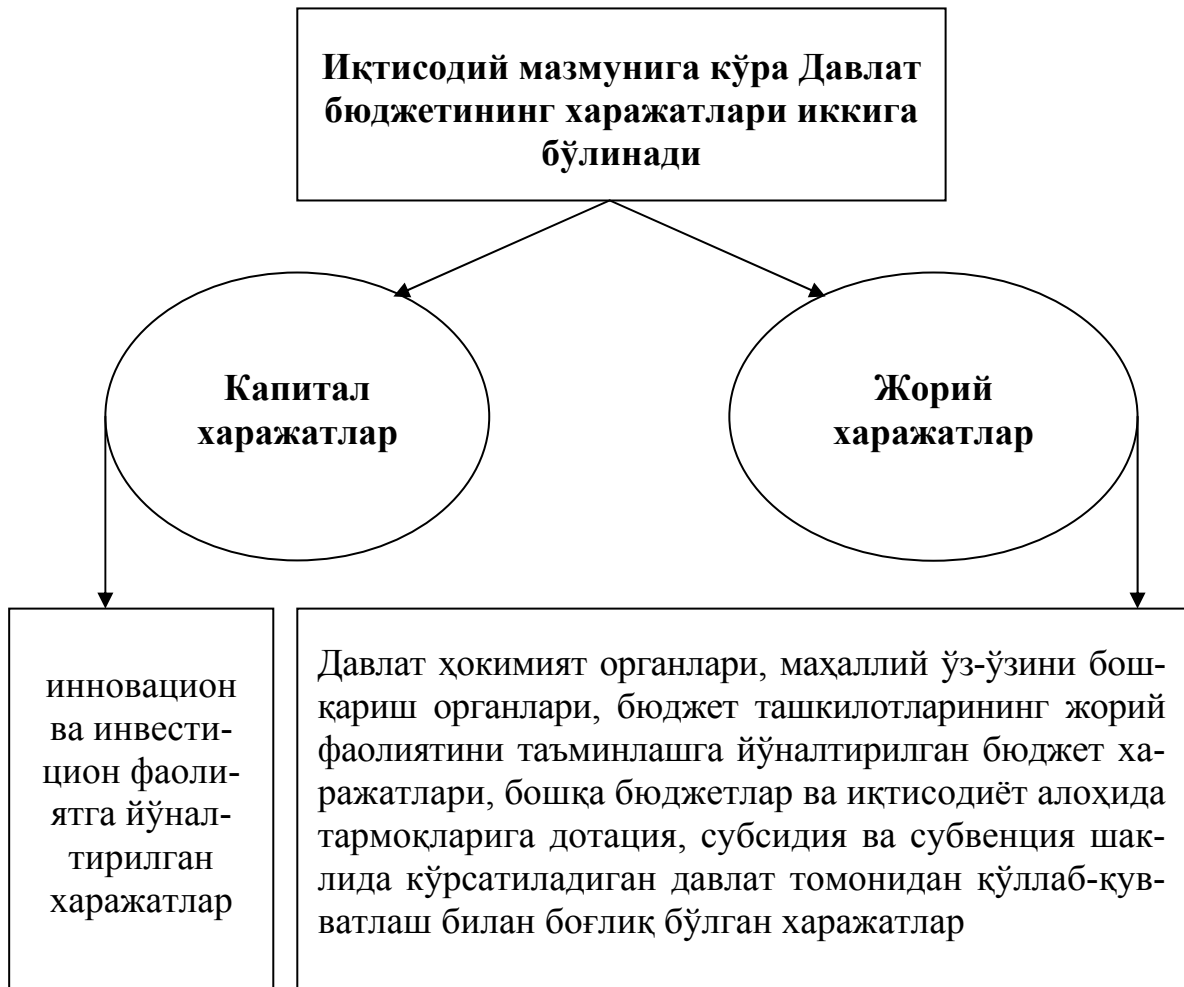
16.3. Давлат бюджети харажатлари

Давлат бюджетининг харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларга йўналтирилаётган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат

Бюджет харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги қуйидаги омилларнинг мавжудлиги билан белгиланади:

Бюджет капитал харажатларининг (инновацион ва инвестицион фаолиятга йўналтирилган) таркиби

тасдиқланган инвестицион дастурга мувофиқ ҳаракатдаги ёки янгидан ташкил этилаётган юридик шахсларга инвестициялар учун мўлжалланган харажатлар

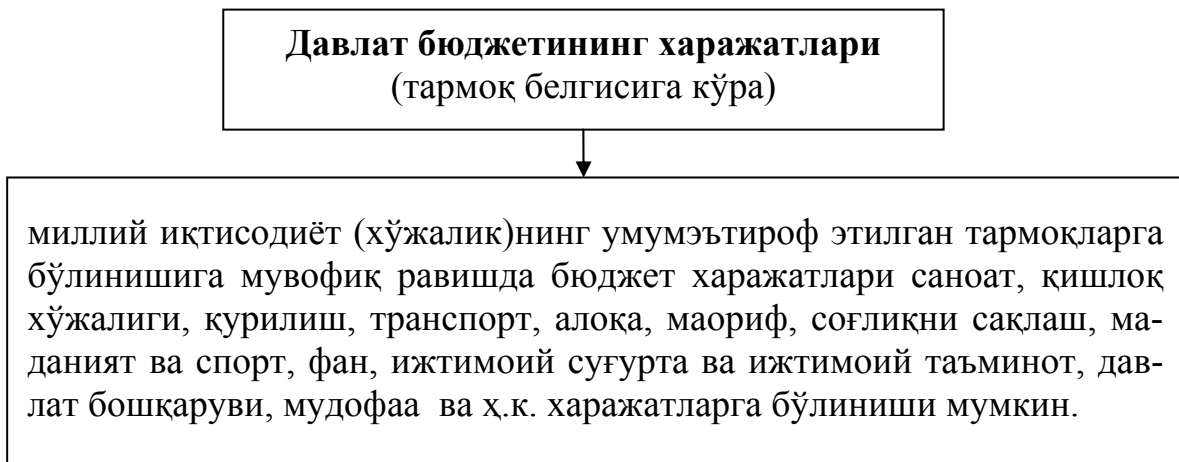
юридик шахсларга инвестицион мақсадлар учун бюджет кредитлари сифатида бериладиган маблағлар

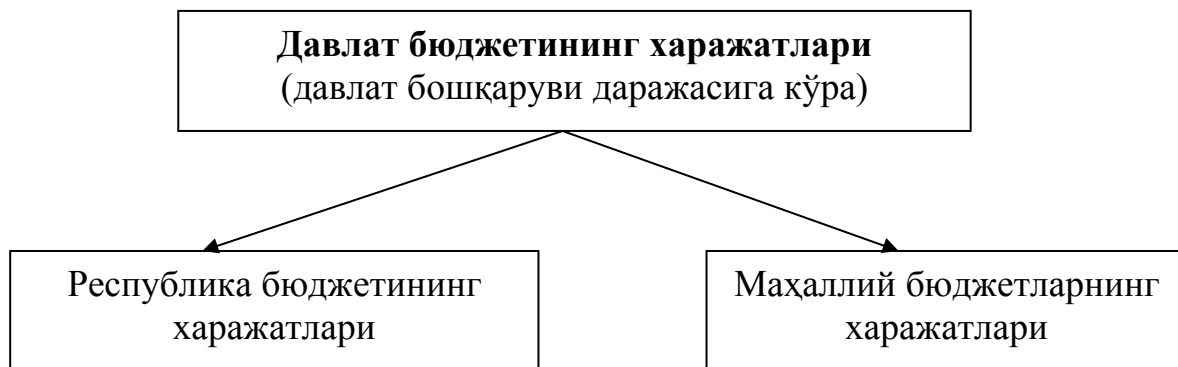
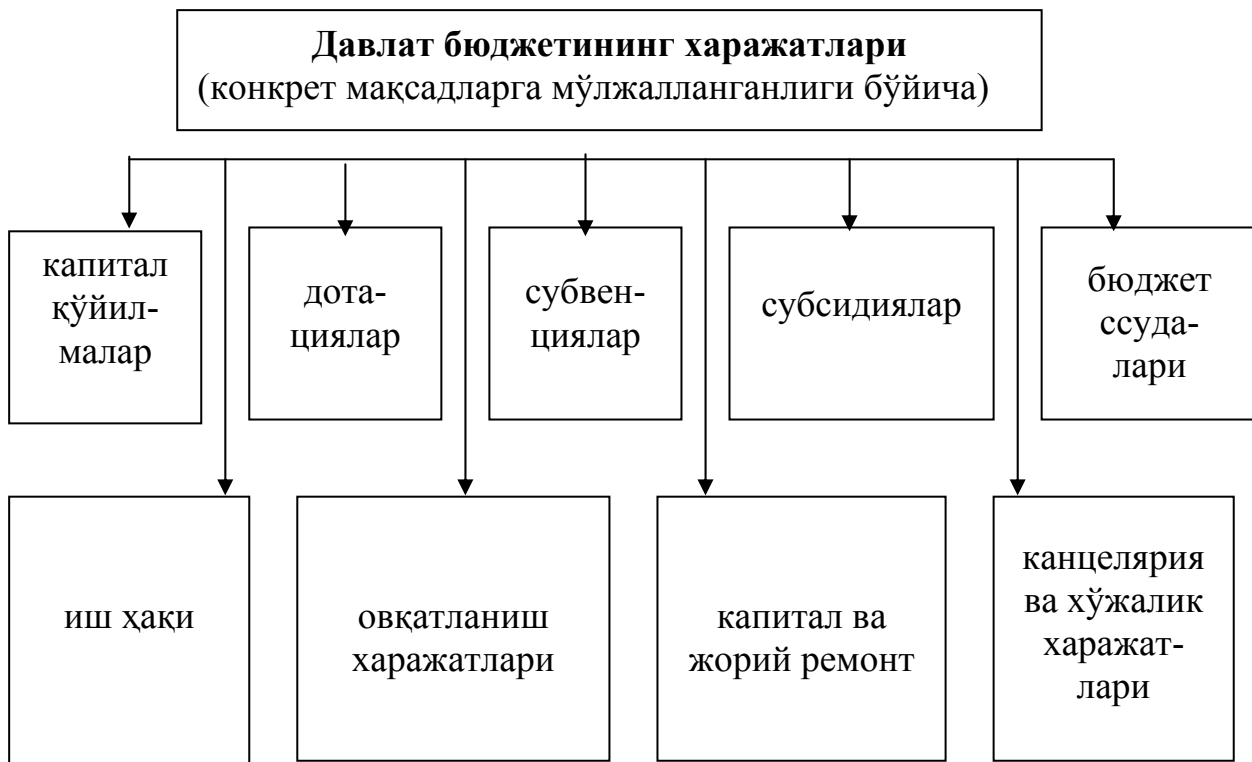
кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган капитал таъмирлашни амалга ошириш харажатлари ва шу билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар

амалга оширилиши давлат мулкига тегишли бўлган мулкни ошириш ёки уни янгидан яратишга олиб келадиган харажатлар

Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий туркумлинишига мувофиқ бюджетнинг капитал харажатлари таркибига киритиладиган бошқа харажатлар

**Давлат бюджетининг капитал харажатлари таркибида
Тараққиёт бюджети шакллантирилиши мумкин**

Республика бюджетидан молиялаштириладиган харажатлар

Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Сенати, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси, Марказий сайлов комиссияси, ижроия ҳокимиятнинг республика ва ҳудудий органлари фаолиятини таъминлаш билан боғлиқ бўлган ва умумдавлат бошқаруви характеридаги бошқа харажатлар

республика суд, прокуратура, ҳуқуқ-тартибот органлари тизimini сақлаш харажатлари

умумдавлат манфаатлари учун халқаро фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган харажатлар

миллий муҳофаа ва давлатнинг хавфсизлигини таъминлаш харажатлари

фундаментал тадқиқотлар ва илмий-техника тараққиётини молиялаштириш харажатлари

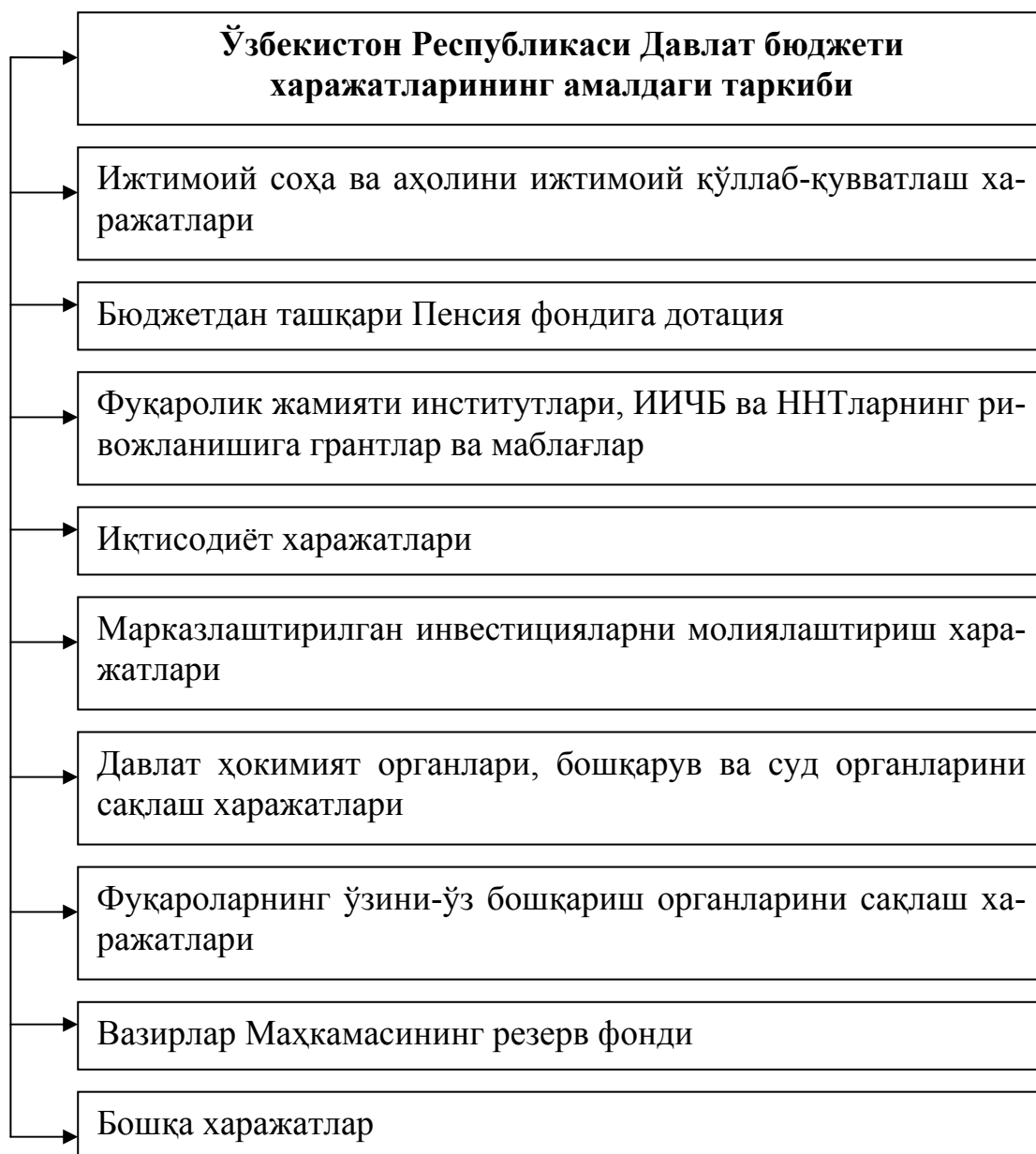
республика ёки давлат ҳокимияти органлари тасарруфида бўлган муассасаларни сақлаш харажатлари

иқтисодиётнинг базавий тармоқларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш харажатлари

давлат қарзига хизмат қилиш ва уни қайтариш харажатлари

ҳукумат инвестицион дастурларини молиялаштириш харажатлари

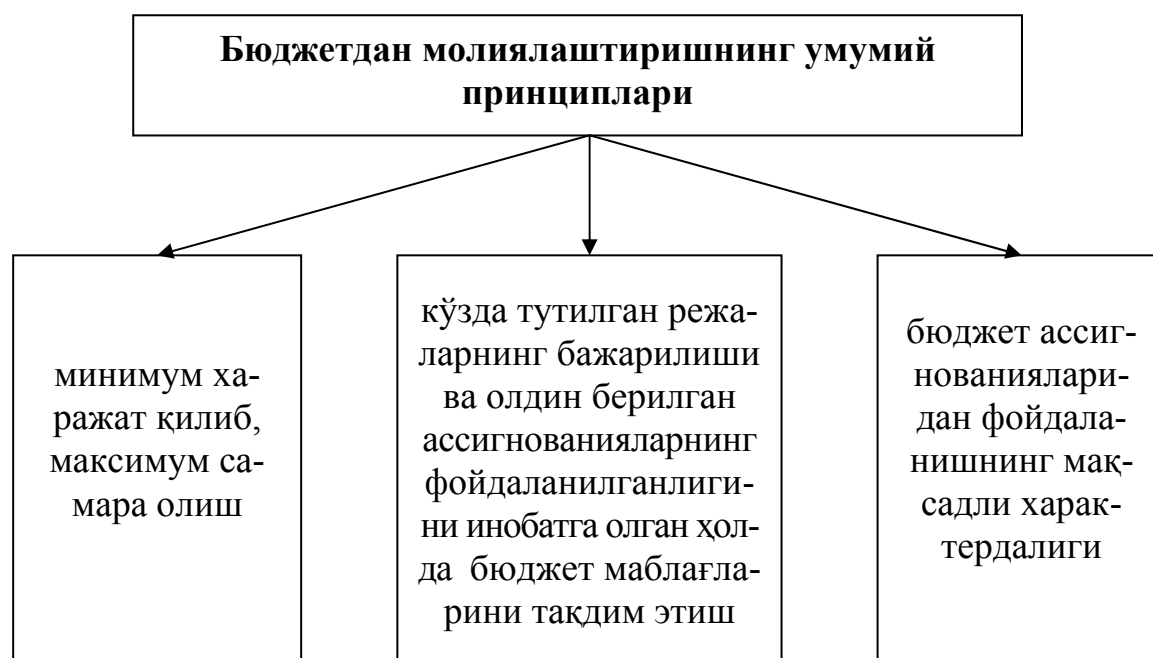
Республика аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар

Давлат бюджетининг харажатларидан фойдаланиш бюджетдан молиялаштириш орқали амалга оширилади

Бюджетдан молиялаштириш дейилганда режада кўзда тутилган тадбирларни амалга ошириш учун субъектларга бюджетдан маблағларни тақдим этиш тизими тушунилади

16.4. Бюджет дефицити ва уни молиялаштириш

Бюджет дефицитининг вужудга келишидаги энг умумий сабаблар

иқтисодиётни ривожлантириш учун йирик давлат капитал қўйилмаларини амалга оширишнинг зарурлиги

фавқулодда ҳодисаларнинг мавжудлиги

иқтисодиётдаги кризисли ҳолатлар, унинг емирилиши; молия-кредит алоқаларининг етарли даражада самарали эмаслиги; ҳукуматнинг мамлакатдаги молиявий ҳолат устидан етарли даражада назорат қилолмаслиги

ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг нисбатан паст даражадалиги; ташқи иқтисодий алоқаларнинг нисбатан камлиги натижаллиги

бюджет харажатларининг таркибий тузилиши (структураси) оқилона эмаслиги; мамлакат миқёсида мавжуд бўлмаган маблағлар ҳисобидан яшашга интилиш; йирик давлат инвестицияларини амалга ошириш амалиётининг мавжудлиги;

ҳарбий харажатлар даражасининг нисбатан катталиги

ички реал имкониятни етарли даражада инобатга олмаган ҳолда бошқа мамлакатларга ёрдам берилиши

давлатга иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани ривожлантиришни рағбатлантирувчи сифатида фойдаланиш имконини бермайдиган ва етарли даражада самарали бўлмаган бюджет механизмининг мавжудлиги

ва бошқалар

Бюджет дефицити муаммосига нисбатан стратегик ёндашувлар (стратегиялар)

бюджет дефицитининг мавжудлигини математик йўл билан ҳал қилишга ҳаракат қилмаслик керак. Чунки, бу ҳолда, иқтисодиётни “даволаш” ўрнига унинг касаллиги кучаяди

бюджетнинг баланслилиги, даромадларнинг харажатлардан кўплиги соғлом ва узлуксиз ривожланаётган иқтисодиётдан далолат бермайди. Бюджет дефицити бўлиши мумкин

бюджет дефицитининг миқдори (даражаси), одатда, мамлакат ялпи миллий маҳсулотининг 2-3%дан ошмаслиги лозим. Ана шу чегарадан ошилса, уни тезроқ қисқартириш (ёки шу даражага келтириш) чораларини кўриш керак

бюджет дефицитини қоплаш учун, энг аввало, давлат кредитининг турли шаклларида фойдаланмоқ лозим. Шунингдек, давлат қимматбаҳо қоғозларини молиявий бозорда жойлаштириш мақсадга мувофиқдир. Аксинча, миллий пул бирлиги белгиларини зарб этувчи ускунани (станокни) ишга солмаслик керак

бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш учун, биринчи навбатда, иқтисодиётнинг ўзини “даволамоқ” лозим. Акс ҳолда, ана шу мақсадга эришиш учун кўзда тутилган ҳар қандай тадбир, албатта, муваффақиятсизликка учрайди

Бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга бархам бериш борасидаги амалга оширилиши лозим бўлган чоратadbирларнинг энг асосий йўналишлари

бюджет харажатларининг (маблағларининг) инвестицион йўналишини ўзгартириш, уларни энг кўп самара берадиган йўналишларга йўналтириш

хўжалик юритишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи молиявий имтиёз ва жазолардан кенг фойдаланиш

давлатдан молиялаштириш ва давлат иқтисодиёти соҳасини қисқартириш, хорижий давлатларга ёрдам кўрсатишни кескин камайтириш

ҳарбий харажатларни қисқартириш

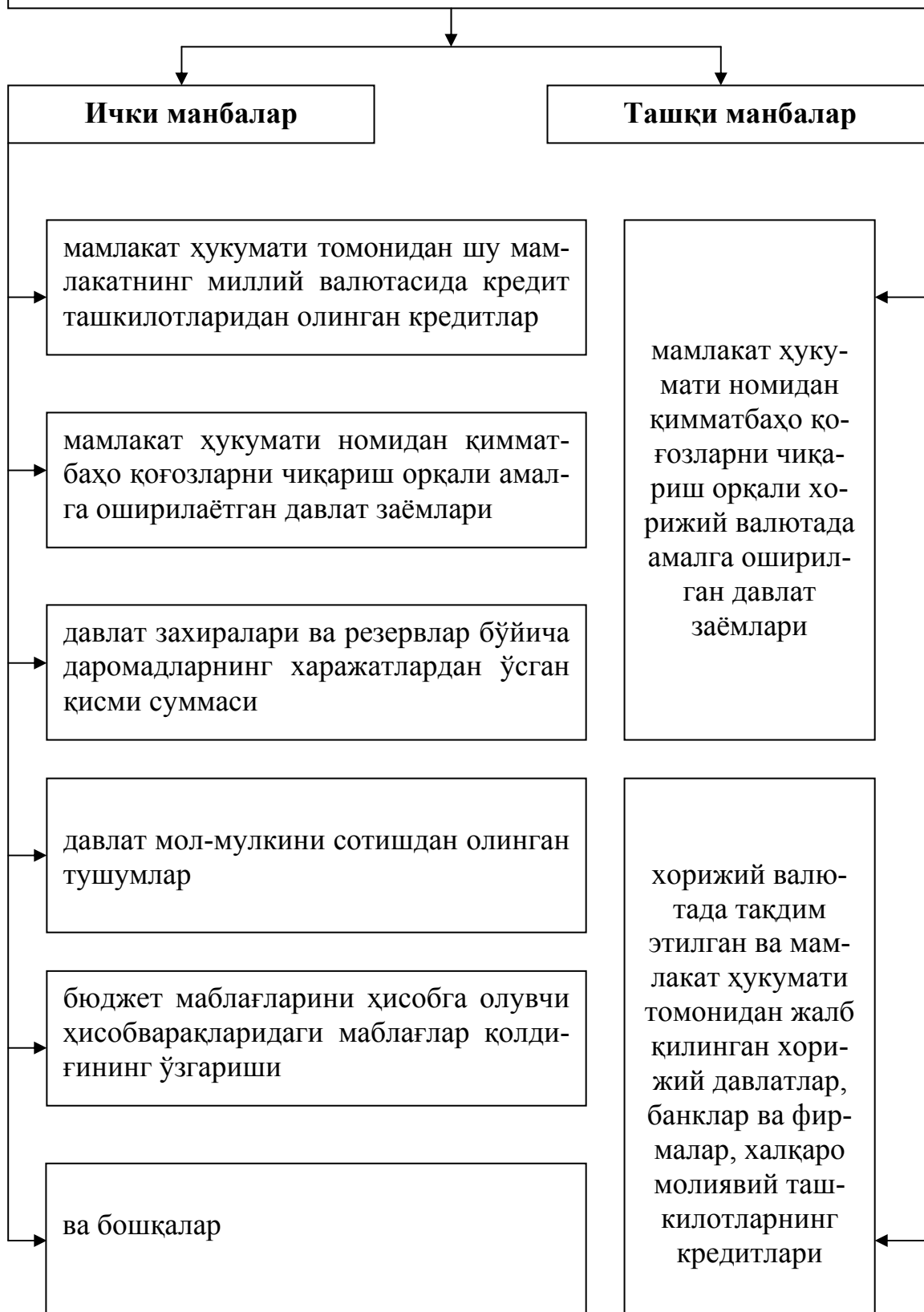
энг муҳим ижтимоий дастурларнигина молиялаштиришни сақлаб қолиб, йирик бюджет харажатларини талаб этувчи дастурларни қабул қилишни тўхтатиб туриш

Марказий банк қарзларни давлат қимматбаҳо қоғозлари шаклида расмийлаштирмасдан туриб ҳукумат органларига кредит беришини тақиқлаб қўйиш

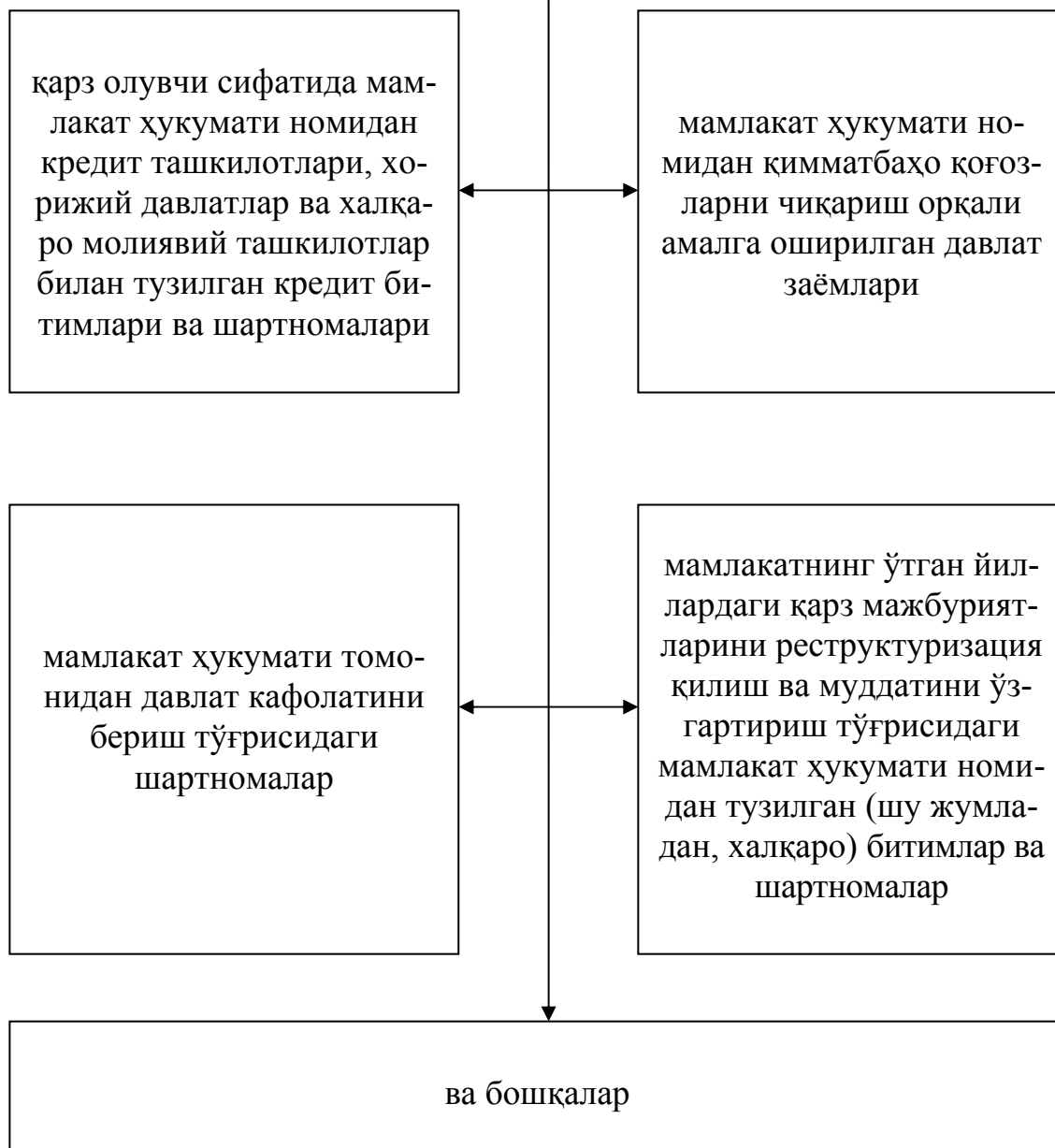
хорижий сармояларни жалб этиш

ва бошқалар

Бюджет дефицитини молиялаштириш манбалари

Мамлакатнинг қарз мажбуриятларининг шакллари

**Мамлакат ҳукуматининг
давлат қарзлари**

Ички қарзлар

ҳукуматнинг давлатни қимматба-
ҳо қоғозлари бўйича қарзининг
асосий номинал суммаси

ҳукуматга тақдим этилган кредит-
лар бўйича асосий қарзнинг
ҳажми

мамлакат ҳукумати томонидан бе-
рилган кафолатлар бўйича маж-
буриятлар ҳажми

ва бошқалар

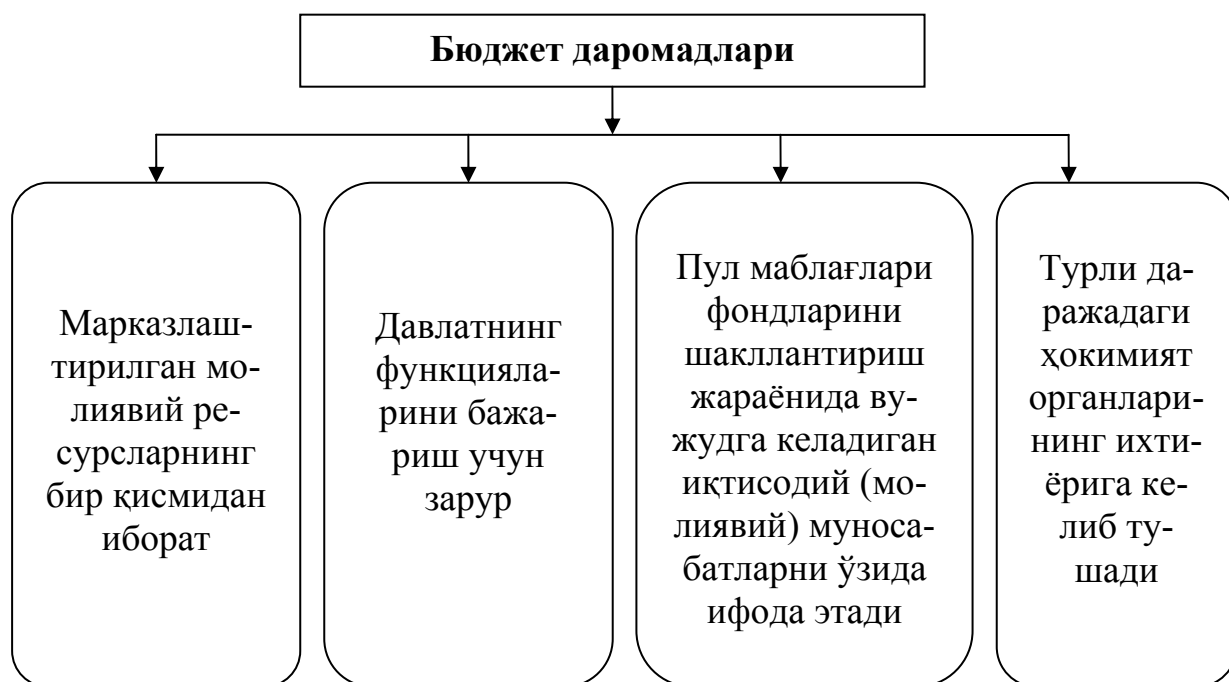
Ташқи қарзлар

хорижий давлатлар
ҳукуматлари, кредит
ташкилотлари, фир-
малар ва халқаро мо-
лиявий ташкилот-
ларга мамлакат ҳуку-
мати томонидан тақ-
дим этилган давлат
кафолатлари бўйича
мажбуриятлар
ҳажми

хорижий давлатлар
ҳукуматлари, кредит
ташкилотлари, фир-
малар ва халқаро мо-
лиявий ташкилотлар-
дан ҳукумат олган
кредитлар бўйича
асосий қарз ҳажми

17-БОБ. БЮДЖЕТ ДАРОМАДЛАРИ

17.1. Бюджет даромадларининг мазмун-моҳияти ва уларни шакллантириш принциплари

**Бюджет даромадлари деб
нимага айтилади?**

Пул маблағлари фондларини шакллантириш жараёнида вужудга келувчи иқтисодий (молиявий) муносабатларни ўзида ифода этадиган, ҳокимият органларининг турли даражалари ихтиёрига келиб тушадиган, давлатнинг функцияларини бажариш учун зарур бўлган давлатубуи марказлаштирилган молиявий ресурсларининг бир қисми бюджет даромадлари дейилади.

Бюджет даромадлари

мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулотини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш умумий жараёнининг элементларидан бири бўлиб, оралиқ (транзит) характерга эга

юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган даромадлар ва жамғармаларнинг бир қисмини бюджетга ўтказилиши натижасида вужудга келади

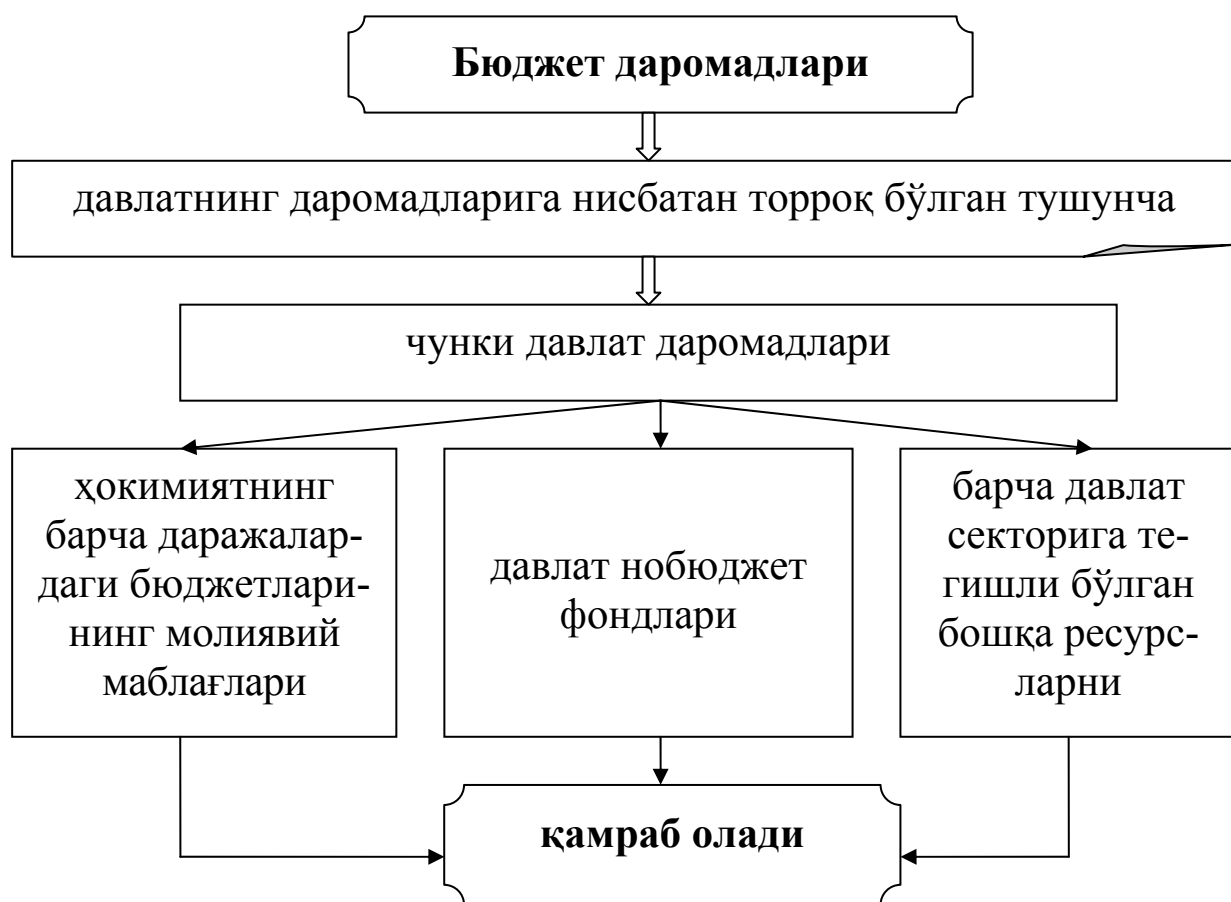
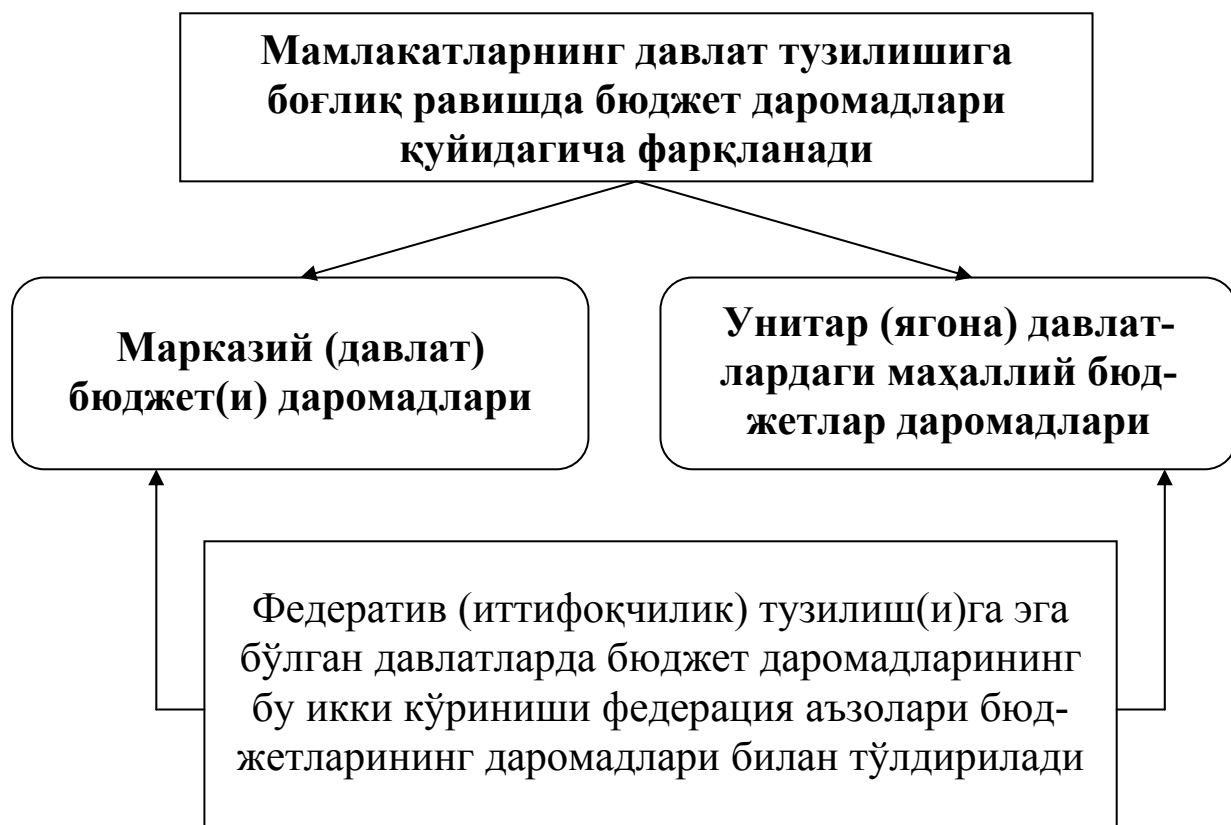
моддий-буюмлашган мазмунини давлат ихтиёрига бориб тушган пул маблағлари ташкил этади

намоён бўлиш шакли бюджетга бориб тушувчи турли солиқ, тўлов, йиғим, бож ва ажратмалардан иборат

миқдорий жиҳатдан яратилган (ишлаб чиқарилган) ялпи ички (миллий) маҳсулотда (миллий даромадда) давлатнинг улушини кўрсатади

абсолют ҳажми ва салмоғи мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулоти (миллий даромади)нинг умумий ҳажми, у ёки бу даврда давлатнинг олдида турган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, муҳофаа ва бошқа вазифалар билан белгиланади

ана шуларга мувофиқ равишда бюджетда маблағларни концентрация қилиш (тўплаш, йиғиш) миқдори ва уларни ундиришнинг шакл ва методлари аниқланади.

Бюджет даромадларининг асосий
моддий манбаи

Миллий даромад

Агар давлатнинг молиявий эҳтиёжларини қондириш учун
миллий даромад етарли бўлмаса, давлат бундай эҳтиёжни
қондиришга

Миллий бойликни

жалб этиши мумкин

Бу ерда

миллий бойлик дейилганда маълум бир давр-
да жамиятнинг ихтиёрида бўлган, ҳозирги ва ўтган
авлоднинг меҳнатлари эвазига яратилган моддий
неъматлар ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чи-
қариш жараёнига жалб қилинган табиий ресурслар
мажмуи назарда тутиляпти.

Миллий даромадни қайта тақсимлаш ва бюджет даромадларини шакллантириш учун фойдаланилаётган асосий методлар

Солиқлар

Давлат кредити

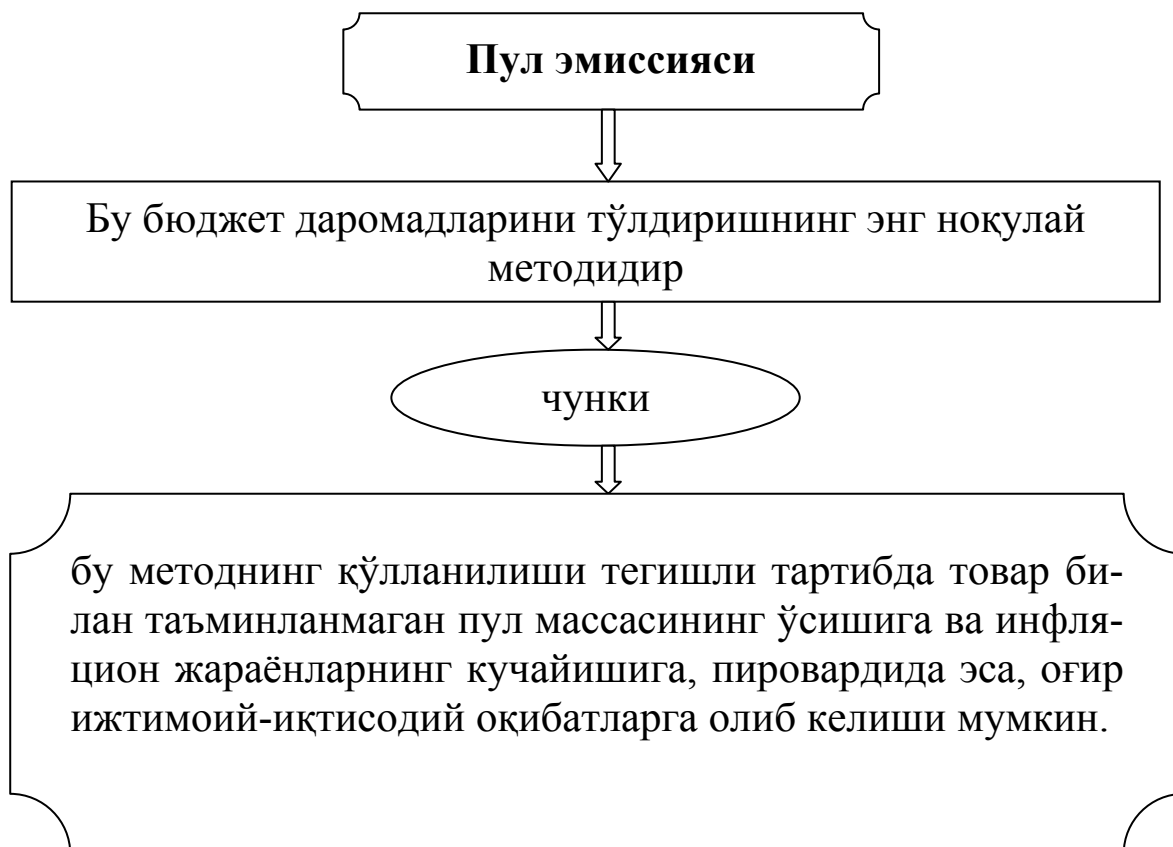
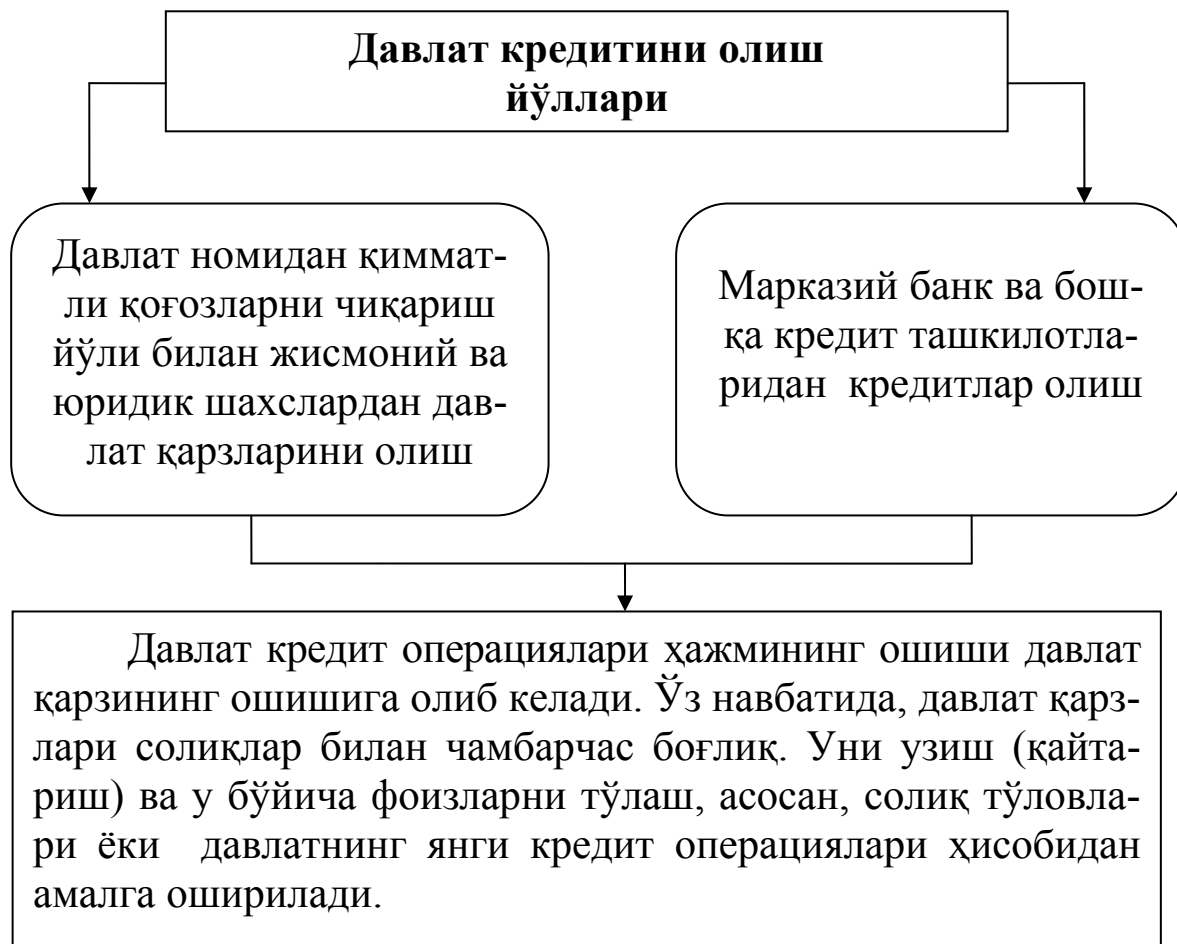
Пул эмиссияси

Бу методлар ўртасидаги нисбат мамлакатлар ва даврлар бўйича турлича бўлиб, мамлакатдаги иқтисодий вазият, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа қарама-қаршиликларнинг ўткирлик даражаси, давлатнинг молиявий сиёсати ва молиявий аҳволи билан белгиланади.

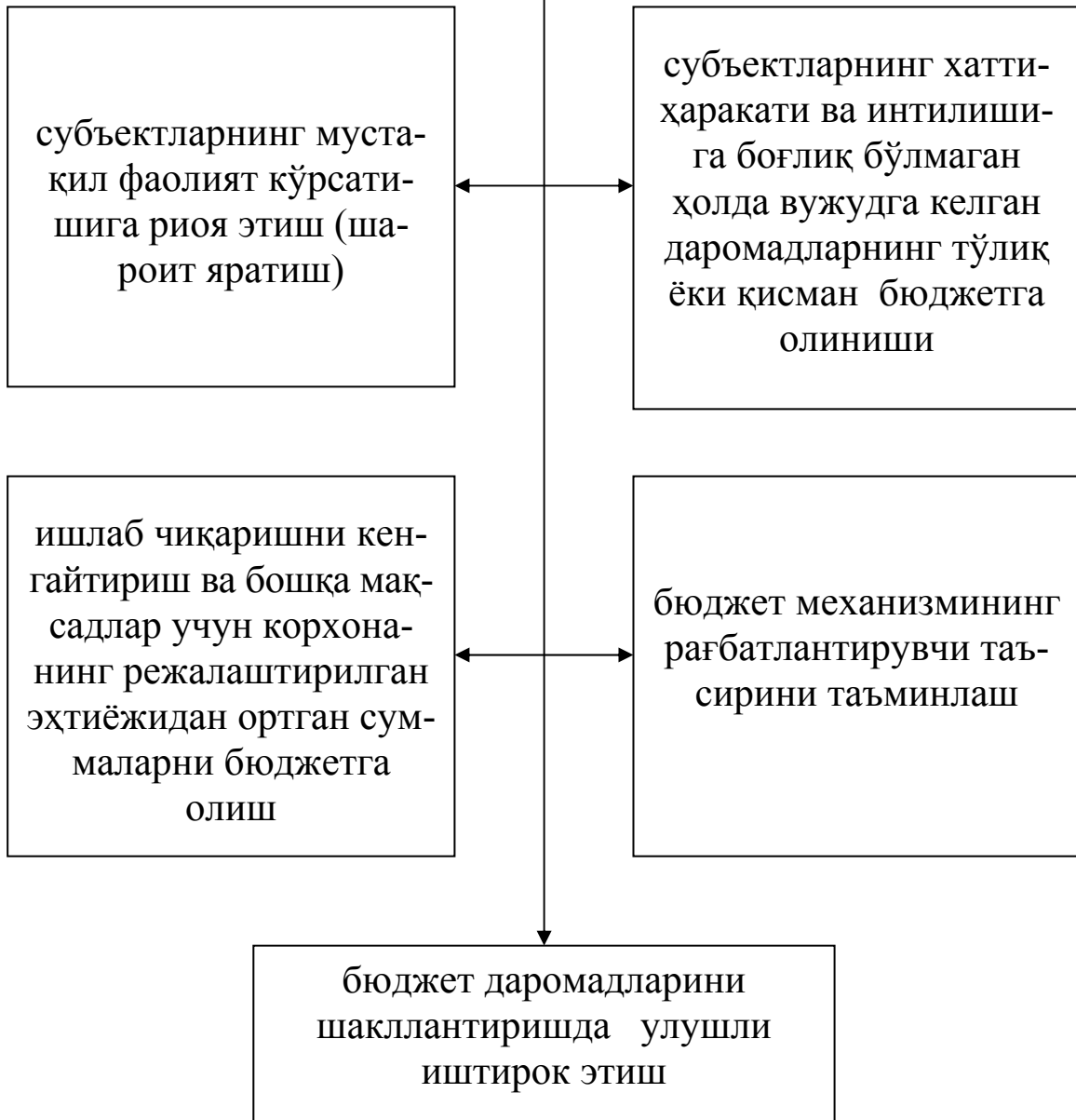
Миллий даромадни қайта тақсимлашнинг асосий методи солиқлар ҳисобланади. Улар ёрдамида бюджет даромадларининг асосий салмоғи таъминланади.

Келгуси йил учун бюджет тузилаётган пайтда бюджет дефицити мавжуд бўлса (ву-жудга келса), давлат ана шу методдан фойдаланади.

Фавқулодда ҳолатларда, солиқ тўловлари ва давлат кредитларини олиш мураккаб-лашганда давлат қоғоз пуллар эмиссиясига мурожаат қилади.

**Бюджет даромадларини
шакллантириш жараёнининг
принциплари**

Бюджет даромадларининг асосий қисми солиқлар ёрдамида бюджетга ундирилиши туфайли бу жараёнда уларга нисбатан қуйидаги принциплардан фойдаланилади

солиқларнинг бюджетга олинishi мамлакат миллий бойлиги манбаларининг тугашига олиб келмаслиги керак

солиқлар уларни тўловчилар ўртасида тенг (адолатли) тақсимланмоғи лозим

солиқлар ишлаб чиқарувчиларнинг айланма фондлари ҳажмига таъсир кўрсатмаслиги

солиқларнинг соф даромадга нисбатан ҳисобланиши

давлат учун солиқларнинг ундирилиши иложи борича арзонроқ бўлиши лозим

солиқларнинг ундирилиш жараёни хусусий секторни сиқиб чиқармаслиги керак

Бюджет даромадлари ўзларининг
манбаларига
кўра қуйидаги гуруҳга бўлинади

солиқли
даромадлар

солиқсиз
даромадлар

тикланмайдиган
(қайтарилмайдиган)
тарзда ўтказиладиган
пул маблағлари

Бюджетнинг **солиқли даромадлари** таркиби мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ умумдавлат солиқлари ва йиғимлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божхона божлари, бож йиғимлари ва бошқа бож тўловлари, давлат божи, пеня ва жарималардан иборат

Бюджетнинг солиқсиз даромадлари

→ давлат мулкидан фойдаланишдан олинган даромадлар

→ бюджет ташкилотлари томонидан кўрсатилган тўловли хизматлардан келган даромадлар

→ фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ва жиноий чораларни қўллаш натижасида олинган маблағлар, жумладан, жарималар, компенсациялар ва давлат субъектларига етказилган зарарларни тиклаш бўйича олинган маблағлар ва мажбурий ундирилган бошқа маблағлар

→ молиявий ёрдам кўринишидаги даромадлар (бюджет ссудалари ва кредитларидан ташқари)

→ бошқа солиқсиз даромадлар

Тушумларнинг қуйидаги кўринишлари бюджет даромадларининг таркибида ҳисобга олиниши мумкин:

→ давлат мулкни вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинадиган маблағлар

→ кредит муассасаларидаги ҳисобварақларида бюджет маблағларининг қолдиғи бўйича фоизлар кўринишида олинадиган маблағлар

→ давлат мулки бўлган мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинадиган маблағлар

→ қайтариш ва ҳақ олиш эвазига бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ

→ қисман давлатга тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг ҳиссасига ёки акциялар бўйича дивидендларга тўғри келадиган фойда кўринишидаги даромадлар

→ давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг)

→ давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинадиган, қонунчиликда кўзда тутиладиган бошқа даромадлар

17.2. Бюджет даромадларининг таркибий тузилиши ва уларнинг классификацияси

Бюджетларнинг барча даромадлари у
ёки бу бюджетларга **бириктирилишига**
қараб иккига бўлиниши мумкин

Бюджетнинг ўз
даромадлари

Бюджетнинг тартибга
келтирувчи даромадлари

Мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ доимий асосда тегишли бюджетга тўлиқ ёки қисман бириктирилган даромадлар бюджетнинг ўз даромадлари дейилади. Уларга тегишли бюджетларга бириктирилган солиқли ва солиқсиз даромадлар киради.

Навбатдаги молиявий йил (ёки узоқ муддатли давр асосида, одатда 3 йилдан кам бўлмаган ҳолда) учун бошқа даражадаги бюджетларга ажратмалар нормативи ўрнатиладиган солиқлар ва бошқа тўловлар бюджетнинг тартибга келтирувчи даромадлари дейилади

Ҳозирги амалиётда давлат бюджетининг даромадлари куйидаги тартибда классификация қилинапти

Тўғри (бевосита) солиқлар (юридик шахсларнинг фойдасидан олинадиган солиқ; савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар; ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар; жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган солиқ ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган қатъий солиқ)

Эгри (билвосита) солиқлар (кўшилган қиймат солиғи; акцизлар; божхона бождари; жисмоний шахслардан олинадиган ягона бож тўлови; транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинадиган солиқ)

Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи (мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойликларидан ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ)

Устама фойдадан олинадиган солиқ

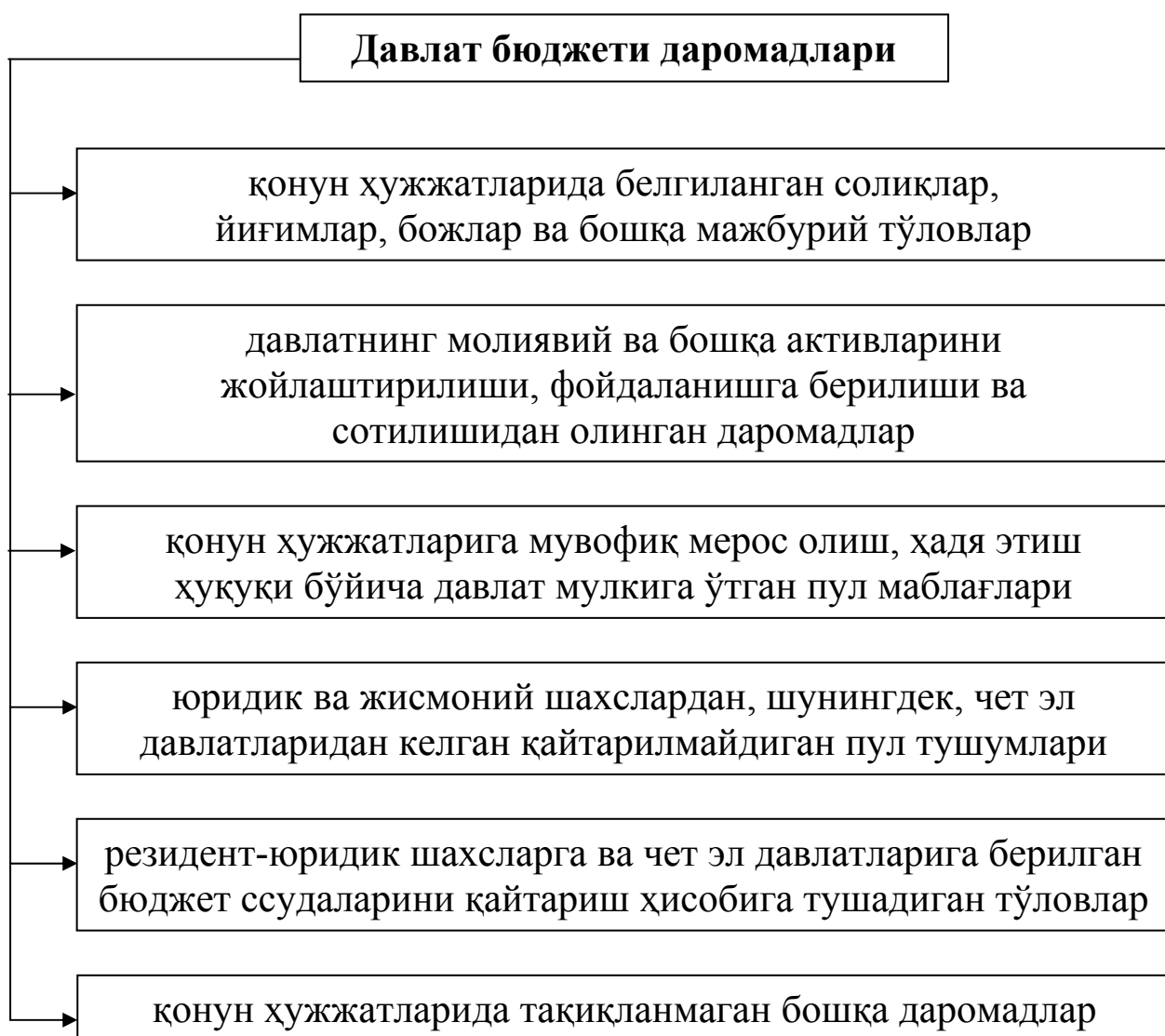
Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ

Бошқа даромадлар

Бюджет даромадларини ундириш методлари

Солиқли

Солиқсиз

Республика бюджети даромадлари

қонун ҳужжатларида белгиланган тартибдаги ва нормативлар асосидаги умумдавлат солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар

қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳада этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари

юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари

резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига берилган тўловлар

қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар даромадлари

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга йўналтириладиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга ўтказиладиган умумдавлат солиқлари, йиғимлари, бождари ва бошқа мажбурий тўловлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ давлат мулки объектларини жойлаштириш, фойдаланишга беришдан олинган даромадлар

қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари

юрidik ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари

юқори бюджетлардан бериладиган бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари

қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар

Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган бюджет даромадлари тизимининг самарадорлиги **маблағларнинг бюджетга тушумини ташкил этишга** бевосита боғлиқ. Бу ўз ичига қуйидагиларни олади

бюджетга тегишли бўлган даромадларни (солиқлар, тўловлар, божлар, ажратмалар ва бошқаларни) ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш

маблағлар тушумининг ҳажми ва муддатларини аниқлаш тартиби

даромадларни (тўловларни) бюджетга ўтказиш тартиби

бюджетга даромад тўловчиларни ҳисобга олиш

бюджетга даромад тўловчиларнинг жавобгарлиги

бюджетга даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ ўтказилишини таъминлашга йўналтирилган чора-тадбирлар тизими

бюджетга даромадларни ундиришда солиқ органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Юқоридагиларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда давлат ва бюджетга даромад тўловчилар ўртасидаги манфаатларнинг оқилоналигини таъминлашга катта эътибор бермоқ лозим

17.3. Солиқлар ва солиқ тизими

Юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган маблағларнинг бир қисмини давлат ихтиёрига мажбурий ва қайтарилмайдиган тарзда ўтказиладиган тўловларга солиқлар дейилади

Солиқларнинг ижтимоий мазмуни

Солиқлар ялпи ички маҳсулот ва унинг таркибий қисми бўлган миллий даромадни қайта тақсимлашда иштирок этиб, ягона такрор ишлаб чиқариш жараёнининг бир қисми, ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзига хос шакли ҳисобланади

Солиқларнинг моддий мазмуни

Солиқлар жамиятнинг давлат томонидан жалб қилинадиган пул маблағларининг аниқ миқдорини ифодалайди

Давлатнинг солиқли даромадлари ишлаб чиқариш жараёнида (меҳнат, капитал ва табиий ресурслар иштирокида) яратилган янги қиймат ҳисобидан шакллантирилади

Солиқлар

давлат ҳокимият органларини пул шаклидаги янги қийматнинг бир қисми билан таъминлайди

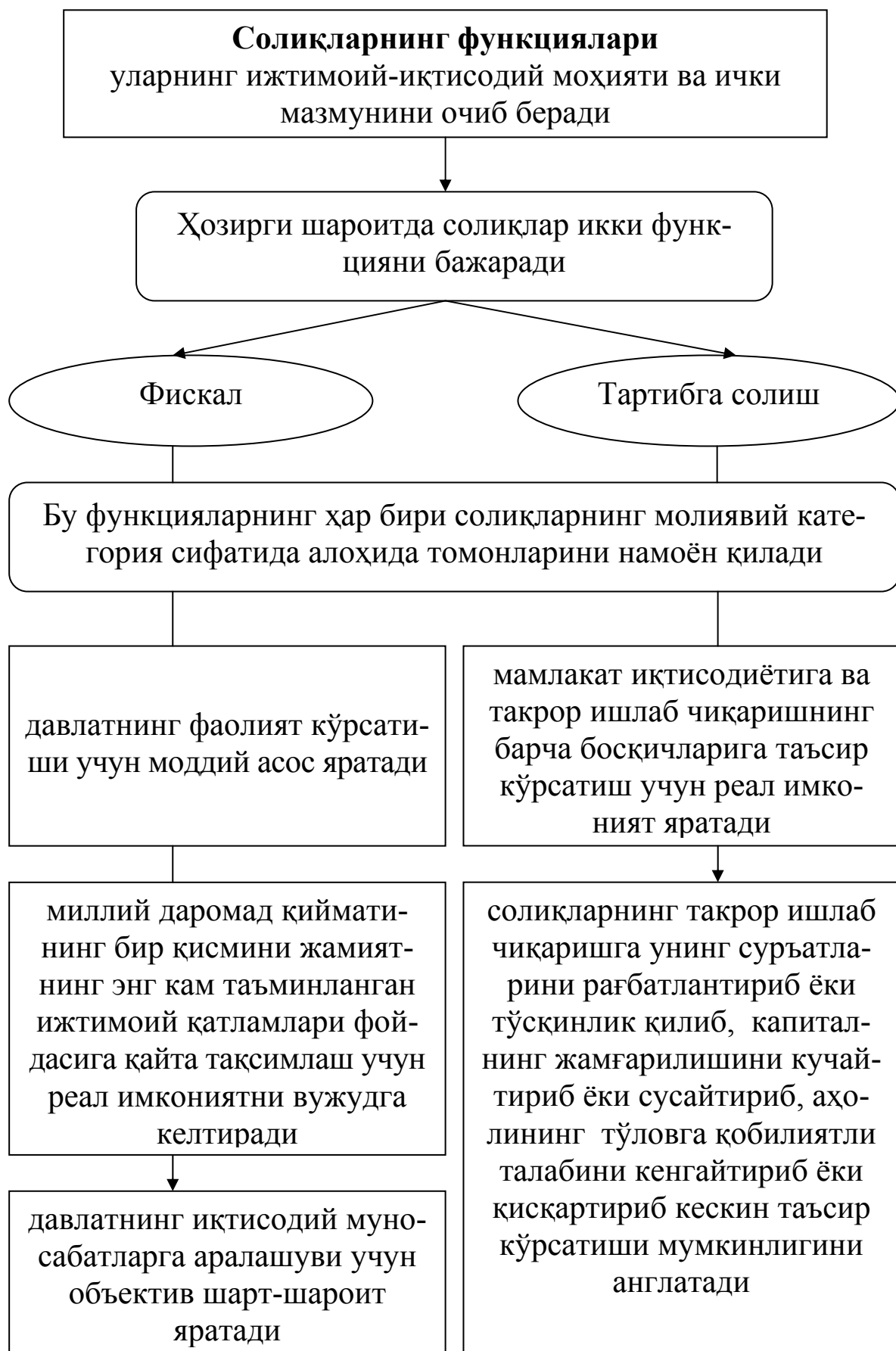
миллий даромаднинг бир қисмини давлатнинг марказлаштирилган молиявий ресурслари фондига айлантиради

эквивалент алмашувсиз қийматнинг бир томонлама (солиқ тўловчидан давлатга) ҳаракатини ифодалайди

ишлаб чиқариш муносабатларининг алоҳида соҳаси сифатида қатъий ички хусусиятлари, ривожланиш қонуниятлари ва намоён бўлишнинг фарқланувчи шаклларига эга бўлган ўзига хос тарздаги иқтисодий (молиявий) категориядир

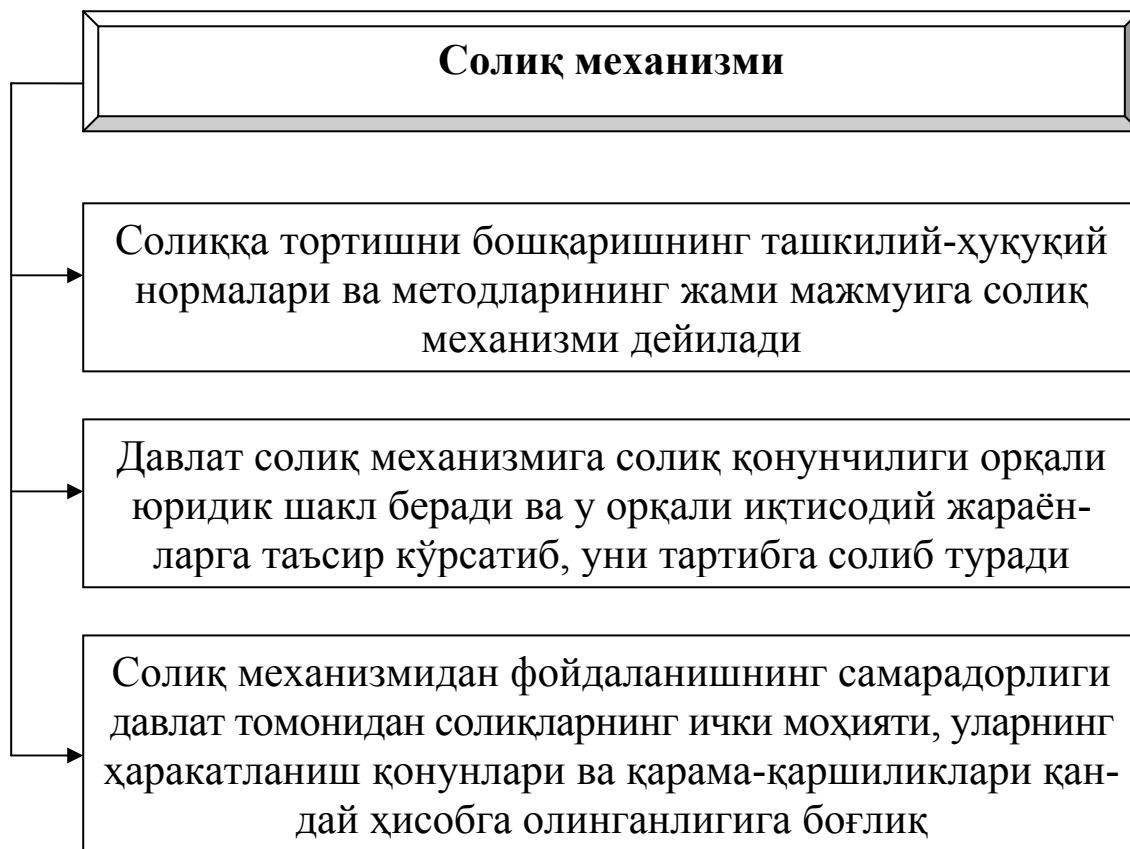
миллий даромад қийматининг бир қисмини умумдавлат эҳтиёжлари фойдасига олиниши жараёнида намоён бўладиган ва реал мавжуд бўлган пул муносабатларини ифодалайди

молиявий муносабатларга хос бўлган умумий хусусиятларни ифода этади, ўзининг фарқланувчи белгилари ва хусусиятларига, ўз ҳаракат шаклига, яъни функцияларига эга

Солиқларнинг асосий элементлари

Солиқ сиёсати ва солиқ механизми жамиятда солиқларнинг ўрнини аниқлаб беради ва у давлатнинг фаолияти билан узвий боғлангандир. Уларнинг ҳар иккаласи доимий ҳаракатда бўлиб, давлатнинг иқтисодий сиёсатига бевосита боғлиқ бўлади. Янги иқтисодий концепцияларга мувофиқ солиқ сиёсати ва солиқ механизми қайта кўриб чиқилади.

Солиқ тизими

Умумдавлат солиқлари ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, уларни ўрнатиш, ўзгартириш, бекор қилишнинг принцип, шакл, методлари, тўлаш ва уларнинг тўланишини таъминлаш бўйича чораларни қўллаш, солиқ назоратини амалга ошириш, жавобгарликка тортиш ва солиқ қонунчилигини бузганлик учун жавобгарлик чоралари мажмуига солиқ тизими дейилади

Замонавий солиқ тизими қуйидагиларга қаратилган бўлиши керак

бюджет даромадларини тўлиқ ва ўз вақтида жалб қилинишини таъминлаш

Чунки бусиз давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатини амалга ошириш мумкин эмас

ёппасига ва хўжалик юритишнинг алоҳида соҳалари бўйича ишлаб чиқариш ва истеъмолни тартибга солиш учун шароит яратиш

Бунда аҳолининг турли гуруҳлари даромадларини шакллантириш ва қайта тақсимлашнинг ўзига хос хусусиятлари инобатга олиниши керак

**Солиқ тизимининг таркибий ту-
зилмаси давлат тузилишига
боғлиқ**

Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизимига хос бўлган характерли белгилар

хуқуқий асосга эга эканлиги ва нисбатан бўлса-да, барқарорлиги (солиқлар ва солиққа тортишнинг барча масалаларига нисбатан эмас)

солиқларни ҳисоблаш ва ундиришнинг ягона принциплари ва ягона механизмининг мавжудлиги

янги солиқларнинг жорий қилинганлиги (қўшилган қиймат солиғи ва бошқалар) ҳамда солиқ имтиёзлари ва олдин амал қилган солиқлар базасини ҳисоблаш тартибида кескин ўзгаришларнинг содир этилганлиги

солиқ календарига мувофиқ солиқларни тўлашда аниқ кетма-кетликнинг қонунчилик билан ўрнатилганлиги

барча солиқ тўловчиларга нисбатан тенг талабларнинг қўлланилиши ва солиқлар рўйхатини аниқлаш, ставкаларни унификация қилиш, имтиёзлар ва уларни тақдим этиш механизмини тартибга солиш ҳамда маблағлардан фойдаланиш ҳуқуқига аралашмаслик йўли билан ишлаб топилган маблағлардан фойдаланиш учун тенг шароитларнинг яратилганлиги

Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизимига хос бўлган характерли белгилар (давоми)

солиқларнинг икки асосий тури биргаликда қўлланилаётганлиги: тўғри (даромадларга ва мол-мулкка) ва эгри (товарлар ва хизматларга)

энг аввало, жисмоний шахсларни эмас, балки юридик шахсларнинг солиққа тортилиши

солиқ қонунчилигини бузганлиги учун жуда қаттиқ санкцияларнинг, шу жумладан, молиявий, маъмурий ва жиноий жавобгарлик чораларининг қўлланилаётганлиги

солиқ тўловчилар учун, уларнинг илтимосига кўра, жорий йил доирасида солиқлар ва йиғимларни бюджетга тўлаш, шунингдек, молиявий санкциялар суммалари (агар уларни тўлаш корхонани касодга учрашга олиб келса – 6 ой муддатгача), бўйича тўлов муддатларини кечиктириш ёки узайтириш имкониятининг мавжудлиги

**Солиққа тортиш жараёнлари тартибга
солинадиган солиқ тизимининг асосий
п р и н ц и п л а р и**

ўрнатилган солиққа нисбатан солиқ тўловчи бўлган ҳар бир шахс (юридик ёки жисмоний) солиқ қонунчилигига биноан белгиланган солиқларни тўлашга мажбурдир

солиқлар жамият ва давлатнинг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини молиявий таъминлаш мақсадида ўрнатилади

солиқлар сиёсий, мафкуравий, этник, конфессионал ва шунга ўхшаш бошқа мезонлар асосида қўлланилмаслиги лозим

мамлакат солиқ тизими ва ягона иқтисодий маконини бузишга хизмат қиладиган солиқлар ўрнатилмаслиги керак

солиқ тўловчининг мулкчилик шакли, ташкилотнинг ташкилий-ҳуқуқий мақоми, жисмоний шахснинг фуқаролиги, шунингдек, устав капитали ёки мулкнинг келиб чиқиши, давлати, минтақаси ёки географик жойлашувига боғлиқ бўлган ҳолда қўшимча солиқларни жорий этиш, солиқ ставкалари ва имтиёзларини ошириш ёки уларни табақалаштиришга йўл қўйилмайди

Тажриба етарли эмаслиги, нобарқарор иқтисодиёт шароитида аниқ ишлаб чиқилган солиқ сиёсатининг ва солиқ аппаратининг етарли даражада тайёр эмаслиги натижасида яратилган солиқ тизимида баъзи нуқсонлар бўладики, бу солиқ тўловчилар ва солиқ органларини қониқтира олмайди

Уларнинг айримлари қуйидагилардан иборат

солиққа тортишда фискаль ёндашувнинг устуворлиги

юридик шахсларни солиққа тортишнинг юқори даражадалиги

солиққа тортишни мураккаблаштирадиган солиқлар, йиғимлар, ажратмалар, бадаллар (умумдавлат, маҳаллий, мақсадли ва ҳ.к.) сонининг кўплиги

солиқ қонунларининг нобарқарорлиги, солиқларни ҳисоблаш тартибининг тез-тез ўзгартирилиши, солиқ қонунларининг айрим моддалари пухта ишланмаганлиги ва уларнинг ўзаро зиддиятлилиги. Солиқ қонунларидан қайтарилувчан (орқа муддатга) кучларнинг мавжудлиги. Солиқ амалиётининг кучсиз информацион базага эгалиги

солиқ ваколатларининг марказ ва жойларда аниқ чегараланмаганлиги натижасида улар ўртасида турли нифоқларнинг келиб чиқаётганлиги

қонунда белгиланган даврда бир объектнинг бир неча марта солиққа тортилаётганлиги ва бошқалар

Солиқ тизимида камчиликлар бўлиши уни ислоҳ қилишни тақозо этади. **Солиқ ислоҳотларини амалга ошириш бўйича давлат сиёсатининг асосий йўналишлари**, умумий кўринишда, қуйидагилар бўлиши мумкин

солиқлар ва солиқсиз тўловлар тизимининг молиявий йил давомида ягоналиги, зиддиятсизлиги ва ўзгармаслигини таъминловчи барқарор солиқ тизимини вужудга келтириш

етарли даражада тушум бермайдиган мақсадли солиқларни бекор қилиш ва уларни йириклаштириш йўли билан солиқлар сонини камайтириш

пул маблағларидан мақсадли фойдаланиш йўналиши ва бюджет даромад қисмини шакллантиришнинг норматив тартибини сақлаб қолган ҳолда давлатнинг бюджетдан ташқари жарималарини давлат бюджетига консолидация қилиш

маҳсулот ишлаб чиқарувчилар, иш бажарувчилар ва хизмат кўрсатувчиларга нисбатан солиқ юкини енгиллаштириш ва бир вақтнинг ўзида солиқларнинг ундирилиш (йиғилиш) даражасини оширувчи механизмни жорий этишнинг аниқ белгилаш асосида икки марта солиққа тортилишга йўл қўймаслик

Солиқ тизимида камчиликлар бўлиши уни ислоҳ қилишни тақозо этади. **Солиқ ислохотларини амалга ошириш бўйича давлат сиёсатининг асосий йўналишлари**, умумий кўринишда, қуйидагилар бўлиши мумкин (давоми)

→ ҳар бир солиқдан бюджетларнинг турли даражаларига тушишнинг минимал ҳиссаларини ўрнатиш орқали солиқ федерализмини ривожлантириш

→ солиқ имтиёзларини камайтириш ва уларни солиққа тортишнинг умумий тартибидан (режимидан) чиқариш

→ акцизларнинг ўзига хос ставкаларини ўрнатиш амалиётини кенгайтириш

→ минерал хом ашёнинг алоҳида турларидаги акцизларни ресурс тўловлари билан алмаштириш

→ экологик солиқлар ва жарималарнинг салмоғини ошириш

→ ва бошқалар

Солиқ тизими бир неча белгилар ва омилларга мувофиқ классификация қилиниши мумкин

Солиққа тортишнинг объекти ҳамда солиқ тўловчи ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларга боғлиқ равишда солиқлар икки гуруҳга бўлинади

Тўғри (бевосита) солиқлар

Субъектга тегишли бўлган бевосита даромадлар ва мол-мулкдан олинади

корхоналарнинг даромади (фойдаси)дан олинadиган солиқ, жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи, корxonанинг мол-мулкдан олинadиган солиқ ва бошқалар

Эгри (билвосита) солиқлар

Товарлар ва хизматларга нисбатан ўрнатилади, товар тўланадиган баҳо ёки хизматнинг тарифи таркибида бўлади

Қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, божхона божлари ва бошқалар.

Солиқ тизими бир неча белгилар ва омилларга мувофиқ классификация қилиниши мумкин (давоми)

Фойдаланилиши бўйича солиқлар икки гуруҳга бўлинади

Умумий солиқлар

Турли-туман тадбирларни молиялаштириш учун бюджетга тушадиган солиқлар умумий солиқлар дейилади

Қўшилган қиймат солиғи, корхоналарнинг даромади (фойдаси)дан олинadиган солиқ, акцизлар, жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи ва бошқалар

Махсус (мақсадли) солиқлар

Махсус (мақсадли) солиқлар олдиндан белгиланган маълум бир мақсадларга мўлжалланган бўлади

Масалан, транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинadиган солиқ йўлларни қуриш, реконструкция қилиш ва жорий ремонт қилишга мўлжалланган

**Солиқ тизими бир неча белгилар ва
омилларга мувофиқ
к л а с с и ф и к а ц и я
қилиниши мумкин (давоми)**

Олиниши ва тегишлилиги қайси органга боғлиқлигига қараб,
солиқлар куйидагича фарқланади

**Умумдавлат
солиқлари**

Солиқ қонунчилигига
мувофиқ равишда ўрна-
тилади ва мамлакатнинг
барча ҳудудларида унди-
рилади

- қўшилган қиймат
солиғи;
- акцизлар;
- даромад солиғи;
- давлат божлари;
- божхона божлари;
- ва бошқалар.

**Маҳаллий солиқлар
ва йиғимлар**

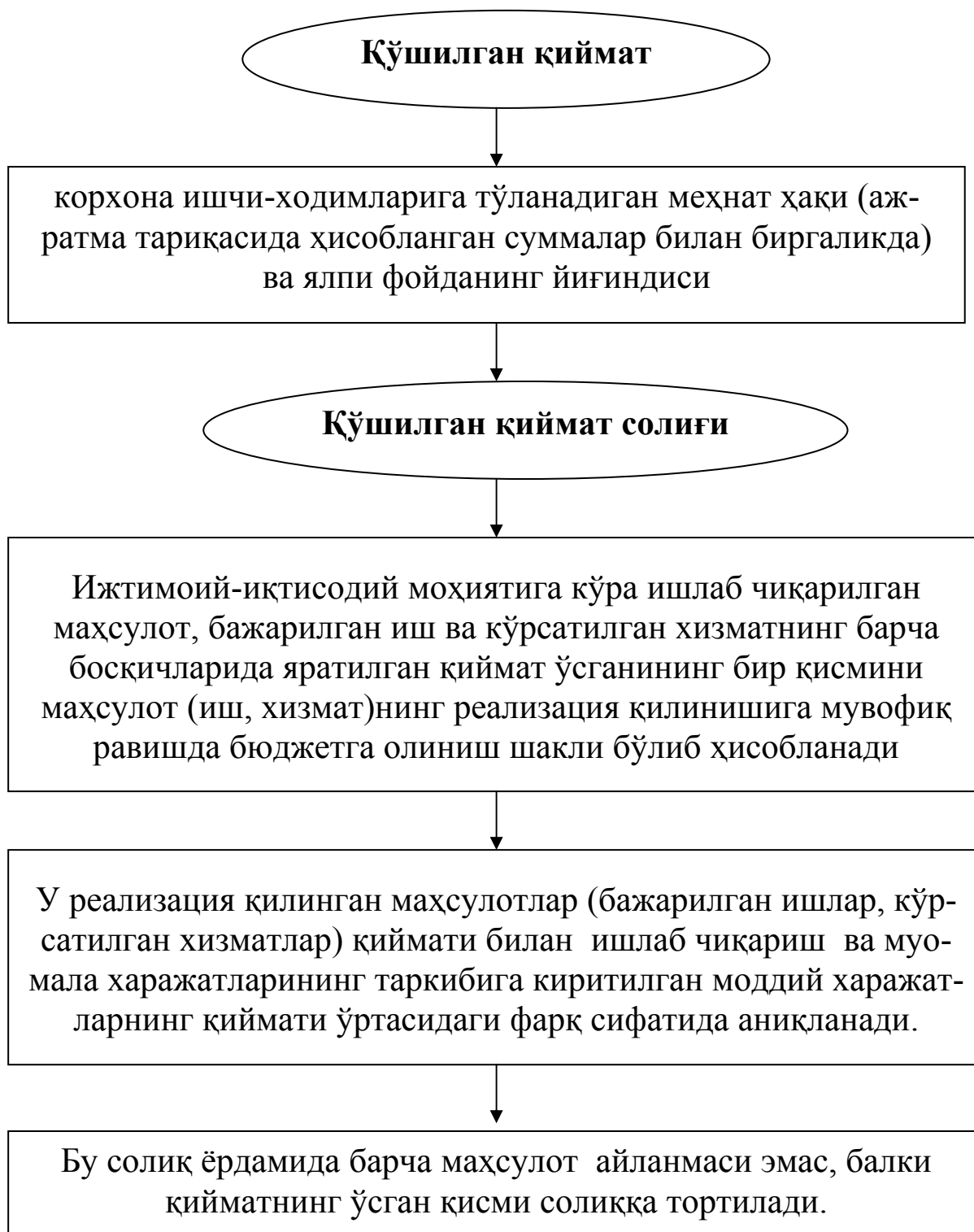
Солиқ қонунчилигига ва
маҳаллий ўзини-ўзи бош-
қариш органларининг
норматив-ҳуқуқий акт-
ларига мувофиқ ўрнати-
лади ва маҳаллий ҳудуд-
да ундирилади

- мол-мулк солиғи
- ер солиғи;
- савдо ҳуқуқи учун
йиғим;
- мақсадли йиғимлар
- ва бошқалар

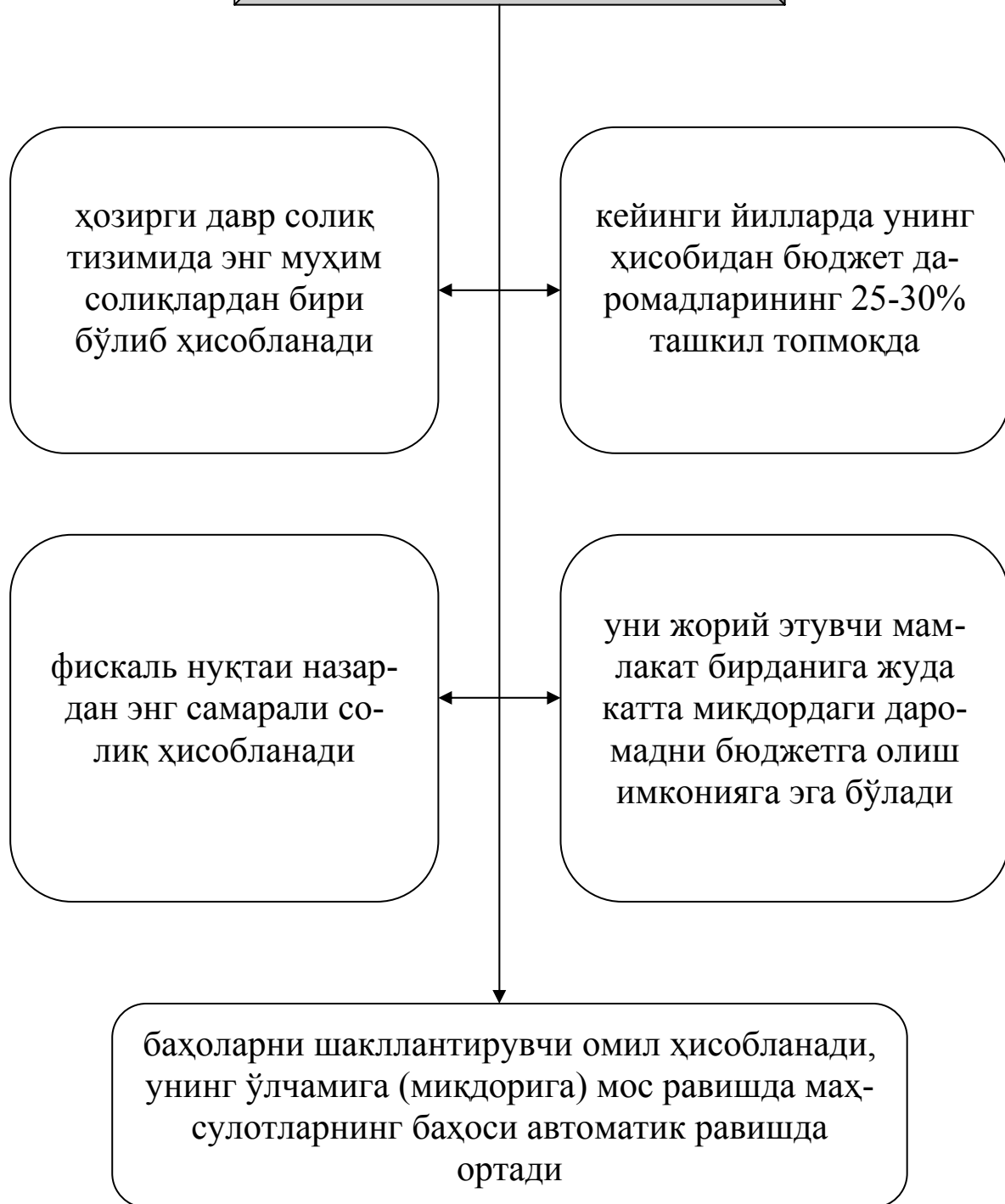
17.4. Умумдавлат солиқлари

а) қўшилган қиймат солиғи

Қўшилган қиймат солиғи

**Қўшилган қиймат солиғининг
бошқа солиқларга нисбатан
а ф з а л л и к л а р и**

оборот солиғига нисбатан самаралироқ ҳисобланади. Чунки у товар айланмасининг барча босқичларини қамраб олади. Шунга мувофиқ солиққа тортиладиган база кенгайиб, бюджетга тушумлар ортиши мумкин

солиққа тортишнинг нисбатан оддийроқ шаклидир. Чунки бу солиқни тўловчилар учун мамлакатнинг бутун ҳудуди бўйича ягона солиқ ундириш механизми жорий этилган бўлади

тадбиркор даромадининг ўсишидан манфаатдорликни юқори даражага кўтаради. Чунки у автоматик равишда корхонанинг ишлаб чиқариш харажатлари солиққа тортилишдан озод қилади

давлат учун ҳам устуворлик касб этади. Чунки уни тўлашдан бош тортиш ёки бўйин товлаш анча мураккаб бўлиб, молиявий интизом бузилиш ҳолатлари камаёди

алоҳида ишлаб чиқарувчи учун бу солиқнинг оғирлиги нисбатан кам. Чунки бунда солиққа тортишга бутун товар айланмаси эмас, балки қиймат ўсувининг бир қисми жалб қилинади ва унинг оғирлиги ишлаб чиқариш ва муомаланинг бутун занжири бўйлаб тақсимланади. Натижада бозор муносабатларининг барча иштирокчилари учун тенг ҳолат яратилишига эришилади

**Қўшилган қиймат солиғини
тўловчилар**

Расмий равишда
тўловчилар

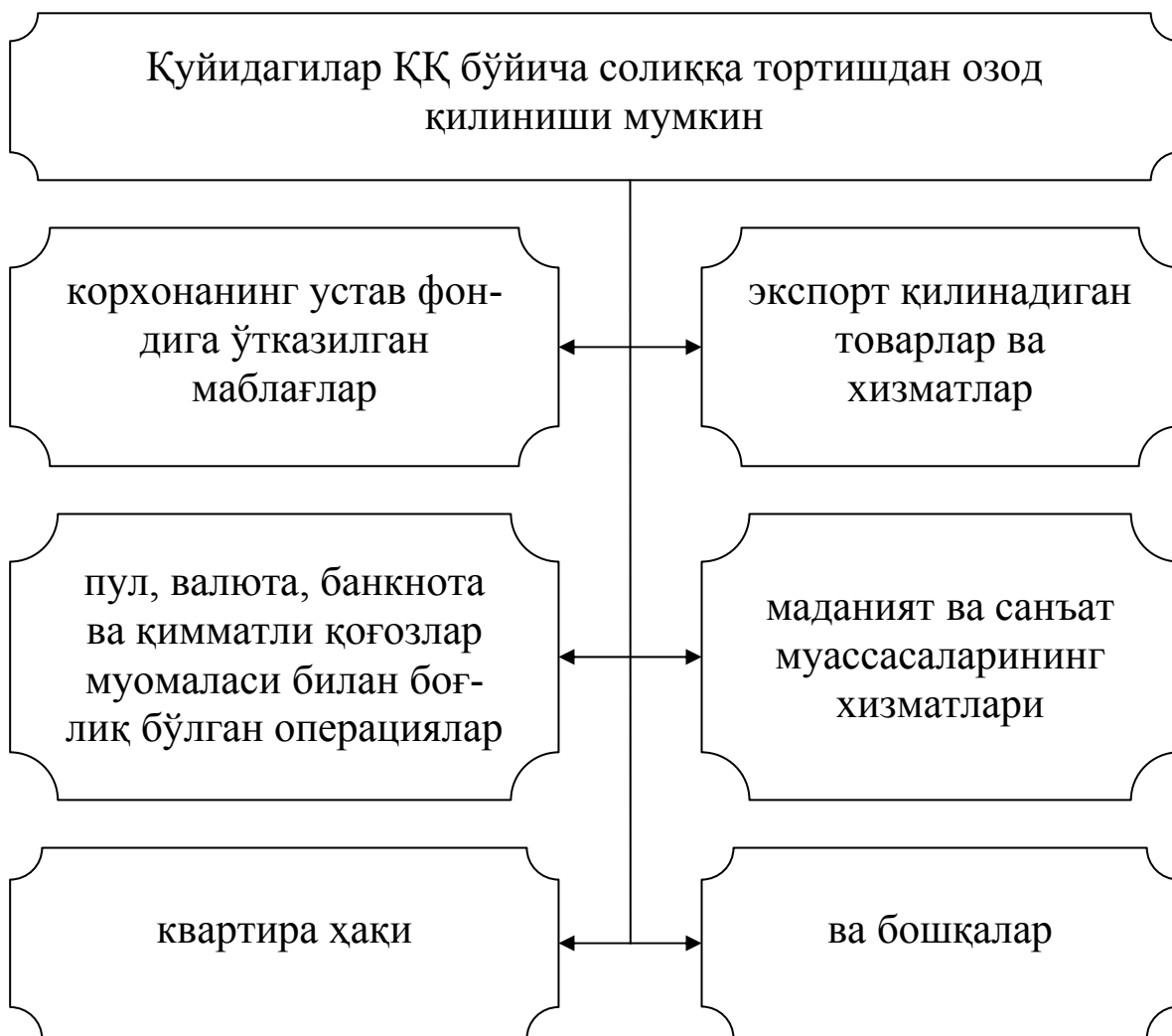
Ҳақиқий
тўловчилар

ишлаб чиқарувчилар ва
савдо қилувчилар
ҳисобланади

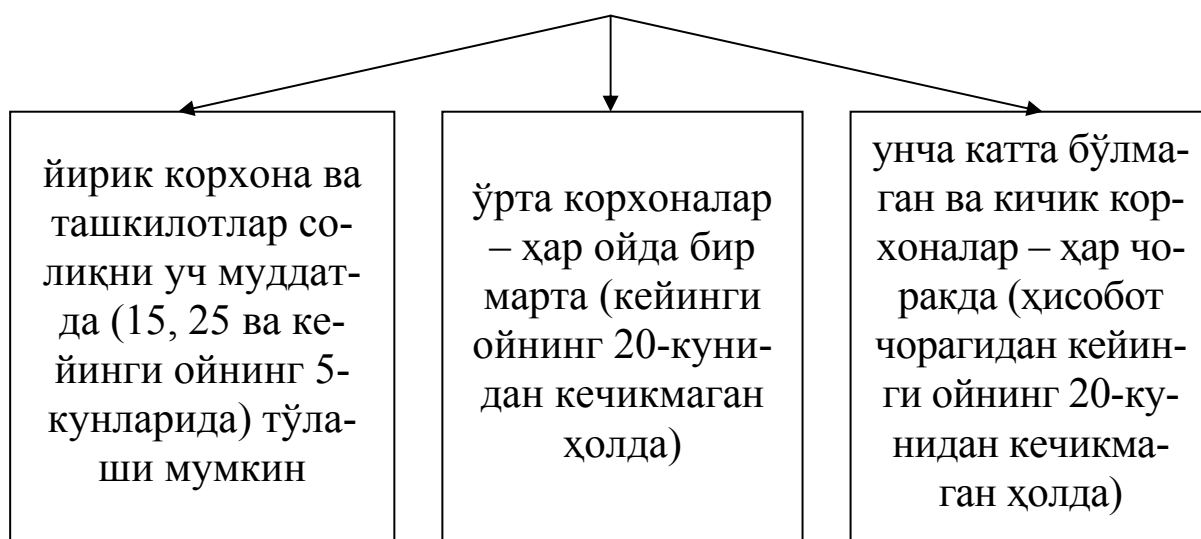
маҳсулотларни сотиб олув-
чилар, яъни аҳолининг
кенг қатлами ҳисобланади

мулкчилик шаклидан
қатъи назар, ишлаб чиқа-
риш ва бошқа тижорий
фаолиятни амалга оши-
рувчи барча юридик шах-
слар (хорижий инвести-
цияли корхоналар билан
биргаликда)

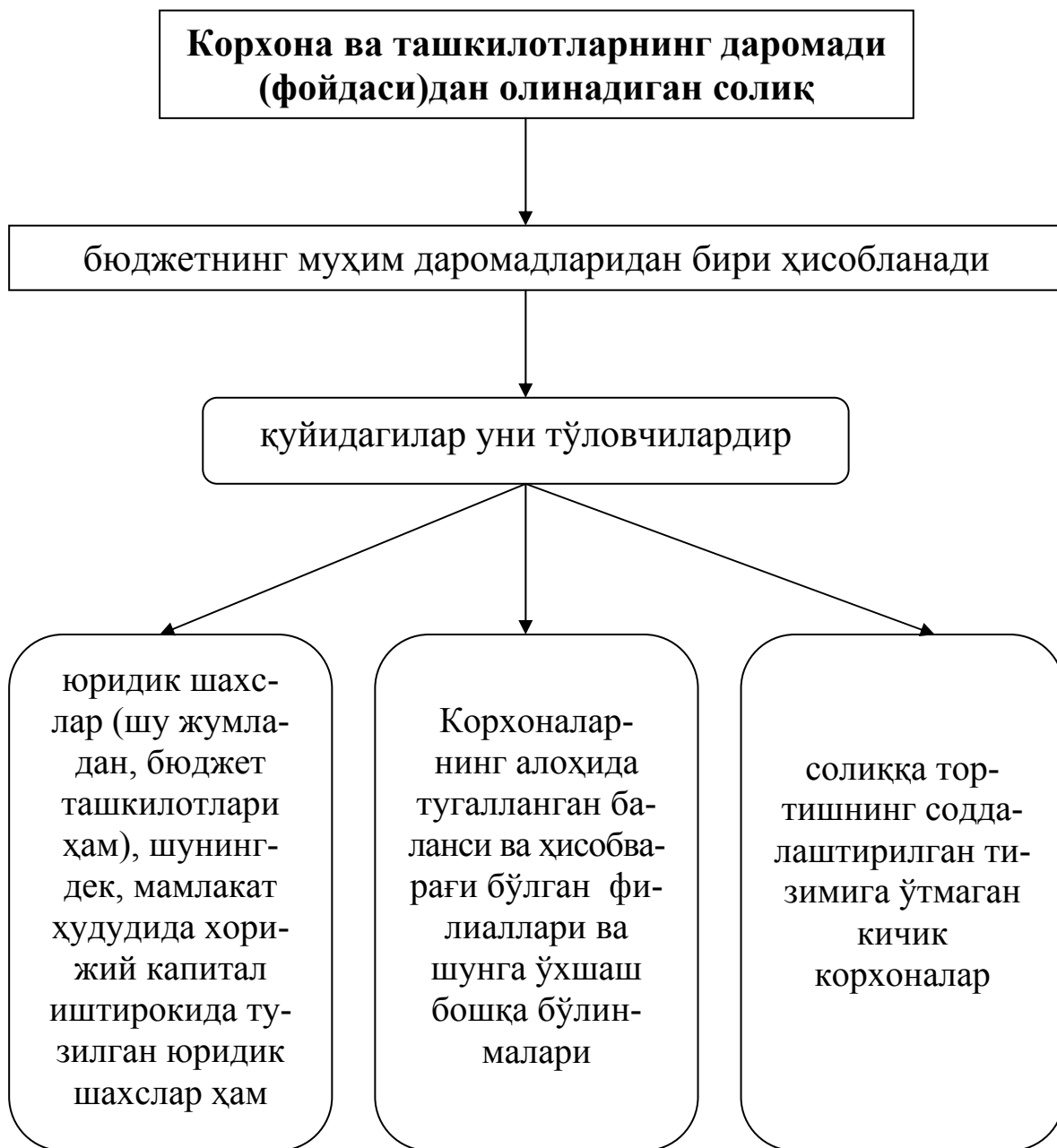
мамлакат ҳудудида жой-
лашган ва мустақил ра-
вишда маҳсулот (иш, хиз-
мат)ларни реализация қи-
лаётган якка (оилавий)
тартибдаги барча хусусий
корхоналар, уларнинг фи-
лиаллари, бўлинмалари ва
корхонанинг бошқа алоҳи-
да шакллари

Одатда, ҚҚСни тўлашнинг қуйидаги уч муддатлари белгиланиши мумкин

б) корхона ва ташкилотларнинг даромади (фойдаси)дан олинадиган солиқ

**Корхона ва ташкилотларнинг даромади
(фойдаси)дан олинадиган солиқ**

Корхоналарга тегишли бўлган даромад (фойда)
ни солиққа тортишда солиқ имтиёзлари муҳим
ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб этади

Шу муносабат билан солиқни ҳисоблашда со-
лиққа тортиладиган база қуйидаги суммаларга
камайтирилади

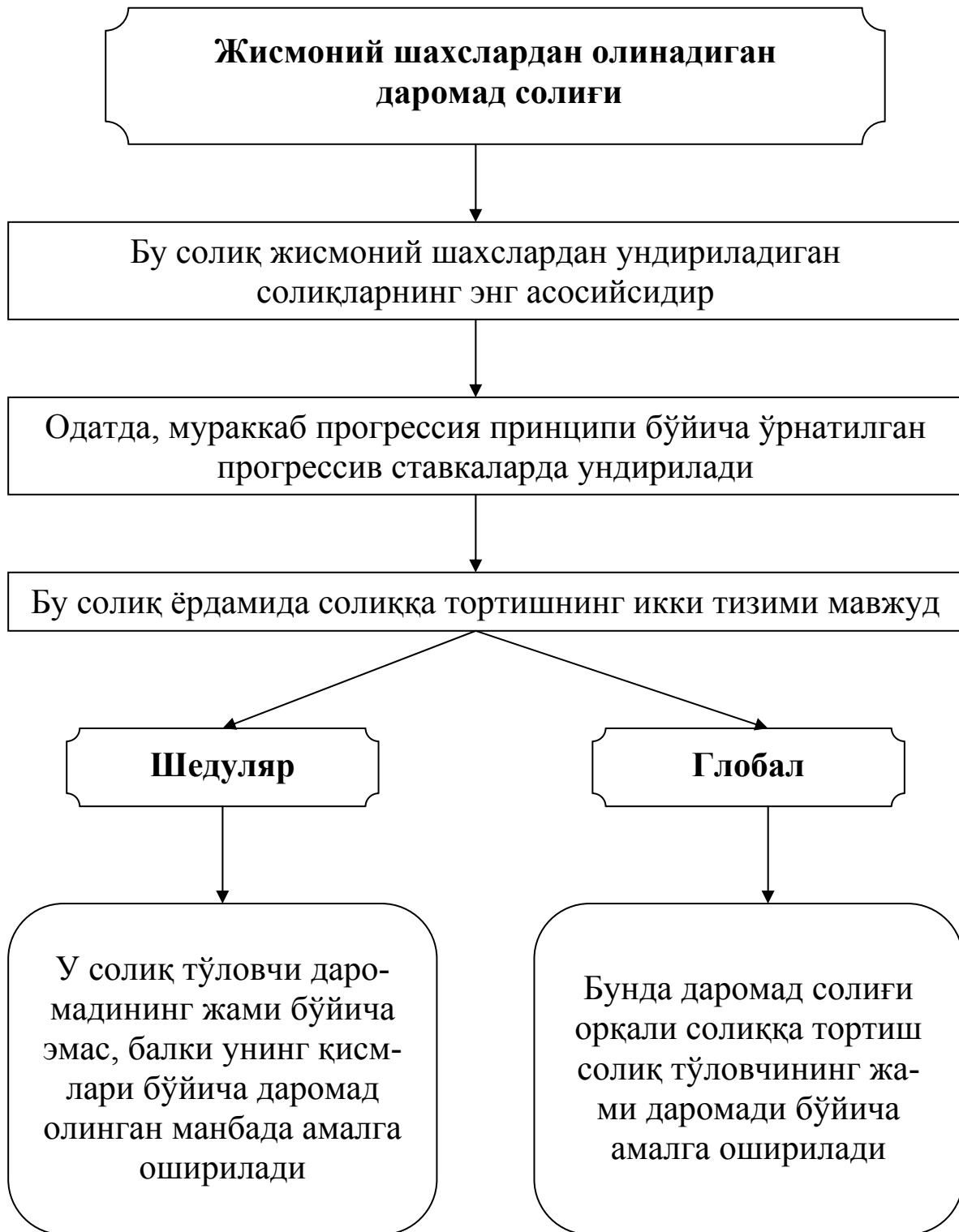
ишлаб чиқариш мақсадлари-
га мўлжалланган капитал қў-
йилмаларни молиялаштириш-
га, худди шу мақсадлар учун
олинган ва фойдаланилган
банк кредитларини қайта-
ришга (фоизларини ҳам қўш-
ган ҳолда) йўналтирилган да-
ромад (фойда)нинг суммасига

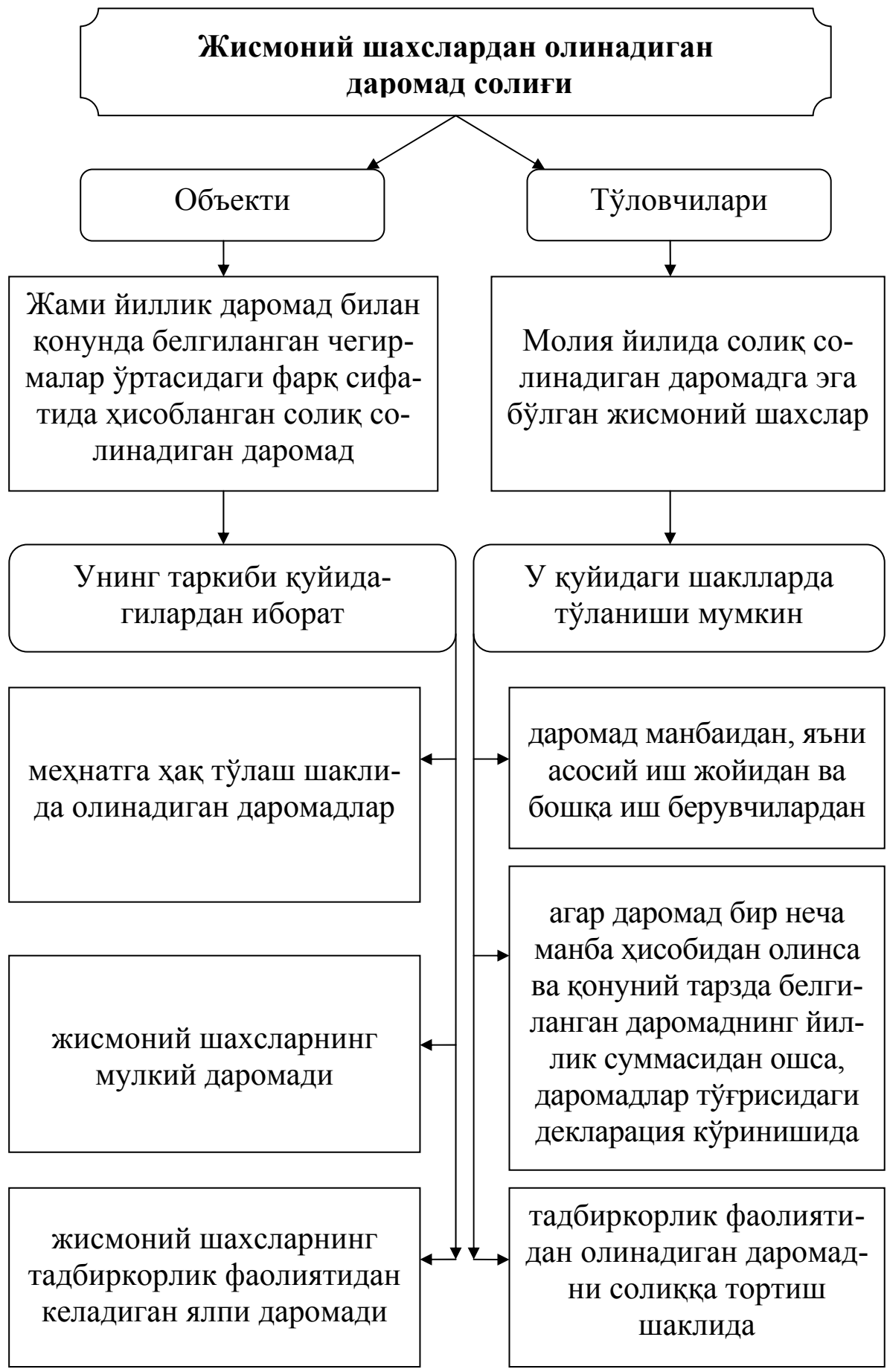
маҳаллий ўзини-ўзи бош-
қариш органлари томони-
дан тасдиқланган норма-
тивларга мувофиқ равиш-
да ижтимоий-маданий со-
ҳа объектлари ва уй-жой
фондини сақлашга йўнал-
тирилган корхоналарнинг
ҳақиқий харажатлари сум-
масига

иқтисодиётнинг барча тар-
моқлари корхоналари учун
уй-жой қурилишини молия-
лаштиришга йўналтирилган
даромад (фойда)нинг
суммасига

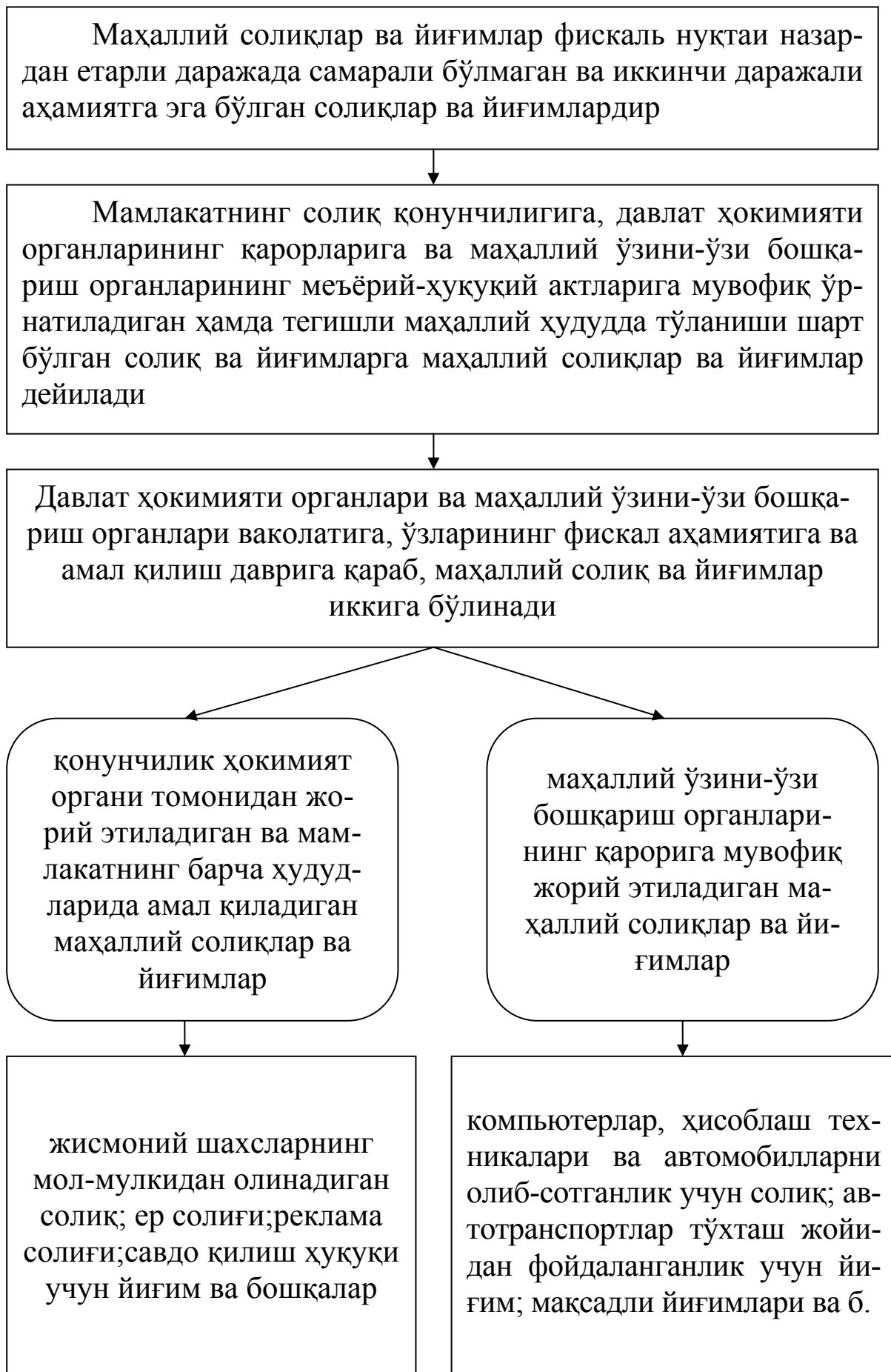
хайрия фондларига
бадаллар суммаси ва
бошқаларга

в) жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи

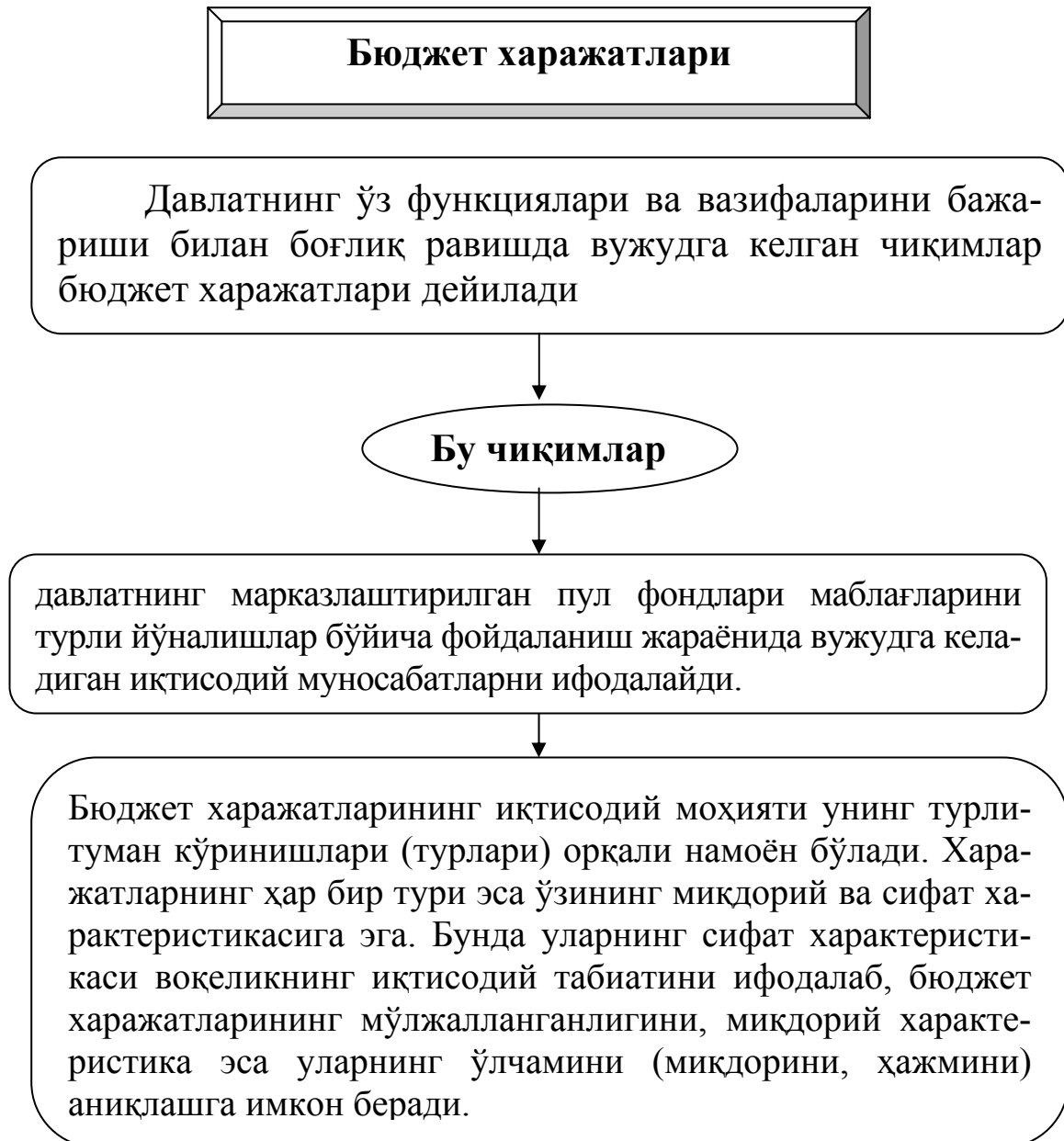

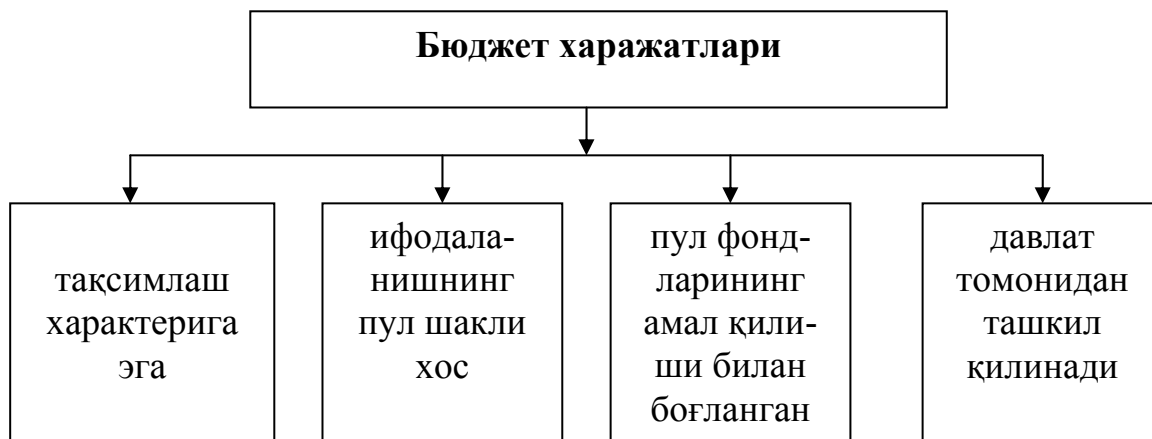
17.5. Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар

18-БОБ. БЮДЖЕТ ХАРАЖАТЛАРИ

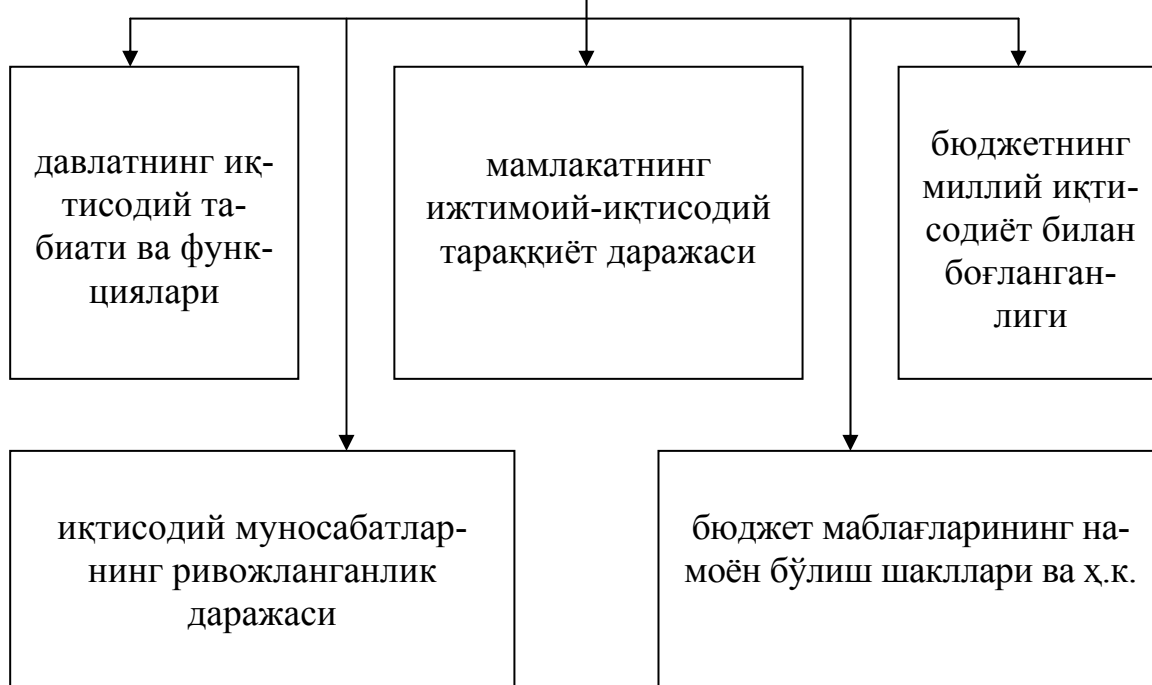
18.1. Бюджет харажатлари: мазмун-моҳияти, таркиби, тузилмаси ва классификацияси

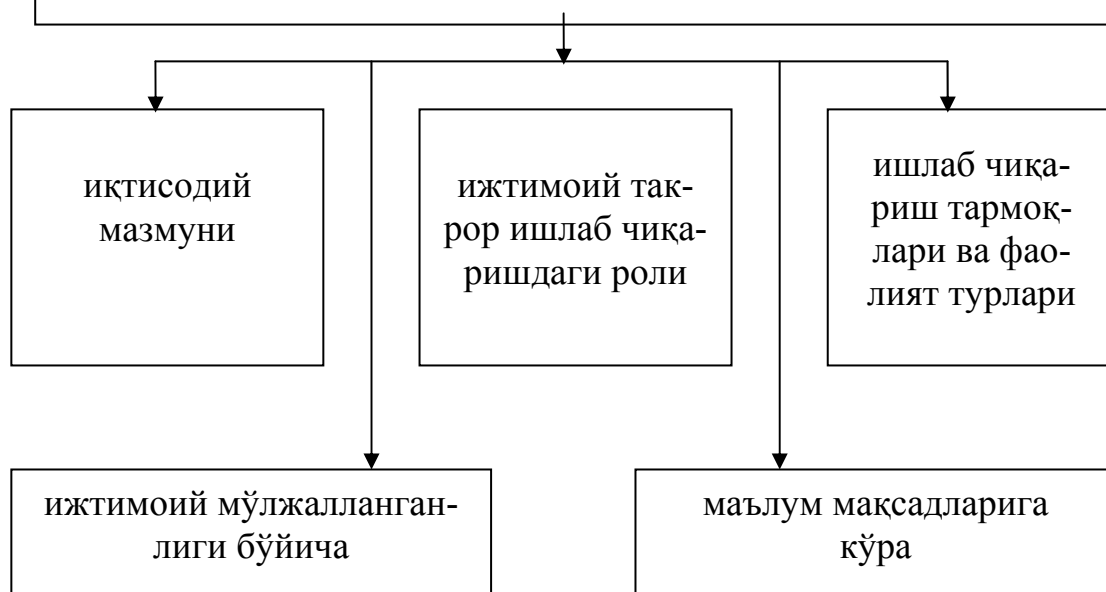

Давлат бюджетининг харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларга йўналтирилаётган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат

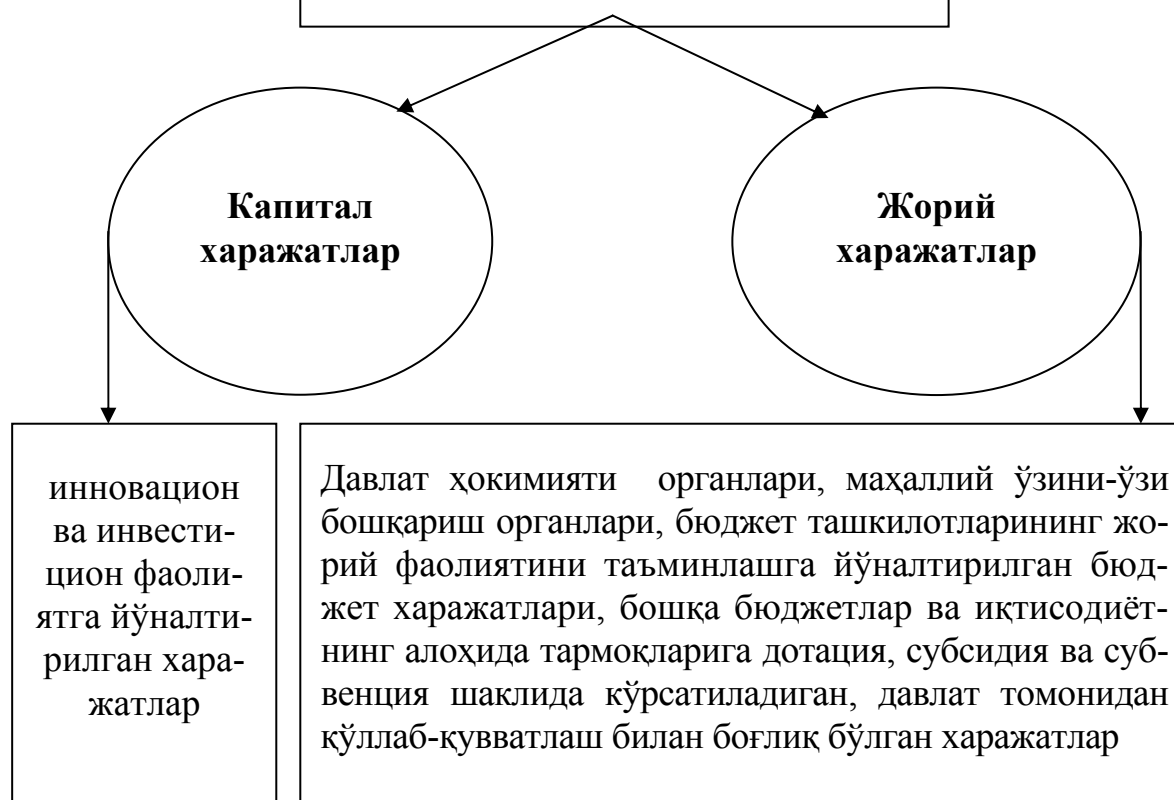
Бюджет харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги қуйидаги омилларнинг мавжудлиги билан белгиланади

Жамиятнинг иқтисодий ҳаётида бюджет харажатларининг роли ва аҳамиятини аниқлаш учун улар қуйидагиларга кўра туркумлаштирилади

Иқтисодий мазмунига кўра бюджет харажатлари иккига бўлинади

Бюджетнинг капитал харажатлари (инновацион ва инвестицион фаолиятга йўналтирилган) таркиби

тасдиқланган инвестицион дастурга мувофиқ ҳаракатдаги ёки янгидан ташкил этилаётган юридик шахсларга инвестициялар учун мўлжалланган харажатлар

юридик шахсларга инвестицион мақсадлар учун бюджет кредитлари сифатида бериладиган маблағлар

кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган капитал таъмирлашни амалга ошириш харажатлари ва шу билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар

амалга оширилиши давлат мулкига тегишли бўлган мулкни ошириш ёки уни янгидан яратишга олиб келадиган харажатлар

Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий туркумлинишига мувофиқ бюджетнинг капитал харажатлари таркибига киритиладиган бошқа харажатлар

**Давлат бюджетининг капитал харажатлари таркибида
Тараққиёт бюджети шакллантирилиши мумкин**

Бюджетнинг жорий харажатлари

Давлат ҳокимияти органлари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, бюджет ташкилотларининг жорий фаолиятини таъминлашга йўналтирилган бюджет харажатлари, бошқа бюджетлар ва иқтисодиётнинг алоҳида тармоқларига дотация, субсидия ва субвенция шаклида кўрсатиладиган, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва бюджет харажатларининг туркумланишига мувофиқ капитал харажатларнинг таркибига киритилмаган бошқа харажатлар бюджетнинг жорий харажатлари дейилади

Уларнинг таркиби қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин

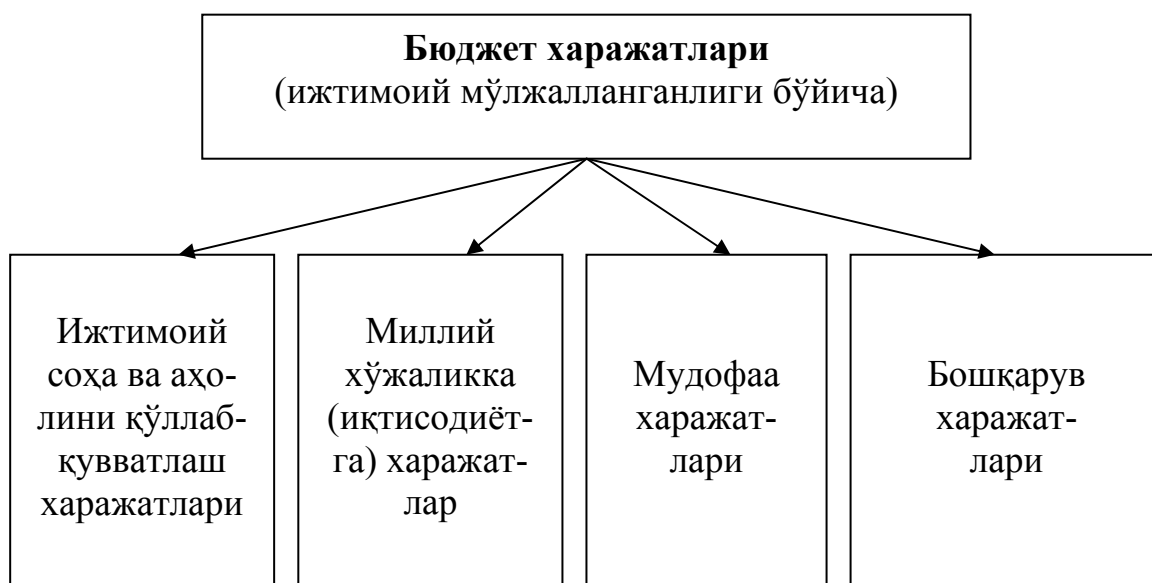
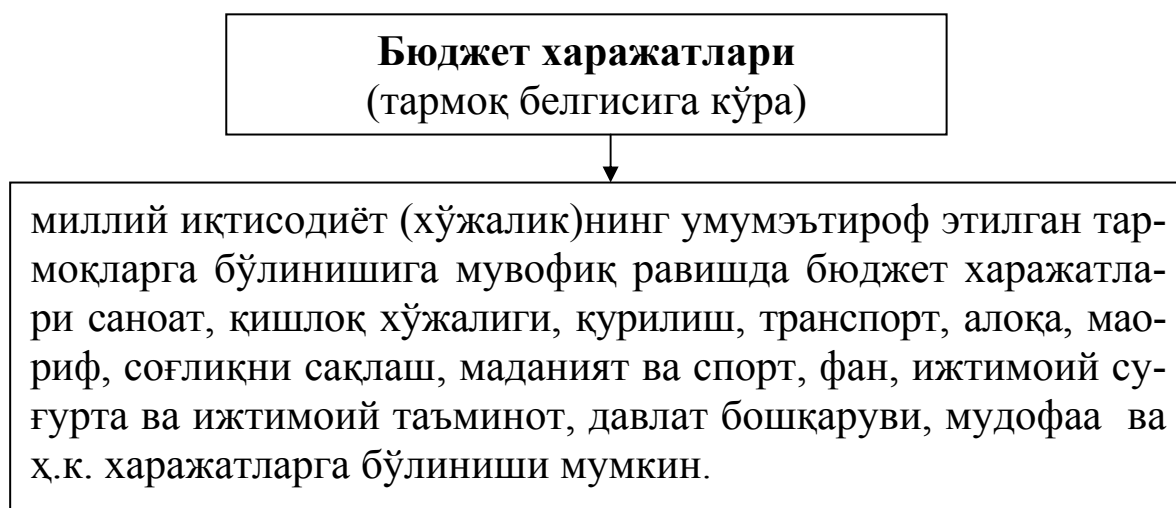
давлат истеъмоли харажатлари

ҳокимиятнинг қуйи органлари, давлат корхоналари ва хусусий корхоналарга жорий субсидиялар

трансферт тўловлари

давлат қарзлари бўйича фоизларни тўлаш

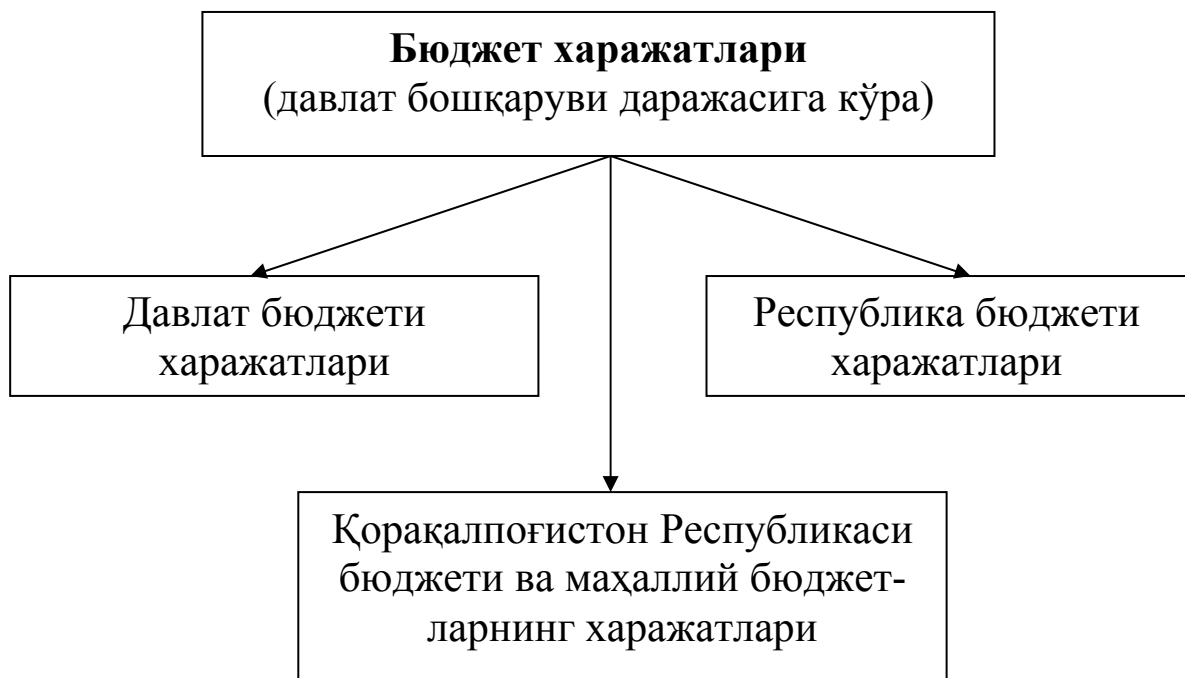
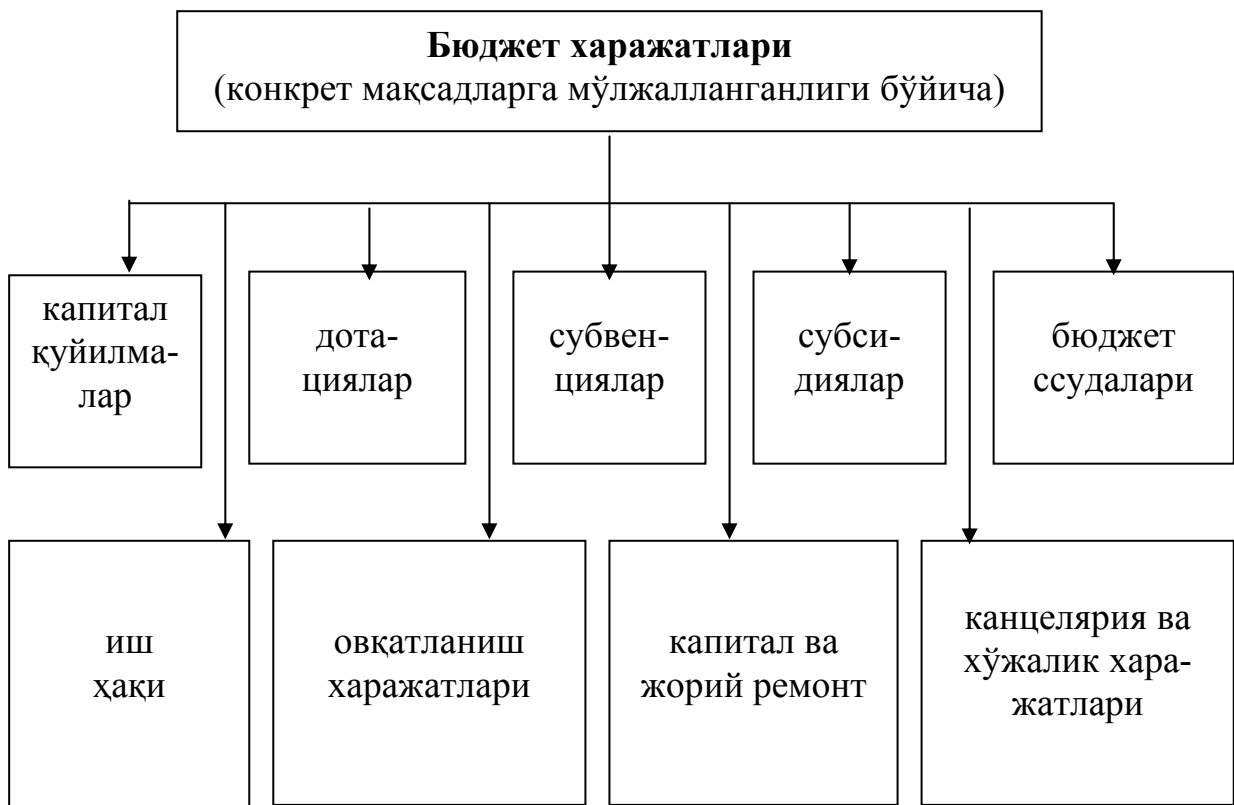
бошқа харажатлар

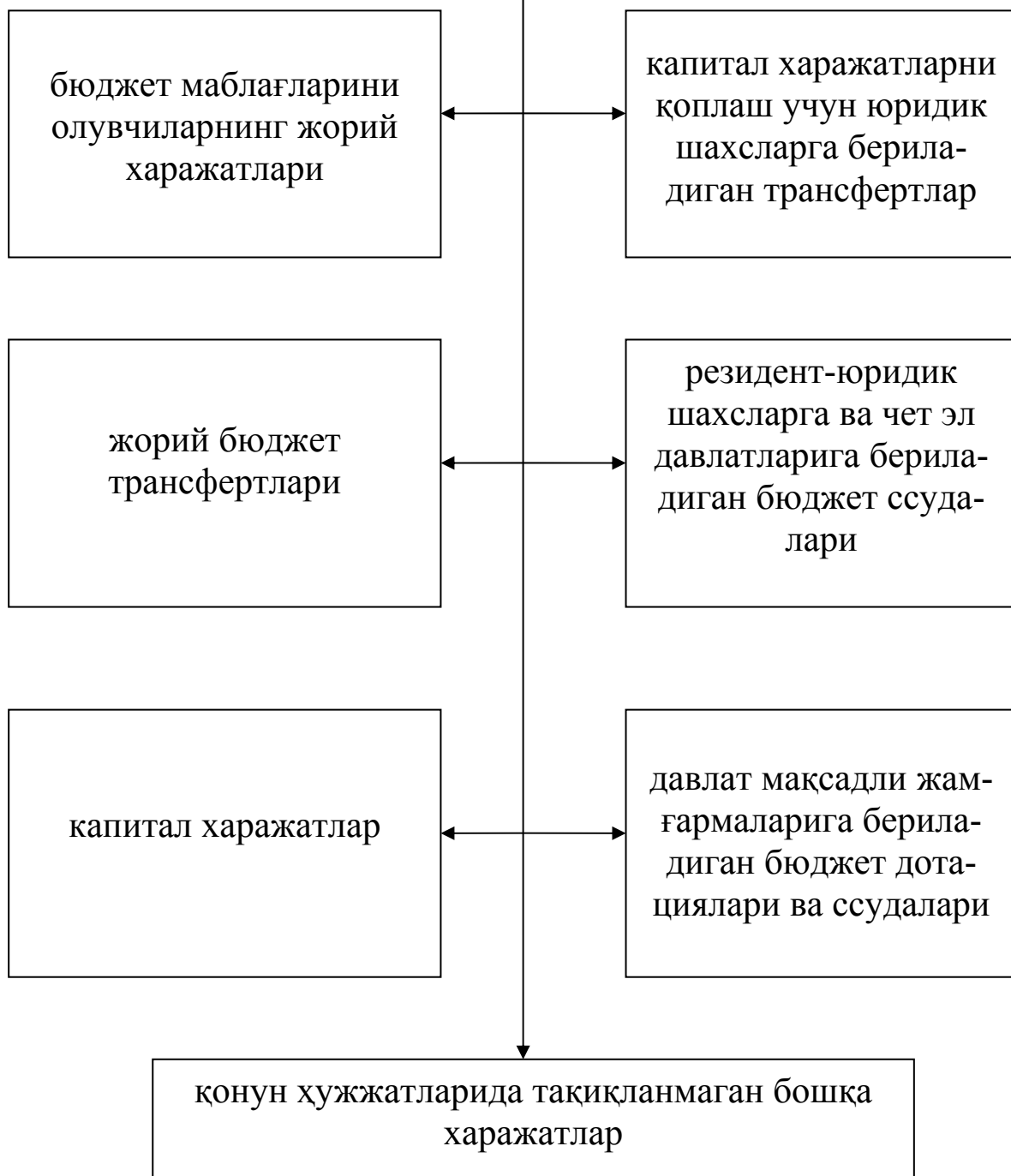
Бюджет харажатлари
(функционал нуқтаи назардан)

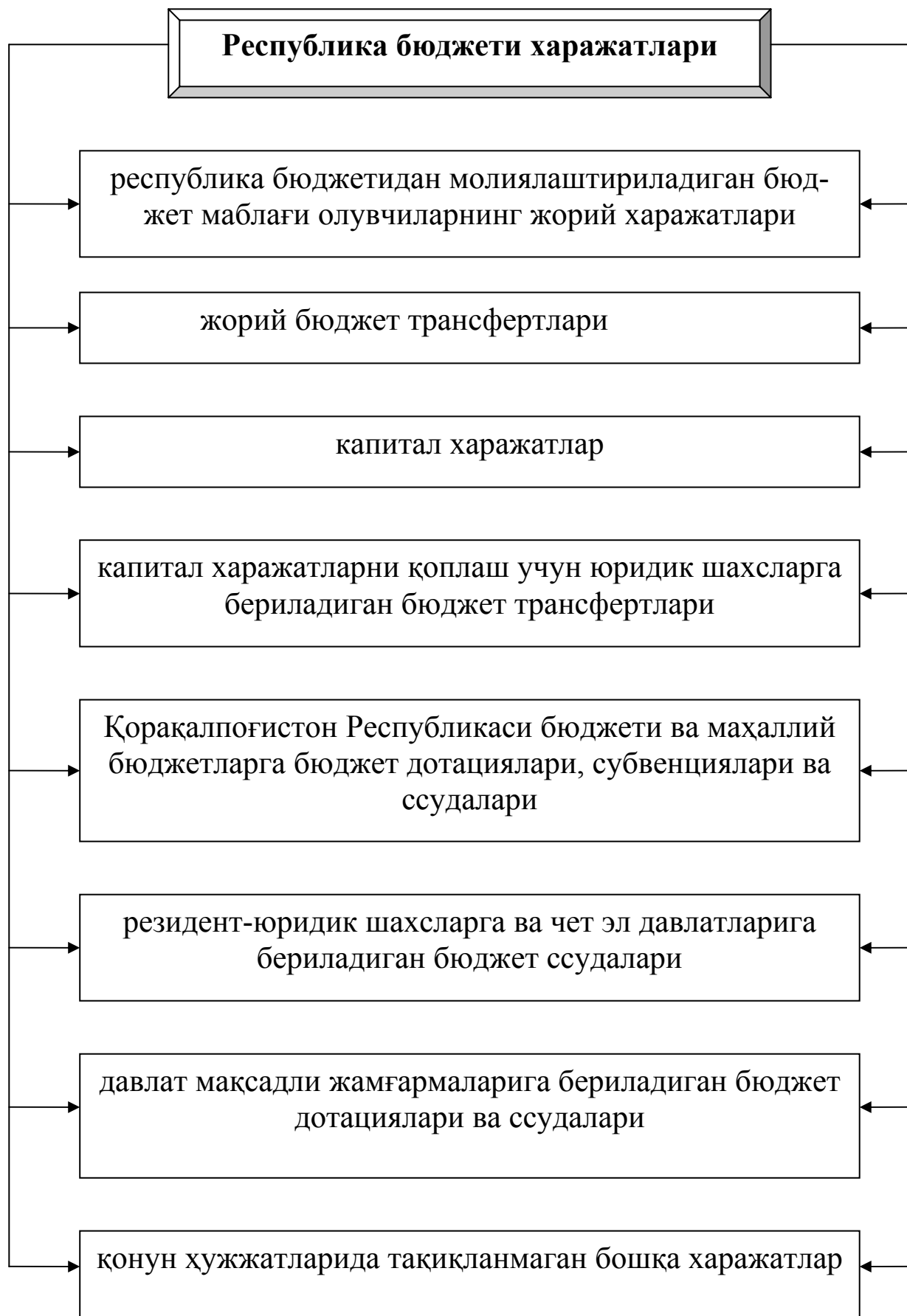
- давлат бошқаруви ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш;
- суд ҳокимияти;
- халқаро фаолият;
- миллий муҳофаза;
- ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва давлат хавфсизлигини таъминлаш;
- фундаментал тадқиқотлар ва илмий-техника тараққиёти-ни таъминлаш;
- саноат, энергетика ва қурилиш;
- қишлоқ хўжалиги ва балиқчилик;
- атроф-муҳитни ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, гидрометеорология, хариташунослик ва геодезия;
- транспорт, йўл хўжалиги, алоқа ва информатика;
- уй-жой коммунал хўжалиги;
- маориф;
- соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия;
- маданият, санъат ва кинематография;
- оммавий ахборот воситалари;
- давлат қарзига хизмат қилиш;
- бошқа даражадаги бюджетларга молиявий ёрдам;
- мақсадли бюджет фондлари;
- давлат захиралари ва резервларини тўлдириш;
- ижтимоий сиёсат;
- бошқа харажатлар

Бюджет харажатларининг юқоридаги тартибда классификация қилиниши ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида давлатнинг ролини кўрсатади

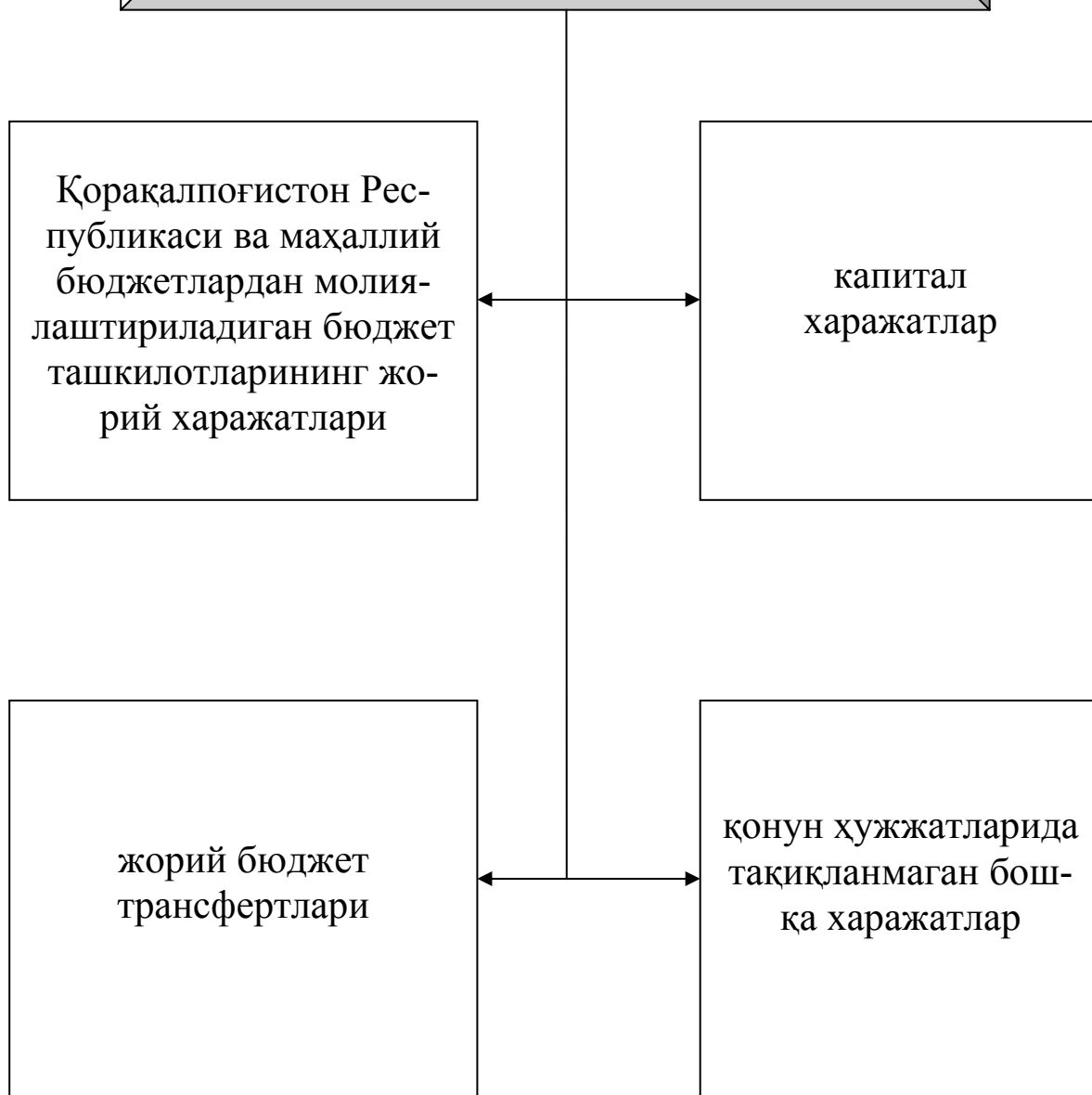

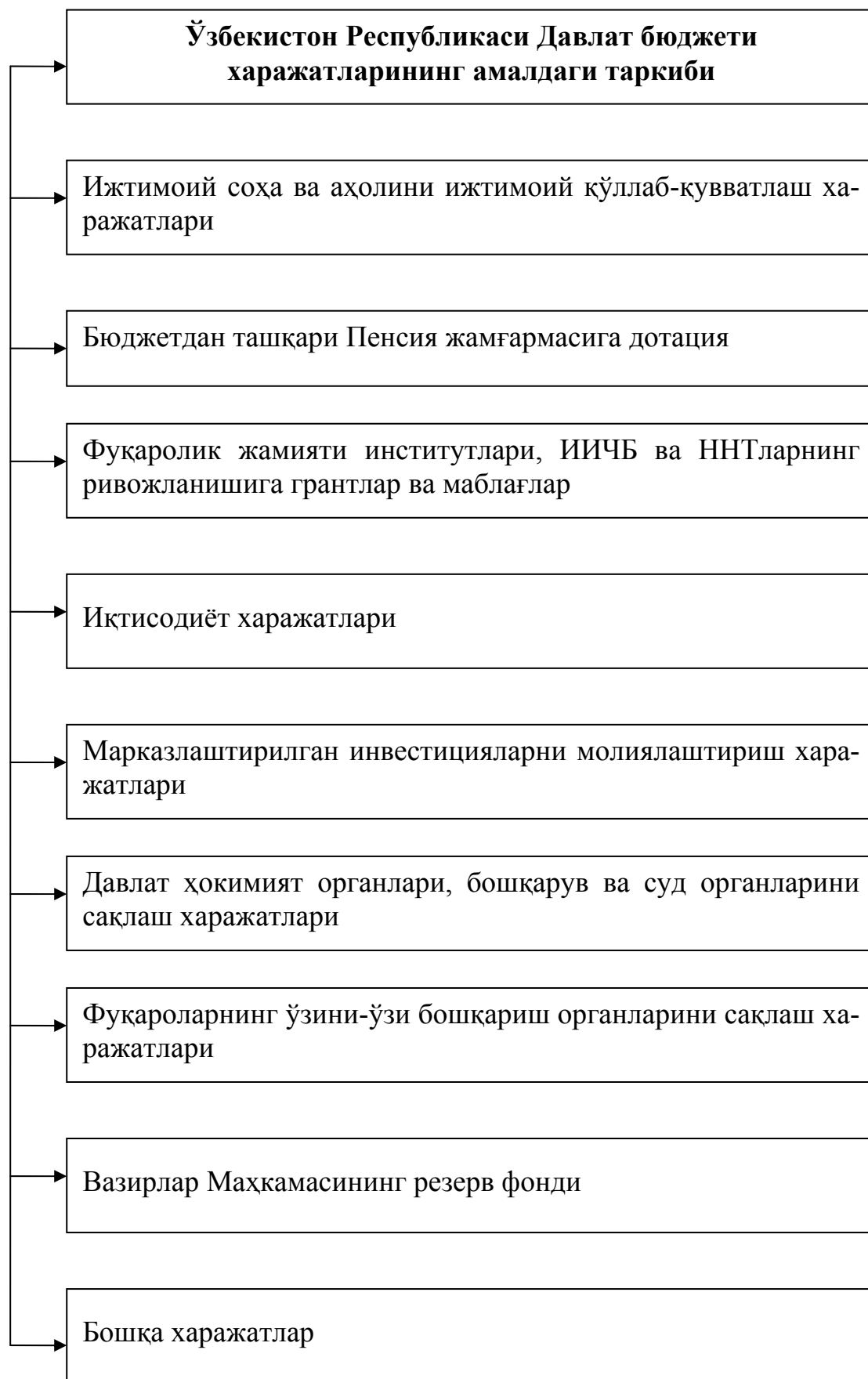
Давлат бюджети харажатлари

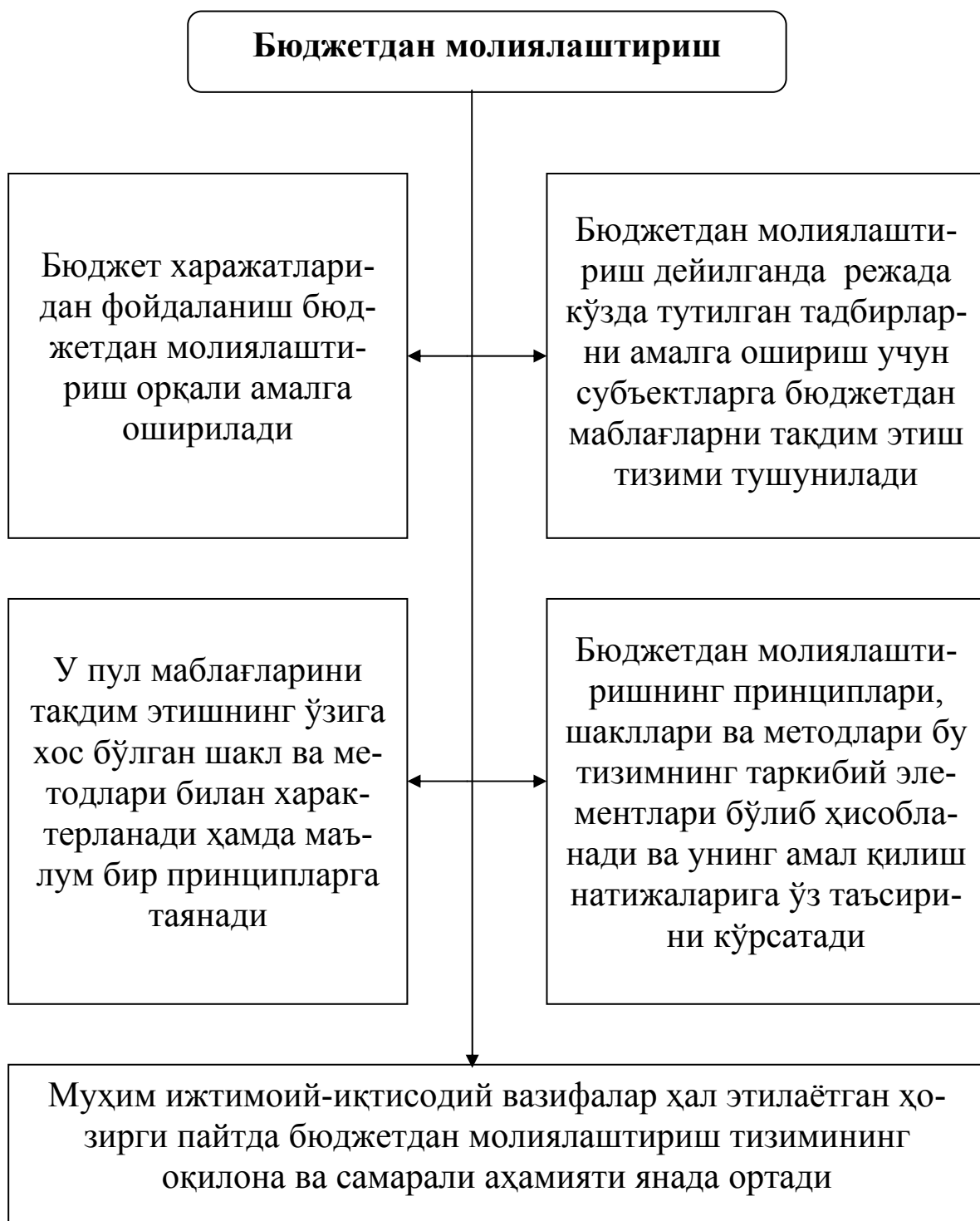

**Қорақалпоғистон Республикаси бюджети
ва маҳаллий бюджетлар харажатлари**

18.2. Бюджетдан молиялаштириш: таърифи, принциплари, шакллари ва методлари

Бюджетдан молиялаштиришнинг оқилона тизими-
ни ташкил этишда, аввало, молиялаштириш прин-
циплари муҳим роль ўйнайди

Амалиётда фойдаланилаётган бюджетдан молия-
лаштириш принципларини икки гуруҳга бўлиш
мумкин

Умумий

Хусусий

Умумий принцип-
лар бюджетдан
маблағ оладиган
барча субъектлар-
нинг фаолиятига
тегишлидир

Хусусий принцип-
лар эса субъектлар
фаолиятининг таш-
кил этилишига боғ-
лиқ равишда бюд-
жет маблағлари-
нинг тақдим эти-
лиш тартибини бел-
гилаб беради

Бюджетдан молиялаштиришнинг умумий принциплари

минимум хара-
жатлар билан
максимум сама-
рани олиш

бюджет ассигно-
ванияларидан
фойдаланишнинг
мақсадли харак-
тердалиги

бюджет ассиг-
нованиялари-
нинг қайтари-
лувчан эмаслиги

бюджет ассиг-
нованиялари-
нинг текинлиги

кўзда тутилган режаларнинг бажарилиши ва олдин
берилган ассигнованиялардан фойдаланилганли-
гини инобатга олган ҳолда бюджет маблағларини
тақдим этиш

**Бюджетдан молиялаштиришнинг
хусусий принциплари**

фақат ишлаб чиқариш-
ни кенгайтириш хара-
жатларига бюджет ассигнованияларини
ажратиш

бюджет ассигнованияла-
рининг ўлчамини аниқ-
лашда “қолдиқ” ёндашу-
идан фойдаланиш

бюджетдан молиялаш-
тиришни режалаштири-
лаётган харажатларни
кредит методи орқали
таъминлаш билан бир-
галикда фойдаланиш

корхоналарнинг молия-
вий ҳолатини бюджетли
тартибга солиш прин-
ципи

ва бошқалар

Бюджет ассигнованиялари амалиётида бюджетдан молиялаштиришнинг усуллари

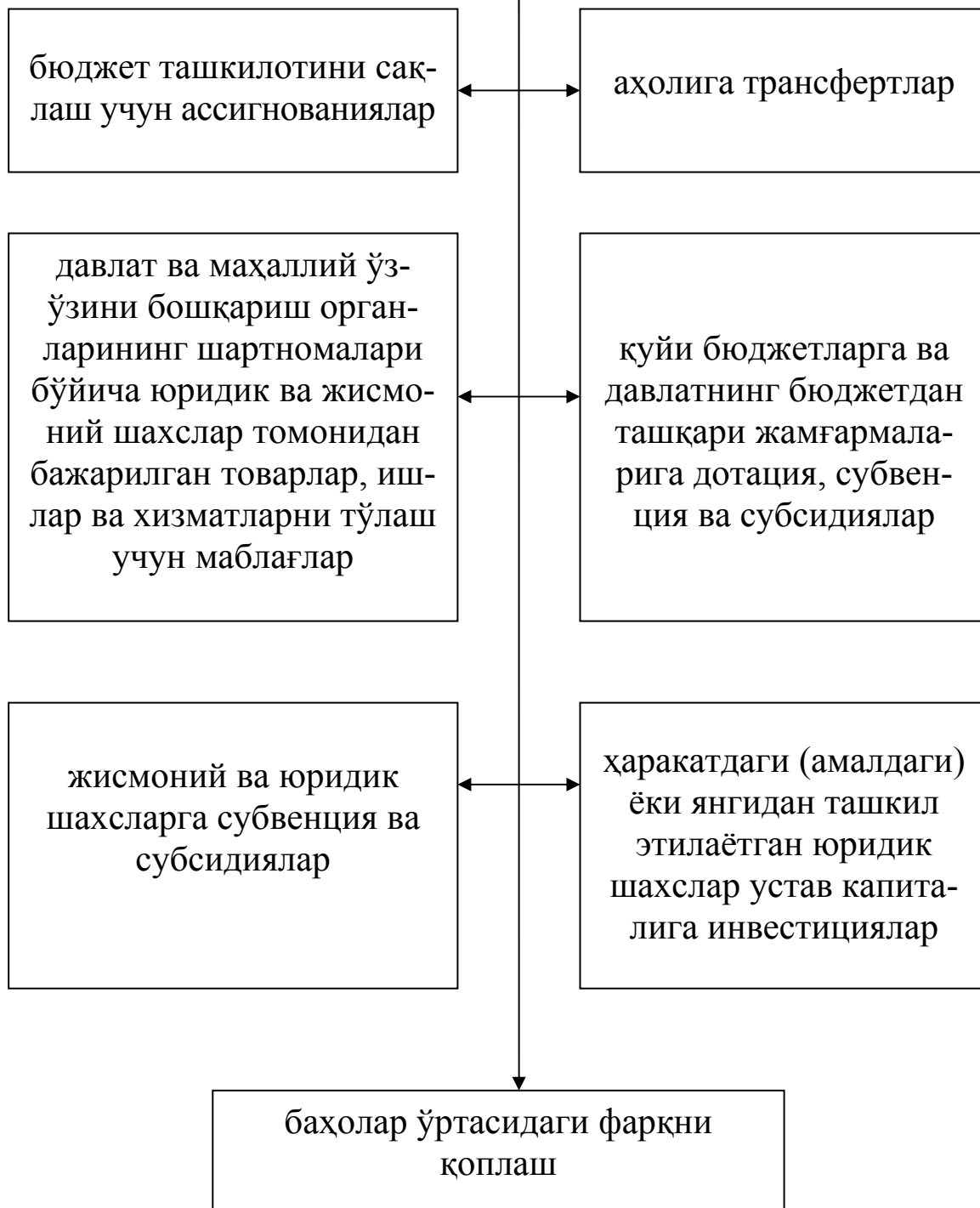
“нетто-бюджет” тизими бўйича молиялаштириш

Пул маблағларини тақдим этишнинг бу усули шу билан характерланадики, унга кўра бюджет ассигнованиялари тасдиқланган бюджетда кўзда тутилган харажатларнинг чекланган бир қисмига ажратилади

“брутто-бюджет” тизими бўйича молиялаштириш

Бу усул тўлиқ бюджетдан молиялаштириладиган корхона ва ташкилотлар учун қўлланилади. Бюджет ассигнованиялари бу ҳолда бюджет ташкилотини жорий сақлаш ва унинг фаолиятини кенгайтириш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг барча турлари учун ажратилади

**Субъектларга пул маблағларини тақ-
дим этишнинг усуллариға мувофик
бюджетдан молиялаштириш
ш а к л л а р и**

Бюджетдан молиялаштириш, юридик нуқтаи назардан, қуйидаги икки кўринишда амалга оширилади

харажатларни республика бюджетидан молиялаштириш

харажатларни Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириш

- фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларидан молиялаштирилган бюджет ташкилотлари бўйича);
- ижтимоий таъминот;
- аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш;
- Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини таъминлаш;
- иқтисодиётнинг турли тармоқларида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджет ташкилотларини сақлаш;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар

Харажатларни республика бюджетидан молиялаштириш

- фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (республикага бўйсунадиган ташкилотлар бўйича);
- ижтимоий таъминот;
- мудофаа, миллий хавфсизлик ва жамоат тартибини таъминлаш;
- судлар ва прокуратура органлари фаолиятини таъминлаш;
- давлат ва сафарбарлик захираларини вужудга келтириш ҳамда уларни сақлаш;
- давлатнинг марказлаштирилган инвестицияларини амалга ошириш;
- давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги дипломатик ваколатхоналари ҳамда миссиялари фаолиятини таъминлаш;
- иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги республикага бўйсунадиган бюджет ташкилотларини сақлаш;
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли давлат дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш;
- ер тузиш, мелиоратив, табиатни муҳофаза қилиш ва эпизоотияга қарши кураш чора-тадбирларини амалга ошириш;– қишлоқ хўжалиги зараркунандаларига қарши кураш;
- гидрометеорология, табиий офатларга қарши кураш чора-тадбирлари;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Қорақалпоғистон Республикаси ва маҳаллий
бюджетларга белгиладиган
ч е к л о в л а р

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ҳамда маҳаллий бюджетлар балансли даромадлар ва харажатларга эга бўлиши керак. Бу бюджетларнинг дефицитлигига йўл қўйилмайди

Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетларни қабул қилиш ва ижро этишда

Қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган манбалар ҳисобига жамғармалар ташкил этишга

Маблағ жалб қилишни амалга оширишга (юқори бюджетлардан бюджет ссудалари олиш бундан мустасно)

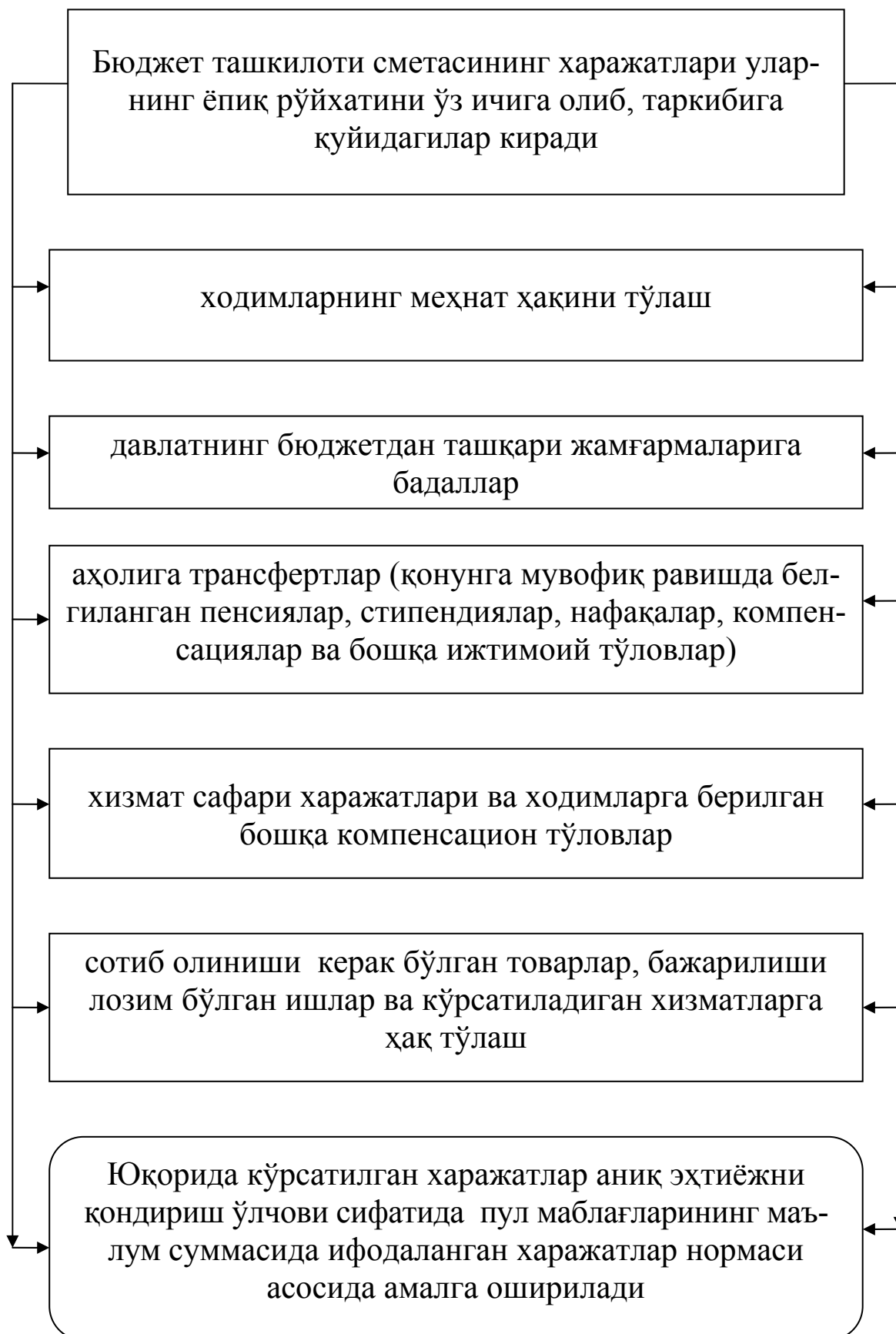
Бюджетдан ажратиладиган тасдиқланган маблағлардан ортиқроқ маблағ сарфлашга (қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно)

Бюджет маблағлари ҳисобидан бошқа шахслар фойдасига молиявий кафолатлар ва кафилликлар беришга

Юридик ва жисмоний шахсларга бюджет ссудалари беришга

йўл қўйилмайди

18.3. Бюджет нормалари (меъёрлари), харажатлар сметаси ва бюджет кредити

Амалиётда пулли нормаларнинг қуйидаги турларидан фойдаланилади

моддий бойликлардан фойдаланишнинг натурал кўрсаткичларига асосланган нормалар (овқатланиш, тиббиёт асбоб-ускуналари, дори дармонларни сотиб олиш, юмшоқ инвентарлар ва ҳ.к.лар харажатлари нормаси)

умумлаштирилган якка тартибдаги тўловлар – иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар, хизмат сафари харажатлари ва бошқалар

ўтган даврларда маблағларнинг сарфланиш кўрсаткичларини умумлаштириш асосида тажриба-статистика усули ёрдамида ва бюджетнинг имконияларини ҳисобга олган ҳолда вужудга келтирилган нормалар

Мураккаблик даражасига қараб бюджет нормалари иккига бўлинади

оддий нормалар

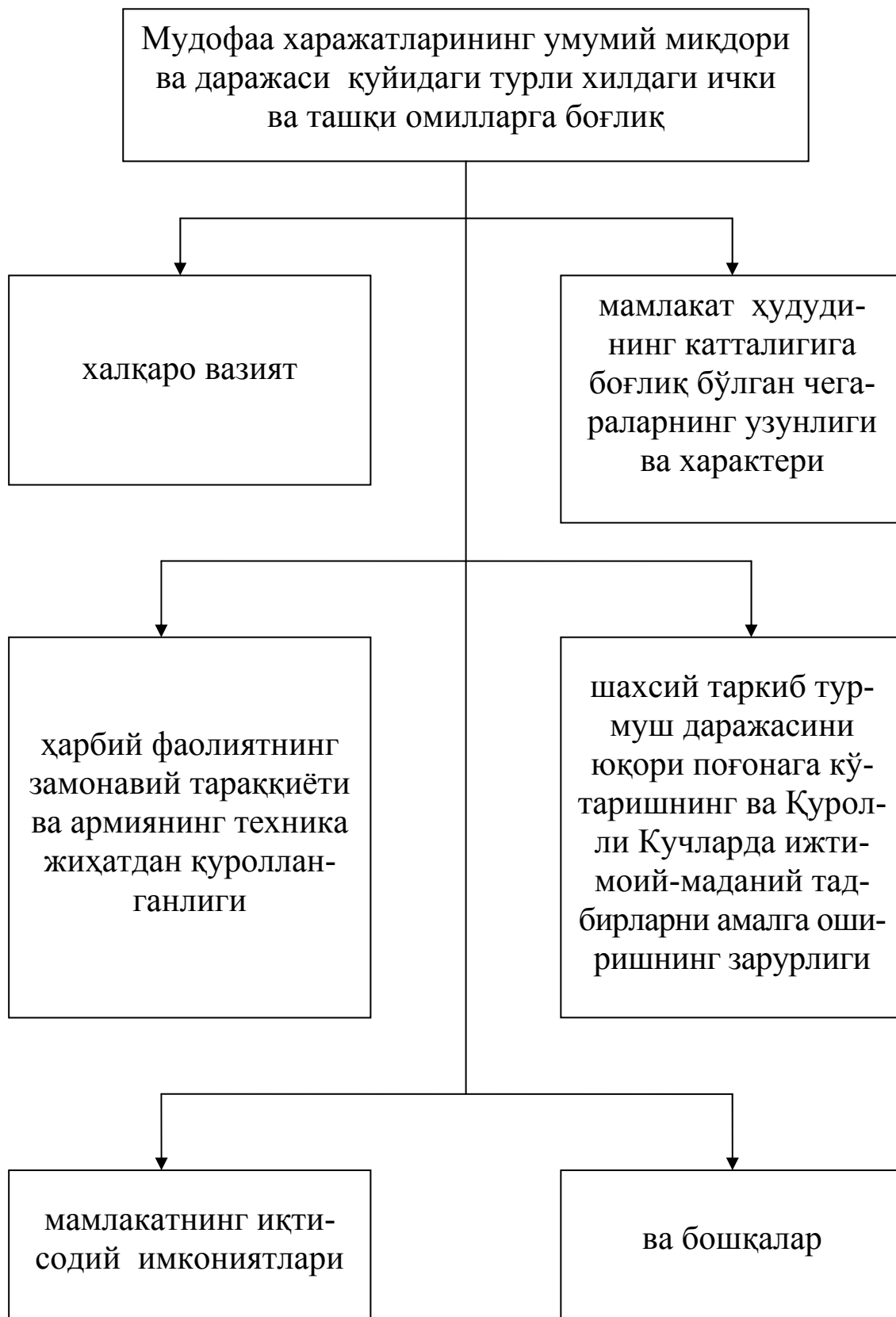
комбинациялаштирилган ёки йириклаштирилган нормалар

харажатларнинг оддий ёки аниқ турига тегишли бўлган нормалар

бир неча харажатлар турларини қамраб оладиган, алоҳида бир харажатлар моддасини ва ўхшаш харажатлар моддаларини шакллантирадиган ёки муассасанинг барча харажатларини қамраб оладиган нормалар

Ҳозирги шароитда ижтимоий соҳа ташкилотларининг барча турдаги харажатларини қамраб оладиган йириклаштирилган нормалар муҳим аҳамият касб этмоқда

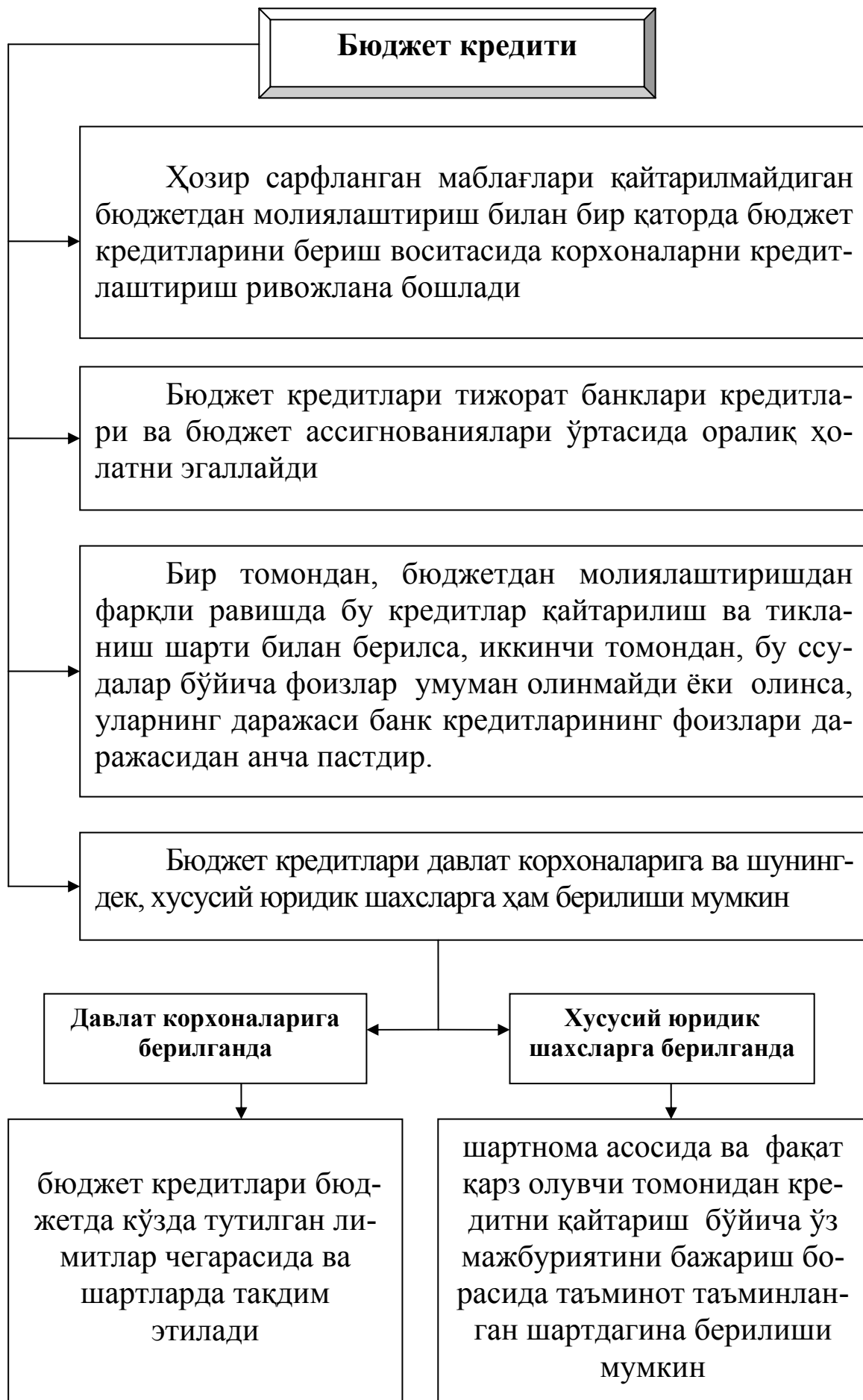

Бюджетнинг бошқарув харажатлари қуйидаги гуруҳлардаги харажатлардан иборат

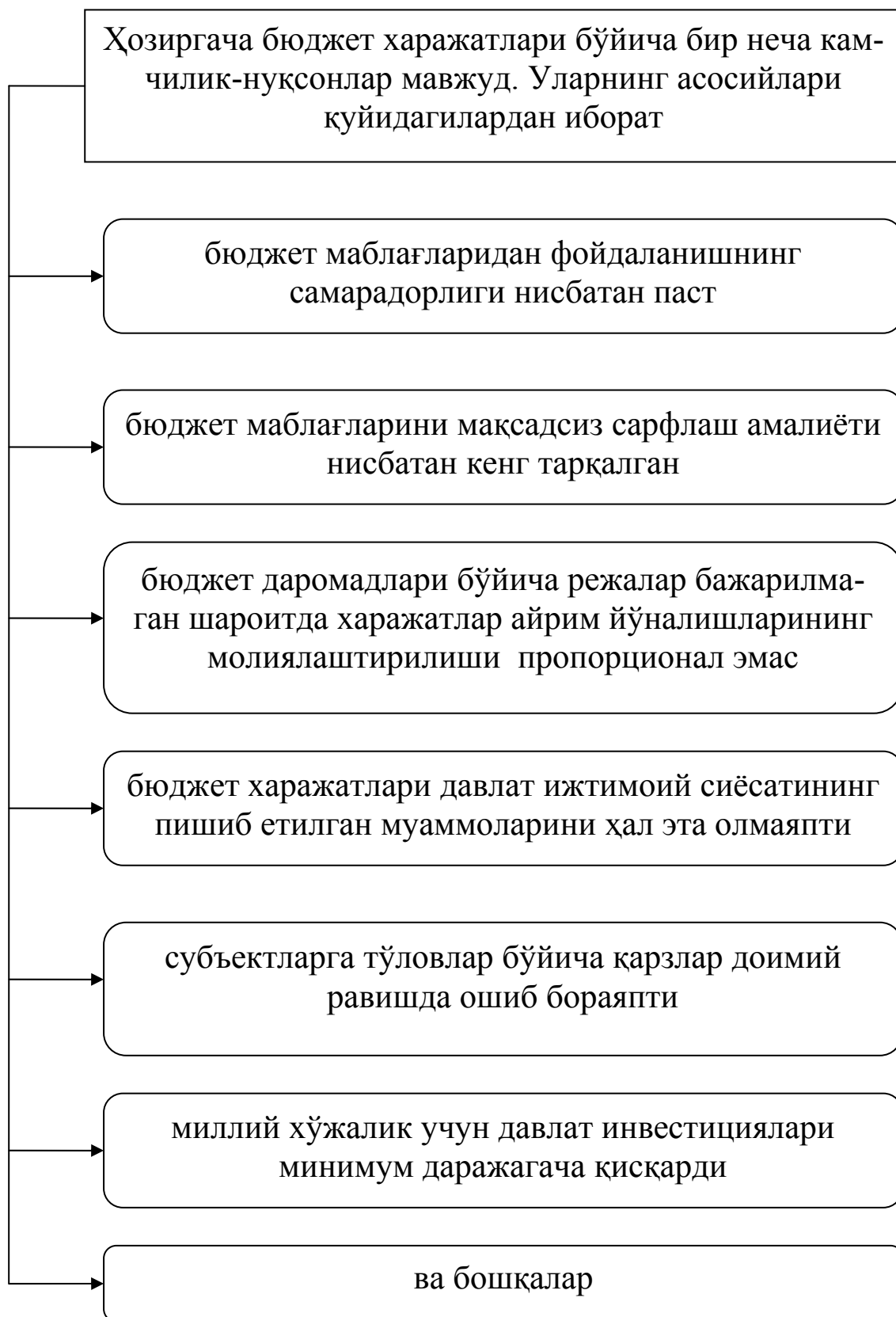
судлар прокуратура ва ҳуқуқ-тартибот органларини сақлаш харажатлари. Бу харажатлар жамоатчилик хавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга

давлат ҳокимият органларини сақлаш харажатлари. Президент Девони, Вазирлар Маҳкамаси, Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатаси, Конституциявий суд, вазирликлар, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, дипломатик муассасалар ва бошқа идораларни сақлаш харажатларини ўз ичига олади

сайловлар ва референдумларни ўтказиш харажатлари. Ўз ичига депутатлар, Президент, маҳалла оқсоқолларини сайлаш, референдумларни ўтказиш харажатларини олади

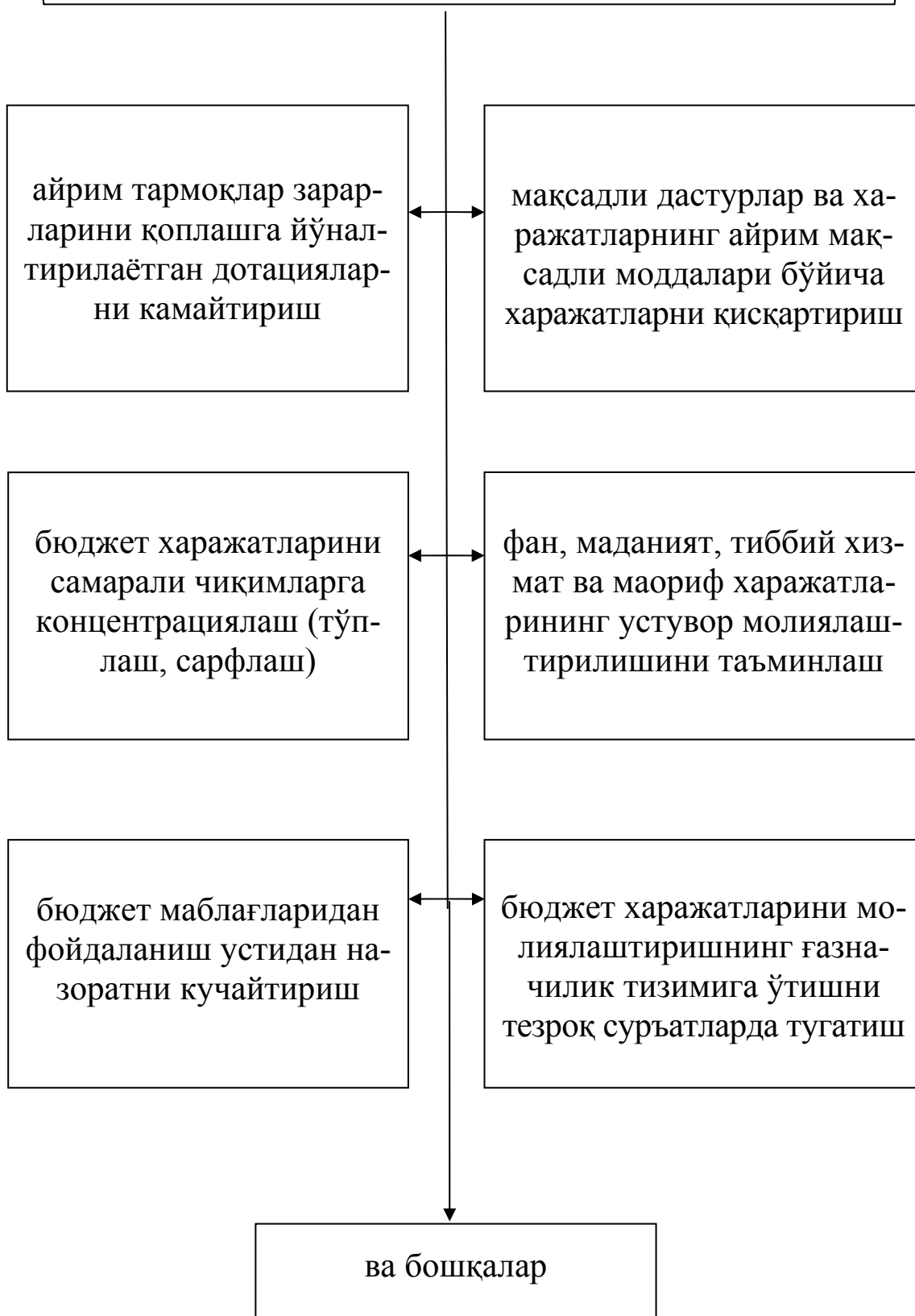
18.4. Бюджет харажатларини сарфлаш масалалари ва вазифалари

Бюджет харажатлари бўйича бажарилиши лозим бўлган вазифалар

Бюджет харажатлари бўйича бажарилиши лозим бўлган вазифалар (давоми)

19-БОБ. БЮДЖЕТ ТИЗИМИ ВА БЮДЖЕТ ТУЗИЛМАСИ

19.1. Бюджет тизими: таърифи, принциплари, уни бошқариш соҳасидаги ваколатлар

Бюджет тизимининг принциплари

бюджет тизимининг ягоналиги

бюджет тизимининг даражалари ўртасида даромадлар ва харажатларнинг чегараланганлиги

бюджетларнинг мустақиллиги

давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари бюджетлари, бюджетларнинг даромадлари ва харажатларини тўлиқ акс этиши

бюджетларнинг баланслилиги

бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлиги ва тежамлилиги

бюджет харажатларини қоплашнинг умумийлиги

ошкоралик

бюджетнинг ҳаққонийлиги

бюджет маблағларининг адреслилиги ва мақсадли характердалиги

**Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг
бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги
ваколатлари**

Давлат бюджети лойиҳасини ишлаб чиқилишини ташкил этиш ва уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этиш

Давлат бюджетининг ижросини ташкил этиш

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва давлат бошқаруви бошқа органларининг Давлат бюджетини ижро этиш борасидаги ишларини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш

Давлат мақсадли фондлари маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартибини белгилаш

Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиғига киритиш

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш

**Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси
ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органларининг
бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги
ваколатлари**

тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетларни қабул қилиш, шунингдек, уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлаш

қонун ҳужжатларига мувофиқ маҳаллий бюджетга тушадиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар ва тўловлар миқдорларини ҳамда улар бўйича имтиёزلарни белгилаш

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа
ваколатларни амалга ошириш

**Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши
ва тегишли ҳокимиятларни бюджет тизимини
бошқаришдаги ваколатлари**

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар лойиҳаларини тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари қабул қилиши учун тақдим этиш ҳамда уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тузиш

бюджетга тушумларнинг тўлиқ ва ўз вақтида тушиши ҳамда бюджет маблағларидан белгиланган мақсадда фойдаланилиши устидан назоратни ташкил этиш

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг
бюджет тизимини бошқаришдаги ваколатлари**

Давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш

Давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи тартибини белгилаш ҳамда улар устидан назоратни амалга ошириш

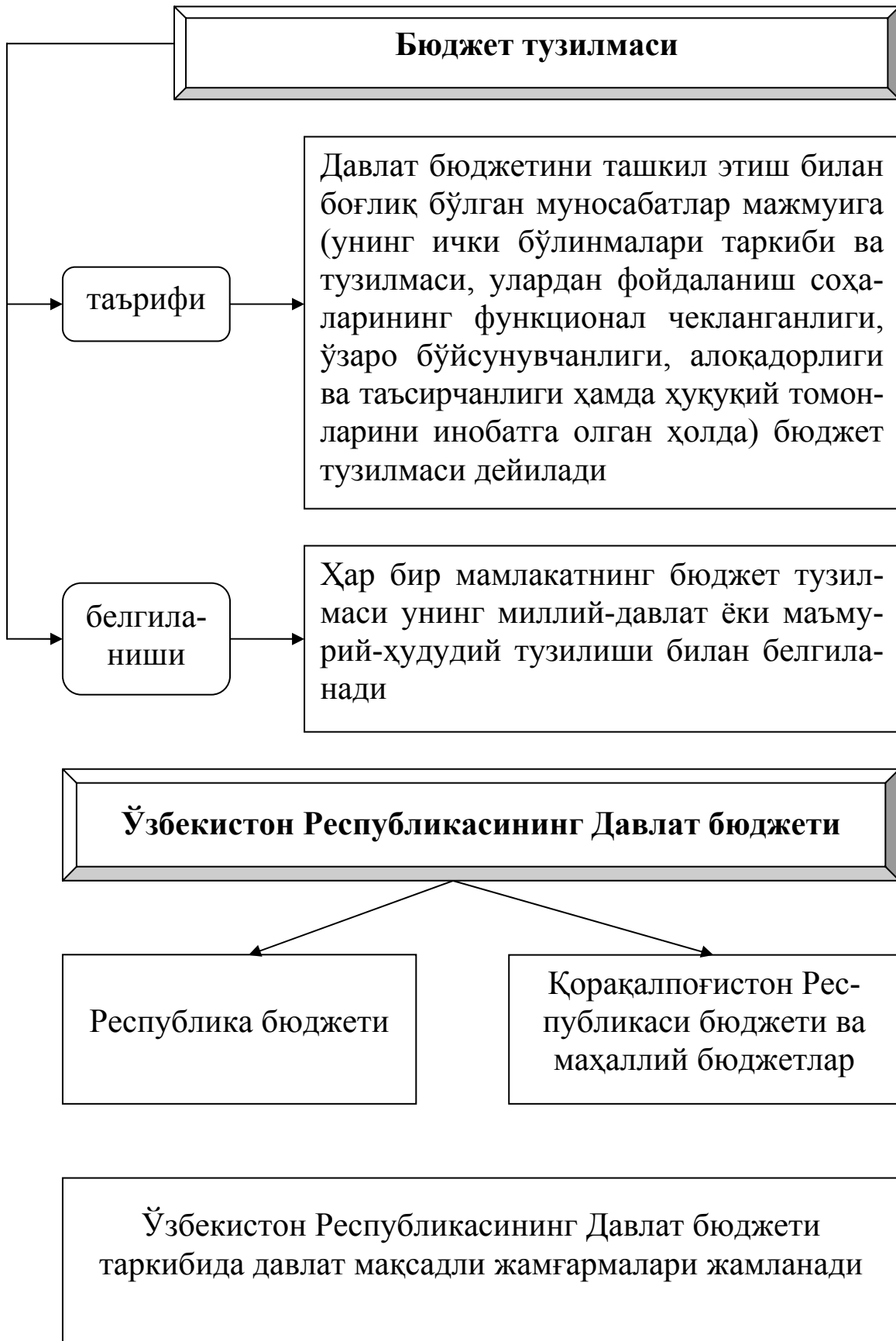
Республика бюджети харажатларини амалга ошириш

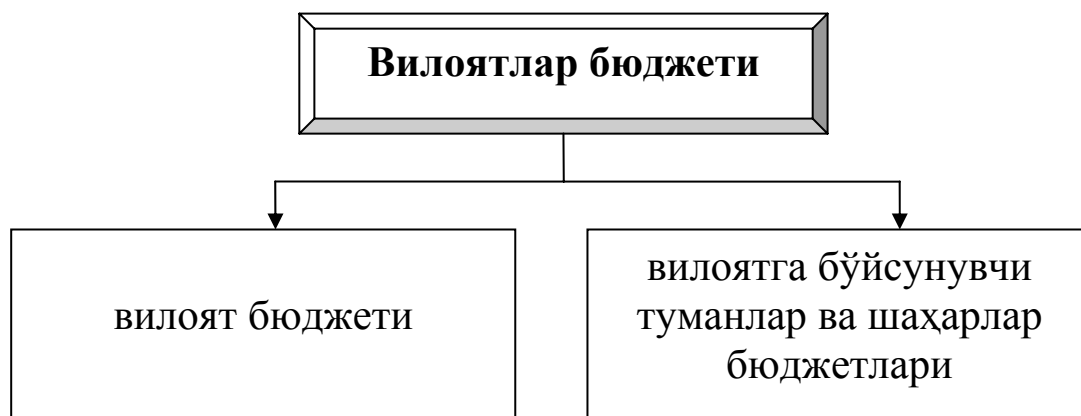
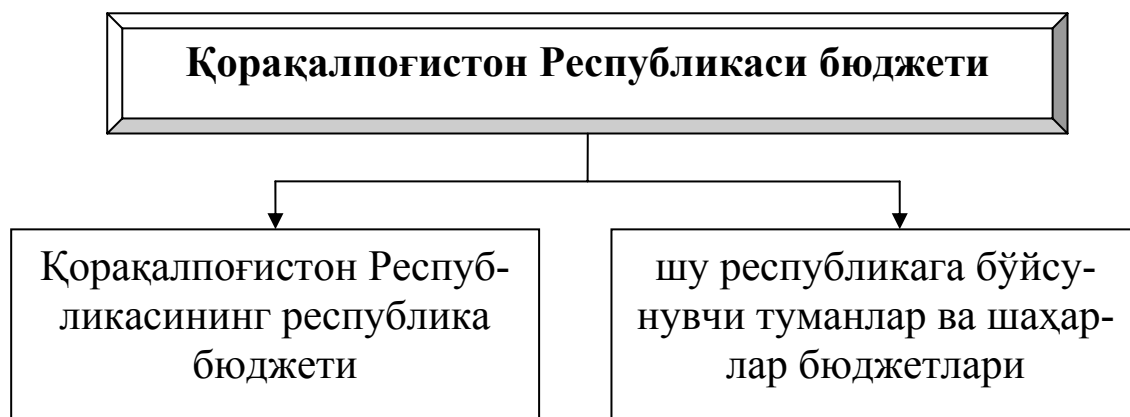
Бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаси ва штат жадвалларини рўйхатдан ўтказиш

Бюджетдан маблағ олувчиларнинг Давлат бюджети маблағларидан фойдаланишини тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни, шунингдек, умуммажбурий тусдаги бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш

Қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш

19.2. Бюджет тузилмаси ва классификацияси

Бюджет классификацияси

таърифи
қандай?

Маълум бир тизимга келтирилган ва ўрнатилган тартибда код (шифр)лаштирилган бюджет даромадлари ва харажатларининг бир хил белгилари бўйича илмий асосланган иқтисодий гуруҳланишига бюджет классификацияси дейилади

асосида
нима
ётади?

Бюджет классификациясининг асосида даромадлар бўйича уларнинг манбалари, харажатлар бўйича эса маблағларнинг мақсадли сарфланиш йўналишлари ётади

нега
классификация
қилинади?

Бутун мамлакат миқёсида бюджет даромадлари ва харажатларининг тўғри режалаштирилиши ва ҳисобга олинишини таъминлаш учун улар классификация қилинади.

нима учун
фойдаланилади?

Давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш мақсадида бюджет маълумотларини ягона бир тизимга келтириш учун фойдаланилади

Бюджет классификацияси

Давлат бюджети даромадларининг классификацияси

даромадларнинг турлари ва манбалари бўйича гуруҳлашдан иборатдир. Бунда тармоқ ва вазирлик (раҳбарлик органи) белгилари инобатга олиниши мумкин

Давлат бюджети харажатларининг вазифа жиҳатидан, ташкилий ва иқтисодий классификацияси

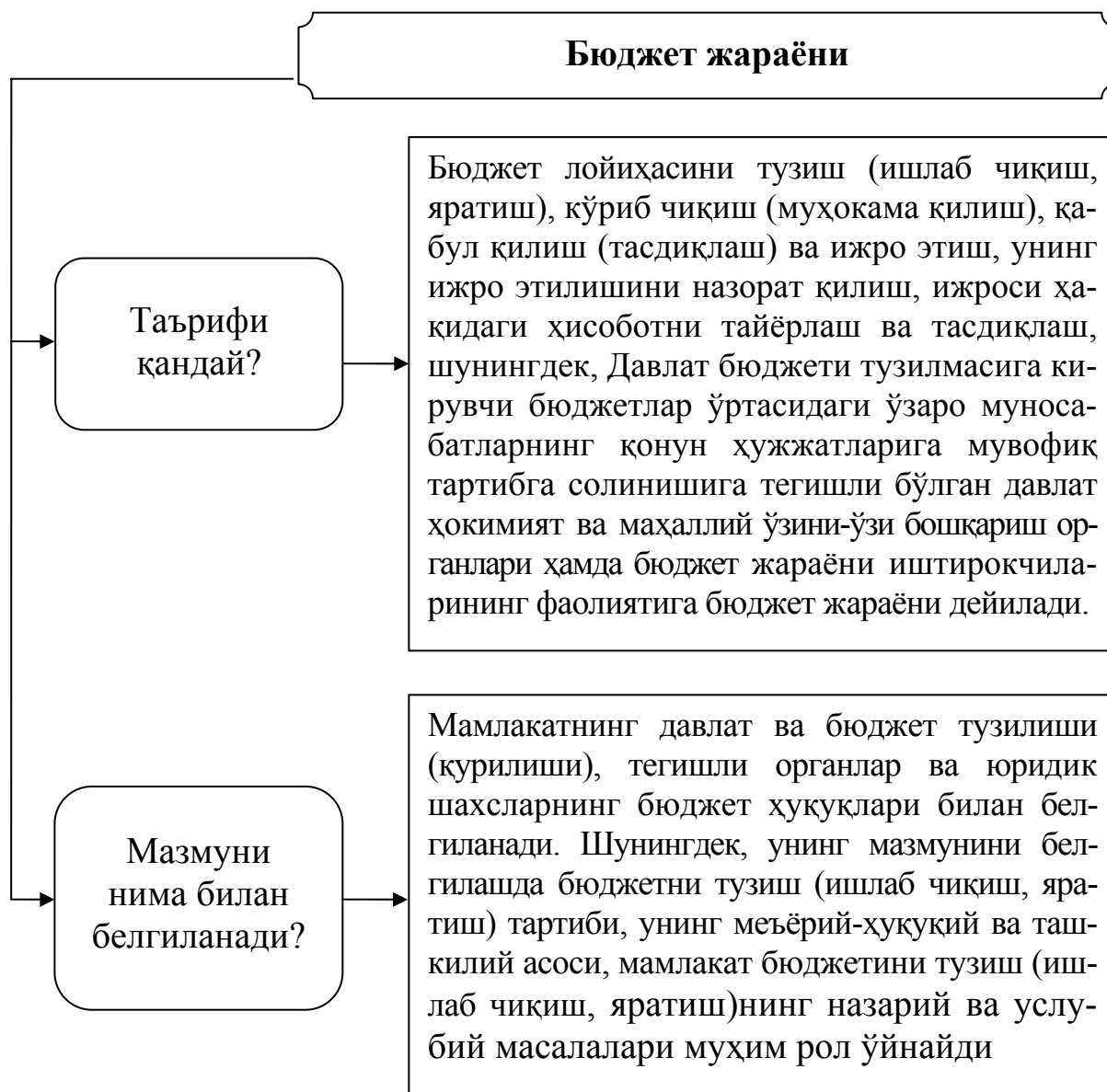
вазифа жиҳатдан классификацияси давлат бошқарув органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, бошқа бюджет ташкилотлари томонидан ижро этиладиган вазифалар бўйича харажатларни гуруҳлашдан, ташкилий классификацияси бюджетдан ажратиладиган маблағларни олувчилар ўртасида тақсимланишини акс эттирувчи хўжалик юритувчи субъектлар ва тадбирлар турлари бўйича харажатларни гуруҳлашдан, иқтисодий классификацияси эса тўловларнинг иқтисодий вазифаси ва турлари бўйича харажатларни гуруҳлашдан иборат

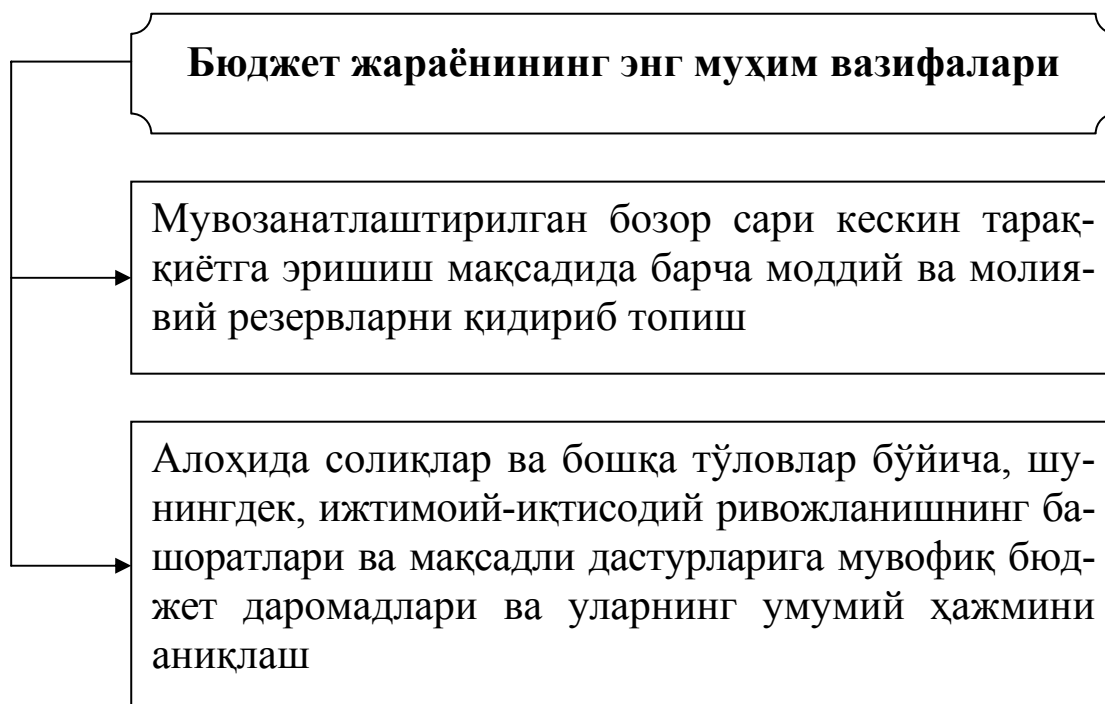
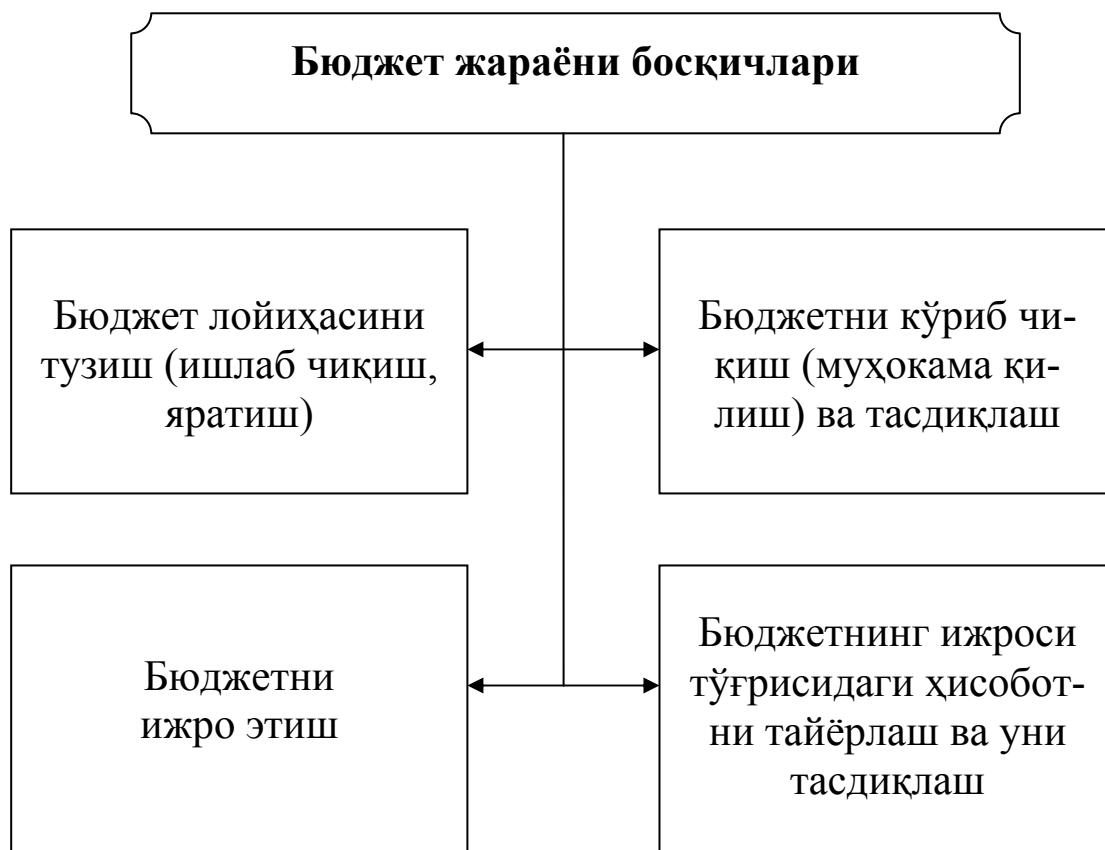
Давлат бюджети дефицитини молиялаштириш манбаларининг классификацияси

дефицитни молиялаштиришнинг ички ва ташқи манбалари бўйича гуруҳлашдан иборат

20-БОБ. БЮДЖЕТ ЖАРАЁНИ

20.1. Бюджет жараёни: таърифи, босқичлари, вазифалари, иштирокчилари ва принциплари

Бюджет жараёнининг муҳим вазифалари (давоми)

Иқтисодиётдаги инфляцион тенденциялар ва пул-кредит таназзулини бартараф этишга, миллий пул бирлигининг барқарорлигини таъминлашга йўналтирилган молиявий барқарорлаштиришнинг умумий дастурини бюджет билан мувофиқлаштириш

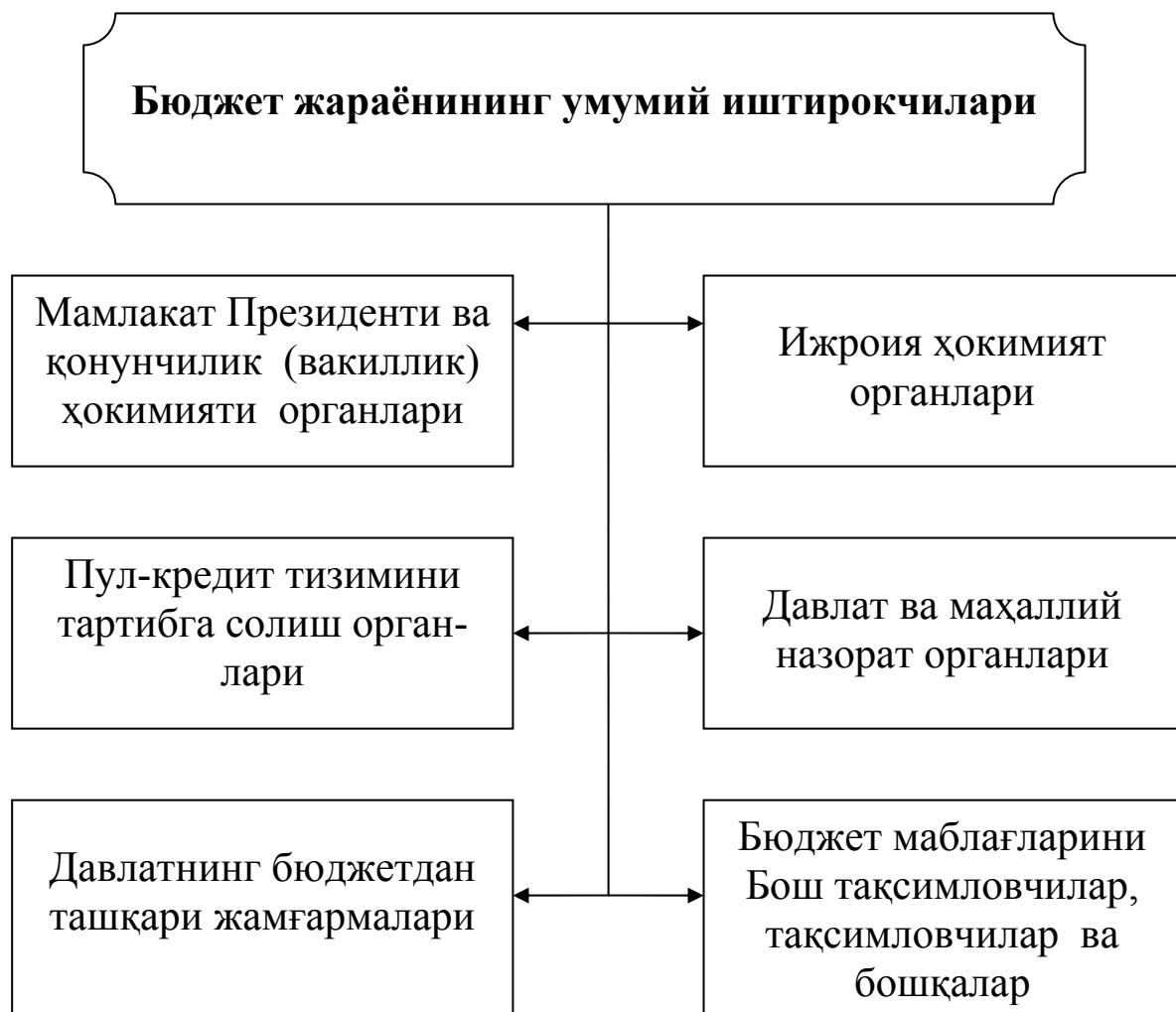
Иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган манбалар ҳисобидан бюджет дефицитига барҳам бериш ёки уни қисқартириш

Иқтисодий минтақалар, хўжалик соҳалари ва бюджетлар ўртасида давлат даромадларининг манбаларини қайта тақсимлаш йўли билан турли даражадаги бюджетларни баланслаштириш мақсадида бюджетли тартибга солишни амалга ошириш

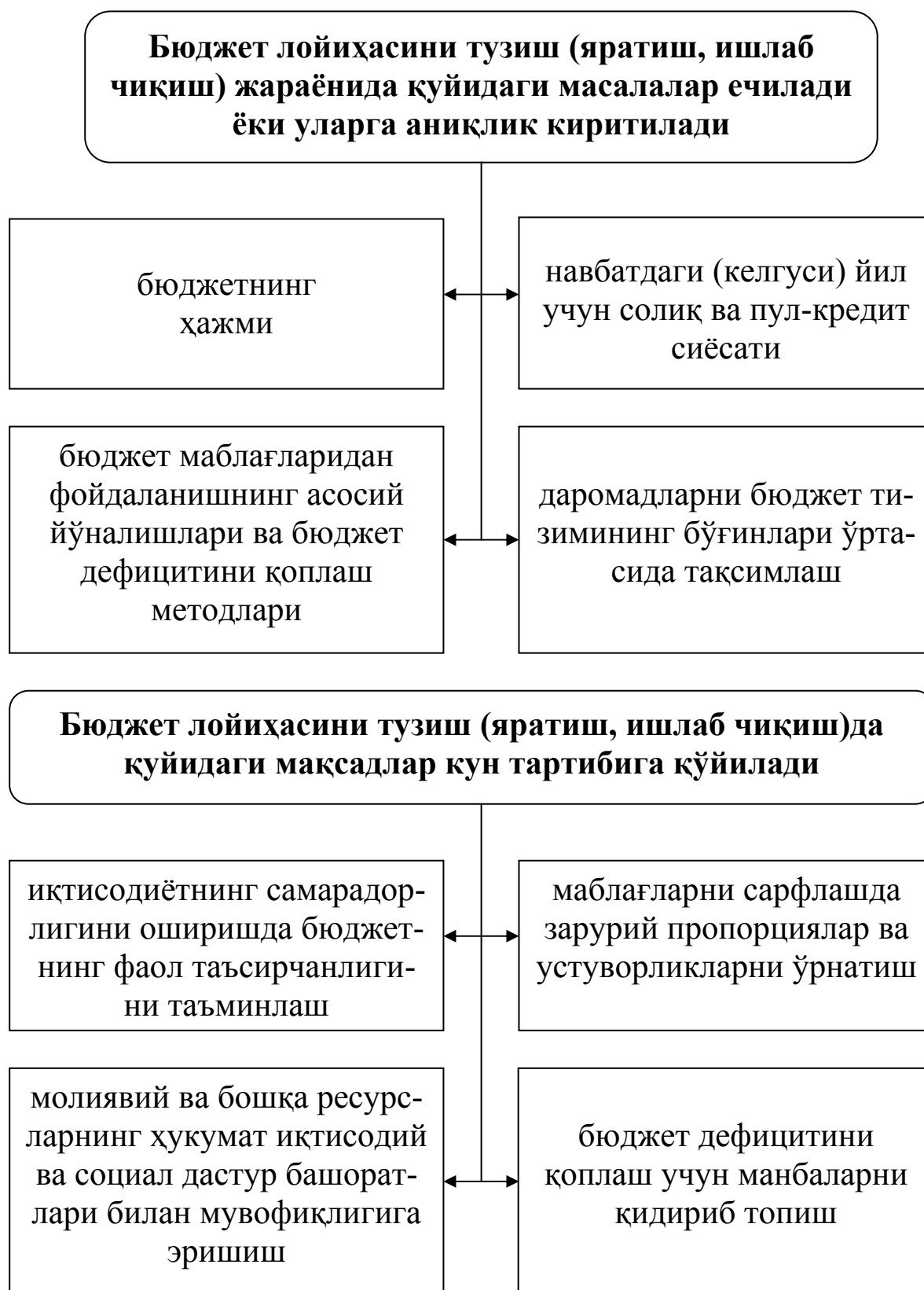
Кенг кўламли барча ижтимоий-иқтисодий дастурларнинг баланслилиги ва пропорционаллигини таъминлашга имкон берадиган истиқболли бюджетли режалаштиришнинг ролини ошириш

Солиқ мажбуриятларини бажаришда алоҳида фуқаролар даромадлари ва юридик шахсларнинг молиявий фаолиятлари устидан назоратни таъминлаш

Замонавий электрон ҳисоблаш техникаларидан кенг фойдаланиш асосида ва молиявий ҳисоб-китобларнинг автоматлаштирилган тизими орқали бюджетларни тузиш ва ижро этиш жараёнларини автоматлаштириш ва бошқалар

20.2. Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)дан олдин Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда келгуси молия йилига

тегишли бюджетлар ва давлат мақсадли фондларини тайёрлаш учун

бюджетдан ажратиладиган маблағларни олишга буюртмалар тузиш учун

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Ташкент шаҳри ҳокимликлари, давлат мақсадли фондларини тақсимловчи органларга

республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчиларга

бюджет сўрови юбориши керак

Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия бошқармалари тегишли қарорлар қабул қилинганидан сўнг уч кун муддат ичида

тегишли бюджетлар
лойиҳаларини тайёр-
лаши учун

Қорақалпоғистон Рес-
публикаси бюджети
ва маҳаллий бюджет-
лардан бюджет маб-
лағлари олишга буюрт-
малар тузиш учун

туман ва шаҳар
ҳокимликларига

Қорақалпоғистон Рес-
публикаси бюджети-
дан, вилоятлар ва
Тошкент шаҳри бюд-
жетларидан молия-
лаштириладиган бюд-
жет маблағларининг
олувчиларига

бюджет сўровлари
юбориши керак

Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонуни бюджет лойиҳасини тайёрлашнинг қуйидаги муддатларини белгилайди

а) келгуси молия йилига бюджетдан ажратиладиган маблағлар олишга буюртмалар

б) келгуси молия йилига тегишли бюджетлар лойиҳалари

Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштирилган бюджет маблағлари олувчилар томонидан – жорий йилнинг 1 июнидан кечикмай тегишли молия органларига

Республика бюджетидан молиялаштирилган бюджет маблағлари олувчилар томонидан – жорий йилнинг 1 июлидан кечиктирмай, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига

Туманлар ва шаҳарлар ҳокимликлари молия органлари томонидан – маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари белгиланган тартибда ва муддатларда, бироқ жорий йилнинг 25 июнидан кечиктирмасдан юқори молия органига

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари давлат мақсадли фондларини тақсимловчи органлар томонидан – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда ва муддатларда, бироқ жорий йилнинг 1 июлидан кечикмасдан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирига

тақдим этилиши керак.

Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳаси ўз ичига қуйидагиларни олмоғи лозим

бюджет таснифига мувофиқ акс эттириладиган Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари

умумдавлат солиқларидан Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларига ажратмалар нормативлари, шунингдек мазкур бюджетларнинг даромадлари, шу жумладан бюджет дотациялари ва бюджет субвенциялари ҳамда харажатлари миқдори

Қорақалпоғистон Республикаси бюджетининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларининг айланма касса меъёри миқдорлари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси захира фондининг, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари захира фондларининг назарда тутилмаган харажатларни қоплашга тегишли бюджет маблағлари йўналтирилиши мумкин бўлган доирадаги миқдори

Давлат бюджети дефицитининг энг юқори миқдори ва уни молиялаштириш манбалари

давлат ички ва ташқи қарзларининг, давлат томонидан бериладиган кредитлар ҳамда кафолатли фонднинг энг юқори миқдорлари

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги вакил қилинган вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, шунингдек, тегишли ташкилотлар билан биргаликда қуйидагиларни ўз ичига олган бюджетнома лойиҳасини ишлаб чиқиши ва 15 сентябргача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига киритиши керак

мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ўтган йилги асосий яқунлари ва жорий йилги яқунларининг башорат баҳоси

ўтган йилги Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва жорий йилги Давлат бюджетининг кутилаётган ижроси баҳоси

келгуси йилга мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳасини тузишга асос бўлган (келгуси йилнинг) асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар

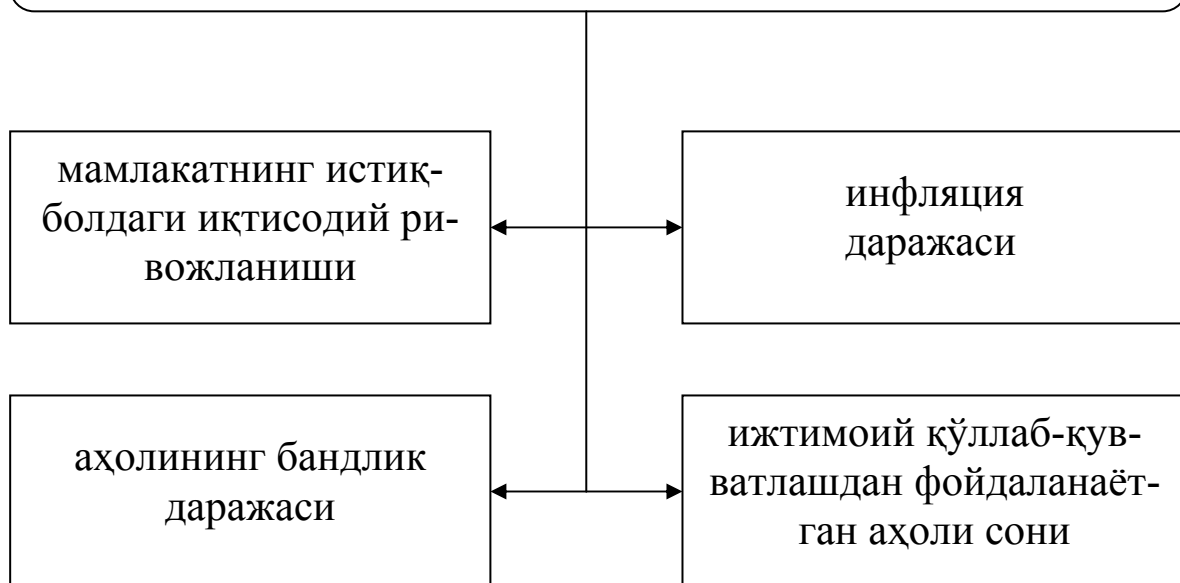
мамлакат бюджет ва солиқ сиёсатининг келгуси йилги асосий йўналишларига шарҳлар

давлатнинг ички ва ташқи қарзлари ҳамда улар бўйича харажатларнинг ҳолати тўғрисидаги маълумотлар

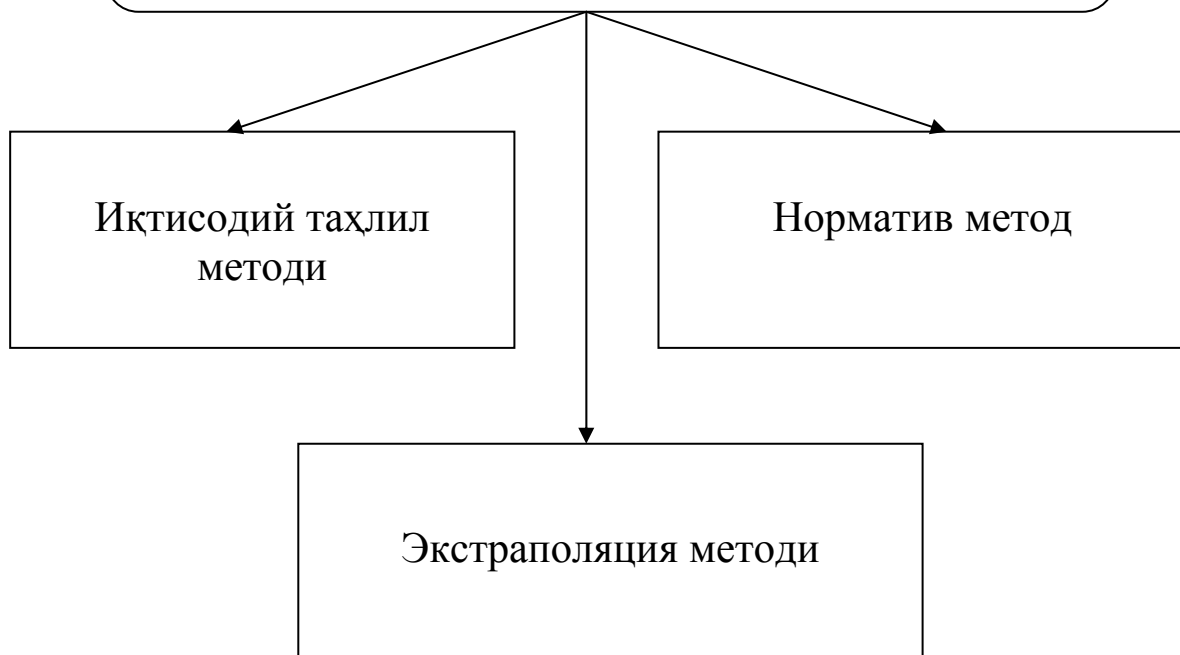
келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳаси

Юқоридагиларни ўз ичига олган бюджетнома лойиҳаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан жорий йилнинг 15 октябридан кечиктирилмасдан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига киритилмоғи лозим.

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да қуйидагилар инобатга олиниши керак

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да қуйидаги методлардан фойдаланилади

20.3. Бюджетни муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш)

Бюджетни муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш)

Давлат бюджетининг лойиҳаси мамлакатнинг олий ижроия органи – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан маъқулланганидан сўнг муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш) учун қонунчилик органи бўлган Олий Мажлисга тақдим этилади

Бюджетнинг лойиҳаси Олий Мажлиснинг ҳар бир палатасида (қуйи палата – Қонунчилик палатасида ва юқори палата Сенатда) алоҳида-алоҳида муҳокама қилинади

Олий Мажлиснинг ҳар бир палатасида бюджет лойиҳаси қабул қилинганидан сўнг, ҳар икки палата ўртасида бюджет лойиҳаси бўйича келишмовчиликлар мавжуд бўлмаса, мамлакат парламентининг бюджет тўғрисидаги умумий қарори қабул қилинади. Агар палаталар ўртасида бюджет лойиҳаси бўйича келишмовчиликлар вужудга келса, ҳар икки палатанинг вакилларида иборат бўлган мувофиқлаштирувчи комиссия уларни бартараф этиши керак

Давлат бюджети Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинади

Давлат бюджетига мувофиқ

Давлат бюджети қабул қилингандан сўнг унинг маблағлари бюджетдан маблағ олувчиларга ўрнатилган тартибга мувофиқ равишда етказилиши керак. Унга кўра Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликлари эътиборига Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари даромадлари ва харажатлари миқдорларини, шунингдек, келгуси молия йили учун уларга республика бюджетидан ажратиладиган бюджет дотациялари ва субвенциялари миқдорини ва бюджетга оид бошқа кўрсаткичларни

Республика бюджетидан молиялаштириладиган ташкилотлар, шунингдек, Давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар эътиборига, улар учун белгиланган даромадлар ва харажатлар миқдорини

Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин бир ҳафталик муддат ичида

Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин 10 кунлик муддат ичида

етказмоғи лозим

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар қабул қилинганидан кейин тегишли молия органлари бир ҳафталик муддат ичида

Давлат солиқ хизмати-
нинг тегишли маҳаллий
органлари эътиборига

Қорақалпоғистон Респуб-
ликаси бюджети ва ма-
ҳаллий бюджетлардан мо-
лиялаштириладиган таш-
килотлар эътиборига

Қорақалпоғистон Рес-
публикаси бюджети ва
маҳаллий бюджетлар
даромадларининг тас-
диқланган миқдорини

улар учун белгиланган
бюджетдан ажратилади-
ган маблағлар миқдор-
ларини

етказиши керак

20.4. Бюджетни ижро этиш

Давлат бюджетининг ижросини таъминлашда қуйидаги масалаларнинг ҳал этилишига жиддий эътибор бермоқ лозим

Давлат бюджетни даромадларини шакллантириш

Давлат бюджетни маблағларини сарфлаш

Қабул қилинган Давлат бюджетни бўлмаган тақдирда бюджетни ижро этиш

Бюджетдан ажратиладиган маблағларга ўзгартиришлар киритиш

Давлат бюджетини белгиланган параметрлар доирасида ижро этиш

Давлат бюджетни даромадлари ва харажатларини бошқариш

Давлат бюджетининг касса ижросини таъминлаш

Давлат бюджетни ижросини назорат қилиш

Бюджет ижросига оид бевосита ишлар Молия вазирлиги ва унинг тегишли бўлинмалари ҳамда органлари, Давлат солиқ қўмитаси ҳамда Давлат божхона қўмитаси ва уларнинг жойлардаги органлари томонидан амалга оширилади. Шунингдек, бу жараёнда Молия вазирлигининг муҳим таркибий тузилмаларидан бири бўлган Давлат ғазначилик тизими ва унинг қуйи органлари алоҳида рол ўйнайди

Давлат ғазначилик тизими бюджет ижроси бўйича қуйидагиларни амалга оширади

бюджет даромадларининг тушишини қайд этиш

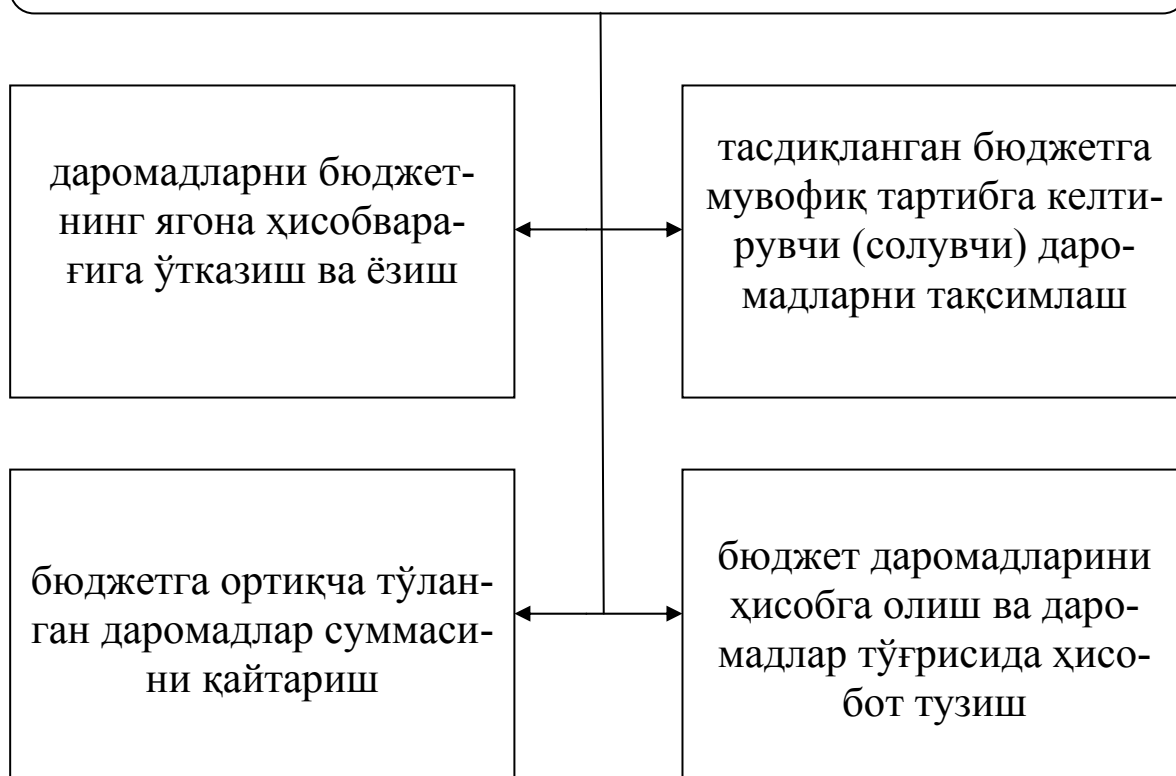
бюджет мажбуриятларини, яъни бюджет тўғрисидаги қонунга мувофиқ равишда вужудга келадиган маълум муддат давомида харажатларни сарфлаш мажбуриятини қабул қилиш муддатлари ва ҳажмларини тартибга солиш

ажратилган бюджет мажбуриятлари лимити доирасида харажатларни амалга ошириш ҳуқуқини берувчи рухсат ёзувларини тайёрлаш

бюджетдан маблағ олувчилар номидан тўловларни амалга ошириш

ва бошқа функциялар

**Бюджетнинг даромадлар бўйича ижро этилиши
қуйидагиларни кўзда тутди**

Бюджетнинг даромадлар қисми ижросини солиқлар ва бошқа тўловларни бюджетга ундириш билан шуғулланадиган Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси ҳамда уларнинг қуйи органлари таъминлайди

Бюджет харажатларининг ижроси давомида санкциялаштиришнинг асосий босқичлари

бюджет харажатлари рўйхатини тузиш ва тасдиқлаш

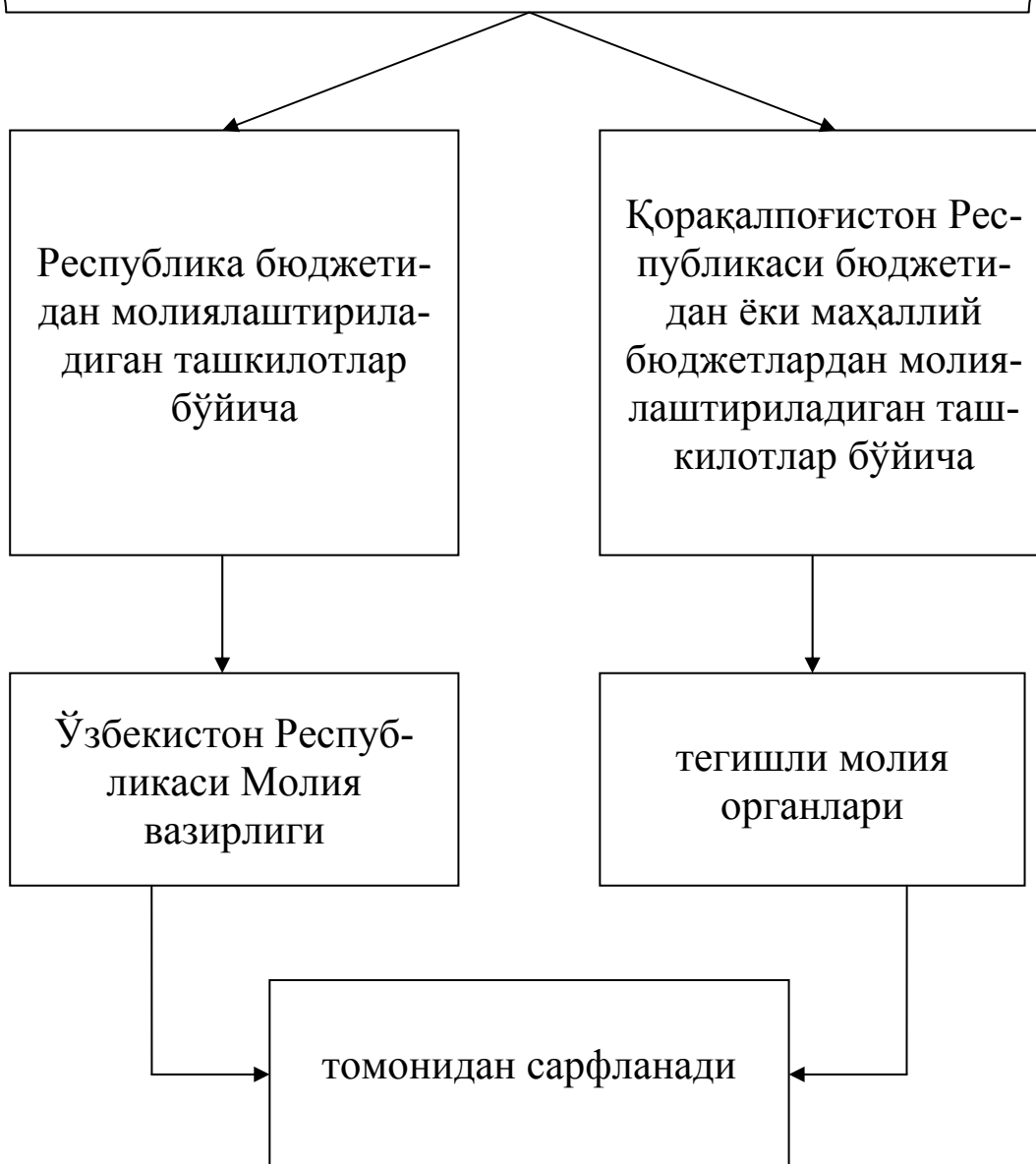
бюджет ассигнованиялари тўғрисидаги хабарномани тасдиқлаш ва уларни бюджетдан маблағ олувчилар ҳамда тақсимловчиларга етказиш, шунингдек, бюджет ташкилотлари ва бюджет маблағларини тақсимловчиларнинг даромадлар ва харажатлар сметасини тасдиқлаш

бюджет мажбуриятларининг лимитлари тўғрисидаги хабарномани тасдиқлаш ва уни бюджетдан маблағ олувчилар ва тақсимловчиларга етказиш

бюджетдан маблағ олувчиларнинг пулли мажбуриятларини қабул қилиш

Бюджетни харажатлар бўйича ижро этиш ҳар бир Бош тақсимловчи (қуйи идоралар ва бюджет маблағларини олувчилар бўйича бюджет маблағларини тақсимлаш ҳуқуқига эга бўлган давлат ҳокимияти органлари) ва бюджет маблағларини тақсимловчилар (идоравий белгиси бўйича бюджетдан маблағ олувчиларга бюджет маблағларини тақсимлаш ҳуқуқига эга бўлган давлат ҳокимияти органлари ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари) учун Ғазначиликнинг ягона ҳисоб регистрида очиладиган шахсий ҳисобварақларидан фойдаланиш ёрдамида амалга оширилади

Тасдиқланган бюджет маблағлари доирасида ва харажатлар сметасига мувофиқ Давлат бюджети маблағлари бюджетдан маблағ олувчилар томонидан молия йили мобайнида босқичма-босқич, тайинлаш сертификатини муайян даврга ва тегишли суммага расмийлаштириш йўли билан

Айрим вазиятларда турли сабабларга кўра йил бошлангунга қадар келгуси молия йили учун Давлат бюджети қабул қилинмаслиги мумкин

У ҳолда Давлат бюджети қабул қилингунга қадар давлат харажатлари қуйидаги шартларга риоя этилган ҳолда амалга оширилиши мумкин

бошланган молия йилидаги харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда бюджет маблағларининг аввалги молия йилининг сўнгги 3 ойининг учдан бир қисмидан ортиқ бўлмаган миқдорларда ҳар ойда амалга оширилмоғи лозим

аввалги молия йилида қилинмаган бюджет харажатлари амалга оширилмаслиги керак

аввалги молия йилида амалда бўлган солиққа тортиш ва мажбурий тўловлар тўлаш тартиби Давлат бюджети қабул қилингунга қадар ўз кучини йўқотмаслиги зарур

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда Давлат бюджети молия йили бошланганидан кейин қабул қилинган ҳолда харажатларнинг умумий суммаси молия йили давомида қабул қилинган Давлат бюджети кўрсаткичларига мувофиқлаштирилиши керак

Баъзи ҳолларда Давлат бюджетининг ижроси давомида бюджетдан ажратиладиган маблағларга ўзгартиришлар киритиш зарурияти пайдо бўлиши мумкин

Бундай вазиятда бюджетдан ажратиладиган маблағларга молия йили мобайнида ўзгартиришлар киритиш бир бюджетдан маблағ олувчи учун бюджет маблағларининг камайтирилиши бошқа бюджетдан маблағ олувчи учун бюджет маблағларининг тегишли равишда кўпайтирилишини назарда тутган тартибда

тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳажмининг 10% га қадари

тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳажмининг 10% дан ортиғи

инобатга олинган ҳолда

тегишли органлар томонидан амалга оширилади

Бюджетдан ажратиладиган маблағларга молия йили мобайнида ўзгартиришлар киритиш

бир бюджетдан маблағ олувчи учун бюджет маблағларининг камай-тирилиши бошқа бюджетдан маблағ олувчи учун бюджет маблағларининг тегишли равишда кўпайтирилишини назарда тутган тартибда

тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар хажмининг 10% га қадари

Давлат бюджетида кўрсатиб ўтилган бюджетдан маблағ олувчилар учун

Республика бюджетдан молиялаштириладиган бюджетдан маблағ олувчилар учун

Қорақалпоғистон Республикаси бюджет ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджетдан маблағ олувчилар учун

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси

Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги билан келишилган тегишли молия органларининг тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимлар

томонидан амалга оширилади

Бюджетдан ажратиладиган маблағларга молия йили мобайнида ўзгартиришлар киритиш

бир бюджетдан маблағ олувчи учун бюджет маблағларининг камай-тирилиши бошқа бюджетдан маблағ олувчи учун бюджет маблағларининг тегишли равишда кўпайтирилишини назарда тутган тартибда

тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳажмининг 10% дан ортиғи

Давлат бюджетда кўрсатиб ўтилган бюджетдан маблағ олувчилар учун

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси

Республика бюджетдан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчилар учун

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги тақдими-га биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси

Қорақалпоғистон Республикаси бюджет ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчилар учун

тегишли молия органлари Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги билан келишган тақдимномага биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгаши ҳамда жойлардаги тегишли ҳокимият вакиллик органлари

томонидан амалга оширилади

Бюджетдан маблағ олувчининг сўровига биноан молия йили учун унга назарда тутилган бюджетдан ажратиладиган маблағлар айрим моддалар бўйича (капитал қўйилмалар моддалари бундан мустасно) бошқа моддалар бўйича бюджетдан ажратиладиган маблағларга тенг миқдорда камайтирилган ва мазкур бюджетдан маблағ олувчи учун назарда тутилган бюджетдан ажратиладиган маблағларнинг умумий ҳажми сақлаб қолинган ҳолда дастлабки ҳажмининг 10% га қадар камайтирилиши мумкин

Бу ҳолда бюджетдан ажратиладиган маблағларга ўзгартиришлар

Республика бюджетидан ажратиладиган бюджет маблағларига

Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ажратиладиган бюджет маблағларига

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгиланган тартибда тегишли молия органлари

томонидан киритилади

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва бошқа
молия органлари Давлат бюджети ижросининг назорат
қилинишини амалга ошириш давомида**

→ турли даражадаги бюджетлар ижроси яқунларини кўриб
чиқади

→ турли даражадаги бюджетларга маблағлар тушуми тўғри-
сида солиқ ва божхона органларидан, давлат мақсадли
жамғармаларини тақсимловчи органлардан ахборот олади

→ бюджетдан маблағ олувчилардан бюджетдан ажратила-
диган маблағларнинг тушуми ва сарфи тўғрисида маъ-
лумотлар талаб қилиб олади

→ қонун ҳужжатларига мувофиқ банклардан бюджет маб-
лағлари ҳаракати тўғрисида маълумотлар олади

→ бюджетдан маблағ олувчиларнинг молия-хўжалик фао-
лиятини ўз ваколатлари доирасида тафтиш қилади ва
текширувдан ўтказди

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси йил-
нинг ҳар чорагида Давлат бюджети ижросининг Ўзбекистон
Республикаси Молия вазирлиги тақдим этадиган яқунлари-
ни кўриб чиқади

20.5. Бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва уни тасдиқлаш

Бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисобот

Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджетдан маблағ олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу вазирлик белгилаган муддатларда тақдим этиши керак

Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ҳамда маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджетдан маблағ олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли молия органларига, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган муддатларда тақдим этмоқлари лозим

Туманларнинг, шунингдек, республика (Қорақалпоғистон), вилоят бўйсунувидаги шаҳарларнинг молия органлари шаҳар, туман бюджетининг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли ҳокимликларга ҳамда юқори молия органларига Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгилаган муддатларда тақдим этиши керак

Бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисобот
(давоми)

Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия органлари тегишли бюджетларнинг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашига ва тегишли ҳокимликларга, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу вазирлик белгилаган муддатларда тақдим этмоғи лозим

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар ва шаҳарлар ҳокимлари бюджетлар ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни кўриб чиқиб, маъқуллангандан кейин бу ҳисоботларни тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органларига қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этади

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Давлат бюджетига ҳисобот давридаги тушумлари тўғрисидаги ҳисоботни ҳар ойда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этишлари шарт

Бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисобот (давоми)

Давлат солиқ хизматининг жойлардаги солиқ органлари солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Давлат бюджетига ҳисобот давридаги тушумлари тўғрисидаги ҳисоботни ҳар ойда тегишли молия органларига, қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этиб туришлари керак

Давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар ҳисобот даврида давлат мақсадли жамғармаларига маблағлар тушуми ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисоботларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу вазирлик белгилаган муддатларда тақдим этиши лозим

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 1-майидан кечиктирмай тақдим этиши керак. Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 15-майидан кечиктирмай тақдим этиши керак

**Бюджетнинг ижроси тўғрисидаги
ҳисоботни тасдиқлаш**

Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисобот

Қорақалпоғистон Республикаси бюджет ва маҳаллий бюджетлар ижроси тўғрисидаги ҳисоботлар

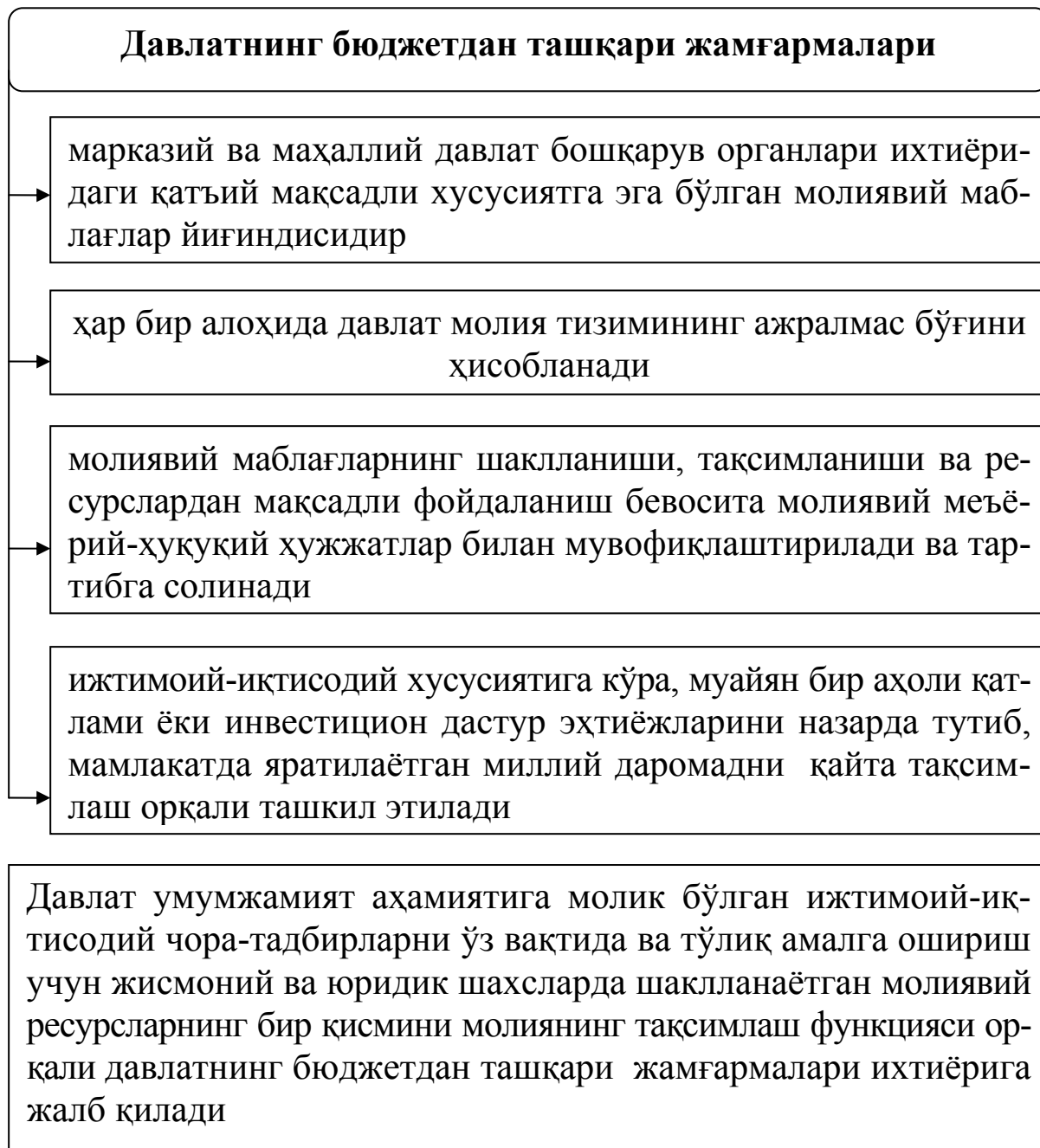
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари

томонидан кўриб чиқилади
ва тасдиқланади

21-БОБ. ДАВЛАТНИНГ БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ЖАМҒАРМАЛАРИ

21.1. Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва аҳамияти

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари

Иқтисодиёт қисман нобарқарор бўлган бир шароитда, тижорат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, зарур бўлган шароитларда уларнинг молиявий операцияларини рағбатлантириш учун давлат бошқарув органлари ортиқча молиявий ресурслар ҳисобидан қўшимча янги шаклдаги Давлат фондларини ташкил этади

Давлат бюджетидан холи бўлган Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари муайян бир муаммони бартараф этиш ёхуд мавжуд муаммолар қўламини қисқартиришга бевосита қаратилган бўлиб, давлат томонидан қатъий эътиборга молик бўлади. Айнан Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари қатъий мақсадли хусусиятга эга бўлиб, уларнинг молиявий ресурсларини ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланишни давлат томонидан самарали назорат қилиш имконияти туғилади

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари муайян бир шароитларда, яъни даромадларига нисбатан харajatлари кам бўлган ҳолларда, ортиқча маблағлардан Давлат бюджети дефицитини кредит шакли кўринишда қисқартириш ёки молиявий бозордан фоиз ва дивиденд шаклида манба олиб, даромадлар ҳажмини янада кенгайтиради

**Давлатнинг бюджетдан ташқари
жамғармаларини ташкил этиш
тартиби**

Маълум бир харажатларни Давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар ҳисобидан муҳим умум-жамият аҳамиятини касб этувчи муаммоларни ҳал этиш учун ташкил этиш

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармасини шахсий (ўзлик), махсус ажратма ва бадал маблағлари ҳисобидан шакллантириш

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари даромадини шакллантиришнинг асосий методлари

Махсус солиқлар,
йиғимлар ва
ажратмалар

Давлат бюджети
маблағлари ва
заёмлар

**Давлатнинг бюджетдан ташқари
жамғармалари молиявий
муносабатлари**

Бир томонлама

Бундай муносабатлар, одатда, жамғарманинг даромадларини шакллантиришда ёки унинг харajatларини амалга оширишда намоён бўлади. Масалан, кўпчилик мамлакатларда валюта фондининг ташкил этиш манбаи марказлаштирилган бюджет маблағларидан қайтариб берилмайдиган субсидия шаклидаги ресурслар ҳисобланади

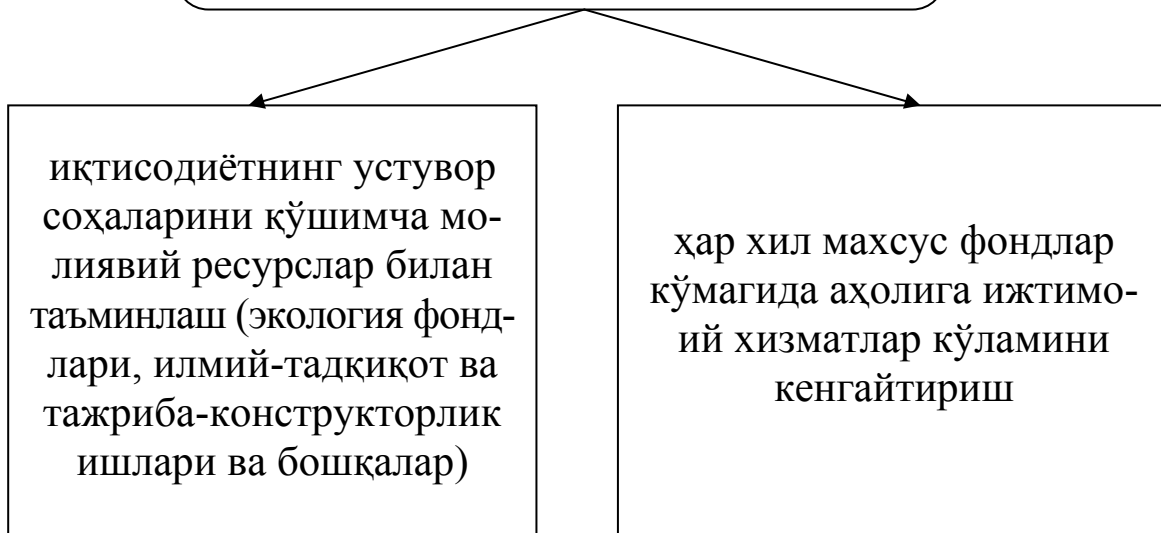
Икки томонлама

Бундай муносабатлар амалиётда молиявий ресурсларнинг оқими фондлараро ва молия тизимининг бошқа бўғинлари ўртасида содир бўлганда вужудга келади. Масалан, Пенсия фонди нафақат махсус ажратмалар ҳисобига ташкил этилади, балки республика бюджетдан олинаётган дотация ҳисобидан ҳам қисман шаклланади

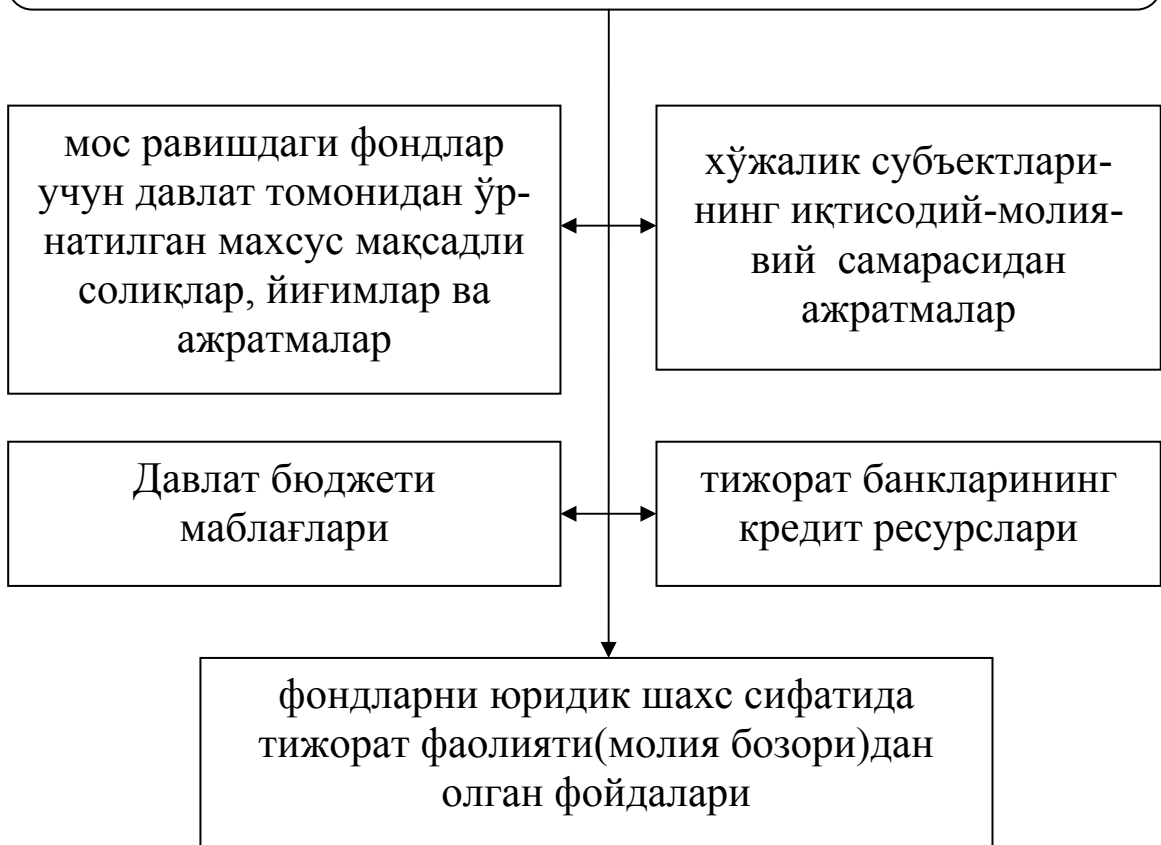
Кўп томонлама

Бунда битта Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаси бир вақтнинг ўзида бир нечта фондлар ҳамда молия тизимининг бошқа бўғинлари билан ўзаро алоқада бўлади. Яъни, пул маблағлари турлича ва ранг-баранг йўналишларда ҳаракат ва оқимда бўлади

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг вазифалари

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари молиявий манбалари

**Давлатнинг бюджетдан ташқари
жамғармаларини классификацияси**

Давлат бюджетдан ташқари жамғармаларини иқтисодий мазмуни ва ташкил этиш заруратига кўра иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин

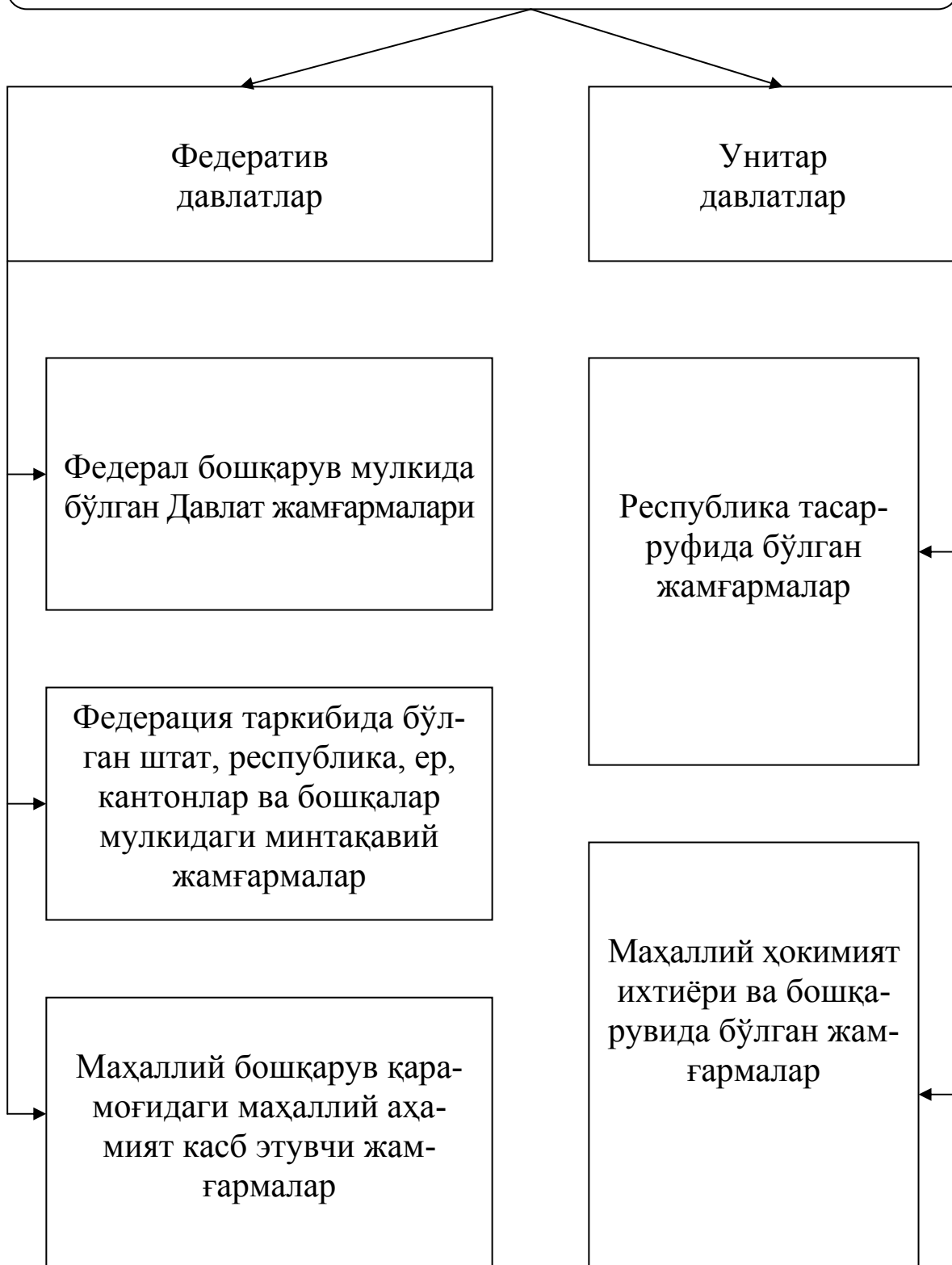
Ижтимоий хусусият касб
этувчи жамғармалар

Иқтисодий хусусият касб
этувчи жамғармалар

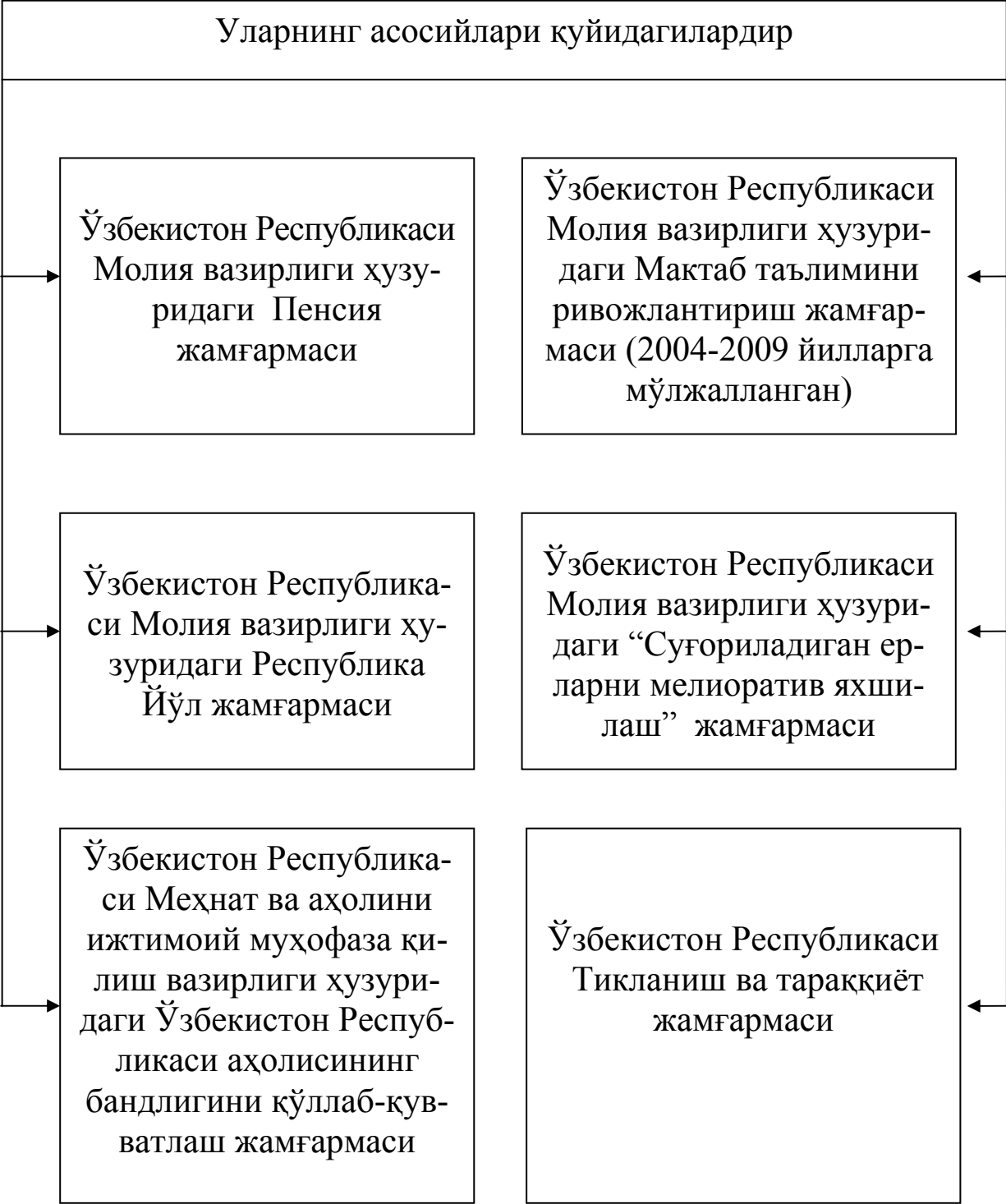
Буларнинг таркибига Пенсия жамғармаси, Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси, Мактаб таълими жамғармаси, Мажбурий тиббиёт суғуртаси жамғармаси, Аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш жамғармаси ва бошқалар киради

Буларнинг таркиби Республика Йўл жамғармаси, Тараққиёт ва тикланиш захира жамғармаси ва бошқалардан иборат

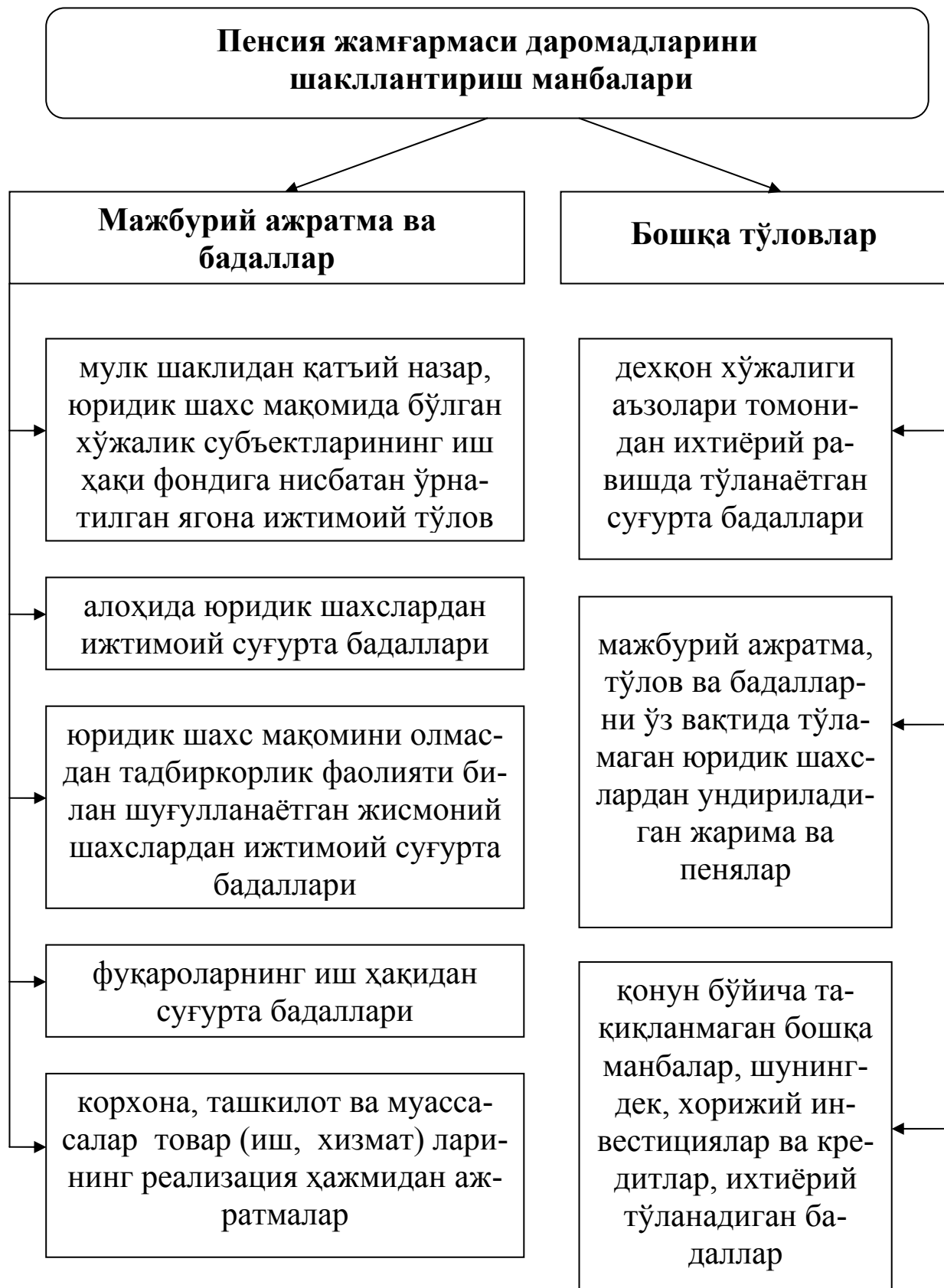
**Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини
давлат сиёсий тузумига мувофиқ**

Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётида бир қатор Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари мавжуд

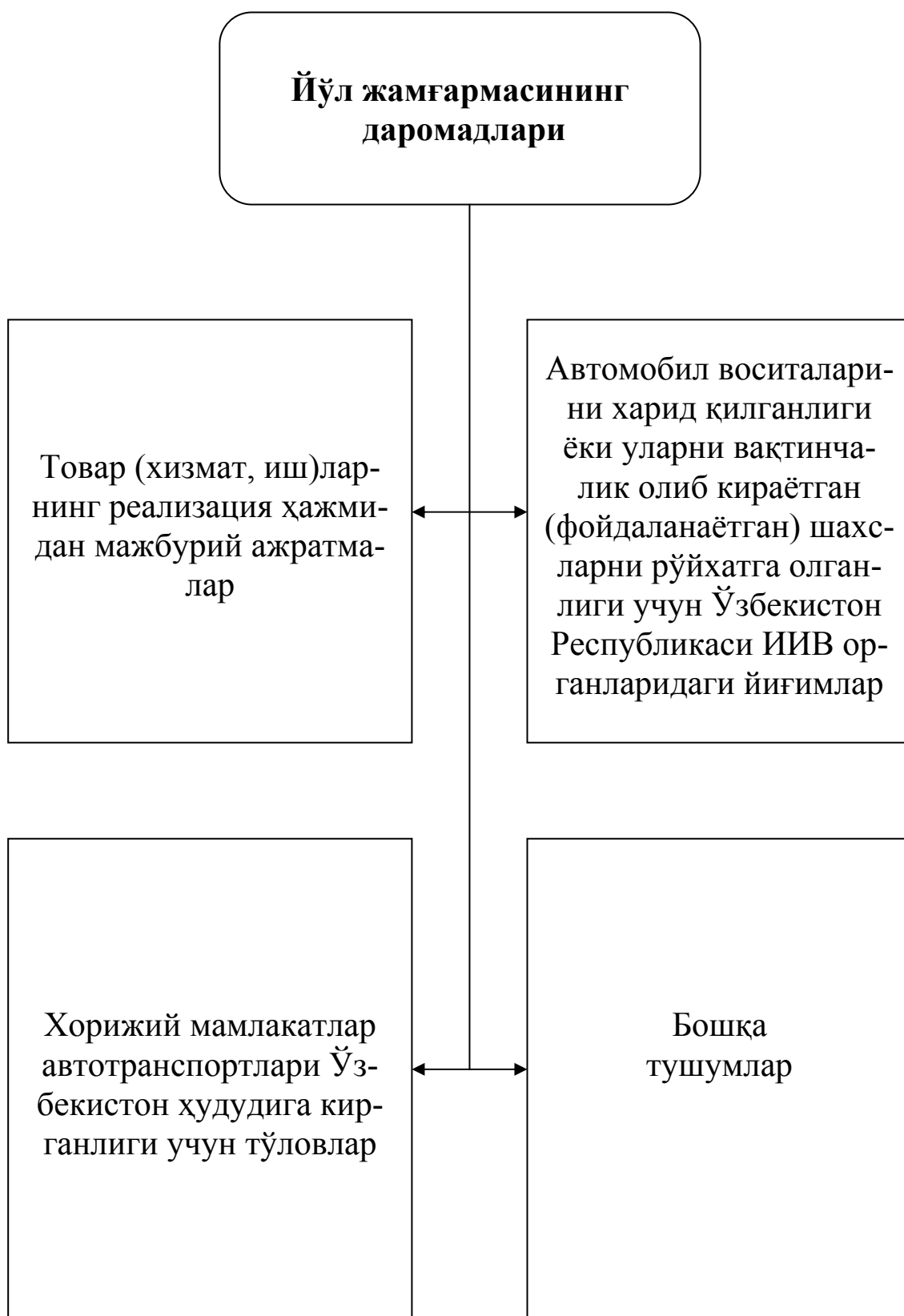
21.2. Пенсия жамғармаси

Пенсия жамғармасы харажатларининг йўналишлари

21.3. Йўл жамғармаси

Йўл жамғармасининг харажатлари

→ Умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари лойиҳалаштириш учун харажатлар

→ Умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари қуриш ва реконструкция қилиш учун харажатлар

→ Умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари таъмирлаш ва сақлаш учун харажатлар

→ Умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари эксплуатация қилишга машина ва механизмларни харид қилиш учун харажатлар

→ Молия вазирлиги ҳузуридаги республика бюджетдан ташқари Йўл жамғармаси бошқарув аппаратини сақлаш учун харажатлар

→ “Ўзавтойўл” ДАК марказий бошқарув аппаратини сақлаш учун харажатлар

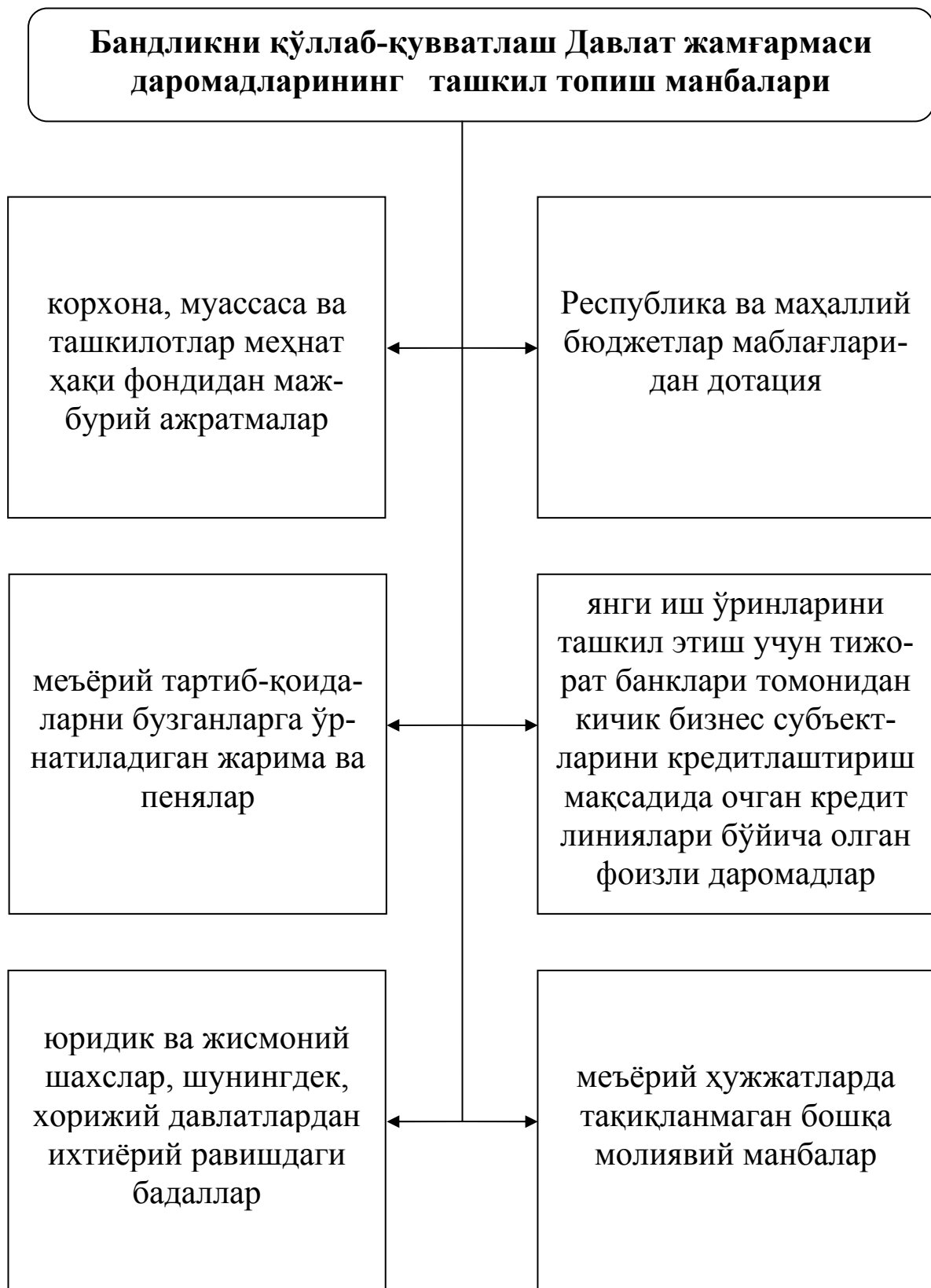
→ “Ўзавтойўл” ДАК ҳудудий бошқарув аппарати ва шўъба йўл – эксплуатация корхоналарини сақлаш учун харажатлар

→ Умумий фойдаланишдаги йўлларни қуриш, таъмирлаш ва сақлаш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар

→ Божхона постларида валюта тушумларини йиғиш ва назорат қилишга хизмат кўрсатувчи банклар ва Республика йўл жамғармаси, Давлат божхона кўмитаси ўртасида шартномаларни ижро қилиш бўйича ўзаро ҳамкорлик харажатлари

Йўл қурилиш ишлари учун резерв

21.4. Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси

Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси молиявий ресурслари ҳисобидан молиялаштириладиган тадбирлар

меҳнат биржасида рўйхатга олинган ишсизлар ёки иш ўринларини излаётган шахсларни қайта тайёрлаш, малакасини ошириш ва қайта ихтисослаштириш тадбирларини молиялаштириш

ишсизлик бўйича тўланадиган нафақалар

меҳнат бўлимининг таклифига мувофиқ, фуқарони бошқа ҳудудга ишга ўтганлиги муносабати билан тўланадиган компенсациялар

қонунга мувофиқ, ишсизларга бериладиган моддий ёрдам

ишсизларга муддатидан олдин пенсия тайинлангани муносабати билан Пенсия жамғармаси харажатларини қоплаш

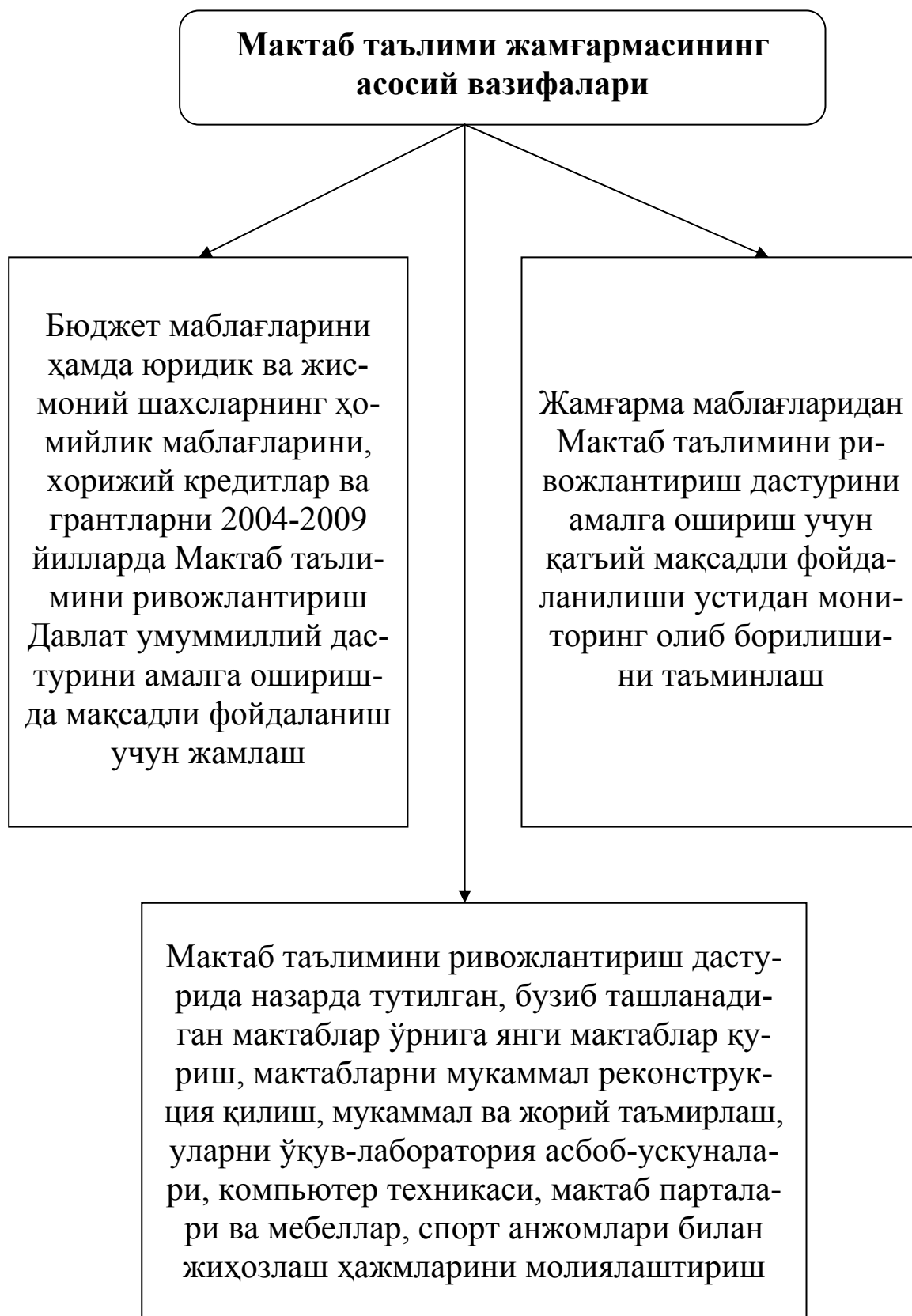
алоҳида ҳудудларда ишсизликни олдини олиш чора-тадбирларига бағишланган социологик сўровлар бўйича харажатлар

меҳнат бўлимларининг биноларини қуриш, реконструкция қилиш ва сақлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар

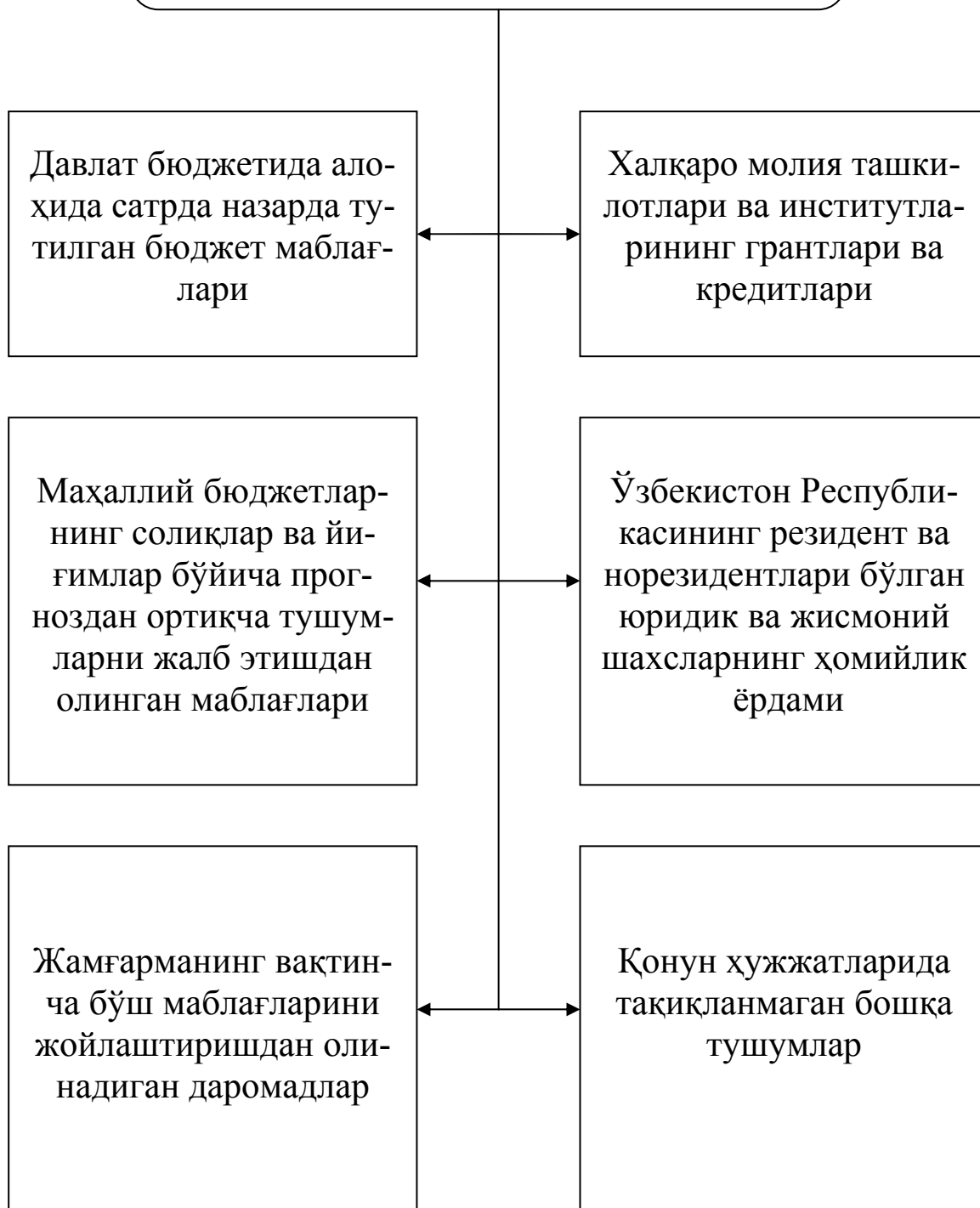
Реклама, нашриёт ва информацион сўров ишларини амалга ошириш харажатлари

фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари, кичик бизнес субъектлари ва хўжалик субъектларига қисқа ва ўрта муддатли кредитларни тақдим этиш бўйича харажатлар

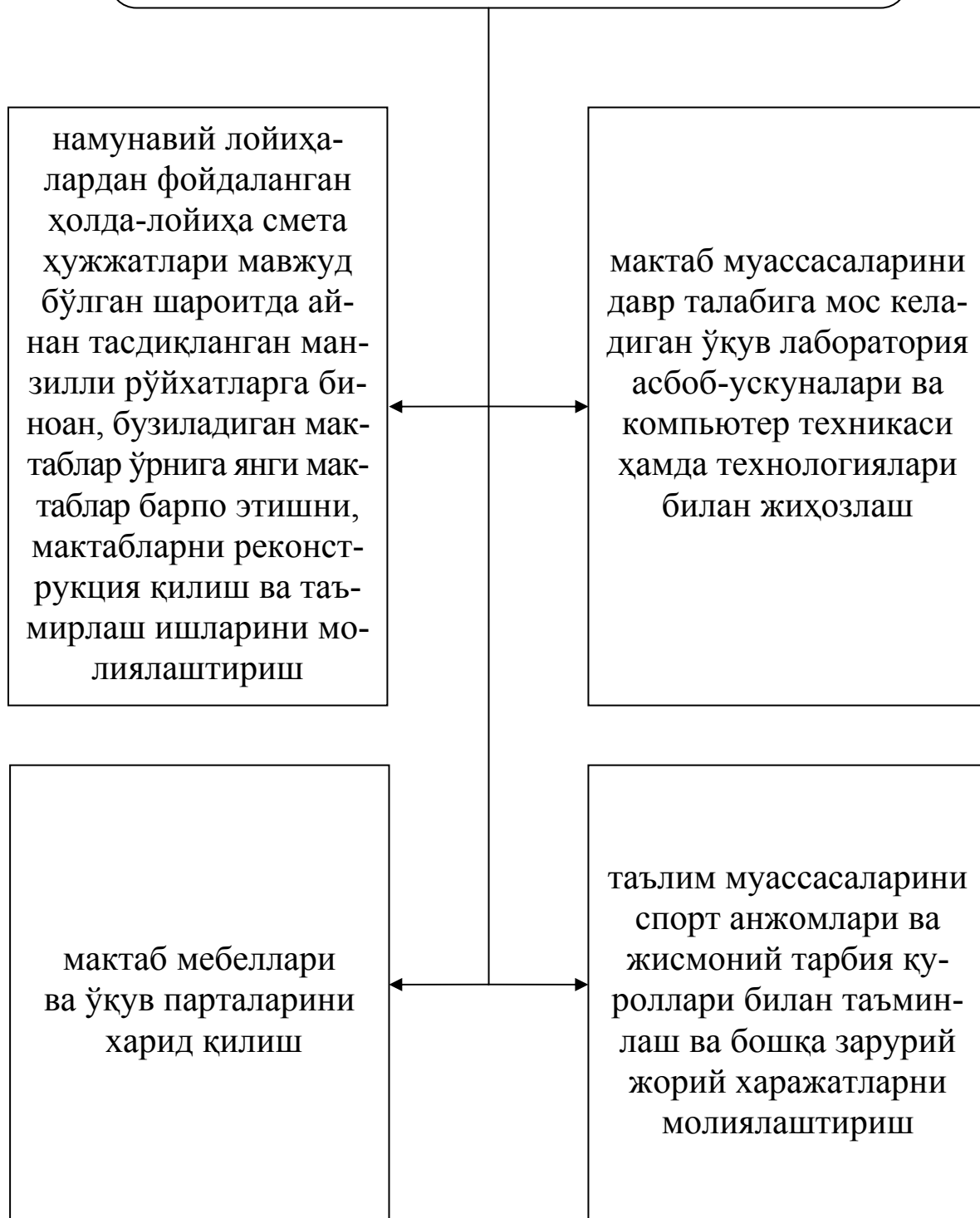
аҳоли бандлиги билан боғлиқ муаммолар бўйича халқаро ҳамкорлик харажатларини молиялаштириш

Мақтаб таълими жамғармаси маблағларини шакллантиришнинг асосий молиявий манбалари

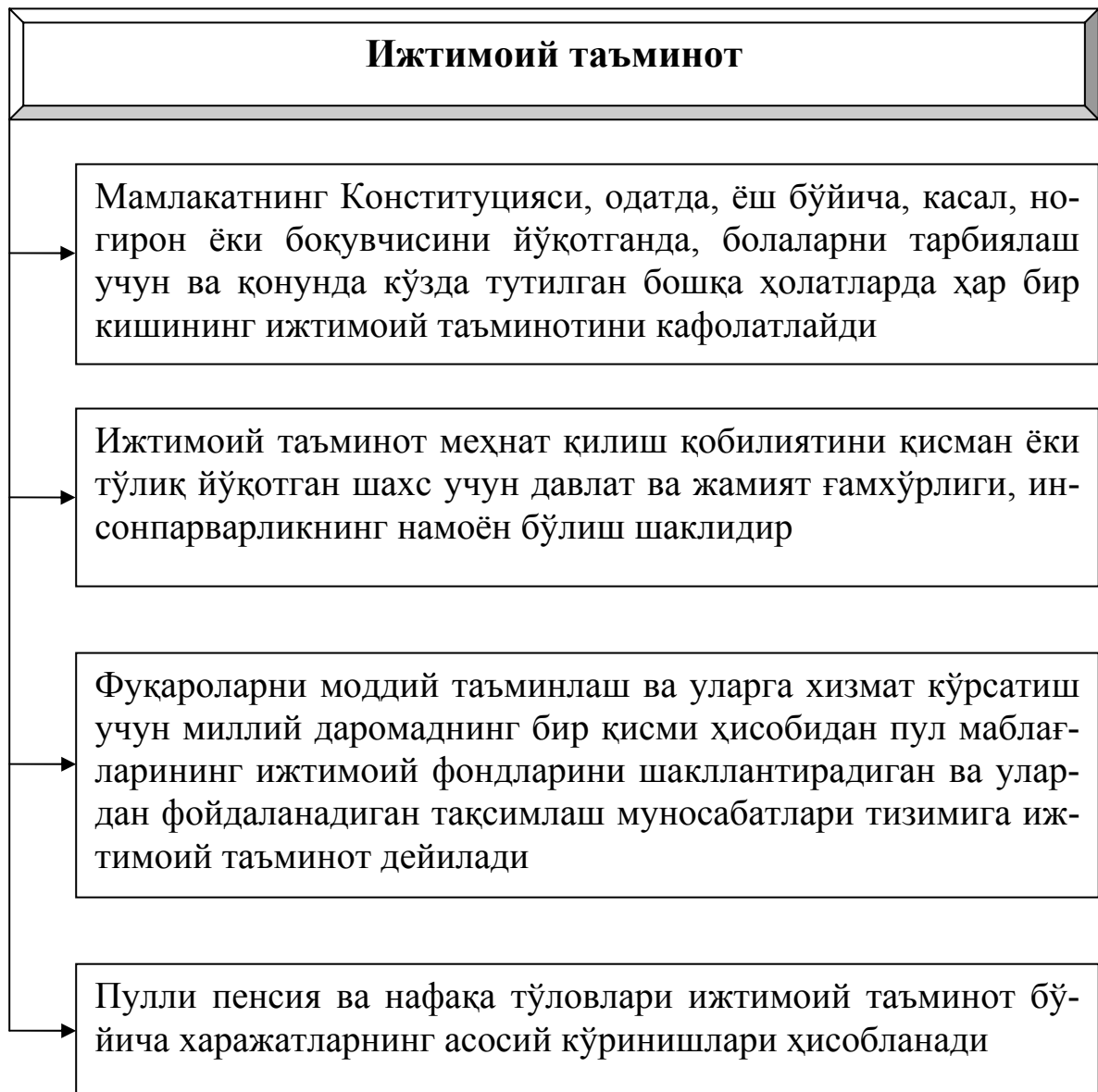

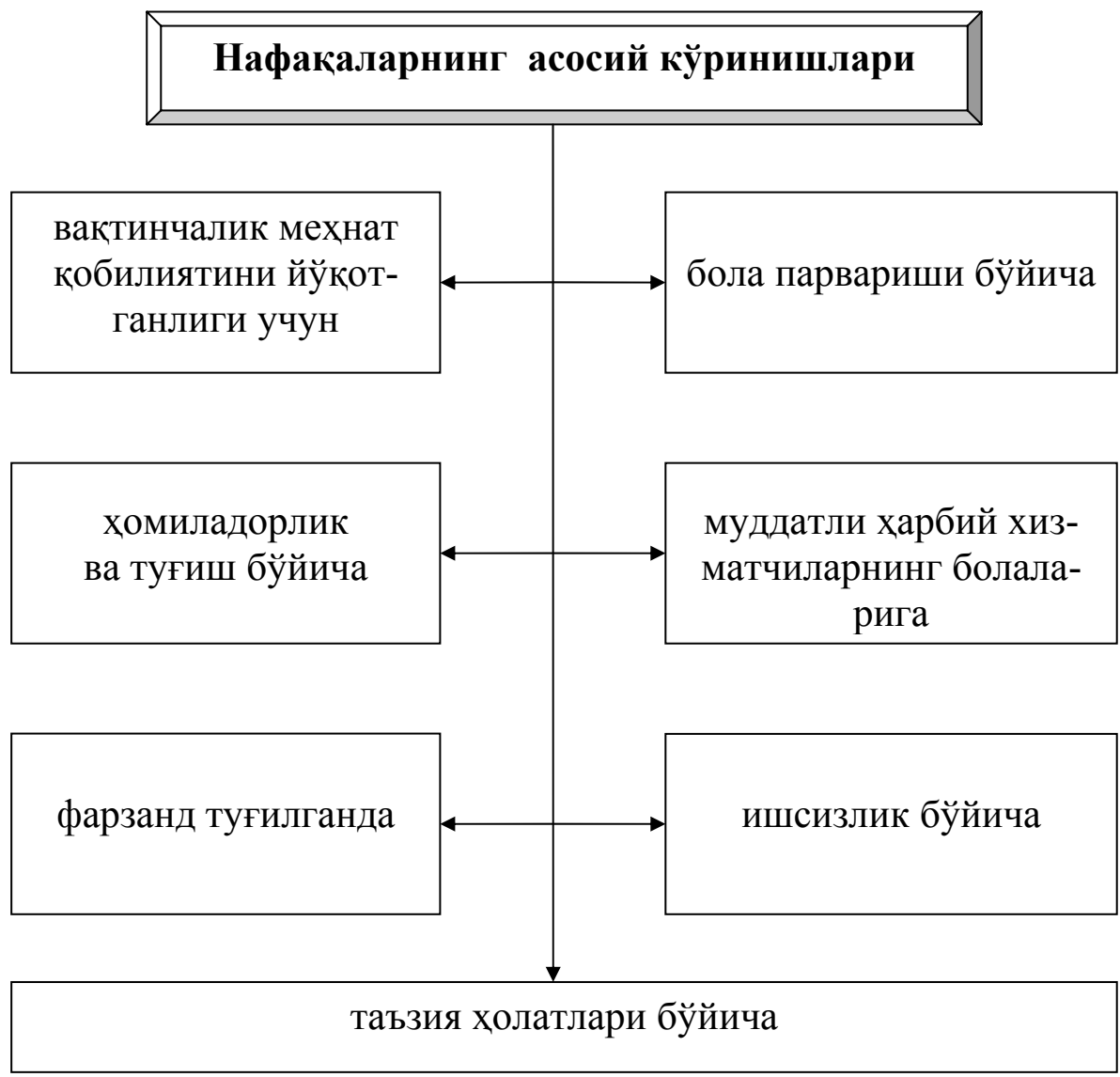
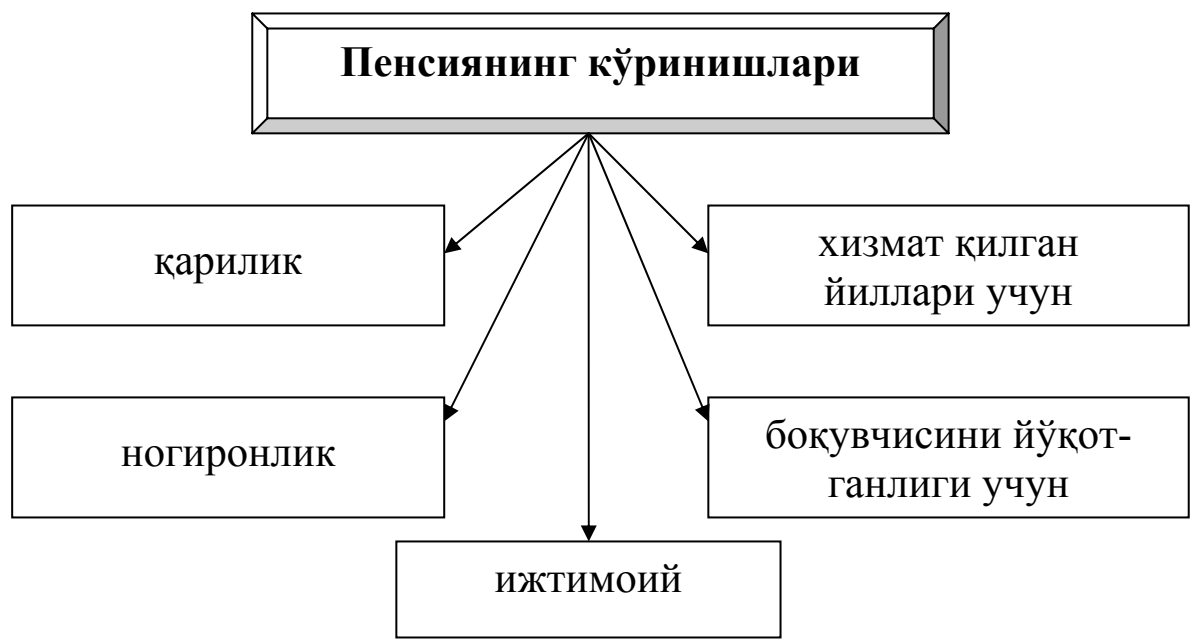
Мақтаб таълими жамғармаси маблағларини сарфлаш йўналишлари

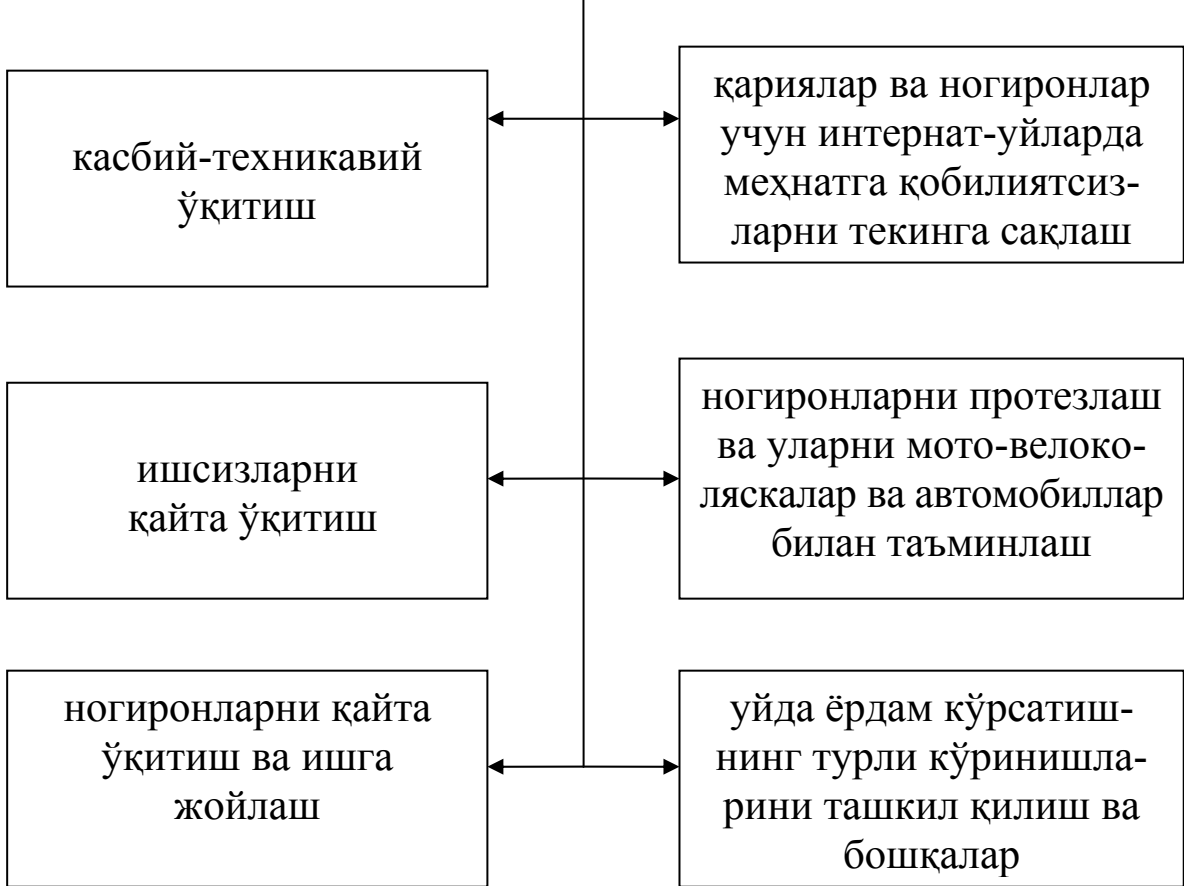
22-БОБ. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ

22.1. Ижтимоий таъминотнинг иқтисодий асослари ва тамойиллари

Ижтимоий таъминотнинг қуйидаги шакллари ҳам амал қилиши мумкин

Ижтимоий таъминотнинг иқтисодий манбалари

Уларнинг баъзиларининг манбаи зарурий маҳсулот бўлса, бошқалариники эса қўшимча маҳсулотдир (нафақа тўланмалари, ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақалар, ногиронларни ўқитиш ва бошқаларнинг манбаи - зарурий маҳсулот, пенсия жамғармаларини шакллантириш манбаи эса ЯИМ ва МДнинг бир қисми, яъни қўшимча маҳсулот ҳисобланади)

Ижтимоий таъминот принциплари

Энг умумийлик

жинси, ёши, миллати, ирқи, ишининг жойи ва характери, меҳнатга ҳақ тўлашнинг шаклидан қатъи назар, ёши ёки ногиронлиги туфайли меҳнатга лаёқатсизли содир бўлганда ижтимоий таъминотнинг барча меҳнаткашларга нисбатан қўлланилишини англатади

Ҳаммага мумкинлик (лозимлик)

барча учун мумкин бўлган у ёки бу пенсияни аниқлаш (белгилаш) ҳуқуқини берувчи шарт

Таъминот ўлчами ва шакллариининг қилинган меҳнатга нисбатан боғланган ҳолда ўрнатиш (белгилаш)

у ижтимоий таъминотнинг стажнинг давомийлиги, ишнинг шарт-шароити, иш ҳақи ва меҳнат ҳамда ижтимоий фаолиятнинг бошқа омилларга нисбатан боғлиқ равишда амалга оширилишини тақозо этади

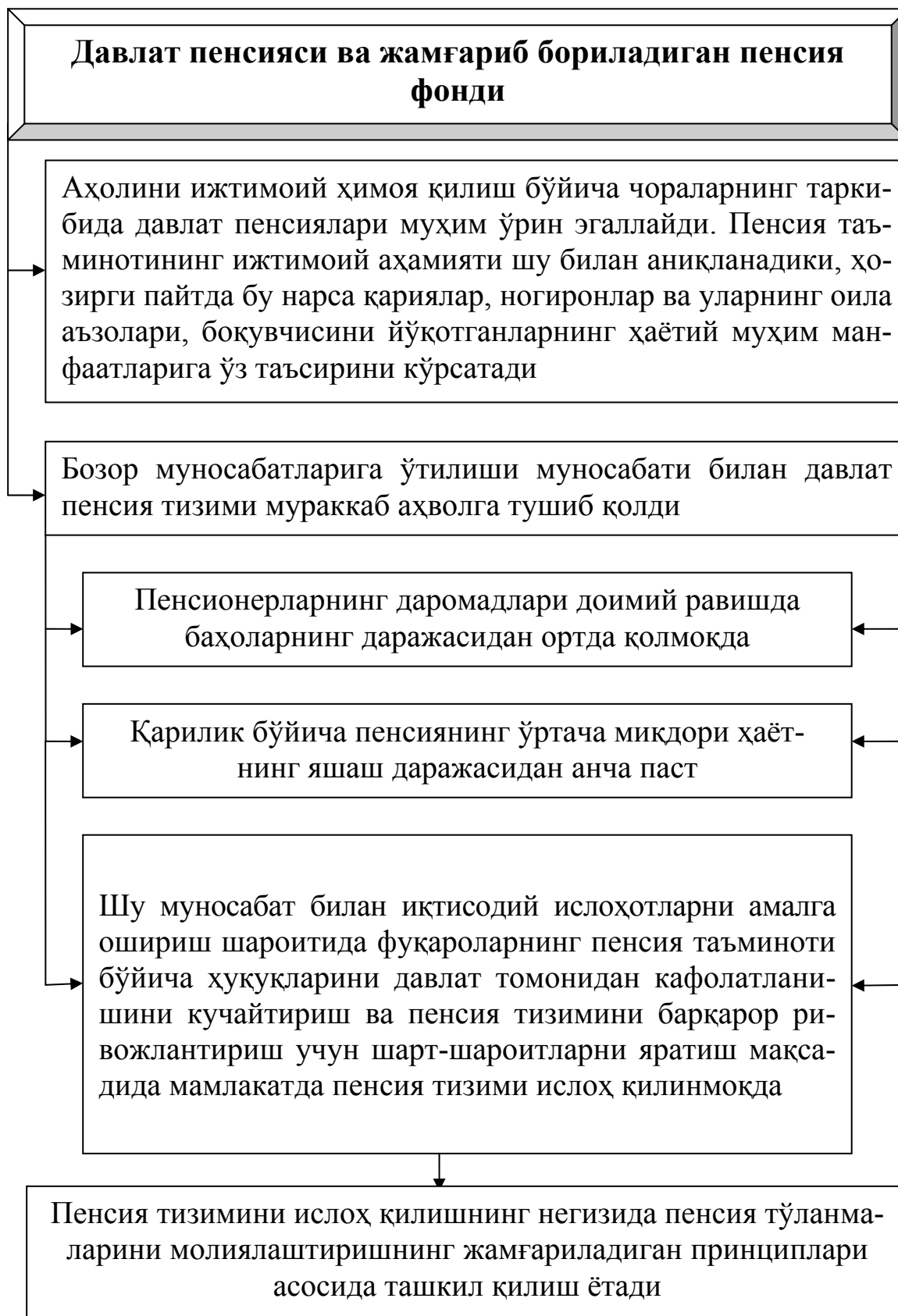
Тақдим этилаётган таъминот турлари ва хизматларнинг хилма-хиллиги

у пенсия ва нафақалар, ишга жойлаштириш, соғлиқни мустаҳкамлаш бўйича турли-туман тадбирлар, касалланишдан огоҳлантириш, унинг олдини олиш ва уни камайтириш, ногиронлар ва қарияларни интернат-уйларига жойлаштириш, мото-велоколяскалар ва автомобиллар билан таъминлаш, протезлаштириш ва ҳ.к.лар орқали намоён бўлади

Ижтимоий таъминотни бошқариш ва ташкил қилиш демократик характердалиги

бу ижтимоий таъминотнинг барча масалаларини ечишда намоён бўлади. Бунда касаба уюшмаларининг роли юқоридир

22.2. Давлат пенсияси ва жамғариб бориладиган пенсия фонди

**Пенсияларнинг қуйидаги уч даражасини
ўрнатиш кўзда тутилмоқда**

**Жамғариладиган
пенсиялар**

Ёлланиб ишлай-
диганларга бери-
лади, бутун меҳ-
нат фаолияти да-
вомида олинган
иш ҳақиға нис-
батан ажратма-
лар ва бу ажрат-
маларни сақлаб
ўз оборотида
фойдаланганли-
ги учун улар то-
монидан тўлана-
диган фоизлар
ҳисобидан амал-
га оширилади

**Ижтимоий
пенсиялар**

Ўзларига пенсия
тўланмаларининг
тўланиши учун
зарур бўлган маб-
лағларни жам-
ғармаган ва ҳаёт
кечириш учун
зарурий маблағ-
ларга эга бўлма-
ган шахсларга
умумий солиқ-
лар ҳисобидан
тўланади

**Қўшимча
пенсиялар**

Алоҳида тоифа-
даги иш берув-
чилардан унди-
риладиган ёки
иш берувчилар
ва ходимлар то-
монидан ихтиё-
рий равишда ўт-
казилган маблағ-
лар ҳисобидан
амалга ошири-
лади

Секин-асталик билан жамғари-
ладиган пенсия пенсиянинг асо-
сий кўринишига (турига) айлан-
моғи лозим

Қарилық пенсияси

пенсия фонди харажатларида асосий ўрин эгаллайди

25 йилдан кам бўлмаган умумий меҳнат стажига эга бўлган ва 60 ёшга етган эркекларга, 20 йилдан кам бўлмаган умумий меҳнат стажига эга бўлган ва 55 ёшга етган аёлларга белгиланади

шахсларнинг алоҳида тоифалари учун имтиёзли тарзда тайинланади

пенсия ёшига етган, лекин тўлиқ меҳнат стажига эга бўлмаганларга, агар у 5 йилдан кам бўлмаса, тўлиқсиз стаж бўйича белгиланади

иш ҳақининг 55% ва пенсияни белгилаш учун талаб қилинадиган умумий меҳнат стажидан ортиқча бўлган ҳар бир тўлиқ йил учун иш ҳақининг 1% миқдорида қўшимча ўрнатилади

У бўйича қуйидаги устамалар белгиланиши мумкин: пенсионерга қаралганда (хизмат қилинганда), агар пенсионер даволаш муассасасининг хулосасига кўра I гуруҳ ногирони ёки доимий равишда ташқи ёрдамга ва назоратга муҳтож бўлса, ёки пенсионер 80 ёшга кирган бўлса – минимал пенсиянинг $\frac{2}{3}$ миқдорида; меҳнатга лаёқатсиз боқимандалар мавжудлиги учун, агар уларнинг ўзи пенсия олмаса (пенсионер ишламаган ҳолда) – минимал пенсиянинг $\frac{2}{3}$ миқдорида, III гуруҳ ногирон боқимандалар учун эса – минимал пенсиянинг $\frac{1}{3}$ миқдорида

Ногиронлик бўйича пенсия

→ меҳнат қобилияти доимий ёки узоқ муддатда йўқотилганда тайинланади

→ ...нинг миқдори меҳнат қобилиятининг йўқотилиш даражасига (ногиронлик гуруҳига), ногиронлик сабабларига ва иш ҳақининг даражасига боғлиқ

→ қуйидаги ҳолларда ногиронлик содир бўлганда белгиланади: меҳнат ногиронлиги, касбий касалланиш, умумий касалланиш

→ меҳнат ногиронлиги ва касбий касалланиш бўйича, шунингдек, умумий касалланиш оқибатида 20 ёшгача ногирон бўлиб қолган фуқаролар учун ҳам умумий меҳнат стажига боғлиқ бўлмаган ҳолда тайинланади

→ қуйидаги миқдорларда белгиланади: I ва II гуруҳ ногиронлари учун – иш ҳақининг 75% миқдорида; III гуруҳ ногиронлари учун – иш ҳақининг 30% миқдорида

→ минимал даражаси I ва II гуруҳ ногиронлари учун қарилик пенсиясининг минимал даражасида, III гуруҳ ногиронлари учун эса шу пенсиянинг $\frac{2}{3}$ қисми даражасида, максимал даражаси эса I ва II гуруҳ ногиронлари учун қарилик пенсиясининг максимал даражасида ва III гуруҳ ногиронлари учун эса шу пенсиянинг минимал даражаси миқдорида белгиланади.

→ ногиронлик белгиланган (аниқланган) давр мобайнида ўрнатилади

Боқувчисини йўқотганлиги учун пенсия

→ вафот этган шахснинг қарамоғида бўлган ва унинг меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларига тайинланади

→ боқувчининг ўлими меҳнат жараёнида шикастланиш, касбий ёки умумий касалланиш оқибатида содир бўлган бўлса, пенсия умумий тартибда тайинланади

→ агар боқувчининг ўлими ҳарбий шикастланиш ёки ҳарбий хизмат даврида содир бўлган касалланиш натижасида рўй берган бўлса, у ҳолда ҳарбий хизматчилар учун белгиланган тартибга мувофиқ пенсия белгиланади

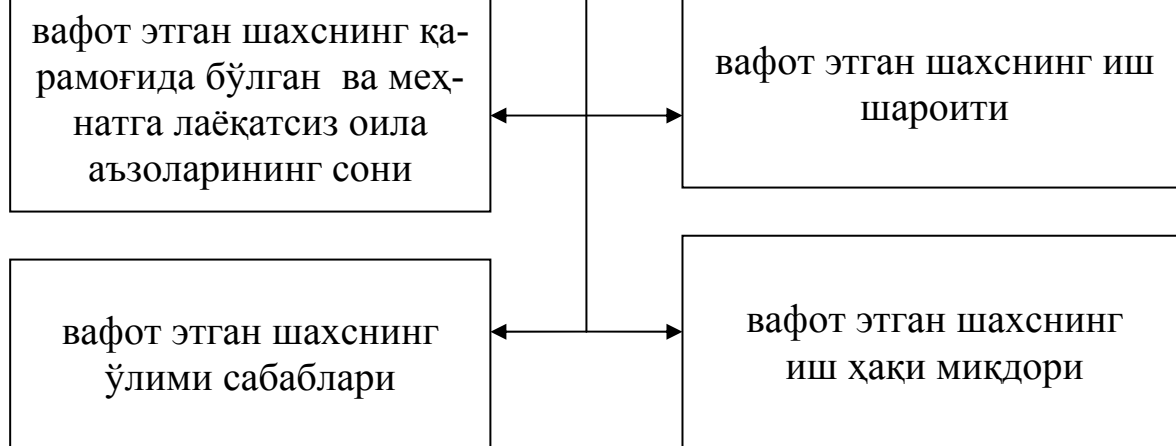
→ ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларига боқувчи иш ҳақининг 30%, ота-онасини йўқотган болаларнинг ҳар бирига қарилик пенсияси минимал даражасининг бир ярим баробари миқдорида ўрнатилади

→ ...нинг минимал миқдори, шу жумладан, тўлиқ бўлмаган умумий меҳнат стажига ҳам, ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларига нисбатан ҳисобланган минимал қарилик пенсиясининг 2/3 қисмидан паст бўлмаслиги керак

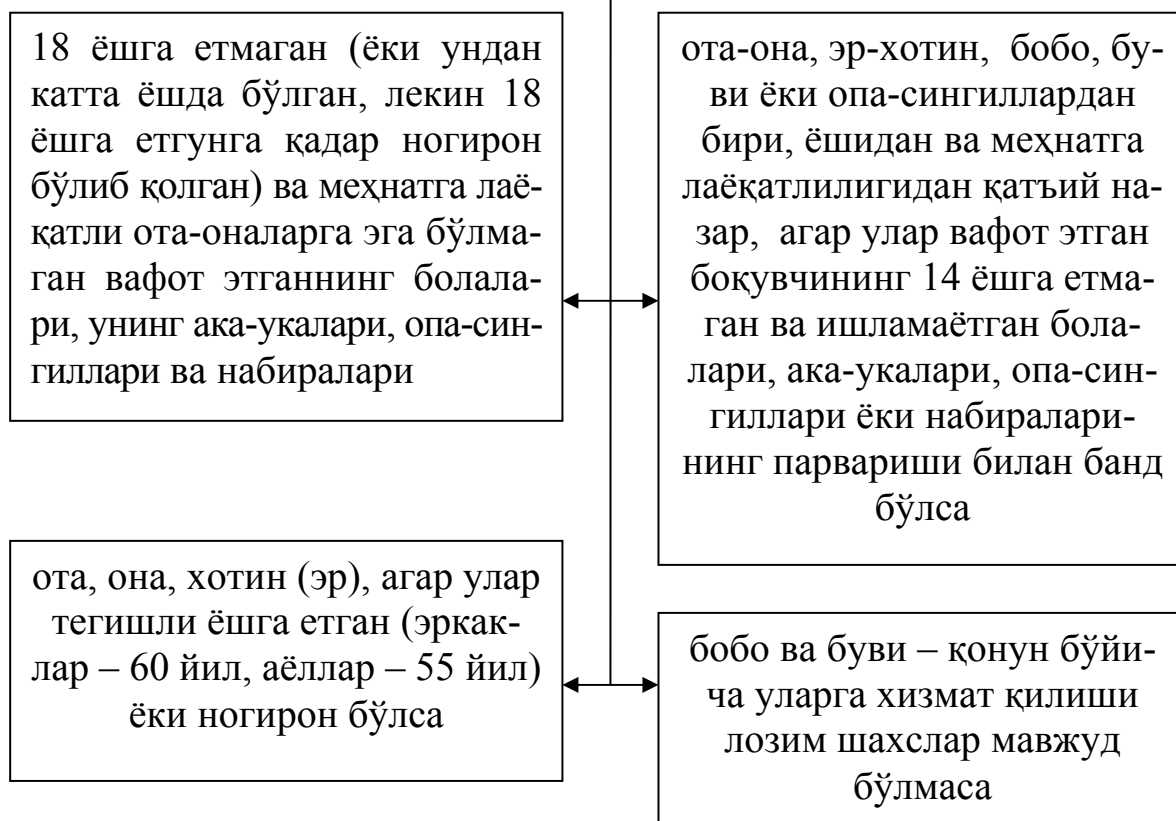
→ ...нинг максимал миқдори ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзолари учун қарилик пенсиясининг минимал даражасида, ҳар ота-онасининг иккаласини ҳам йўқотган болалар учун эса – шундай пенсиянинг бир ярим баробар миқдорида белгиланади

→ вафот этган пенсионерларнинг оиласи учун боқувчининг умумий меҳнат стажига боғлиқ бўлмаган ҳолда белгиланади

**Боқувчисини йўқотганлиги учун пенсиянинг
миқдори қуйидагиларга боғлиқ**

**Оиланинг меҳнатга лаёқатсиз аъзолари таркиби
қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин**

Хизмат йиллари учун пенсия

ер остида ва зарарли ҳамда оғир шароитларда узок вақт меҳнат қилиниши, шунингдек, бир неча бошқа касбий фаолият турларига (ўқитувчилар, шифокорлар, фуқаролик авиациясининг учиш ва учиш-синов таркиби ва бошқалар) боғлиқ равишда ўрнатилади

ер ости ва очик тоғ ишларида банд бўлган ходимларнинг хизмат йиллари учун талаб қилинган иш ҳақининг 75% миқдорида, шундай ҳуқуққа эга бўлган бошқа ходимлар учун эса иш ҳақининг 55% дан 75%гача миқдорида белгиланади

...нинг минимал даражаси қарилик пенсиясининг минимал даражаси миқдорида ўрнатилади

...ни тайинлаш учун талаб қилинадиган умумий меҳнат стажидан кўп бўлган ҳар бир йил учун пенсиянинг ҳажми 1%га оширилади (20%дан ортиқ бўлмаган ҳолда)

...нинг максимал миқдори қарилик пенсиясининг умумий максимал даражасига нисбатан аниқланади - уч минимал миқдордаги қарилик пенсияси даражасида, ер остидаги, зарарли шароитдаги ва бошқа шунга ўхшаш ишлар билан боғлиқ бўлган пенсиялар - минимал миқдордаги пенсияларнинг уч ярим баробари миқдорида белгиланади

Ижтимоий пенсиялар

меҳнат ёки бошқа ижтимоий фойдали фаолиятига боғлиқ равишда баъзи бир сабабларга кўра пенсия олиш ҳуқуқига эга бўлмаганларга тайинланади

тегишли ҳолатларда уни олишга мурожаат қилган томоннинг хоҳишига кўра меҳнат пенсиясининг ўрнига ҳам тайинланиши мумкин

қуйидагиларга нисбатан белгиланади

1 ва II гуруҳ ногиронларига, шу жумладан, болаликдан ногиронларга, шунингдек, III гуруҳ ногиронларига; 16 ёшгача бўлган ногирон болаларга; бир ёки иккала ота-онасини йўқотган 18 ёшгача бўлган болаларга; 60 ёшга кирган эркак ва 55 ёшга кирган аёл фуқароларга

қуйидаги миқдорларда ўрнатилади

болаликдан I ва II гуруҳ ногиронлари, I гуруҳ ногиронлари, ногирон болалар, ота-оналарини йўқотган болалар учун - минимал даражадаги қариллик пенсияси миқдорида

III гуруҳ ногиронлари (болаликдан ногиронлардан ташқари), ота-оналаридан бирини йўқотган болалар, мос равишда 65 ва 60 ёшга етган эркак ва аёллар учун – минимал даражадаги қариллик пенсиясининг $\frac{2}{3}$ қисми миқдорида

III гуруҳ ногиронлари учун – минимал даражадаги қариллик пенсиясининг $\frac{1}{2}$ қисми миқдорида

Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия фонди

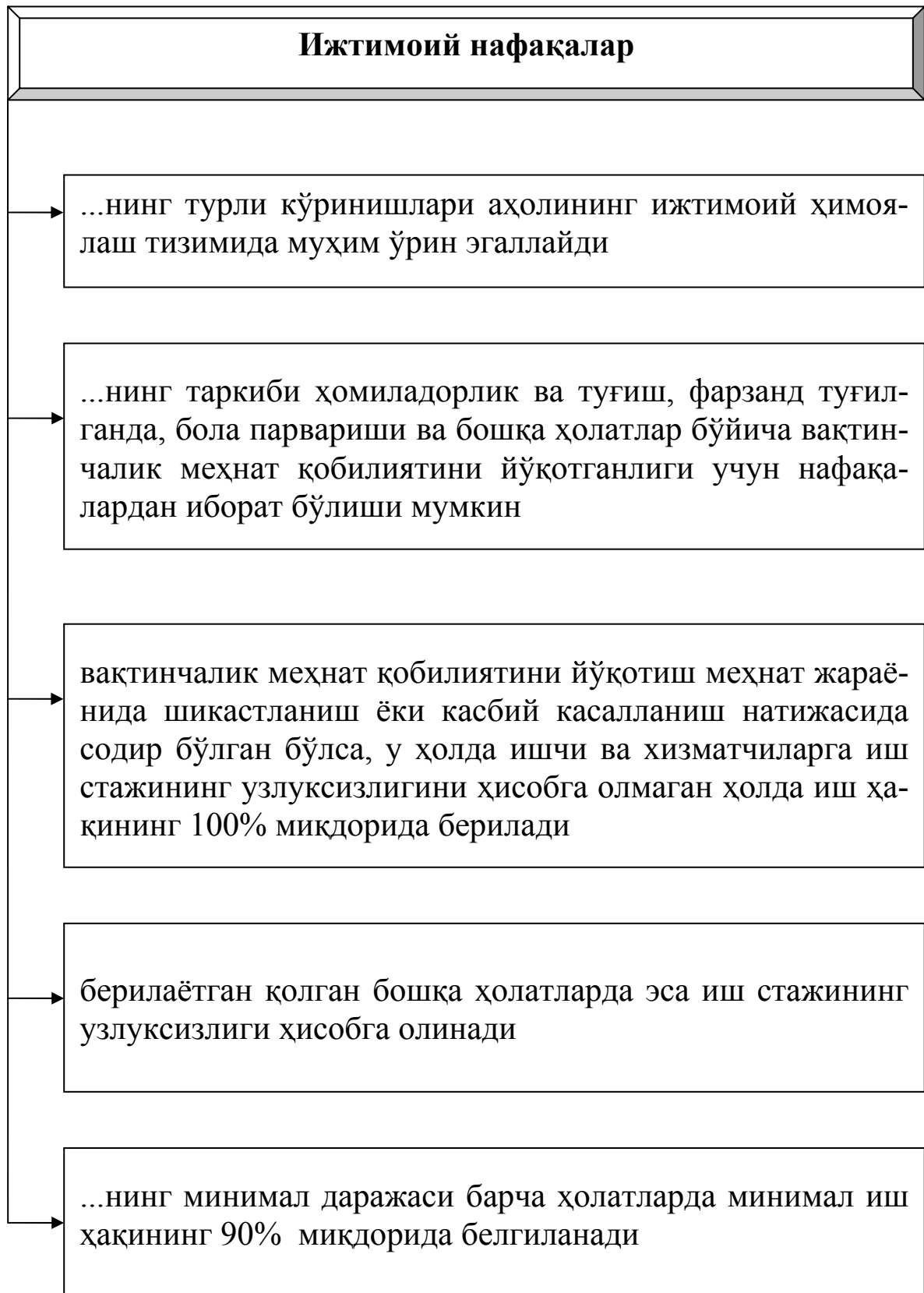
2005 йил 1 январдан бошлаб амалдаги фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тизимига қўшимча равишда жамғариб бориладиган пенсия тизими жорий этилган

2005 йил 1 январдан бошлаб фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб рақами фуқароларнинг асосий иш жойидаги Халқ банки филиалида амалга оширилади

фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб рақамига мажбурий ҳар ойлик бадаллар жисмоний шахсларнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ, ҳисоблаб чиқарилган даромад солиғи суммасидан тегишли равишда чиқариб ташланган ҳолда ходимнинг ҳисобланган иш ҳақи (даромад)нинг бир фоизи миқдорида ўтказилади

жамғариб бориладиган пенсия тизимида ихтиёрийлик асосида қатнашадиган фуқаролар томонидан шахсий пенсия ҳисоб рақамларига бадаллар миқдори ва тўлаш муддатлари мустақил равишда белгиланиши ҳам мумкин ва бошқалар

22.3. Ижтимоий нафақалар

Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа қуйидагиларга берилади

ижтимоий суғурта қилинувчи аёлларга, корхона, ташкилот ва муассасанинг тугатилганлиги муносабати билан ишдан бўшатишган аёлларга – ишсиз деб топилганидан сўнг 12 ой давомида

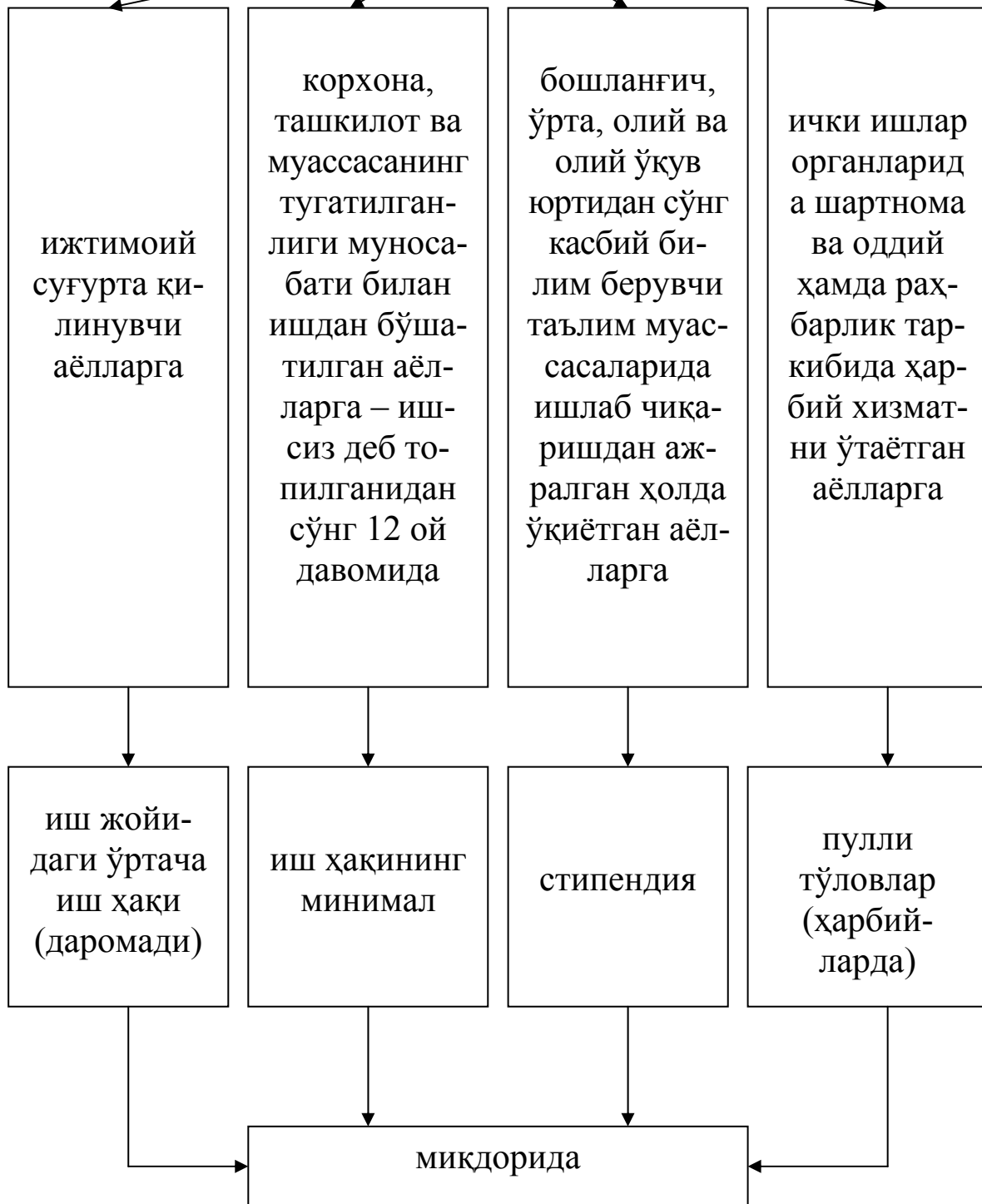
бошланғич, ўрта, олий ва олий ўқув юртидан сўнг касбий билим берувчи таълим муассасаларида ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётган аёлларга

ички ишлар органларида шартнома ва оддий ҳамда раҳбарлик таркибида ҳарбий хизматни ўтаётган аёлларга

юқорида келтирилган аёллардан болаларни фарзандликка қабул қилиб олаётган аёлларга

Бу нафақа туғишгача бўлган 70 календарь куни ва фарзанд туғилгандан кейин яна 70 календарь кунини эътиборга олган ҳолда ҳомиладорлик ва туғиш даври таътили учун берилади. Таътил ана шу кунлар жами бўйича ҳисобланади ва туғишгача фойдаланилган кунларга боғлиқ бўлмаган ҳолда тўлиқ тақдим этилади.

Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақанинг миқдори қуйидагича белгиланиши мумкин

Боланинг бир ярим ёшга етгунига қадар парвариши бўйича таътил даврида бериладиган нафақа қуйидагиларга берилиши мумкин

давлат ижтимоий суғурта қилинувчи, амалда болани парваришловчи ота, она, бошқа қариндош ёки фарзандлаштирувчига

бошланғич, ўрта, олий ва олий ўқув юртидан сўнгги касбий билим берувчи таълим муассасаларида ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётган оналарга

ички ишлар органларида шартнома ва оддий ҳамда раҳбарлик таркибида ҳарбий хизматни ўтаётган оналарга

Бола парвариши бўйича таътил давридаги ҳар ойлик нафақалар иш ҳақининг минимал даражаси миқдориди болаларнинг сонига боғлиқ бўлмаган ҳолда берилади. Бу таътил умумий ва узлуксиз стажга қўшилади. Таътил даврида иш жойи сақланиб қолинади.

Бола учун ойлик нафақа ота-оналардан бирига ҳар бир бола учун, улар 16 ёшга етгунга қадар (умумтаълим муассасаларида ўқиётганлар учун – ўқиш даври тугагунча, лекин 18 ёшдан ошмаган ҳолда) берилади.

Ишсизлик нафақаси

→ амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда ишини йўқотган ва иш ҳақидан маҳрум бўлганларга нисбатан тайинланади

→ ...ни тайинлаш тўғрисидаги қарор аҳоли бандлиги хизмати томонидан қабул қилинади ва бир вақтнинг ўзида тегишли шахс қонунга мувофиқ ишсиз деб топилади

→ бандлик хизмати томонидан фуқарони ишсиз деб топилган биринчи кундан бошлаб ишсизликнинг ҳақиқий календарь кунлари (дам олиш ва байрам кунларини ҳисобга олган ҳолда) учун ҳисобланади

→ ...нинг миқдори фуқароларнинг ишсиз деб топилиш тоифаларига мувофиқ равишда дифференциация қилинади

→ ...дан даромад солиғи ундирилади ва суд қарорлари бўйича ушланмалар ушлаб қолинади

→ ни тўлашнинг давомийлиги қонунда белгиланган муддатдан ошиб кетмаслиги керак

23-БОБ. ДАВЛАТ КРЕДИТИ

23.1. Давлат кредитининг мазмун-моҳияти ва функциялари

Давлат кредити ҳокимият ва бошқарув органлари орқали, бир томондан, давлат ва иккинчи томондан, жисмоний ва юридик шахслар ўртасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборат бўлиб, унда давлат қарз олувчи, кредитор (қарз берувчи) ва кафил сифатларида майдонга чиқади

Агар давлат юридик ва жисмоний шахсларга қайтариш ва ҳақ (тўлов, тўлаш) асосида маблағларни тақдим этиб, кредитор (қарз берувчи) саналса, унда амалга оширилиши лозим бўлган операциялар ҳажми анча камаяди

Жисмоний ва юридик шахслар томонидан олинган қарзларни узиш (қайтариш) ёки уларнинг бошқа мажбуриятларини бажариш жавобгарлигини давлат ўз зиммасига олганда, у кафилга айланади. Марказлаштирилган пул фондларининг ўлчамига бевосита таъсир кўрсатувчи кредит муносабатларининг дастлабки икки кўринишидан (қарз олувчи ва кредитор) фарқ қилган ҳолда давлат томонидан кафолатнинг берилиши ўша марказлаштирилган пул фондининг, албатта, ўзгаришига олиб келмаслиги мумкин

Давлат кредити иқтисодий категория сифатида икки кўринишдаги – молия ва кредит – пул муносабатларининг ўртасида жойлашган бўлиб, шунга мос равишда, у ҳам молияга, ҳам кредитга тегишли бўлган хусусиятларга эгадир

Молия тизимининг алоҳида олинган бўғини сифатида эса давлат кредити давлатнинг марказлаштирилган пул фондларини (бюджет ва бюджетдан ташқари фондларни) шакллантириш ва улардан фойдаланиш жараёнига хизмат қилади

Кредитнинг бир тури сифатида давлат кредитининг солиқлардан фарқ қилувчи хусусиятлари

солиқларга нисбатан давлат кредити ихтиёрлик характерига эга

Айрим ҳолларда амалиётда бу принципдан чекиниш ва давлат заёмларини жойлаштиришда мажбурийлик ҳолатларига ҳам йўл қўйилади

агар солиқлар фақат бир йўналишда ҳаракат қилса, қайтарувчанлик ва ҳақлилиқ (тўловлилиқ) давлат кредитининг асосини ташкил этади

Ҳақиқатдан ҳам давлат кредитида маълум бир вақт ўтганидан сўнг ўтказилган сумма фоизи билан қайтарилиши керак

Давлат кредити бошқа молиявий категориялардан ўзининг қуйидаги характерли хусусиятлари билан фарқланади

агар банк кредитини тақдим этишда таъминланганлик элементи сифатида конкрет бойликлар – омбордаги товарлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва бошқа шунга ўхшашлар майдонга чиқадиган бўлса, давлат томонидан маблағлар қарзга олинаётганда унинг эгаллигида бўлган барча мол-мулк, маълум бир ҳудудий бирликнинг мулки ёки унинг қандайдир бир даромади давлат кредитининг таъминланганлик элементи бўлиши мумкин

Марказий ҳукумат даражасида давлат кредити аниқ мақсадли характерга эга бўлмайди. Шундай бўлишига қарамасдан, ҳокимиятнинг қуйи даражаларида олинган қарз маблағлари аниқ ифодаланган мақсадли характерга йўналтирилган бўлади

Ҳар қандай қарз олувчи сингари давлат ҳам маблағларни олдиндан белгиланган муддатларга жалб қилади ва бу муддатлар давлат кредитининг аниқ шартларида ўз ифодасини топади

Давлат кредитининг функциялари

Тақсимлаш

Давлатнинг марказлаштирилган пул фондларини шакллантириш ёки муддатлилик, ҳақлилик ва қайтарувчанлик принциплари асосида улардан фойдаланиш амалга оширилади

Тартибга солиш

Давлат кредити орқали давлат кредит муносабатларига кириша ётиб, ихтиёрий ёки ноихтиёрий равишда пул муомаласининг аҳволига (ҳолатига), пуллар ва капиталлар бозоридаги фоиз ставкаларининг даражасига, ишлаб чиқаришга ва аҳоли бандлигига таъсир кўрсатади. Иқтисодиётни тартибга солиш восита сифатида кредитдан онгли равишда фойдаланиб, давлат у ёки бу молиявий сиёсатни амалга ошириши мумкин

Назорат

Давлат кредитининг назорат функцияси молиянинг назорат функцияси билан органик равишда қўшилиб кетган. Лекин унинг бу функцияси шу категориянинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқадиган характерли белгиларга эга

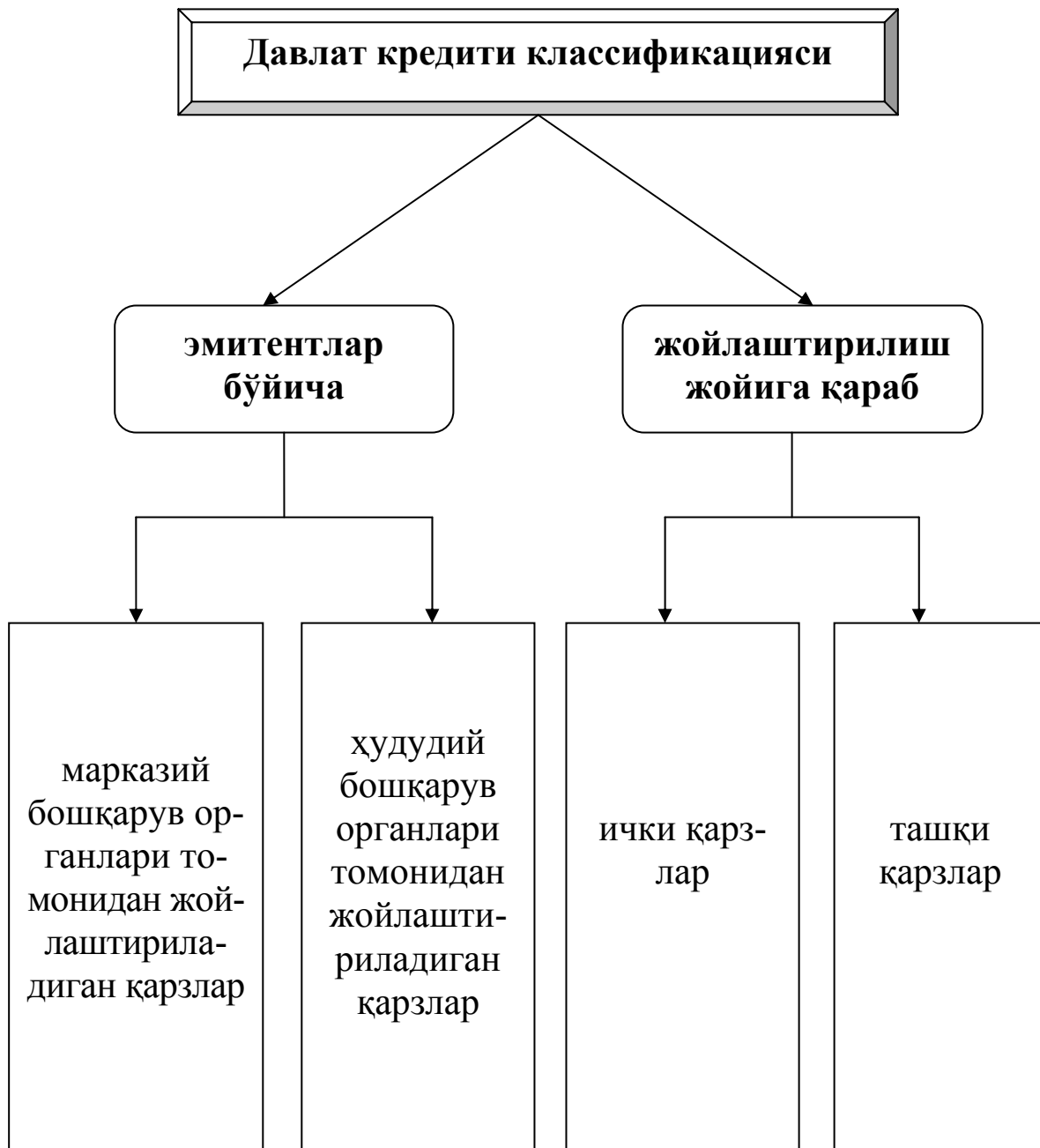
Давлат кредити назорат функциясининг ўзига
хос хусусиятлари

давлатнинг фао-
лияти ва марказ-
лаштирилган пул
маблағлари фонди-
нинг аҳволи билан
узвий боғланган

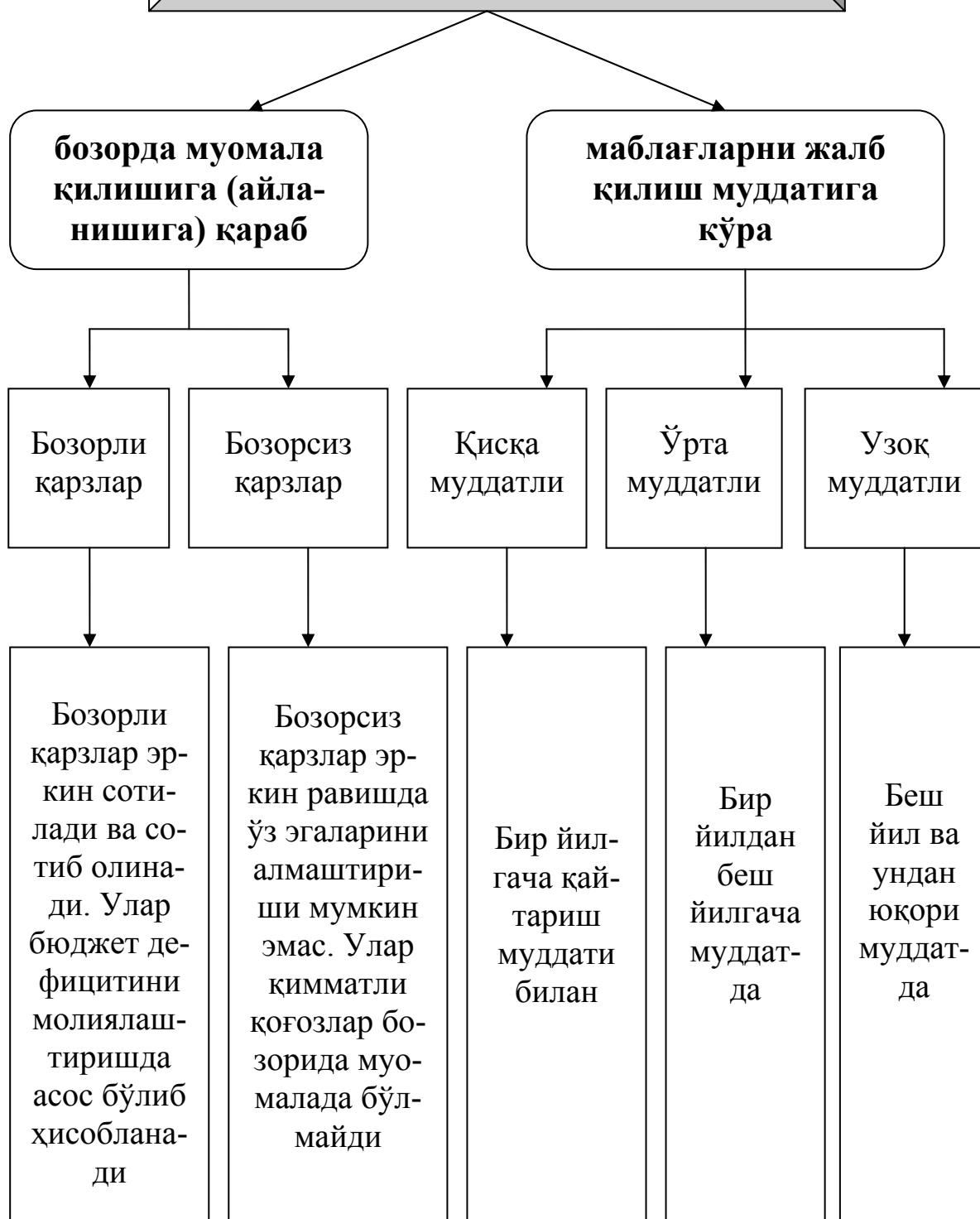
қийматнинг икки
томонлама ҳарака-
тини қамраб олади,
чунки маблағлар
олинишининг қай-
тарилиши ва тик-
ланишини тақозо
этади

фақат молиявий таркибий тузилмалар томонидан
эмас, балки кредит институтлари томонидан ҳам
амалга оширилади

23.2. Давлат кредити классификацияси

Давлат кредити классификацияси

Давлат кредити классификацияси

Қарзий мажбуриятларнинг таъминланганлигига қараб

Тўланадиган даромаднинг характери бўйича

Гаровли

Гаровсиз

Ютуқли

Фоизли

Ноль купонли

Гаровли облигациялар мутлақ ёки аниқ мулк билан таъминланади

Гаровсиз облигацияларда аниқ бир нарса таъминланмайди

Ютуқли облигациялар бўйича даромадларнинг тўланиши лотереялар асосида амалга оширилади

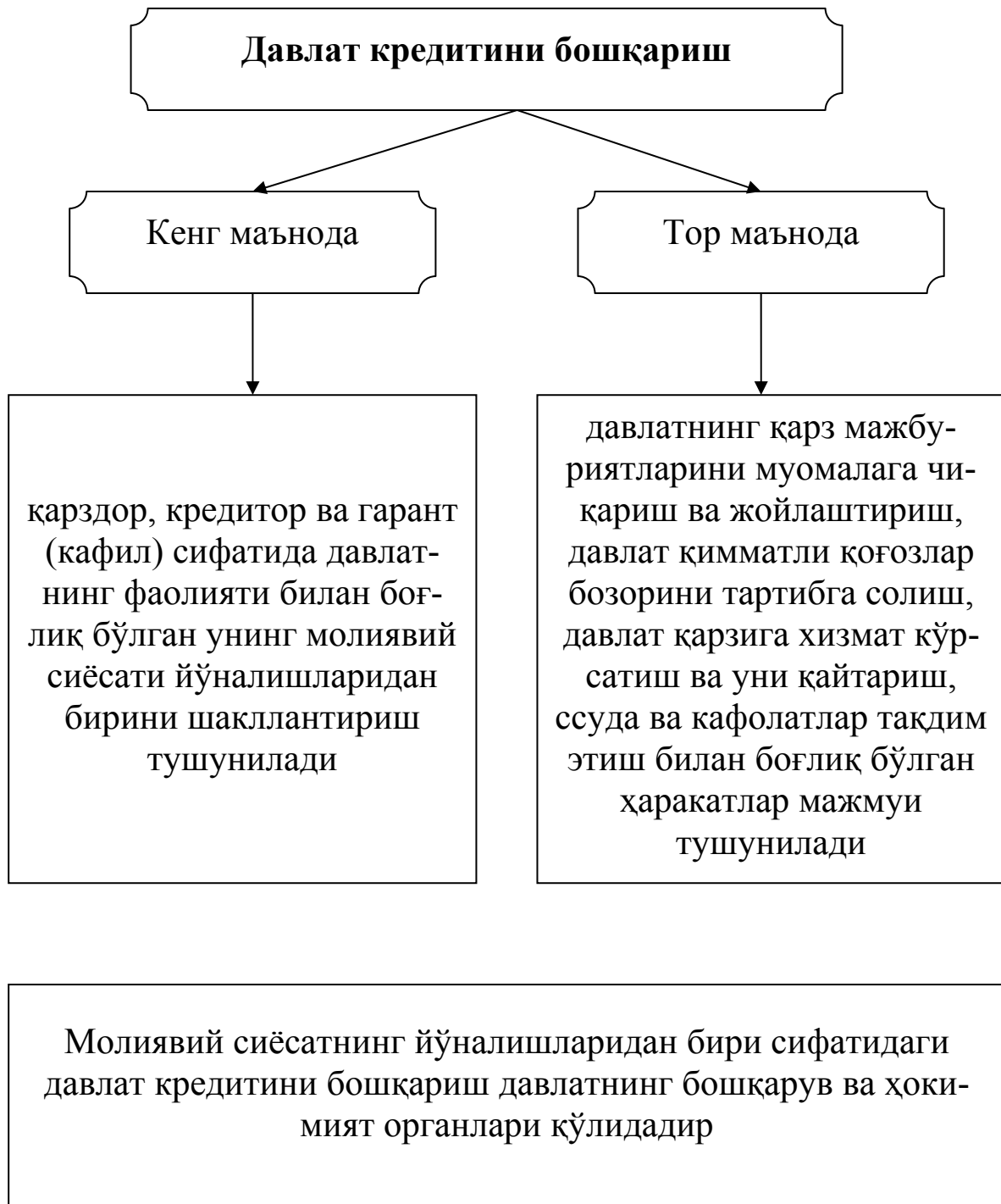
Буларнинг асосийси фоизли облигациялар бўлиб, улар бўйича даромад купонлар асосида тўланади

Булар номиналидан чегирмалаш асосида сотилади ва номинали бўйича сотиб олинади

Давлат кредити классификацияси

23.3. Давлат кредитини бошқариш

Давлат кредитини бошқариш жараёнида
қуйидаги вазифаларни ечиш кўзда тутилади

қарздорнинг қарзи
қийматини минимал-
лаштириш

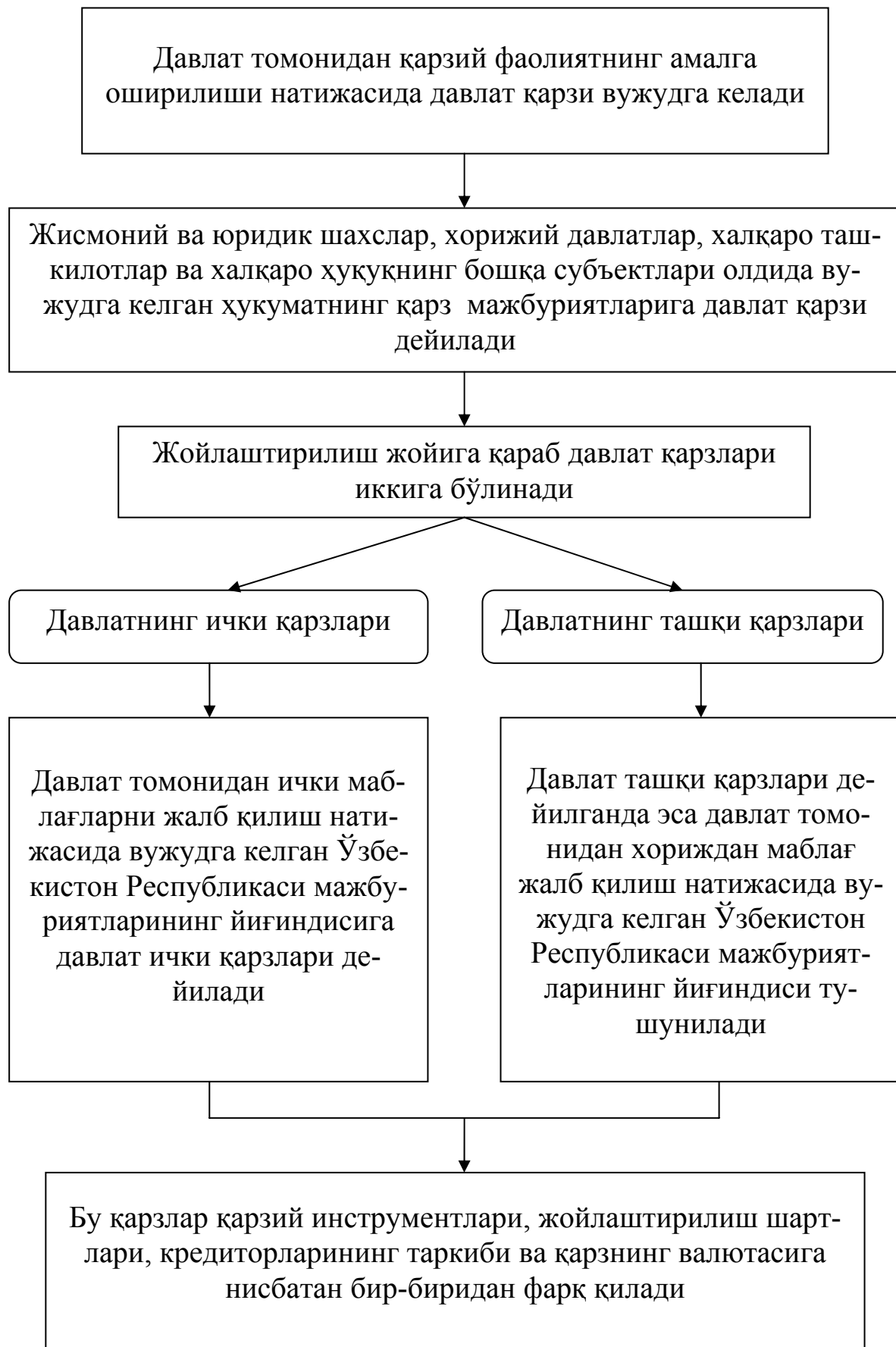
бозорни давлатнинг қар-
зий мажбуриятлари билан
ортиқча тўлиб кетишига
ва улар курсининг кескин
тебранишига йўл қўй-
маслик

жалб қилинган маблағ-
лардан самарали фойда-
ланиш ва ажратилган
кредитларнинг мақсадли
фойдаланилиши устидан
назоратни амалга
ошириш

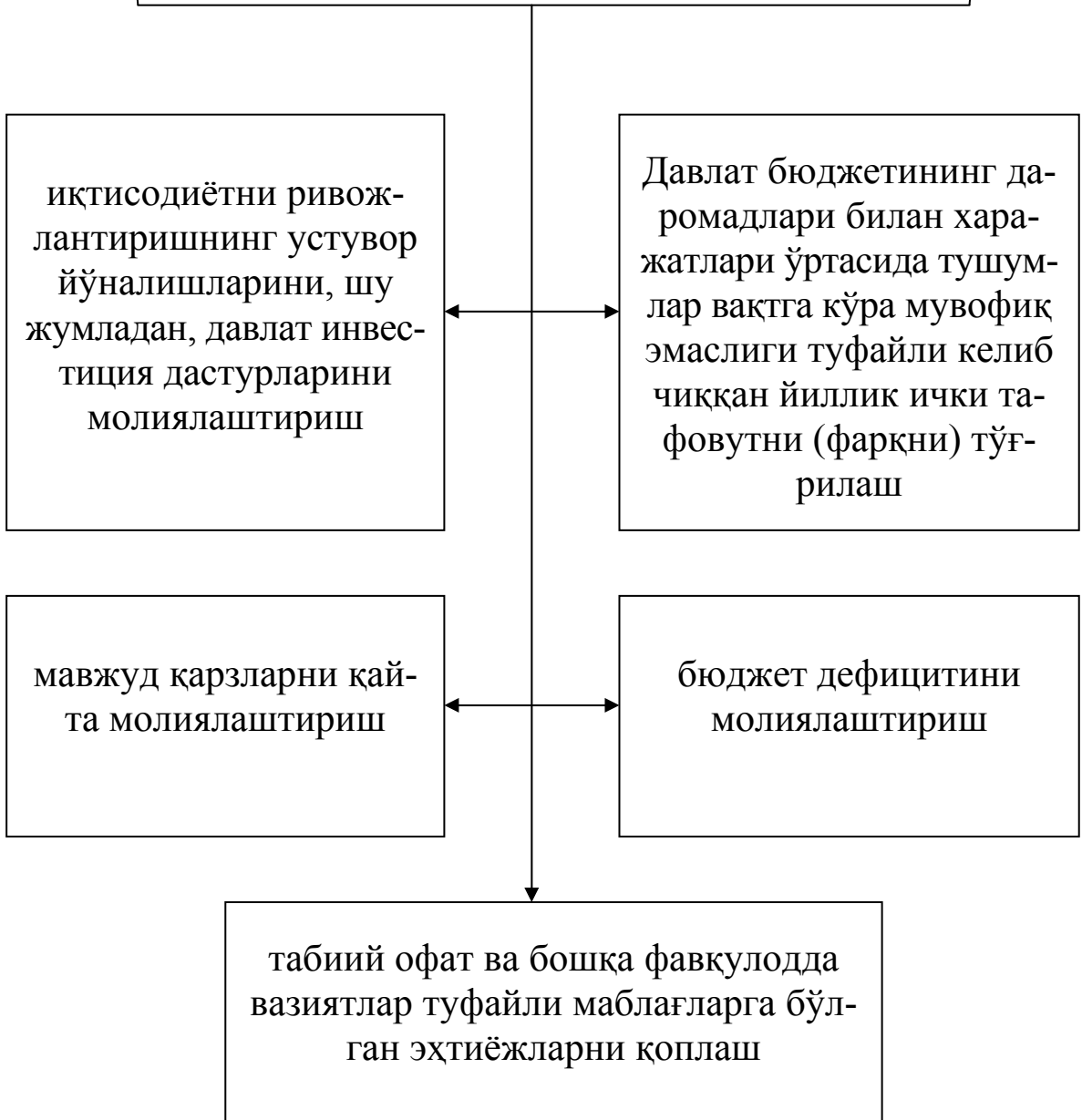
кредитларнинг ўз вақтида
қайтарилишини
таъминлаш

молиявий сиёсат билан аниқланган
вазифаларни максимал ечиш

24.4. Давлат қарзи. Ички ва ташқи қарзлар

Амалдаги тартибга мувофиқ равишда давлат томонидан ички ва ташқи маблағларни (қарзларни) жалб қилиш қуйидаги мақсадлар учун амалга оширилиши мумкин

Давлат томонидан ички ва ташқи қарз маблағларини жалб қилишда қарз мажбуриятларининг бир неча турларидан фойдаланиш мумкин

Уларнинг энг асосийлари ва муҳимлари таркибига қуйидагилар киради

давлатнинг қисқа, ўрта ва узоқ муддатли қимматли қоғозлари

бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасидаги вақтинчалик фарқни қоплаш учун қисқа муддатли ссудалар

кредитлар (қисқа, ўрта ва узоқ муддатли)

Ўзбекистон Республикасининг кафолатлари

қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа турлар

Амалиётда қарз маблағларини жалб қилиш,
асосан, икки йўл билан амалга оширилади

қарзий қимматли қоғоз-
ларни жойлаштириш

ихтисослаштирилган мо-
лия-кредит институтла-
ридан кредитлар олиш

Давлат қимматли қоғозлари билан операциялар фонд
бозорининг таркибига кирувчи давлат қимматли қоғоз-
лар бозорида амалга оширилади. Бу бозор қуйидаги
вазифаларни бажаришга имкон беради

бюджет дефицитини мо-
лиялаштириш мақсади-
да юридик ва жисмоний
шахсларнинг вақтинча
бўш турган маблағлари-
ни қарзга олиш

Марказий банк томо-
нидан пул-кредит сиё-
сати ўтказишни таъ-
минлаш

тижорат банклари ва молиявий институт-
ларнинг ликвидлигини тартибга солишни
амалга ошириш

23.5. Давлат гарант (кафил) ва кредитор сифатида

Гарант (кафиллик)

хуқуқий мажбуриятларни таъминлаш усули бўлиб, унга мувофиқ кафолат берувчи кафолат берилган томоннинг (шахсининг) мажбуриятларини тўлиқ ёки қисман учинчи томон (шахс) олдида ижро этилишига (бажарилишига) жавоб бериши учун мажбуриятни ёзма равишда ўз зиммасига олади

Давлат томонидан миллий ва хорижий валютада берилаётган кафолатлар (кафилликлар) ўзининг юқори чегарасига эга бўлмоғи
ЛОЗИМ

Мамлакатнинг миллий валютасида ифодаланган кафолатларнинг умумий суммаси давлатнинг ички қарзлари таркибига киради

Унинг хорижий валютада ифодаланган суммаси эса давлатнинг ташқи қарзлари таркибига киритилади

Давлат анъанавий равишда аҳолининг “Халқ банки” даги омонатларини кафолатлайди. Кейинги йилларда бозор муносабатларининг ривожланишига мувофиқ равишда давлат турли юридик шахсларнинг қарзий мажбуриятлари бўйича ҳам кафолатловчи (кафиллик берувчи) сифатида майдонга чиқмоқда

Бозор муносабатларининг ривожлана бориши билан ички бозорда давлатнинг кредитор сифатидаги фаоллиги ҳам аста-секинлик билан кучаймоқда

Агар олдинги даврларда бюджетдан молиялаштиришга асосий эътибор қаратилган бўлса, кейинги йилларда оғирлик марказининг кредит муносабатлари томон ўзгараётганлиги сезилиб турибди. Чунки кредит муносабатлари маблағлардан фойдаланишда бюджет ресурсларининг катта қисмини тежашга имкон берадиган ва самарали усул ҳисобланади

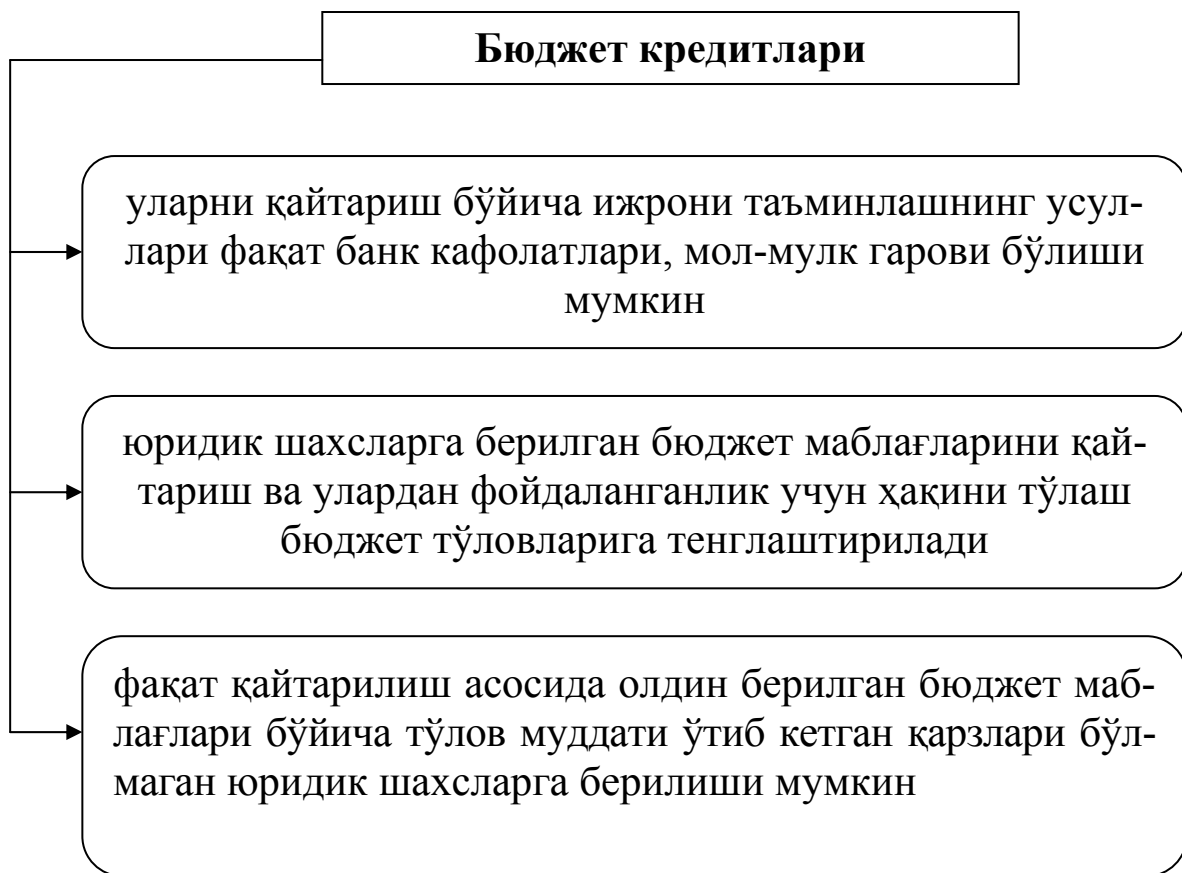
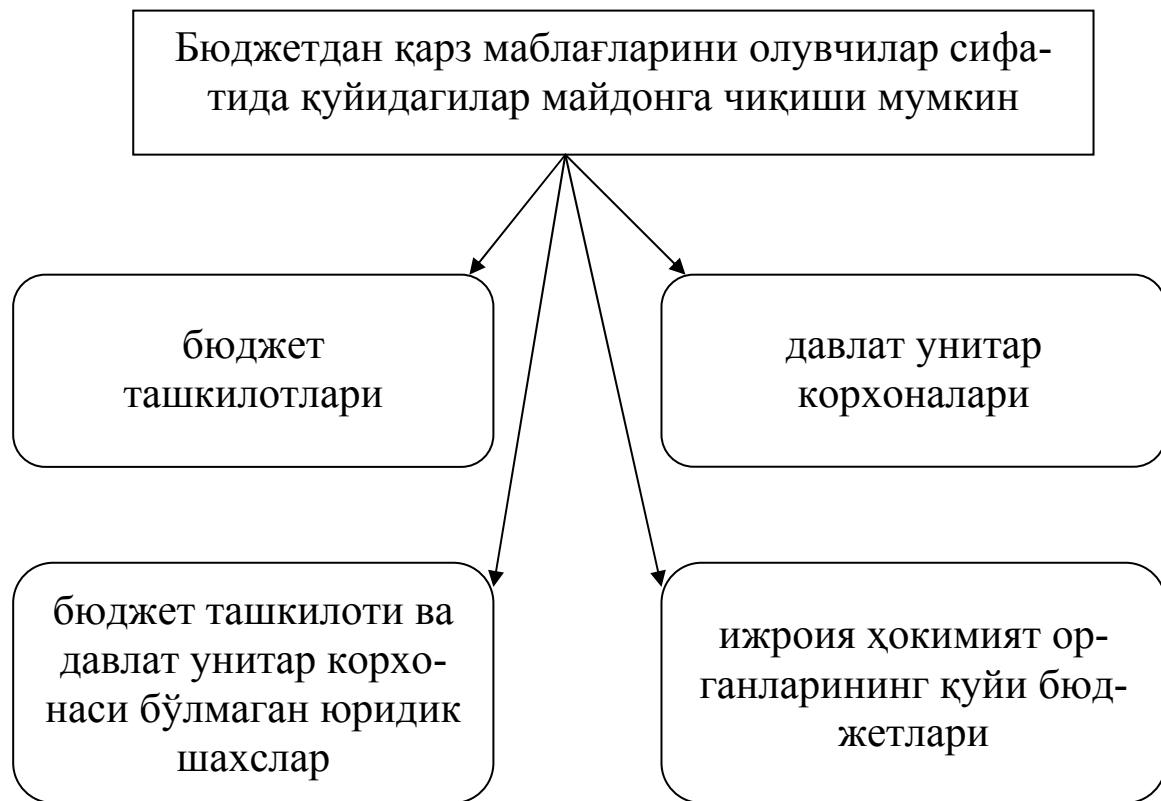
Давлатнинг кредитор сифатидаги ўрни унинг ички ва ташқи кредитлари билан белгиланади. Одатда, ички кредитлар икки кўришга эга

Бюджет кредитлари

Бюджет кредитлари бюджетдан харажатларни молиялаштиришнинг шакли бўлиб, у юридик шахсларга қайтарилиш ва тиклаш асосида маблағларнинг берилишини кўзда туттади

Бюджет ссудалари

Бюджет ссудалари эса юқори бюджетдан қуйи бюджетга ёхуд республика бюджетидан резидент-юридик шахсга ёки чет эл давлатига қайтариш шарти билан ажратиладиган маблағдир

Молия вазирлиги келгуси йил учун бюджет лойиҳаси тайёрланаётган пайтда ташкилотларга берилиши мумкин бўлган бюджет кредитларининг умумий ҳажмини аниқлайди ва инвестицион лойиҳаларнинг танловини (конкурсини) ўтказиш учун келгуси молия йилининг бошланишидан тўрт ой олдин уларни тегишли вазирликларнинг ихтиёрига етказди

Лойиҳаларни танловга тақдим этиш жараёнида бюджетнинг марказлаштирилган инвестицион ресурсларини танлов асосида жойлаштиришда инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолашда талаб қилинадиган ҳужжатларга қўшимча равишда яна қуйидагилар тақдим қилиниши лозим

ижроия ҳокимият органларининг импорт бўйича сотиб олиниши режалаштирилаётган асбоб-ускунанинг мамлакат корхоналарида тайёрлашнинг иложи йўқлиги ва уларни импорт бўйича сотиб олишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги хулосаси

ссудаларни қайтаришни таъминлаш манбалари кўрсатилган ҳолда қарз маблағларини тўлиқ қайтаришнинг молиявий ҳисоб-китоблари

аванс тўловларини амалга ошириш учун даъвогарда ўз маблағлари борлигининг тасдиқланганлиги

Бюджет ссудалари

мамлакат тижорат банклари кафолатлари, ҳокимият органлари ва барқарор молиявий-иқтисодий аҳволга эга бўлган учинчи шахсларнинг илтимосномалари ҳамда юқори ликвидли қимматли қоғозлар гарови асосида тақдим этилади

Таъминотнинг бундай турлари рискнинг баҳоланишига боғлиқ бўлган ҳолда турли комбинацияларда қўлланилиши мумкин

Ссудаларнинг миқдори танловдан ўтган лойиҳа учун уни молиялаштириш ресурслари ҳажмининг маълум бир қисмидан (одатда, унинг 40% дан) ошмаслиги лозим. Молиялаштиришнинг бошқа қисми бюджет манбаларига муқобил бўлган манбалар ҳисобидан қопланиши керак

Ижтимоий соҳада давлат функцияларининг бажарилиши билан боғлиқ ва нотижорий характерга эга бўлган инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш ташкилотларга шундай лойиҳалар ҳажмини 100% молиялаштириш миқдоридан тақдим этилиши мумкин

Давлат томонидан хорижий давлатларга, уларнинг юридик шахсларига ва халқаро ташкилотларга тақдим этилаётган кредитлар дейилганда улар бўйича хорижий давлатлар, уларнинг юридик шахслари ва халқаро ташкилотларнинг кредитор сифатида давлат олдида вужудга келган қарзий мажбуриятлари тушунилади

Хорижий давлатларнинг қарзий мажбуриятлари уларнинг бошқа давлат олдидаги қарзларини шакллантиради

Одатда, бюджет тўғрисидаги қонунда бу қарзларга тегишли бўлган қуйидагилар тасдиқланиши керак:

хорижий давлатларнинг қарзлари бўйича қайтарилиш (узилиш) суммалари ва фоизларнинг тўлови

молиявий йилнинг охиридаги хорижий мамлакатлар қарзларининг миқдори

хорижий давлатларга тақдим этиладиган давлат кредитларининг максимал ҳажми

молиявий йилда уларнинг олувчилари, мақсадлари ва кредитлаштириш миқдорлари кўрсатилган ҳолда кредитлар рўйхатидан иборат бўлган хорижий давлатларга давлат кредитларини тақдим этиш дастури

23.6. Давлат қарзларини бошқариш

Ўзбекистон Республикасида давлат қарзини бошқаришнинг олий органи Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисидир. Олий Мажлис бюджет дефицитини молиялаштириш учун жалб қилиниши лозим бўлган маблағлар ва бюджет маблағлари ҳисобидан кредитлаштиришнинг максимал миқдорларини белгилайди

У ёки бу кўринишдаги қимматли қоғозларни чиқаришнинг чегаравий ҳажмини Ўзбекистон Республикаси ҳукумати – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ўрнатади

Давлат ички ва ташқи қарзларини бошқаришни оптималлаштириш учун икки дастурни ишлаб чиқмоқ мақсадга мувофиқ

ташқи қарзларни олиш
давлат дастури

ички қарзларни олиш
давлат дастури

Бу дастурлар мақсадлари, манбалари ва қайтарилиш муддатларини кўрсатган ҳолда навбатдаги молиявий йилда олиниши лозим бўлган қарзлар (қарзга олишлар) рўйхатидан иборатдир. Дастурлар навбатдаги йил бюджетининг лойиҳаси билан Олий Мажлисга тақдим этилиши ва тасдиқланиши керак

Ташқи қарзларни олиш давлат дастурида қарзлар
икки гуруҳга бўлиб акс эттирилади

боғланмаган (молиявий)
қарзга олишлар (қарзлар)

мақсадли хорижий қарзга
олишлар (қарзлар)

Буларнинг ҳар иккаласи учун ҳам юқоридаги
дастурда алоҳида-алоҳида қуйидагилар ўз ифо-
дасини топиши керак

боғланмаган (молиявий) қарзга олишлар
(қарзлар) бўйича: а) жалб қилиш манбалари;
б) қарзга олиш суммалари; в) қайтариш
(узиш) муддатлари

мақсадли хорижий қарзга олишлар (қарз-
лар) бўйича: а) якуний олувчи; б) қарзга
олишнинг мақсади ва фойдаланиш йўнали-
ши; в) қарзга олиш манбаи; г) қарзга олиш
суммаси; д) қарзни қайтариш (узиш) муд-
датлари; е) маблағларни бюджетга қайта-
риш бўйича учинчи шахснинг кафолати; ё)
навбатдаги молиявий йил бошлангунга қа-
дар фойдаланилган маблағлар ҳажмининг
баҳоланиши; ж) навбатдаги молиявий йил-
да маблағларнинг фойдаланиш ҳажми
прогнози

Ўзбекистон Республикаси номидан давлат қимматли қоғозларининг ягона эмитенти Молия вазирлиги ҳисобланади ва у Ўзбекистон ҳукумати томонидан аниқланган чегараларда уларнинг чиқарилиш муддатлари ва ҳажмини белгилайди

Давлат бюджети ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг маблағларини мақсадли ва барқарор сарфланишини таъминлаш, бюджетдан молиялаштирилаётган ташкилотларнинг қарзларини камайтириш мақсадида ижроия ҳокимият органларига давлат қимматли қоғозларини чиқариш, кредитлар ва қарзлар олиш йўли билан қарзий маблағларни жалб қилиш тақиқланган (ҳукумат томонидан тўғридан-тўғри ўрнатилган ҳоллардан ташқари). Бу давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларига ҳам тегишлидир

Давлат ички қарзларига хизмат қилиш бўйича бош вакил функциясини мамлакатнинг Марказий банки бажаради

Ҳар бир облигацияни чиқариш эмиссиясида барча ягона ва жамланма сертификатлар Молия вазирлиги томонидан сақлаш ва ҳисобга олиш учун депозитарийга берилиши керак. Депозитарий функциясини Марказий банк ёки у томонидан ваколати белгиланган бошқа ташкилот бажариши мумкин

Марказий банк Молия вазирлигининг топшириғига кўра ва республика бюджетининг маблағлари ҳисобидан облигацияларнинг эгаларига бу облигациялар қайтарилаётган пайтда тўловларни амалга оширади

Давлатнинг қимматли қоғозларини тартибга солиш ҳукуматнинг Молия вазирлиги ва Марказий банк билан ҳамкорликдаги энг муҳим ва масъулиятли функцияларидан биридир

Амалиётда давлатнинг қимматли қоғозларини тартибга солиш чораларини шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин

“оловли”
чоралар

хорижий
қарзга олиш

молиявий бозорнинг
чегарасидан четга чи-
қувчи чоралар

Қайта молиялаш-
тириш ва ломбард
ставкаларини оши-
риш, қимматли
қоғозлар бозори
ва валюта бозо-
рида Марказий
банкнинг интер-
венцияси

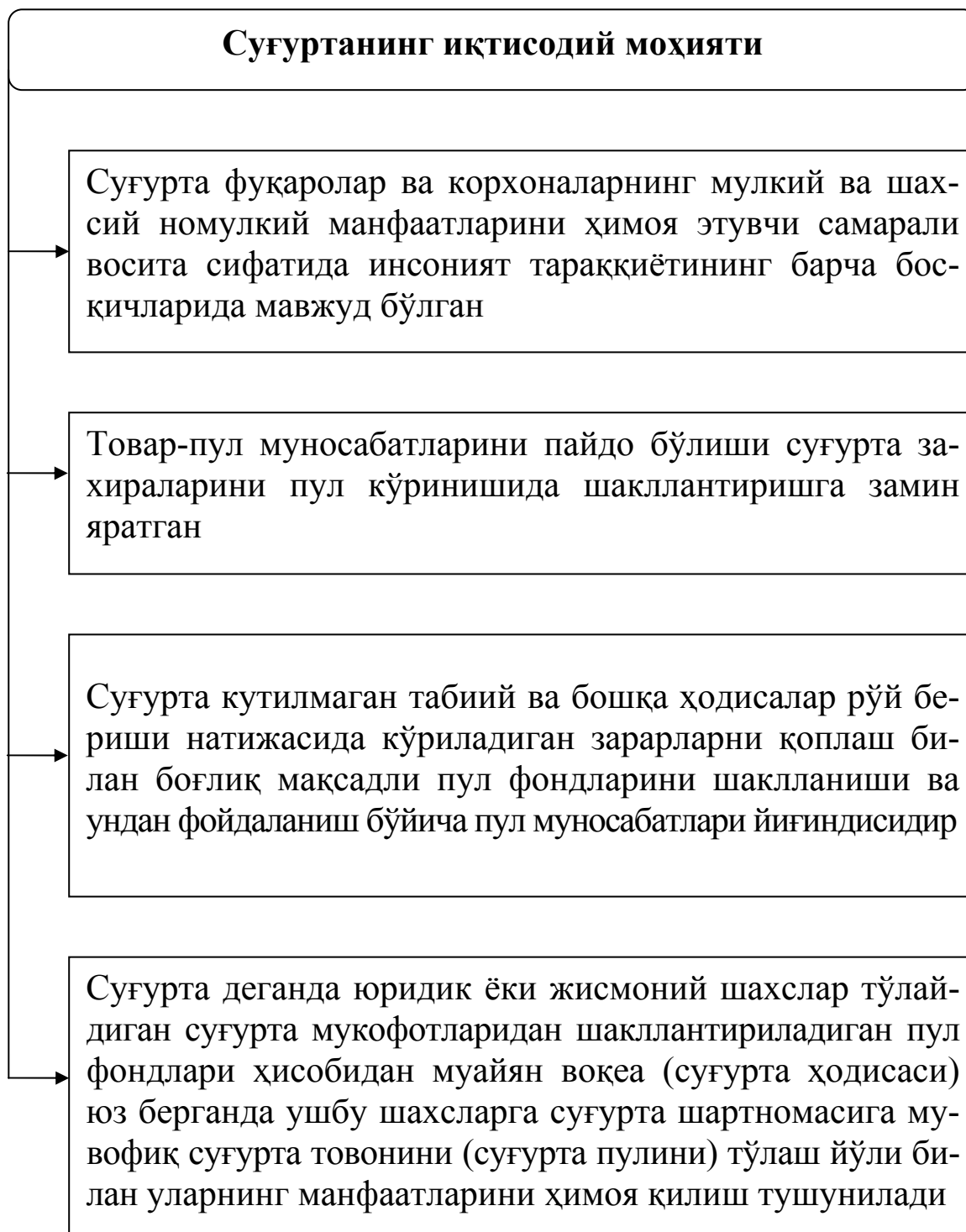
Қимматли қоғоз-
лар бозорига таъ-
сир кўрсатиш
учун қарз олиш-
нинг ўзи эмас,
балки кредитлар-
нинг олиниши
тўғрисида ишонч
бўлишининг ўзи
етарлидир

Хусусан, солиқ
тизими ва солиқ-
ларнинг ундри-
лишини тартибга
солиш, бюджет
дефицитини қис-
қартириш, иқти-
содиётнинг ўси-
шига эришиш ва
ҳ.к.лар

Давлат қарзларини бошқариш мамлакат иқтисодий ўсиши-
нинг суръатлари ва сифатига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган
Ўзбекистон Республикаси бюджет сиёсатининг муҳим қисми бў-
либ ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда давлат
қарзларини бошқаришда аниқ бир концепцияга эга бўлиш ало-
ҳида аҳамият касб этади

24-БОБ. СУҒУРТА

24.1. Суғуртанинг иқтисодий моҳияти

Суғурта иқтисодий категория сифатида қуйидаги принцип-ларга асосланади

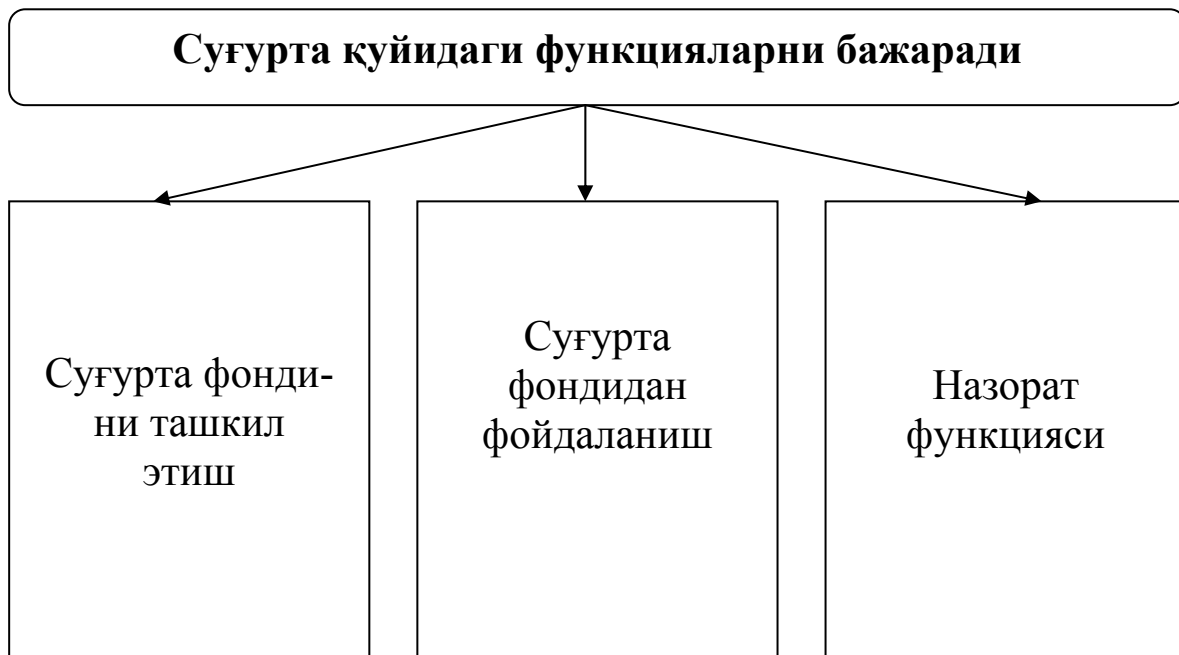
суғурта рискининг
мавжудлиги

зарарларни муайян
макон ва замонда
тақсимланиши

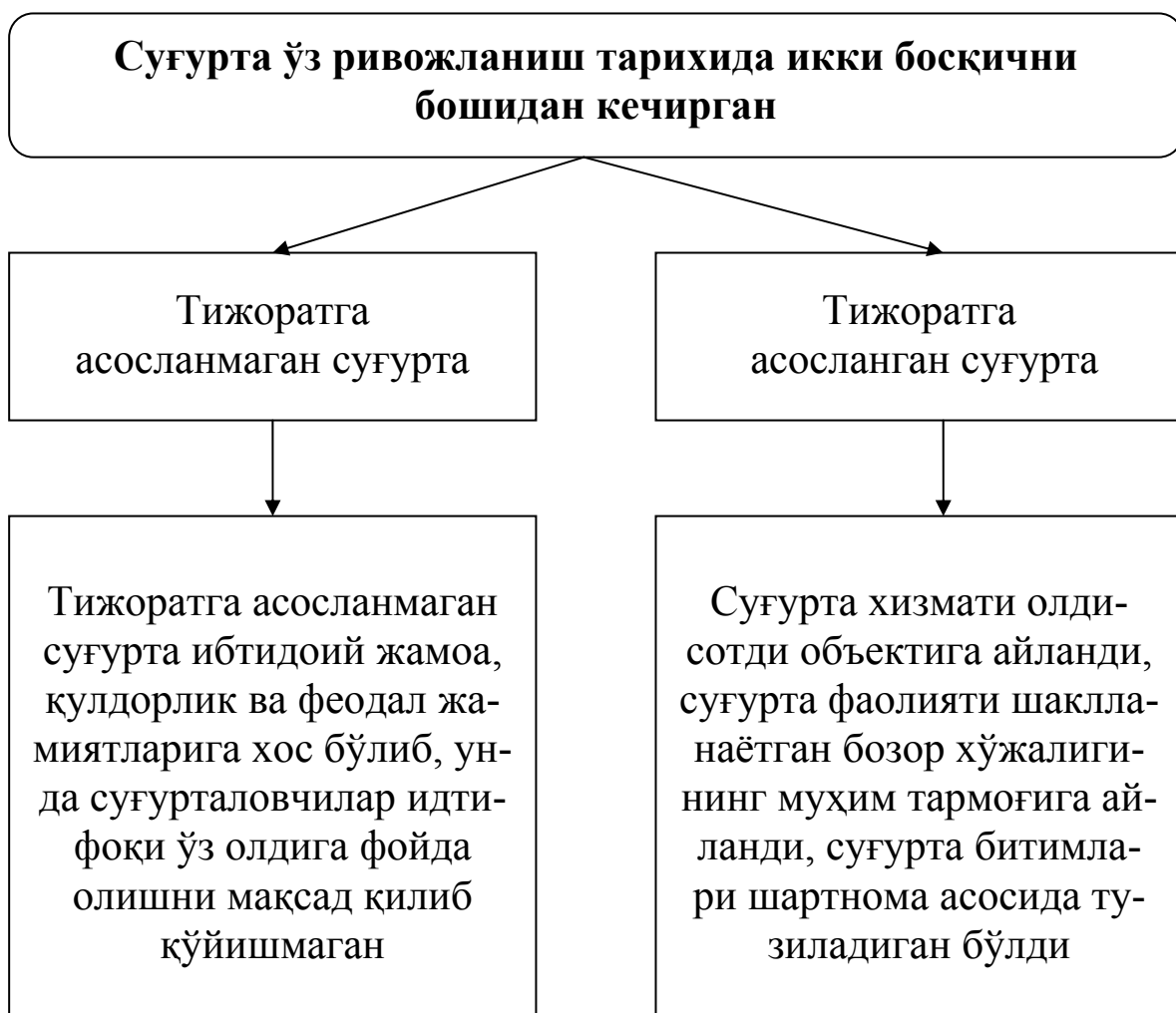
суғурта муносабатлари-
нинг қайта тақсимлаш
характерига эгаллиги

суғурта мукофотлари-
нинг қайтарилиш ха-
рактерига эгаллиги

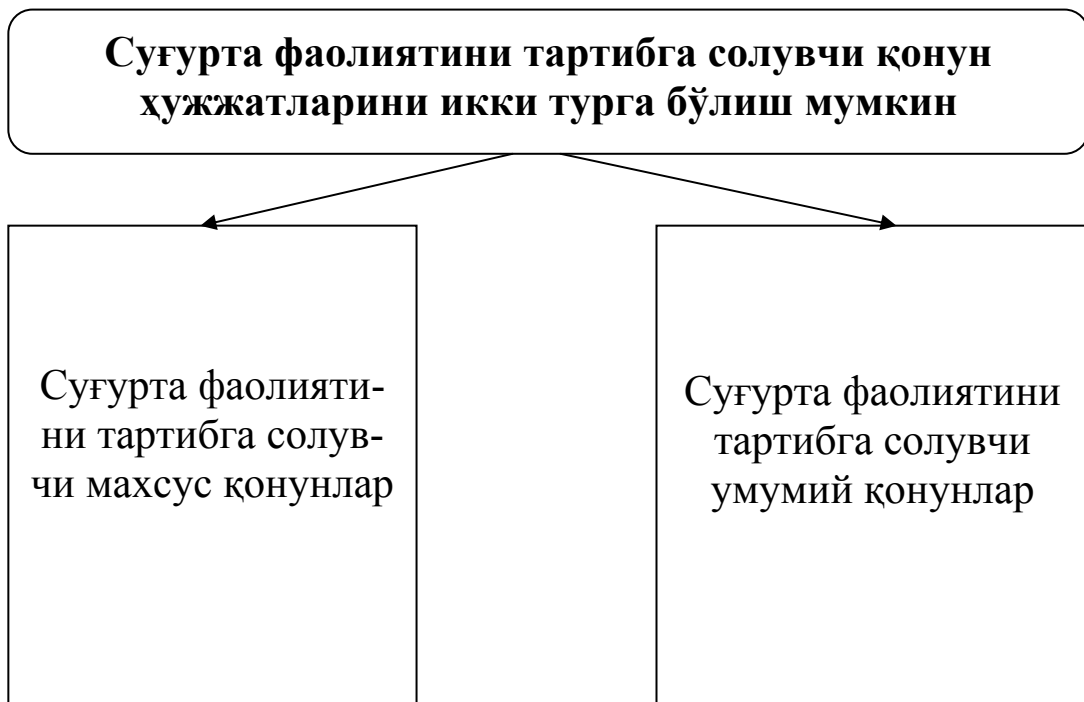
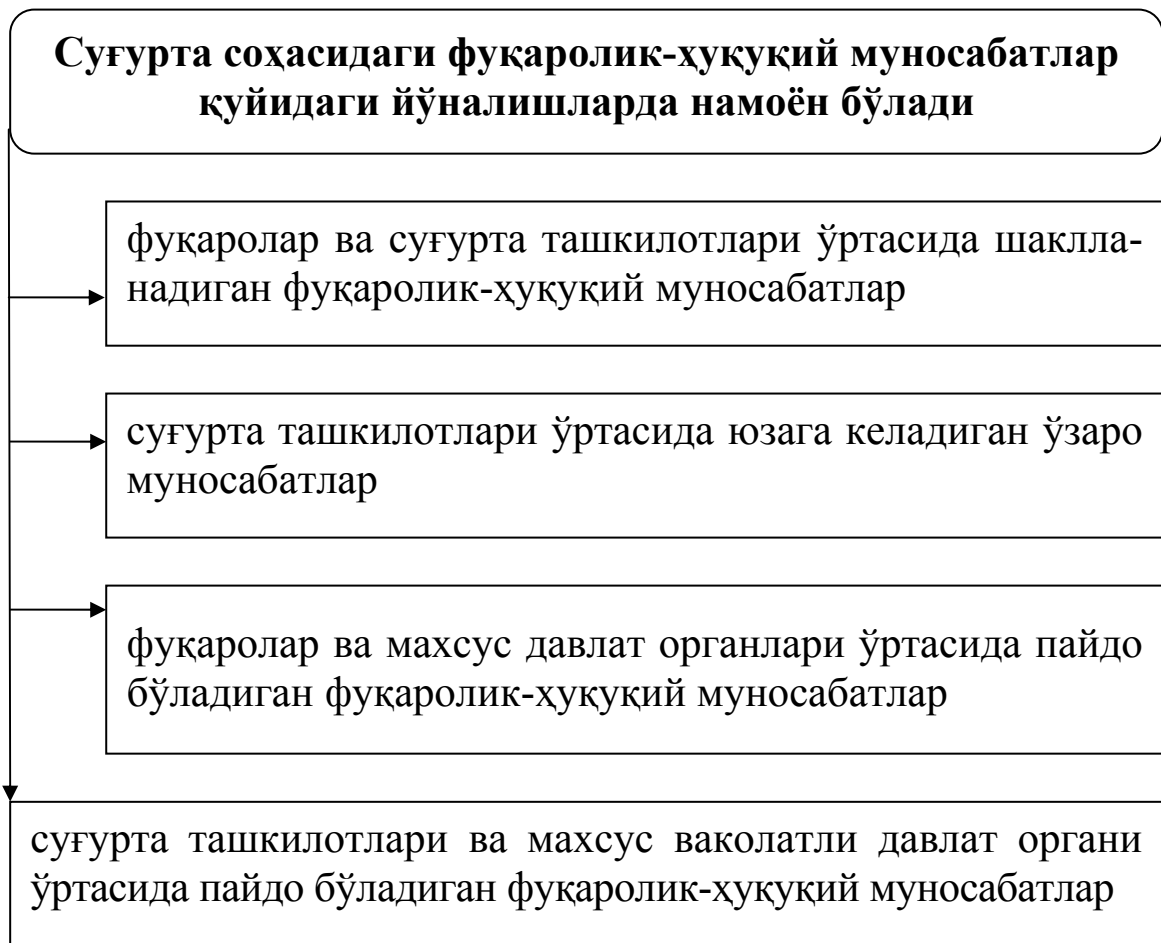
Юқоридаги принциплар йиғинди-
си суғуртанинг иқтисодий катего-
рия сифатидаги моҳиятини очиб
беради

24.2. Суғуртанинг ривожланиш босқичлари

24.3. Суғуртанинг ҳуқуқий асослари

24.4. Мулкий ва шахсий суғурта. Жавобгарлик суғуртаси

Юридик шахсларнинг қуйидаги мол-мулклар билан боғлиқ мулкий манфаати суғурта объекти сифатида қабул қилиниши мумкин

→ бинолар, иншоотлар, тугалланмаган қурилиш объектлари

→ ишчи машиналар, узатиш қурилмалари, қувват берувчи ускуналар

→ инвентарь

↓
товар захиралари, хомашё, материаллар, ёқилғи ва бошқалар

Мулкий суғурта шартномаси бўйича қуйидагилар суғурталаниши мумкин

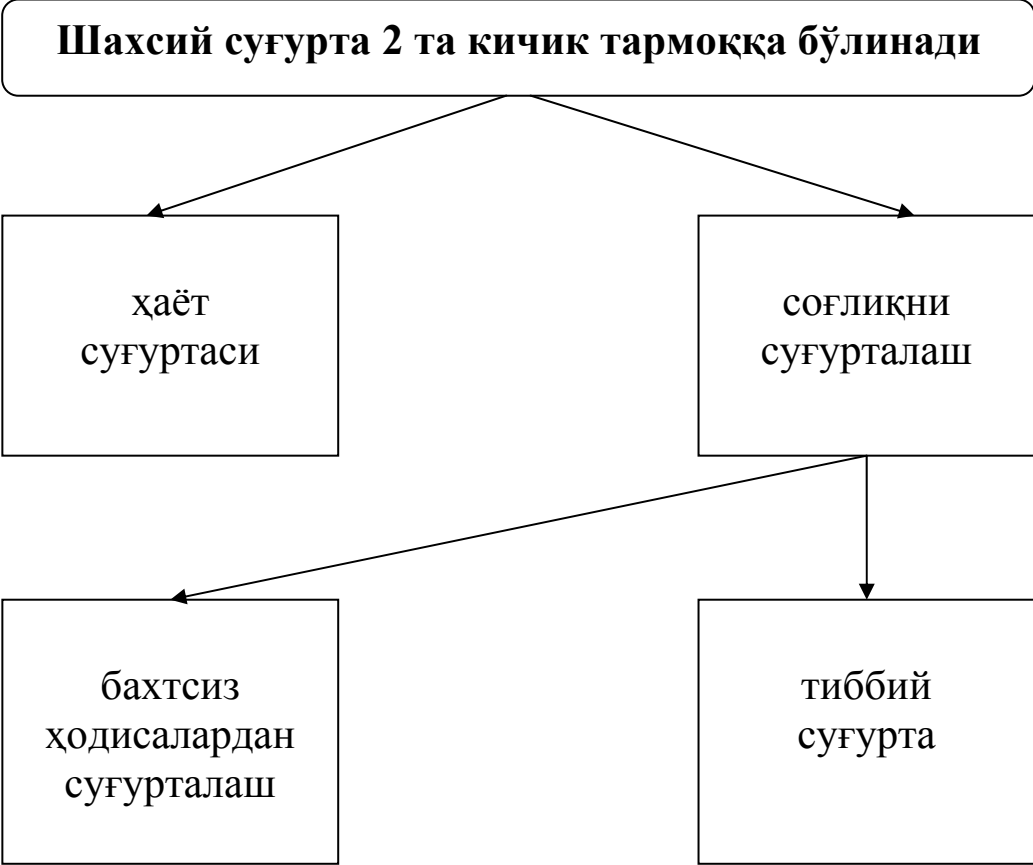
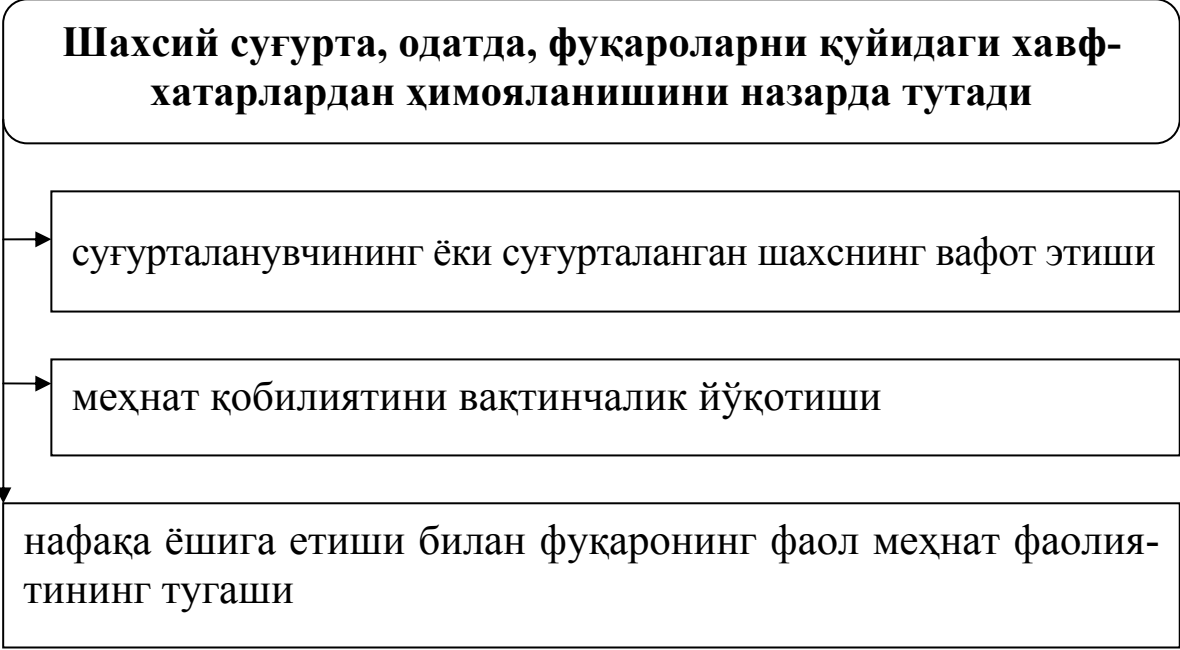
→ муайян мол-мулкнинг йўқотилиши (нобуд бўлиши), кам чиқиши ёки шикастланиш хавфи

→ фуқаролик жавобгарлиги хавфи – бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиги ёки мол-мулкига зарар етказилиши оқибатида юзага келадиган мажбуриятлар бўйича жавобгарлик, қонунда назарда тутилган ҳолларда эса, шунингдек, шартномалар бўйича жавобгарлик хавфи

↓
тадбиркорлик хавфи - тадбиркорнинг контрагентлари ўз мажбуриятларини бузиши ёки тадбиркорга боғлиқ бўлмаган вазиятларга кўра бу фаолият шарт-шароитларининг ўзгариши туфайли тадбиркорлик фаолиятдан қутилган даромадларни ололмалик хавфи

**Шахсий суғурта шартномасини тузишда суғурта қилди-
рувчи билан суғурталовчи ўртасида қуйидагилар тўғри-
сида келишувга эришилиши лозим**

2002 йилнинг 28 майида “Суғурта фаолияти тўғрисида” қонун қабул қилиниши билан суғурта 2 та тармоққа бўлинди

хаёт
суғуртаси

умумий
суғурта

Шахсий суғуртанинг шакллари

ихтиёрий

мажбурий

→ хаёт суғуртаси

→ фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш

→ фуқароларнинг соғлиғини ва касалликлардан суғурталаш

→ фуқарони маълум ёшгача суғурталаш

→ вафот этиш ҳолатидан узоқ муддатли суғурталаш

→ тиббий суғурталаш

→ чет элга чикувчи фуқароларни касалликлардан суғурталаш

→ мактаб ўқувчиларини бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш

Мажбурий тарзда амалга ошириладиган шахсий суғурта турларига қуйидагилар киради

йўловчиларни бахтсиз ҳодисалардан мажбурий суғурталаш

солиқ органлари ходимларини бахтсиз ҳодисалардан мажбурий давлат суғуртаси

Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, Давлат божхона қўмитаси, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ходимларини бахтсиз ҳодисалардан мажбурий давлат суғуртаси

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган суғурта ташкилотлари, асосан, қуйидаги суғурта турларини амалга оширади

бахтсиз
ҳодисалардан
суғурталаш

ихтиёрий тиббий
суғурта ва касал бўлиш
ҳолатидан суғурта

чет элга кетаётган
шахсларнинг суғуртаси

ҳаёт
суғуртаси

Суғурта суммасини олиш учун суғурталанган шахслар суғурталовчига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиши шарт

суғурта полиси

даволаш-профилактика муассасасидан суғурталанган шахснинг даволанганлигини тасдиқловчи маълумотнома

Зарурат бўлганда суғурталовчи суғурта суммасини тўлаш масаласини ҳал этиш учун зарур бўлган бошқа ҳужжатларни сўрашга ҳам ҳақли

Бахтсиз ҳодиса натижасида ўлим ҳодисаси рўй берганда қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади

суғурта полиси

ФХДЎдан фуқаронинг вафот этганлигини тасдиқловчи маълумотнома

меросхўрлик ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат

агар ўлим йўл-транспорт ҳодисаси натижасида рўй берган бўлса, йўл ҳаракати хавфсизлиги органидан олинган маълумотнома

фуқаронинг шахсини тасдиқловчи ҳужжат

Зарурат бўлганда суғурталовчи юқоридаги ҳужжатлардан ташқари бошқа ҳужжатларни сўрашга ҳам ҳақли

Ўзбекистон суғурта бозорида жавобгарликни суғурта қилишнинг қуйидаги турлари амалга оширилмоқда

→ транспорт воситалари эгаларининг учинчи шахс олдидаги фуқаролик жавобгарлигини мажбурий ва ихтиёрий суғурта қилиш

→ юк ташувчиларнинг учинчи шахс олдидаги фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилиш

→ лизингга олувчининг лизинг тўловларини тўлай олмаслик жавобгарлигини ихтиёрий суғурта қилиш

→ қурилиш-монтаж ишларини олиб боришда учинчи шахсларга зарар етказиш жавобгарлигини мажбурий ва ихтиёрий суғурта қилиш

→ қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларининг контрактация ва фьючерс шартномалари бўйича ажратилган аванс маблағларини ўз вақтида қайтара олмаслик жавобгарлигини суғурта қилиш

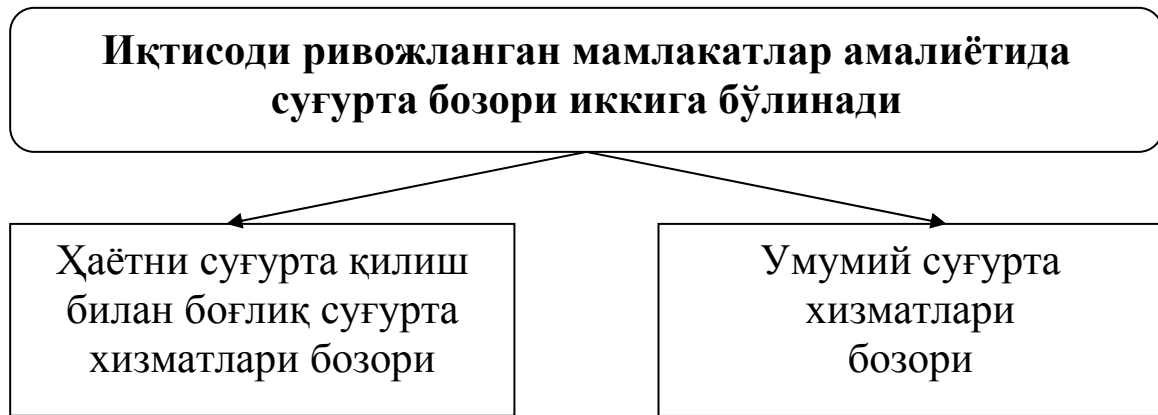
→ акциядорлик жамиятларининг инвесторлар олдидаги жавобгарлигини суғурта қилиш

→ аудиторларнинг касбий жавобгарлигини ихтиёрий суғурта қилиш

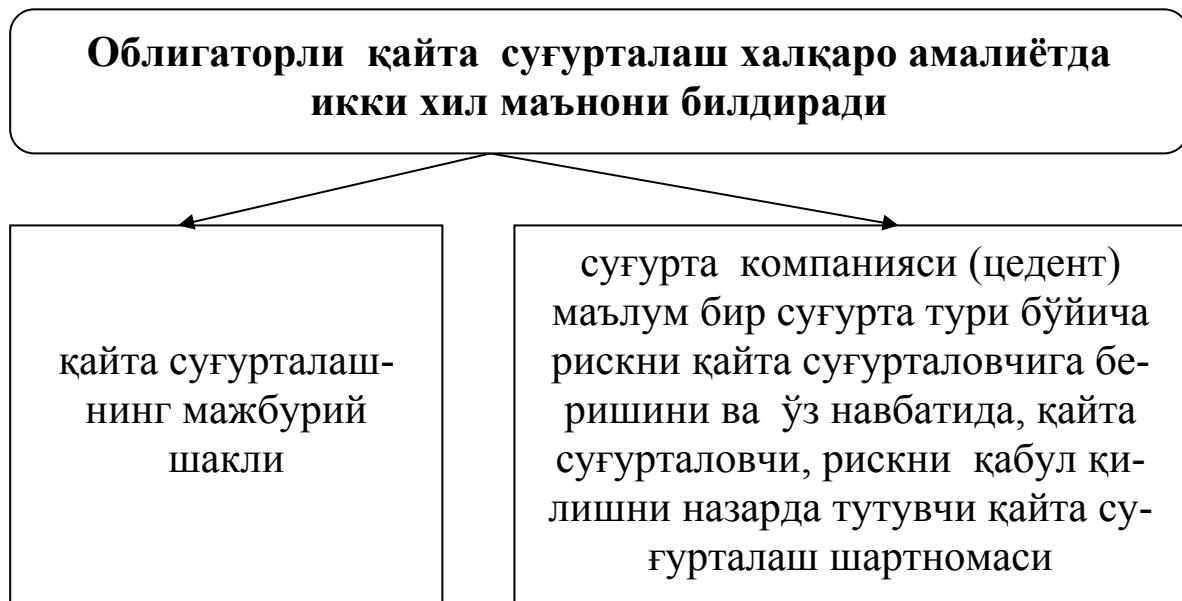
→ божхона брокерларининг жавобгарлигини суғурта қилиш

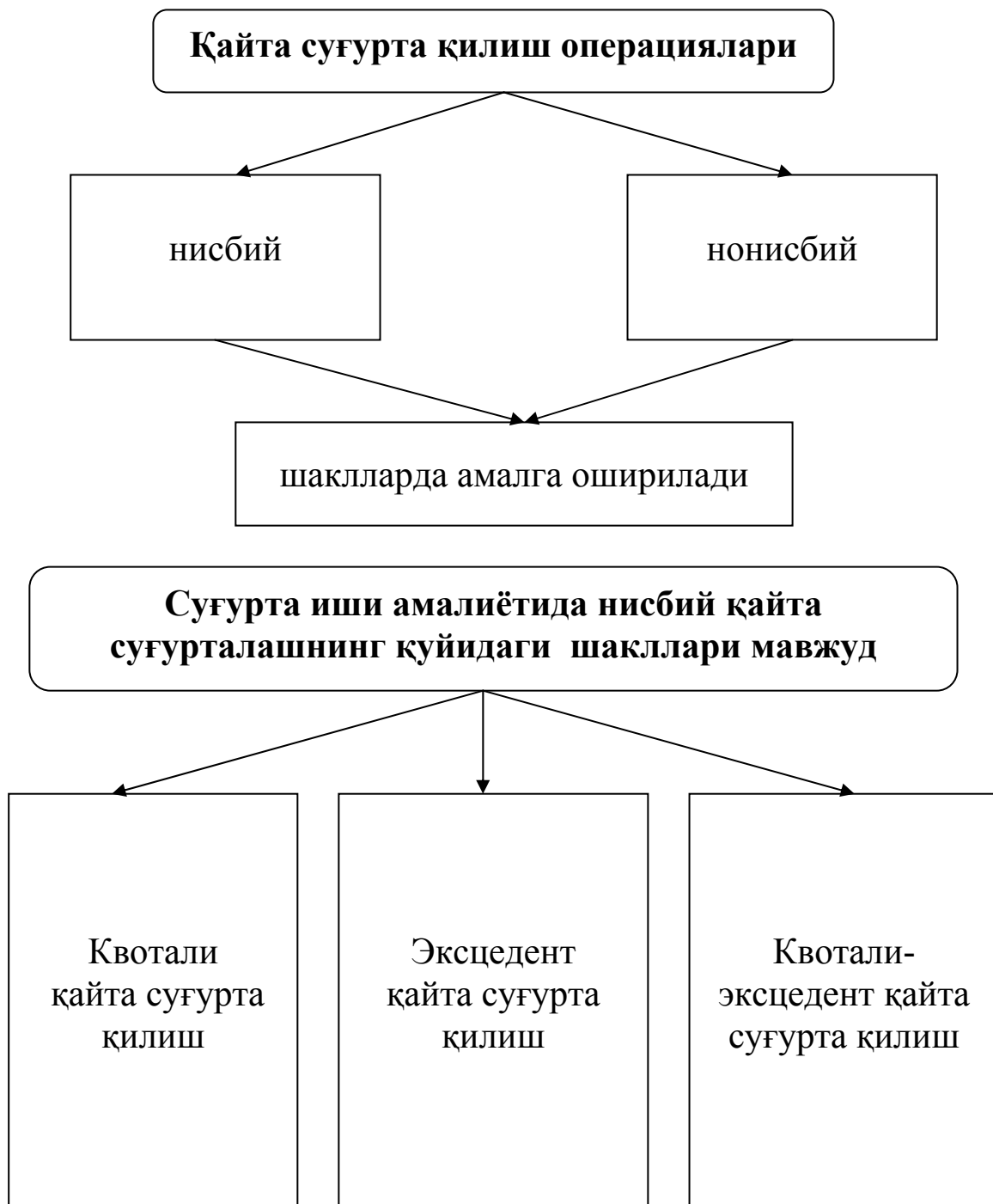
тиббий хизмат ходимларининг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш, адвокатларнинг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш, нотариусларнинг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш ва бошқалар

24.5. Суғурта бозори

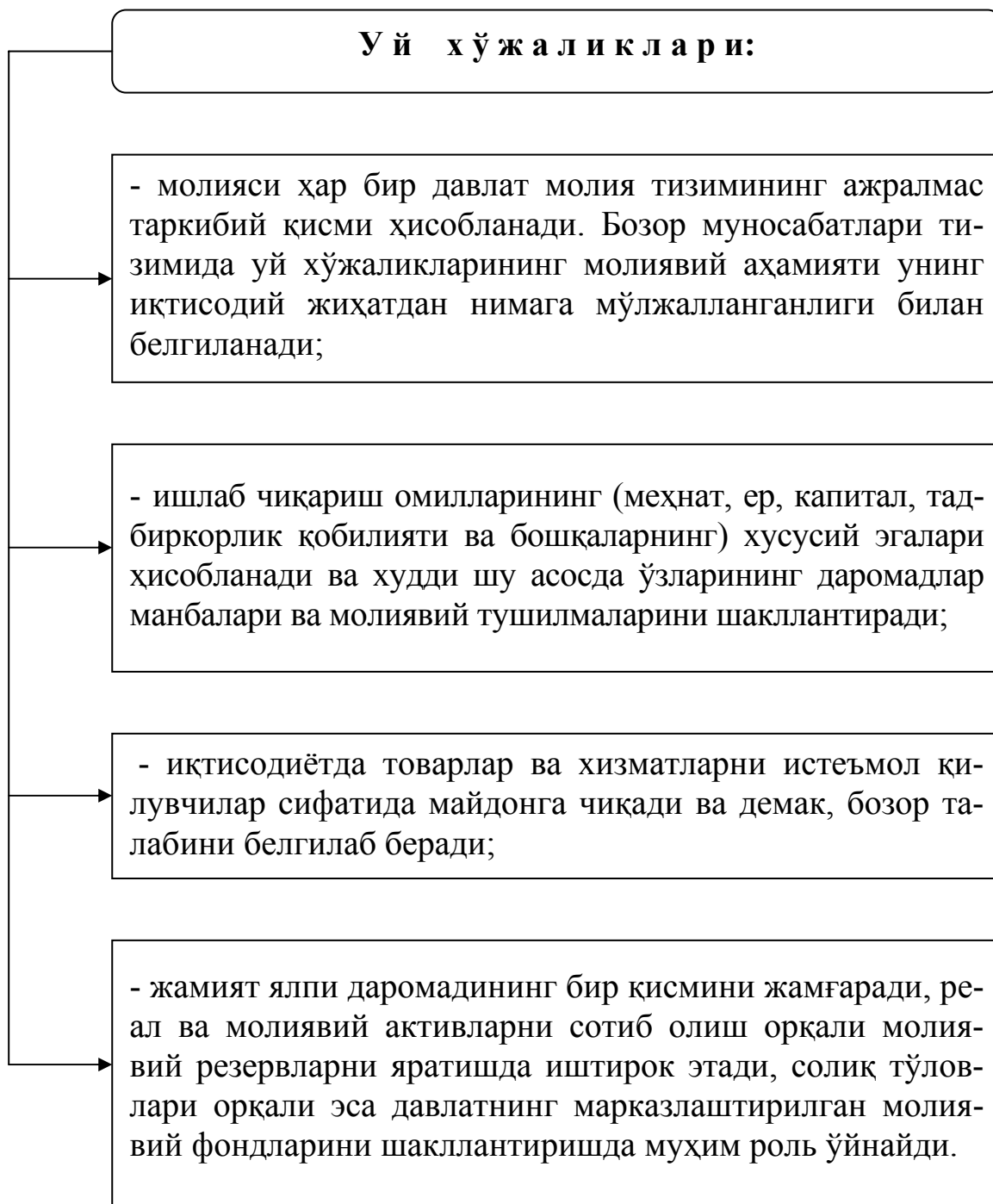
24.6. Қайта суғурта

25-БОБ. УЙ ХЎЖАЛИКЛАРИ МОЛИЯСИ

25.1. Молия муносабатларининг умумий тизимида уй хўжаликлари молияси

“Уй хўжалиги” атамасидан миллий статистикада аҳолидан (ки-
шилар тўпламидан) иборат бўлган институционал бирликни
ифодалаш учун фойдаланмоқ керак

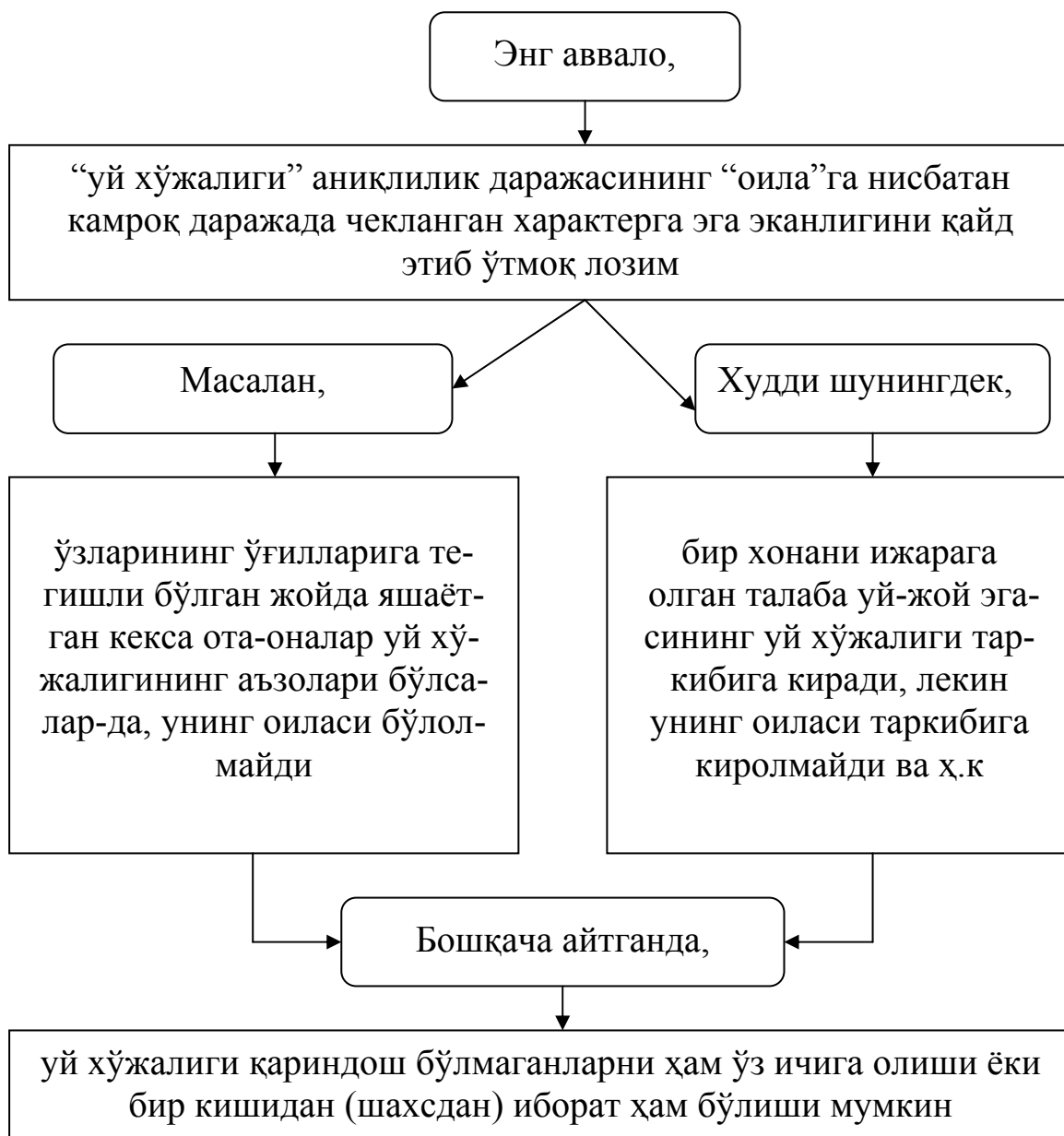
Шунинг учун ҳам

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) томонидан тавсия
этилган Миллий ҳисоблар тизимининг (МХТ) замонавий халқа-
ро андозаси (стандарти)

уй хўжалигини ягона (бир) яшаш майдончасида (майдо-
нида) биргаликда яшаётган, умумий фондга ўзларининг
даромадлари ва бойликларини тўлиқ ёки қисман ўтказа-
ётган (бераётган) ва айрим товарлар ҳамда хизматларни,
энг асосан уй-жой ва истеъмол маҳсулотларини умумий
тарзда (биргаликда) истеъмол қилаётган кишиларнинг
катта бўлмаган гуруҳи

деб таърифлайди

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда таъкидлаш жоизки, уй хўжалигининг иқтисодий жиҳатдан аниқлигини (аниқланишини) белгилашда оилавий алоқалар асосий омил бўла олмайди. Бунинг устига, уй хўжалигининг миқдорий таркиби ҳам ўзига хос бўлган хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар, энг аввало, шу билан белгиланадики, биргаликда яшаётган ва умумий хўжаликни юритаётган шахслар (кишилар) гуруҳи ҳам ва бир вақтнинг ўзида, ўзининг истеъмолини мустақил равишда таъминлаётган ягона бир шахс (киши) ҳам уй хўжалиги бўлиб ҳисобланиши мумкин.

Уй хўжалигини хўжалик юритишнинг мустақил иқтисодий ва молиявий бирлиги сифатида ажратилиши қуйидаги мезонлар асосида амалга оширилмоғи лозим:

биргаликда (бир жойда) яшаш

умумий бюджетнинг мавжудлиги

иқтисодий қарорларни биргаликда (ҳамкорликда) қабул қилиш

Уй хўжаликлари молияси

молия тизимининг муҳим элементи ҳисобланади

Иқтисодий категория сифатида

у уй хўжаликларида истеъмол мақсадлари ва жамғариш учун пул маблағлари фондларини шакллантириш, уларни тақсимлаш ва фойдаланишга тегишли (оид) бўлган иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборатдир.

Ана шуни эътиборга олган ҳолда уй хўжаликлари молиясига қуйидагича таъриф бериш мумкин:

уй хўжаликларида истеъмол мақсадлари ва жамғариш учун пул маблағлари фондларини шакллантириш, уларни тақсимлаш ва фойдаланишга тегишли (оид) бўлган иқтисодий (молиявий) муносабатлар мажмуига уй хўжаликлари молияси дейилади

Иқтисодий фанларда ижтимоий-иқтисодий фаолиятнинг алоҳида олинган соҳасида бир хилда ва доимий равишда вужудга келадиган муносабатлар мустақил иқтисодий категориянинг мазмунини ташкил этиши умумэтироф этилган

Бу ўринда гап “уй хўжаликлари молияси” категориясининг ижтимоий-иқтисодий мазмуни тўғрисида кетаётир

Ана шуни инобатга олган ҳолда уй хўжаликлари молиясига қуйидагича таъриф бериш ҳам мумкин:

Ўзларининг ижтимоий-иқтисодий фаолиятлари жараёнида уй хўжаликлари ва уларнинг алоҳида аъзолари иштирокида пул маблағлари мақсадли фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланиш борасида вужудга келадиган пул муносабатларининг мажмуи уй хўжаликлари молияси деб аталади.

Бозор иқтисодиёти шароитида уй хўжаликлари ўзларининг ичида ва ўзларига нисбатан ташқи бозор субъектлари саналганлар билан молиявий муносабатда бўлади.

Шунга мувофиқ равишда уй хўжаликларида мавжуд бўлган молиявий муносабатлар мажмуини икки гуруҳга бўлиш мумкин:

ички

Индивидлар – уй хўжалиги аъзоларининг эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш мақсадида зарурий (керак бўлган) пул фондларини (жорий истеъмол даражасини, пул резервларини, инвестициялаштиришни сақлаб туриш учун ва ҳ.к.) шакллантириш ва улардан фойдаланишга оид унинг иштирокчилари (аъзолари) ўртасида вужудга келадиган муносабатлар уй хўжалигининг ички молиявий муносабатлари ҳисобланади

ташқи

Уй хўжаликларининг ташқи молиявий муносабатлари уларнинг бошқа иқтисодий субъектлар билан бўлган ўзаро алоқалари орқали намоён бўлади

Корхоналар ва ташкилотлар молияси билан уй хўжаликлари бевосита ўзаро боғланган

фирмаларга иқтисодий ресурсларни тақдим этиб, уларнинг эгалари сифатида уй хўжаликлари яратилган маҳсулотнинг қийматидан ўз ҳиссаларини (улушларини) оладилар ва демак, улар шу билан ялпи маҳсулотни бирламчи тақсимлашда иштирок этадилар

Бу муносабатлар ўзининг яна бир муҳим иқтисодий томонига эга

улар иқтисодиётда аҳоли даромадларининг бошланғич даражасини белгилаб берадики, бу нарса, ўз навбатида:

истеъмолнинг шаклланиши, кўлами ва таркибий тузилмасига,

тўловга лаёқатли талабнинг шаклланишига,

ва ниҳоят, уй хўжаликлари томонидан жамғариш функциясининг амалга оширилишига

тўғридан-тўғри ўз таъсирини кўрсатади

Давлат ва уй хўжаликлари ўртасидаги молиявий муносабатлар

Давлат ва уй хўжаликлари ўртасидаги молиявий муносабатлар ҳам тўғридан-тўғри (бевосита) ва қайтарма (яна орқага қайтарилувчи) алоқалар асосида қурилади ва улар бюджет ҳамда нобюджет фондларни шакллантириш ва улардан фойдаланишдаги муносабатларни ифодалайди.

Уй хўжалиklarининг даромадлари ва мол-мулклари солиққа тортилиш объекти сифатида майдонга чиқади ва демак, бюджет тизими даромадлар базасининг тузилмавий элементи ҳисобланади.

Бир вақтнинг ўзида солиқлар, пенсия тизими, социал трансфертлар орқали давлат молиявий оқимларни уй хўжалиklarининг турли гуруҳлари ўртасида қайта тақсимлайди.

Уй хўжаликлари ва давлат ўртасидаги молиявий муносабатларни амалга ошириш жараёнида миллий даромаднинг иккиламчи қайта тақсимланиши содир бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат уй хўжалиklarига тегишли бўлган даромаднинг тақсимланиш жараёнига тўғридан-тўғри таъсир қилиш инструментларига эга эмас.

Молиявий муносабатларнинг бу соҳаси давлат томонидан энг кам даражада регламентация қилинади. Бунинг сабаби шундаки, уй хўжаликлари пул фондларини шакллантиришнинг зарурлиги, усули ва мақсади тўғрисида, уларни сарфлашнинг ўлчами ва вақти хусусида қарорлар қабул қилишда мустақилдир.

Шу билан биргаликда, давлат уй хўжаликларига тегишли бўлган даромад ва якуний истеъмолнинг кўламига таъсир қилишга қодир.

Бу нарса, жумладан, қуйидагилар орқали амалга оширилиши мумкин:

солиқли тартибга солиш (тартиблаш)

имтиёзлар тизими

меҳнат ҳақини тўлаш ставкаларини ўрнатиш (белгилаш)

соғлиқни сақлаш ва маорифни бюджетдан молиялаштириш орқали ижтимоий таъминотни ривожлантириш

биринчи даражали зарурий маҳсулотлар баҳоларини тартибга солиш (тартиблаш)

ва бошқалар

Уй хўжаликларининг ўзлари ўртасидаги (уй хўжаликлари аро) молиявий муносабатлар

Уй хўжаликларининг ўзлари ўртасидаги (уй хўжаликлари аро) молиявий муносабатларга уй хўжаликлари секторининг ичида молиявий ресурсларнинг ҳаракатланиши жараёнида вужудга келадиган муносабатлар сифатида қаралади

Бу ерда ушбу жараён ҳамма вақт ҳам ойдинлашмаган ва кучсиз тартибга солинувчи ҳисобланади

Молиянинг бу соҳасига, жумладан, қуйидагиларни киритиш мумкин

фермер хўжаликлари-нинг ҳамкорликдаги мақсадли фондлари

истеъмол кооперациясига хизмат кўрсатувчи фондлар

уй хўжаликлари ўртасидаги норасмий кредит муносабатлари

уй хўжаликлари сектори доирасида ҳамкорликдаги пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш хусусидаги бошқа муносабатлар

**Уй хўжалиklarининг молиявий институтлар
билан ўзаро алоқалари**

Уй хўжалиklarининг
молиявий институтлар
билан ўзаро алоқалари
молиявий муносабат-
ларнинг алоҳида гуруҳи-
ни ифодалайди

Уй хўжалиklarининг
суғурта компаниялари
билан бўладиган му-
носабатлари эса турли
қўринишдаги суғурта
фондларини шакллан-
тириш ва улардан фой-
даланиш жараёнида
гавдаланади

Уларнинг кредит муассасалари билан
муносабатлари уй хўжалиги бюджети
дефицитини тўлдириш (истеъмол кре-
дита воситасида), бўш турган пул маб-
лағларини банк ҳисобварақларида жой-
лаштириш ёки уларни сақлаш ва жам-
ғариш мақсадида бошқа молиявий ак-
тивларга қўйиш орқали намоён бўла-
ди

Молиянинг моҳияти унинг функциялари орқали намоён бўлганлиги учун уй хўжаликлари молиясининг моҳияти ҳам унинг функциялари ёрдамида ифодаланади

Уй хўжаликлари молиясининг функциялари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

тақсимлаш

тартибга солиш
(тартиблаш)

такрор ишлаб
чиқариш

рағбатлантириш

назорат

ижтимоий

Уй хўжаликлари молиясининг бу функциялари ўзаро боғланган ва бир-бирини доимий равишда тўлдириб туради. Бир вақтнинг ўзида, маълум маънода ва маълум даражада улар ўзларининг намоён бўлишига қараб молиянинг умумий функцияларидан бироз фарқланиши мумкин

Уй хўжаликлари молиясининг тақсимлаш функцияси:

тақсимлаш жараёнини охириг босқичгача, яъни аниқ индивидгача ёки уй хўжалигининг ҳар бир аъзосигача еткази;

унинг амалга оширилиши аҳоли ҳаётини маблағлари фондини шакллантиришни тақозо этади, инсоннинг такрор ишлаб чиқариши учун иқтисодий асос яратади;

ёрдамида уй хўжаликларининг ҳиссасига тўғри келган миллий даромаднинг бир қисми унинг барча иштирокчилари ўртасида у ёки бу нисбатларда (пропорцияларда) тақсимланади;

ҳар бир шахснинг ҳаётини учун керак бўлган ресурслар билан таъминлаб, охири оқибатда, ишчи кучи такрор ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайди;

таъсир объекти уй хўжалигига тегишли бўлган (уй хўжалиги эгаллик қилаётган) даромад ҳисобланади. Тақсимлаш жараёнининг субъектлари сифатида эса уй хўжаликларининг барча иштирокчилари майдонга чиқади;

турли шаклларда, жумладан, инвестицион-тақсимлаш функцияси сифатида амалга оширилиши мумкин. Унинг бу шакли шу билан характерланадики, уй хўжаликлари иқтисодиёт учун молиявий ресурсларни асосий етказиб берувчилардан бири бўлади.

Уй хўжаликлари молиясининг такрор ишлаб чиқариш функцияси:

такрор ишлаб чиқариш жараёнини ишчи кучи ва шунингдек, уй хўжалиklarининг пул маблағлари билан таъминланишида иштирок этади;

уй хўжаликлари даромадлари, харажатлари ва жамғармаларининг ўсиши жамиятдаги такрор ишлаб чиқариш жараёни учун моддий асос бўлиб хизмат қилади;

Уй хўжаликлари молиясининг назорат функцияси

Бозор иқтисодиёти шароитида уй хўжаликлари мустақил хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади, яъни уй хўжаликлари абзоларининг турмуш даражаси унинг ҳиссасига тўғри келаётган даромаднинг ўлчамига тўлиқ боғлиқдир. Турли омиллар таъсири натижасида бу ўлчам ортиши ёки қисқариши мумкин. Шунинг учун ҳам истеъмолнинг одатдаги даражасини ушлаб туришни олинган даромадларнинг турли фондларга тақсимланиши ва уларнинг мақсадли фойдаланиши устидан назоратсиз тасаввур этиб бўлмайди;

уй хўжалиklarининг фаровонлигини қўллаб-қувватлаш ва уларни тараққий эттириш учун улар бюджетларининг ҳолатлари, уларга тегишли бўлган даромадларнинг тақсимланиши, даромад манбаларининг динамикаси устидан назорат ҳам объектив равишда зарур.

Уй хўжаликлари молиясининг тартибга солиш функцияси

намоён бўлишини қуйидаги икки нуқтаи назардан қараш мақсадга мувофиқ:

макро-
иқтисодиёт

микро-
иқтисодиёт

Макроиқтисодий ёндашув нуқтаи назаридан уй хўжаликлари молияси, бир вақтнинг ўзида, давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишнинг объекти ва инструменти ҳисобланади. Уй хўжаликлари молиясини тартибга солиб, давлат, энг аввало:

→ бозор муносабатларига хос бўлган даромадларни табақалаштириш муаммосининг ўткирлигини камайтиради;

→ аҳоли даромадлари манбаининг таркибий тузилиши ва ўзгаришидаги тенденцияларни шакллантиради;

→ истеъмолнинг минимал (энг кам) даражасини тартибга солади;

→ уй хўжаликларининг инвестицион салоҳиятига таъсир кўрсатади.

Уй хўжаликлари молиясининг рағбатлантирувчи функцияси

турли шакл ва мазмунда ўзини ифода этади

Бир томондан, у ўз ўсиб боровчи эҳтиёжларини (эҳтиёжларнинг ўсиб бориши объектив иқтисодий қонунининг ҳаракатига мувофиқ равишда) қондириш учун зарур бўлган даромадларни уй хўжаликлари томонидан оширишга интилиш туфайли намоён бўлади.

Бошқа бир томондан эса, уй хўжаликлари даромадларининг ўсиши меҳнат фаолиятининг сифати ва натижаларига асосланган бўлмоғи лозим.

Аҳоли реал даромадларининг ўсишига йўналтирилган ишлаб чиқариш жараёнининг ривожланишига ва самарали бюджет сиёсатига асосланган рағбатлантирувчи молия механизмини (молиявий механизмни) яратиш орқали амалга оширилади.

Уй хўжаликлари молиясининг ижтимоий функцияси

уй хўжаликларининг даромадлари, харажатлари ва жамғармалари аҳоли ва унинг алоҳида гуруҳлари ижтимоий-иқтисодий ҳолатини бевосита акс эттиради, шахснинг шаклланиши ва демографик жараёнларга ўз таъсирини кўрсатади, жамият барча аъзоларининг ҳаётий таъминланиш даражасини шакллантириш ва истеъмол талаби таркибий тузилишининг хусусиятларини аниқлайди, аҳоли даромадларини тақсимлашдаги боғлиқликларни ифодалайди, жамият ижтимоий-иқтисодий стратификациясига таъсир кўрсатувчи асосий омил бўлиб ҳисобланади.

25.2. Уй хўжаликларида молиявий қарорлар қабул қилишнинг ўзига хос хусусиятлари

Уй хўжалигининг молиявий хатти-ҳаракати қуриладиган
ички меъёрлар тизими қуйидагиларга боғлиқ:

ижтимоий-маданий
муҳит, хусусан, ижти-
моий ҳолати, саводхон-
лик даражаси, уй хўжа-
лигидан ташқаридаги ва
унинг ичидаги ижти
моий алоқалар, дам
олиш шакллари ва
бошқаларга

уй хўжалиги фаолия-
тининг иқтисодий ва
ҳуқуқий тавсифнома-
си, шу жумладан, иқ-
тисодий хатти-ҳара-
катнинг типига (ўз-
ўзини таъминлаш, ҳаёт
учун кураш ёки ри-
вожланиш режимига),
тадбиркор мақоми-
нинг юридик жихат-
дан муҳрланганлигига
ва бошқаларга

ахлоқий принципларга, шахсий салоҳиятига – бунга фикр
юретишнинг ўзига хос хусусиятлари, риск томон қадам таш-
лашга қодирлиги ва ҳ.к.лар киради.

Уй хўжалигининг молиявий қарорини ресурс жиҳатдан таъминлаш қуйидаги манбалар ҳисобидан амалга оширилади:

дастлабки
манбалар

Ресурслар
дастлабки ман-
баларининг
таркиби мерос
бўйича ёки
кўчмас мулк,
нақд пуллар
(нақдиналар),
молиявий ак-
тивларнинг
ҳадя этилиши
натijasида
берилган бой-
ликларнинг
турли моддий
шаклларида
иборат

жамғариладиган
манбалар

Уй хўжаликлари-
нинг жамғармалари
ва инвестицион
қуйилмалари ре-
сурсларнинг жамға-
риладиган манба-
сини ташкил этади

жорий
манбалар

Ресурсларнинг
жорий манбала-
рига доимий ту-
шилмалар (меҳнат
ҳақи, тадбиркор-
лик фаолиятидан
олинадиган даро-
мадлар, ижтимоий
трансфертлар)
ва нодоимий пул-
ли даромадлар
(масалан, истеъ-
мол кредити, ло-
тереядаги ютуқ-
лар) киради

Керакли фондларни шакллантириш учун уй хўжалигининг ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағларининг барча манбалари уй хўжалигининг молиявий ресурсларини ташкил этади

Функциональ мўлжалланганлигига кўра уй хўжаликларининг молиявий ресурслари қуйидаги таркибий тузилмага эга бўлиши мумкин:

жорий харажатлар учун мўлжалланган пул маблағлари – озиқ-овқат маҳсулотлари, ноозиқ-овқат маҳсулотларининг айрим турларини (пой-афзал, уст-бош) сотиб олиш харажатлари, даврий равишда истеъмол қилинадиган хизматларнинг ҳақи ва ҳ.к.

капитал харажатлар учун мўлжалланган пул маблағлари – узоқ давр фойдаланишга мўлжалланган товарлар (мебель, уй-жой, транспорт воситалари) учун харажатлар, уй хўжалиги аъзолари томонидан истеъмол қилинадиган хизматларнинг (маориф, тиббий хизмат кўрсатиш, сайёҳлик йўлланмалари) ҳақини тўлаш

пул жамғармалари

Уй хўжалигидаги молиявий қарорлар,
қандай бўлишидан қатъий назар, барибир уларнинг
пул фондларини шакллантириш ва улардан фой-
даланиш билан боғлиқ

Шу нуқтаи назардан, уй хўжалиklarининг молия-
вий қарорлари бир-бири билан узвий равишда боғ-
ланган қуйидаги блокларни қамраб олади

уй хўжалиги-
нинг даромад-
ларини шакллан-
тириш

истеъмол хара-
жатларининг
ҳажми ва тарки-
бий тузилмаси
(уй хўжалиги-
нинг истеъмол
фонди)

жамғариладиган
фондларни яра-
тиш имконияти
ва зарурлиги

Якуний истеъмолнинг манбаи ва харажатларда бюджет чеклан-
маларини аниқлаб берганлиги учун уй хўжаликларида даромад-
ларни шакллантириш жараёни принципиал жиҳатдан муҳим
аҳамиятга эга. Даромадлар қанча кўп бўлса, уй хўжаликлари-
нинг молиявий имкониятлари шунча юқори ва молиявий қарор-
лар диапазони шунча кенг бўлади. Молиявий қарорлар уй хўжа-
ликларининг активларини ҳисобга олган ҳолда келгуси давр да-
ромадларининг таркибий тузилмасини шакллантиришга ҳам те-
гишли бўлиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида уй хўжалиklarининг даромадларини шакллантириш бўйича молиявий қарорлар қабул қилиш негизида мулкчилик муносабатлари ётади

Ишлаб чиқариш омилларига нисбатан бўлган мулкчилик даромадларни бирламчи тақсимланишини аниқлаб беради ва уй хўжалиklари молиявий салоҳиятининг ўсиши учун иқтисодий асос бўлиб хизмат қилади

Бир вақтнинг ўзида даромаднинг функциональ тақсимланиши ёлланиб меҳнат қилувчи шахс ва капитал эгасининг ижтимоий мақоми бир тарзда идентификация қилинган шароитдагина уни фуқаролар ўртасида реал тақсимланишини ифодалайди

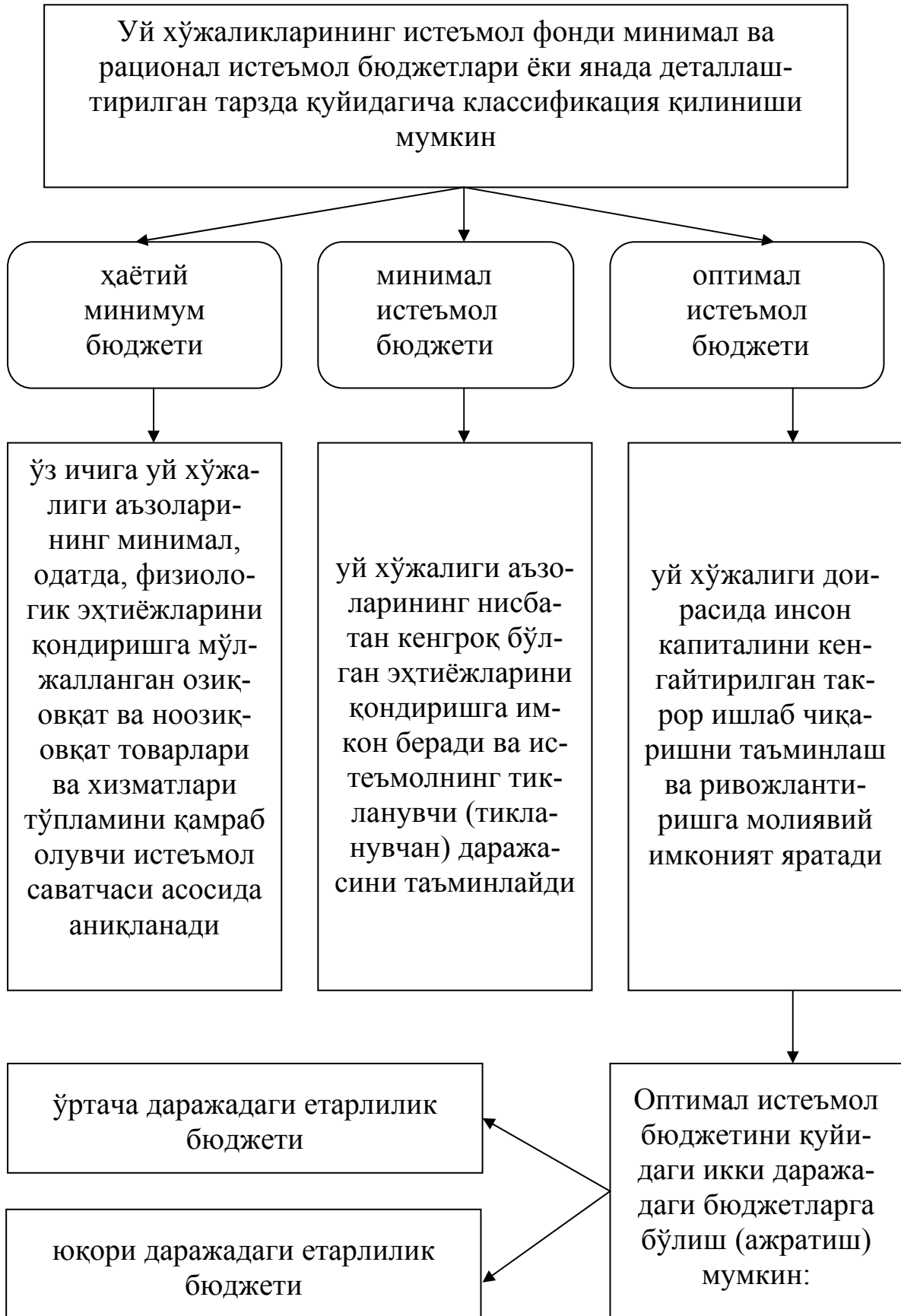
Ёлланма ишчилар қимматли қоғозларнинг турли кўринишларини эгаллаб, капиталнинг эгасига айланиши, кўчмас мулкка эга бўлиб, ўзининг бизнесини ташкил қилиши мумкин. Бошқача айтганда, уй хўжалиklари даражасида даромадларни шакллантириш бўйича молиявий қарорлар қуйидагиларга боғлиқ бўлади:

мол-мулк ва ундан фойдаланиш (буюмлашган ёки пул шаклида) имкониятининг мавжудлигига

хўжалик аъзоларининг ташаббускорлигига, фаоллигига ва инсон капиталидан фойдаланишга

уй хўжалиги иштирокчилари иш вақти фондининг тақсимланишига – уй хўжалиги аъзоларидан ишловчиларнинг сони, уларнинг иш жойлари, иш вақти режими ва ҳ.к.

уй хўжалиги фаолият кўрсатадиган ташқи муҳитга

Истеъмолга харажатларнинг ҳар қандай кўриниши ва унинг умумий ҳажмига оид ҳар қандай молиявий қарорлар уй хўжаликлари маълум кўринишдаги бюджетлари доирасидаги рационал танлашга асосланади

Агар уй хўжалигининг даромади фақат ҳаётий минимумни қоплашга етадиган бўлса, у ҳолда молиявий қарорлар уй хўжалиги истеъмол фондини минималлаштиришга ва бир вақтнинг ўзида даромадларнинг янги манбаларини қидириб топишга ҳамда ҳаёт кечиришнинг мослаштирилган механизмларини (ўз-ўзини таъминлаш, иккиламчи бандлик, қариндошлар ва давлатнинг ёрдами, майда-чуйда савдо ва бошқалар) “ёқиш”га қаратилган бўлиши керак

Даромадларнинг ўсиши билан истеъмолнинг ўлчами (ҳажми) ошади ва унинг таркибий тузилмаси ўзгаради. Бирок, бу ҳолда ҳам истеъмолнинг ўсиш суръатлари даромаднинг ўсиш суръатларидан пастлигича қолавериши лозим

Бундай қонуният иқтисодий адабиётда Ж.М.Кейнс томонидан ифодаланган “асосий психологик қонун” номини олган

Молиявий қарорларда бу уй хўжалиги истеъмол фонди ва жамғармалар йўналишини оптималлаштириш тенденцияси сифатида намоён бўлади

Жамғариладиган фондларни (жамғармаларни) шакллантириш бўйича уй хўжаликларининг молиявий қарорлари ишлаб чиқилиб, қабул қилинаётган пайтда қуйидагилар ҳисобга олиниши керак:

эга бўлинган даромад пасайган пайтда жорий истеъмолнинг одатдаги даражасини сақлаб туриш учун суғурта резервлари яратишнинг зарурлиги

узоқ муддат фойдаланишга мўлжалланган қимматбаҳо предметларни сотиб олиш билан боғлиқ бўлган капитал харажатлар даражасини ошириш учун пул резервларини яратиш кераклиги

уй хўжалигининг даомадлилик даражасини ошириш мақсадида келгусида инвестициялаштириш учун пул фондини вужудга келтиришнинг зарурлиги

пенсия резервларининг лозимлиги

Даромадлар ва устувор йўналишларни шакллантириш ҳамда улардан фойдаланишда умумиқтисодий ўлчамлардан ташқари уй хўжалигининг истеъмол ва молиявий хатти-ҳаракатида, жамғариладиган фондларни яратишда социал ва психологик жиҳатлар муҳим роль ўйнайди

Уларга қуйидагилар киради

давлат ва молиявий институтларга нисбатан бўлган ишонч даражаси

асосий молиявий инструментларни

ўтмишдаги молиявий хатти-ҳаракат тажрибаси ва унинг субъектив баҳоси

қўйилмаларнинг имкониятлари тўғрисида маълумотларга эгалик қилиш

Жамғариладиган фондларни шакллантириш бўйича уй хўжаликлари молиявий хатти-ҳаракатларининг ўзига хос хусусиятлари жамғарма стратегияларининг элементлари ва турларини ажратиб кўрсатишга имкон беради

Уй хўжалигининг ҳар қандай жамғариладиган стратегияси мустақил бўлган уч компонентдан таркиб топади

жамғариш меъёри, яъни уй хўжалиги жами даромадининг жамғаришга йўналтириладиган ҳиссаси асосида жамғаришнинг амалга оширилиши

риск ва даромадлиликнинг диверсификацияланиш ўлчамларини ҳисобга олган ҳолда инвестицион инструментни танлаш

пул маблағларини жойлаштириш муддатлари

Тегишли кўрсаткичларнинг комбинация қилиниши уй хўжалигининг жамғариш стратегиясини белгилаб беради

Унинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин

“0” стратегия – жамғариш амалга оширилмайди, барча даромадлар жорий эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилади

юқори риск стратегияси – қуйилмалар фақат юқори рискли молиявий активларга йўналтирилади

реал стратегия – маблағлар паства бўлиши мумкин бўлган рискли активларга қўйилади, рисклар диверсификация қилинади

Уй хўжаликларида молиявий қарорлар қабул қилиш жараёнига, шунингдек, банк тизими ва молиявий бозорларнинг ривожланганлик даражаси, яъни ташқи муҳит ҳам кескин таъсир кўрсатиши мумкин. Бунда қимматли қоғозлар бозоридаги операциялар, банк операциялари, пенсия таъминоти, суғурта иши ва шу кабиларнинг ҳуқуқий жиҳатдан таъминланганлик даражаси ҳам муҳим роль ўйнайди

Ҳозирги пайтда турли молиявий инструментларнинг даромадлигида яқинлашиш тенденцияси пайдо бўлаяпти. Бу қуйилмалар рискин пасайтириш ва молиявий активлар портфелининг барқарорлигини ошириш мақсадида уй хўжаликлари активлари портфелини диверсификациялашга асосланган реал жамғариш стратегиясининг шаклланганлигида намоён бўлмоқда

25.3. Уй хўжаликлари даромадлари

Уй хўжалиklarининг натурал шаклдаги даромадлари

товар шаклига эга эмас ва улар ўз-ўзини таъминлашга мўлжалланган уй хўжалиги аъзолари меҳнатининг натижасидан иборат бўлади

унинг таркибига қуйидагилар кириши мумкин:

шахсий ёрдамчи хўжалиқдан олинган маҳсулотлар

уй хўжалиқларида истеъмол қилинадиган ва қишлоқ хўжалиги корхоналаридан олинган натурал тўловлар

уй хўжалиklarининг жами даромадларида унча катта бўлмаган қисмни ташкил этади

унинг даражаси алоҳида олинган уй хўжалиklarининг анъаналари, устуворликлари, афзалликлари, демографик ва социал тавсифномаларига мувофиқ равишда ўзгариб туриши мумкин

унинг салмоғи аҳолининг камбағал қатламлари ва қишлоқ аҳолисида анъанавий равишда нисбатан юқорирок бўлади. Бир вақтнинг ўзида уй хўжалигининг натураллашганлиги ташқи муҳитнинг (масалан, урушлар даврида, тизимли трансформацияланиш жараёнларида ва ҳ.к.) ноқулай шарт-шароитларига ўзига хос тарзда мослашиш механизми ҳам бўлиб ҳисобланади.

Уй хўжалиklarининг пул шаклидаги даромадлари

Турли манбалар ҳисобидан уй хўжалиklarининг ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағларининг барча суммаси *пул даромадлари* дейилади.

Бозор муносабатлари тараққий этган шароитда айнан пул даромадлари уй хўжалиklarининг ҳаётчанлигини таъминлаш ва улар ривожланишининг асоси ҳисобланади.

Уй хўжалиklари пул даромадларини таҳлил қилишнинг асоси аҳолининг шахсий даромадлари ҳисобланадики, улар қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида ўлчанади:

номинал даромадлар

Уй хўжалиги аъзоларининг маълум даврдаги шахсий даромадлари мажмуининг пулдаги ифодасига *номинал даромадлар* дейилади

эга бўлинган даромадлар

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан сўнг уй хўжалигининг ихтиёрида қоладиган даромадларнинг пулдаги ифодасига уй хўжалигининг *эга бўлинган даромади* дейилади

реал даромадлар

Баҳолар даражасига нисбатан ўзгартирилиб, эга бўлинган даромад уй хўжалиklarининг *реал эга бўлинган даромади* дейилади

Уй хўжаликларининг номинал даромадлари

солиққа тортиш даражаси ва баҳолар динамикасига боғлиқ бўлмаган ҳолда даромадларни тавсифлайди

унинг ЯИМдаги салмоғи ҳар бир мамлакат миллий хўжалигининг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлиб, тараққий этган мамлакатларда унинг даражаси 65-75% атрофида тебранади

Бир вақтнинг ўзида

ҳисобланган номинал даромадлар

ва

ҳақиқатда олинган номинал

ўртасидаги фарқни кўра билмоқ лозим

Улар бир-бирларидан шу даврда ҳисобланган, лекин тўланмаган даромадлар, шунингдек, ўтган даврлар учун қарзларнинг қайтарилиши натижасида олинган даромадлар ўлчамига фарқланади. Иш ҳақи бўйича тўлаш муддати ўтиб кетган қарздорликнинг мавжуд бўлиши ўтиш иқтисодиётига эга бўлган мамлакатлар учун долзарб муаммолардан биридир

Уй хўжаликларининг эга бўлинган даромадлари

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан сўнг уй хўжалигининг ихтиёрида қоладиган даромадларнинг пулдаги ифодасига уй хўжалигининг эга бўлинган даромади дейилади

Бу даромад якуний истемол ва жамғариш учун мўлжалланган

Уй хўжаликлари эга бўлинган даромадларининг ўсиши аҳолининг молиявий имкониятларини салоҳиятли равишда кенгайтиради, ишлаб чиқаришни рағбатлантиришнинг бозор механизмларини фаоллаштиради

Ёппасига ўлчанишда эга бўлинган даромад аҳолининг ихтиёрига бориб тушувчи ЯИМнинг тегишли қисмига мос келади

Ривожланган мамлакатларда уй хўжаликлари эга бўлинган даромадларининг ЯИМдаги салмоғи 70%ни ташкил этапти

Уй хўжаликларининг реал эга бўлинган даромади

Баҳолар даражасига нисбатан ўзгартирилганда эга бўлинган даромад уй хўжаликларининг *реал эга бўлинган даромади* дейилади

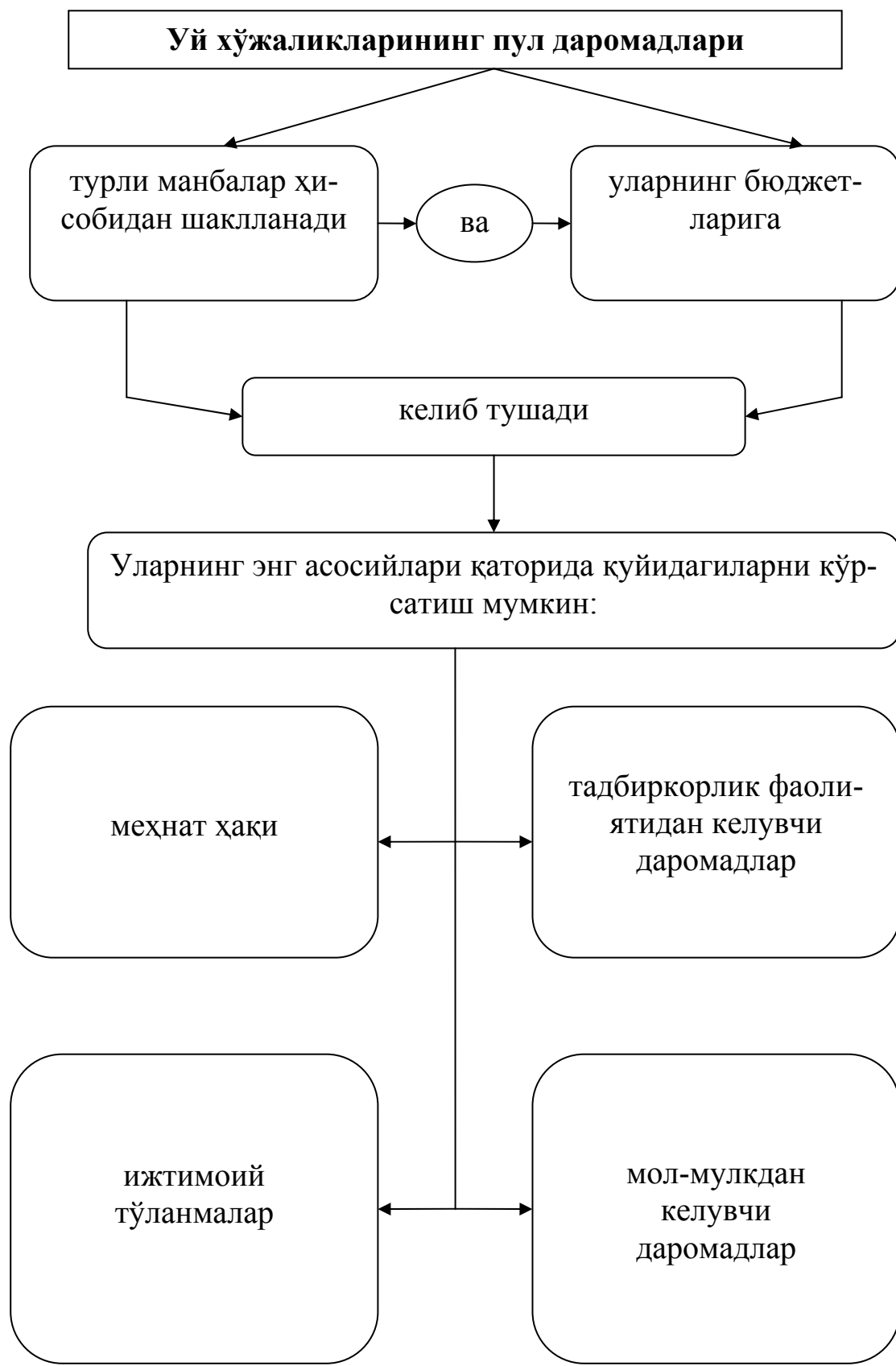
Бу кўрсаткич номинал даромадларнинг реал сотиб олиш қобилиятини ўзида акс эттиради

Унинг динамикаси эса, маълум даврдаги эга бўлинган даромадлар ва истеъмол баҳолари индекси (ёки баҳолар индексига тескари бўлган пулнинг сотиб олиш қобилияти индекси) ўсиш суръатларининг нисбатига боғлиқ бўлади

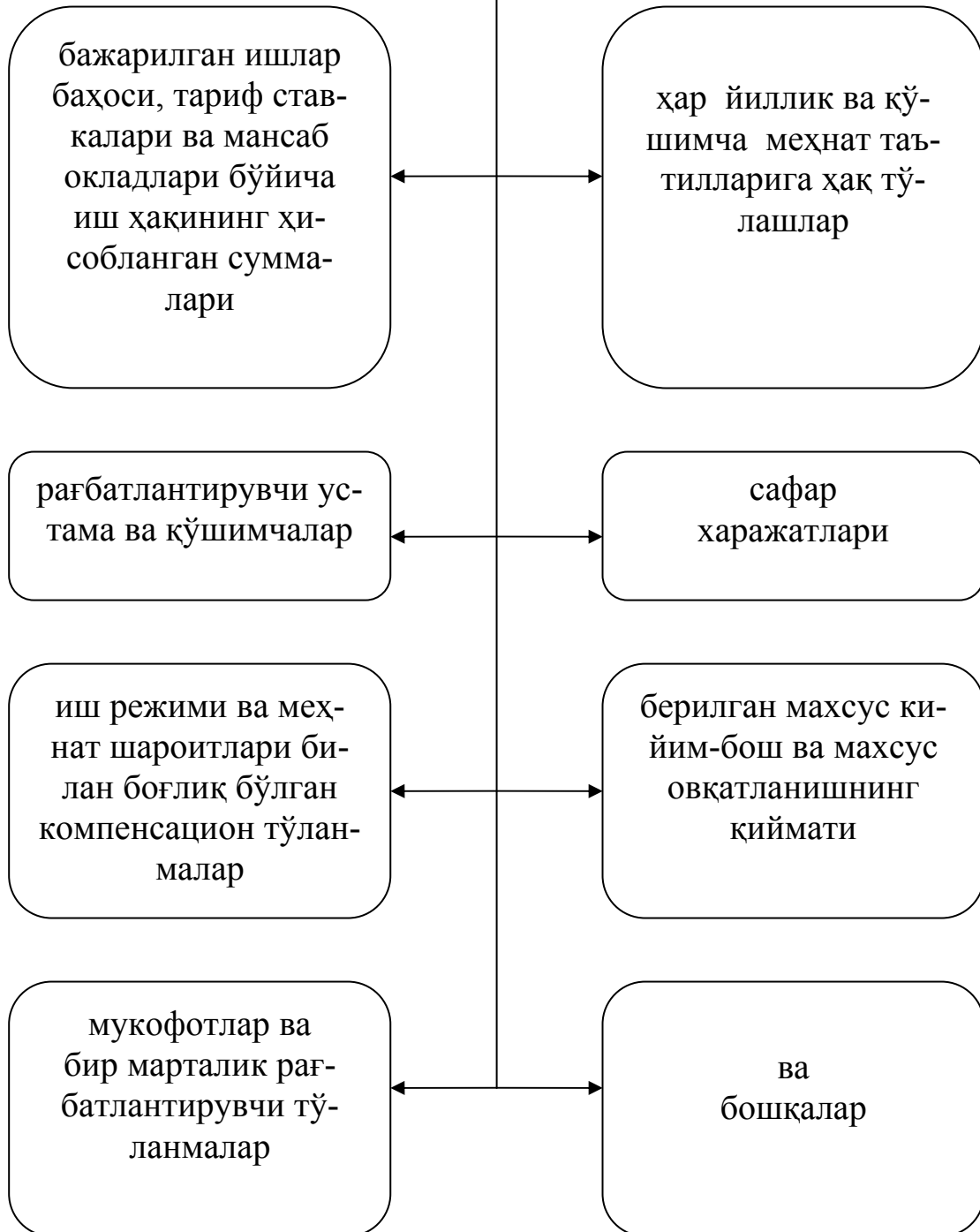
Агар баҳоларнинг ўсиш суръати номинал эга бўлинган даромадларнинг ўсиш тезлигидан паст бўлса, уй хўжаликларининг реал эга бўлинган даромадлари ўсади

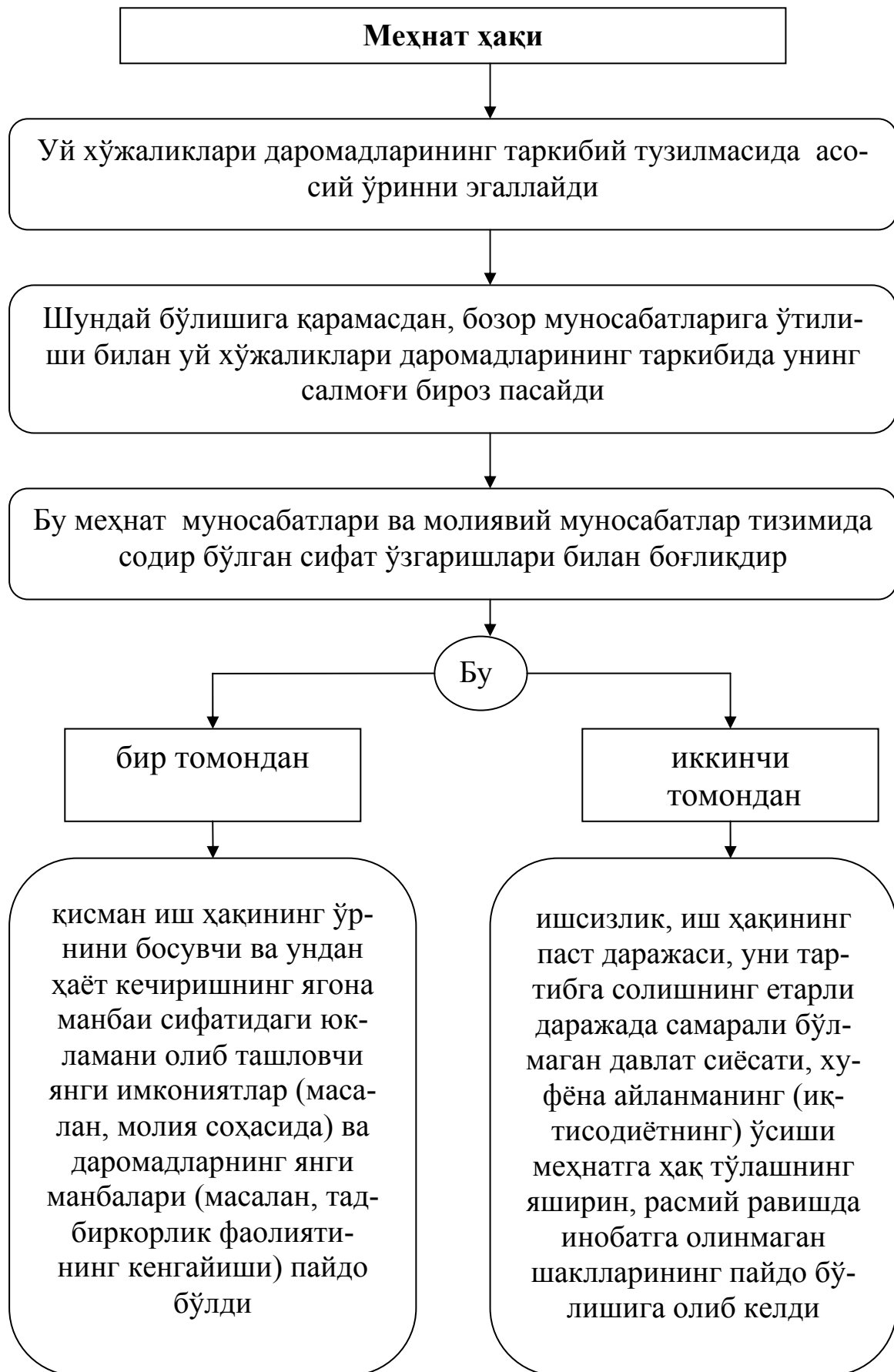
Баҳоларнинг юқори суръатларда ўсиши шароитида реал даромадлар қисқаради

Бу нарса, ўз навбатида, аҳоли истеъмол талаби ва сотиб олиш қобилиятининг пасайишига олиб келади. Бу жараён иқтисодиётнинг барча секторларидаги ишбилармонлик фаоллигига салбий таъсир кўрсатади

**Меҳнат ҳақининг таркибига
қуйидагилар киради**

Ижтимоий тўланмалар

Ўзининг аҳамиятига кўра уй хўжаликлари пул даромадларининг таркибий тузилмасида иккинчи ўринни эгаллайди

уни турли белгилар ва асослар бўйича классификация қилиш мумкин

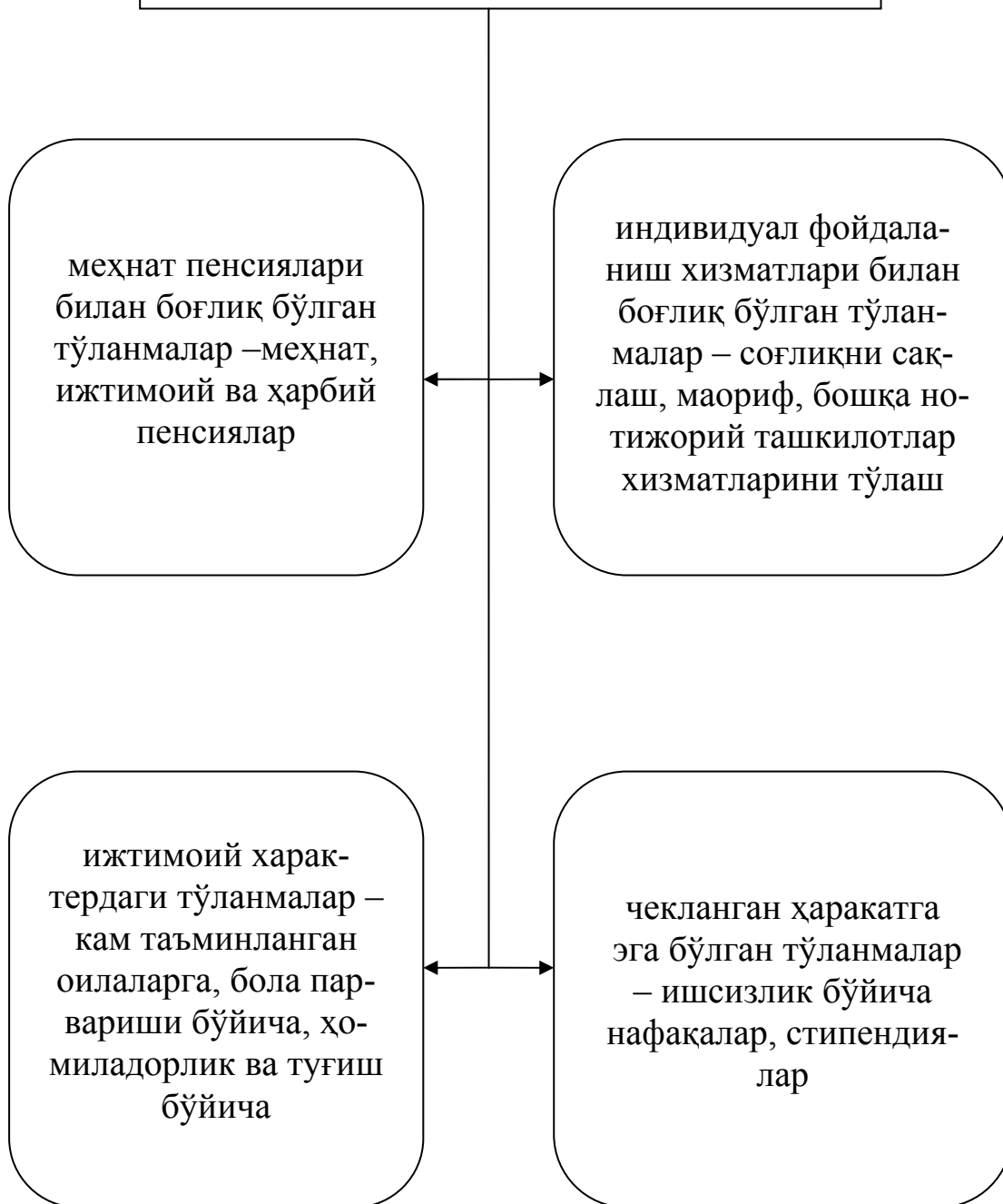
унинг классификация мезонлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин

иқтисодий мазмунига кўра

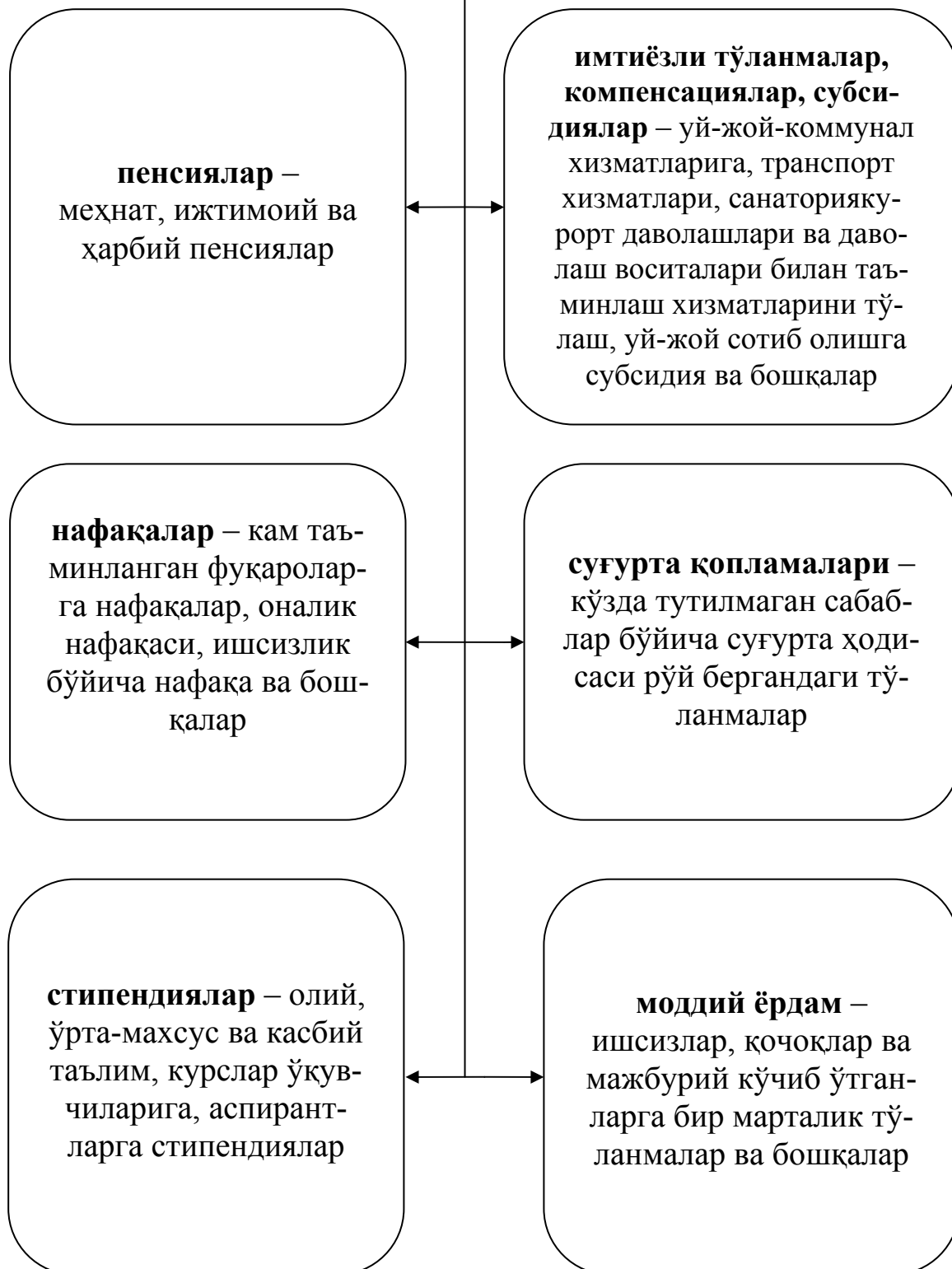
ижтимоий тўланмаларнинг шакли бўйича

молиялаштириш манбаларига кўра

Иқтисодий мазмунига кўра ижтимоий тўланмаларнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд

Ўз шакли бўйича ижтимоий тўланмалар қу-
йидаги кўринишларга эга бўлиши мумкин

**Молиялаштириш манбаларига кўра
ижтимоий тўланмаларнинг қуйидаги
кўринишлари бор**

барча даражадаги бюджетлардан молиялаштирилладиган ижтимоий тўланмалар: республика бюджетидан – уруш иштирокчилари ва ногиронларини, жанговар ҳаракатлар фахрийларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш чоралари; **минтақавий ва маҳаллий бюджетлардан** – меҳнат фахрийлари, фронт орти меҳнаткашларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш чоралари, турли хилдаги устама ва қўшимчалар

давлат нобюджет фондларининг бюджетларидан молиялаштирилладиган социал тўланмалар: *пенсия фондининг бюджети ҳисобидан* – меҳнат, ижтимоий пенсиялар, ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оилаларига пенсиялар; *Ижтимоий сугурта фонди маблағлари ҳисобидан* – вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотганлиги учун нафақалар, оилавий ва оналик нафақалари ва ҳ.к.

корхоналарнинг маблағлари ҳисобидан молиялаштирилладиган ижтимоий тўланмалар – пенсияларга устамалар, пенсияга чиқадиганларга бир марталик нафақалар ва бошқалар

касаба уюшмалари маблағлари ҳисобидан молиялаштирилладиган ижтимоий тўланмалар – оилавий ҳолатларга кўра бир марталик нафақалар ва бошқалар

Ижтимоий тўланмаларни моддий-буюмлашган таркибига кўра уч кўринишга ажратиш мумкин

пул маблағлари билан ёрдамлашув

имтиёзлар

натурал кўринишдаги ёрдам

Бу соҳадаги барча имтиёзларни қонуний тарзда тартибга келтириш энг камида қуйидаги уч вазифанинг ечилишини кўзда тутди:

имтиёзларнинг тақдим этилиш шаклларини ўзгартириш (натурал имтиёзларни пул компенсациялари билан алмаштириш) ва бюджет ресурсларининг чекланганлиги учун молиялаштирилишининг иложи бўлмаган кўплаб имтиёзларни бекор қилиш

объектив равишда муҳтож бўлган, касбий мезонлари ва алоҳида хизматлари белгилари бўйича манзилли кўплаб-қувватлашга ўтиш

ижтимоий кўллаб-қувватлаш чораларининг молиялаштириш манбаларини кескин чегаралаш

Тадбиркорлик фаолиятидан олинадиган даромадлар:

уй хўжаликлари даромадларининг таркибий тузилишида навбатдаги муҳим манба бўлиб хизмат қилади

таркибига хусусий бизнес юритиш ва уй хўжалигида тўпланган мулкнинг камайиши билан боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келувчи даромадларнинг ҳар қандай шакллари киради

бизнес ташкил қилинган ва ташкил қилинмаган шакллари доирасида вужудга келади

Мулкдан олинадиган даромадлар

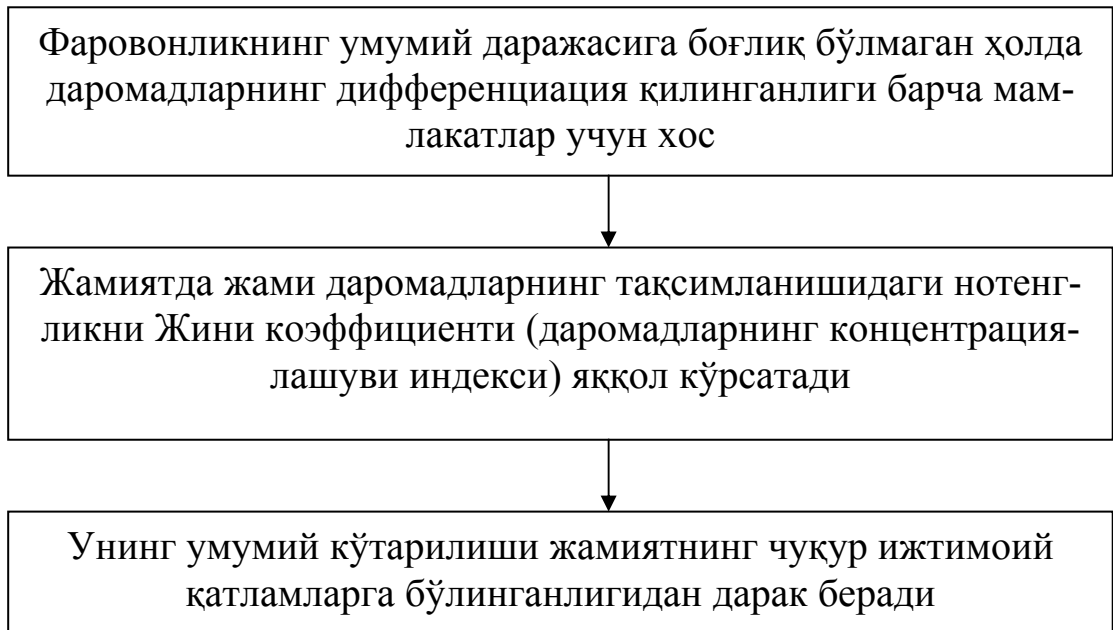
унинг салмоғи кейинги йилларда уй хўжаликларининг даромадлари таркибида ошиб бораётир

уй хўжаликларининг мулкида бўлган молиявий ва номолиявий ноишлаб чиқариш активларидан фойдаланиш натижасида вужудга келадиган пул даромадларидан иборат

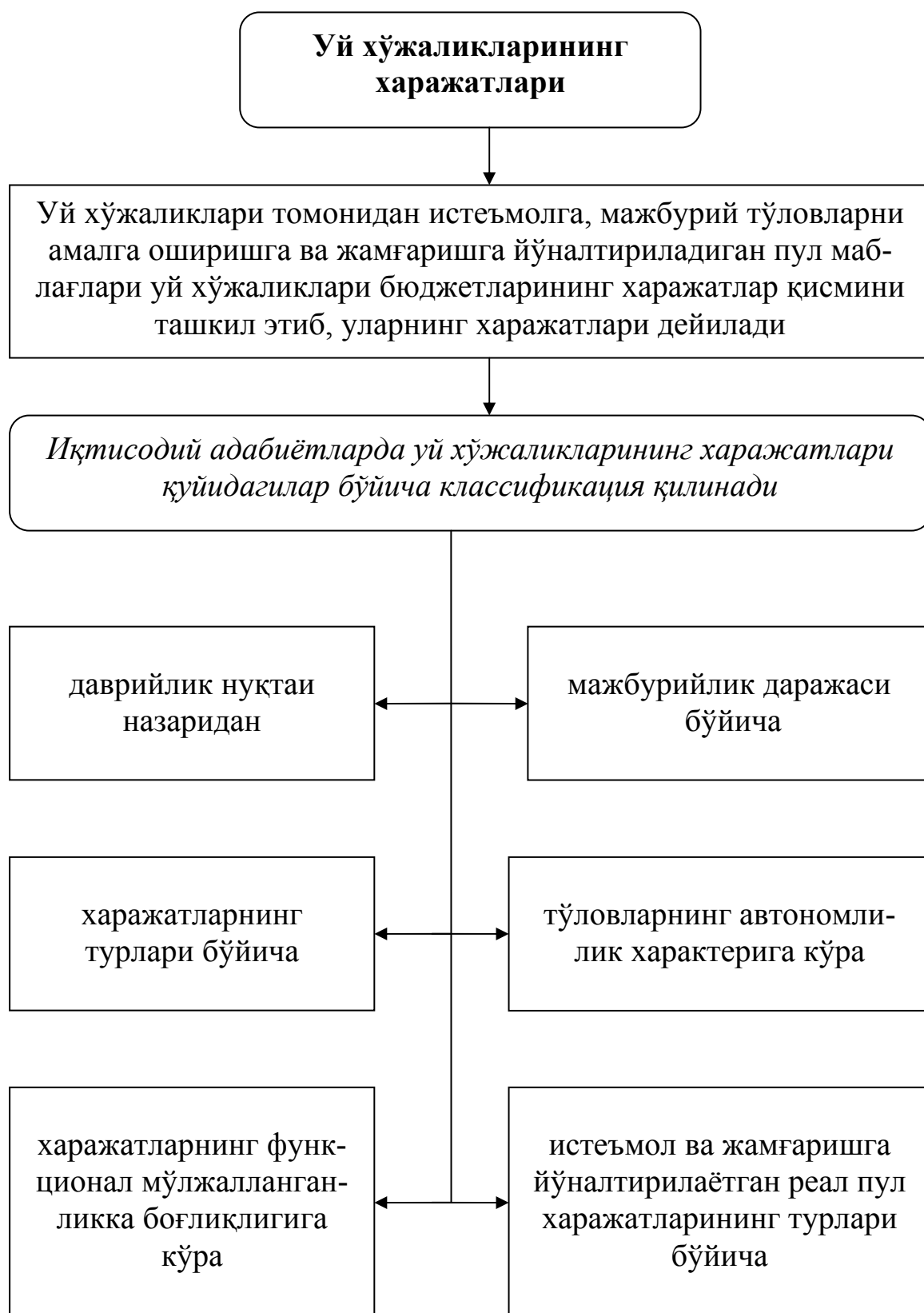
Молиявий активлардан олинадиган даромадлар пул маблағларини банк омонатларига, қимматли қоғозларга, хорижий валюталар билан боғлиқ операцияларга жойлаштириш натижасида вужудга келади

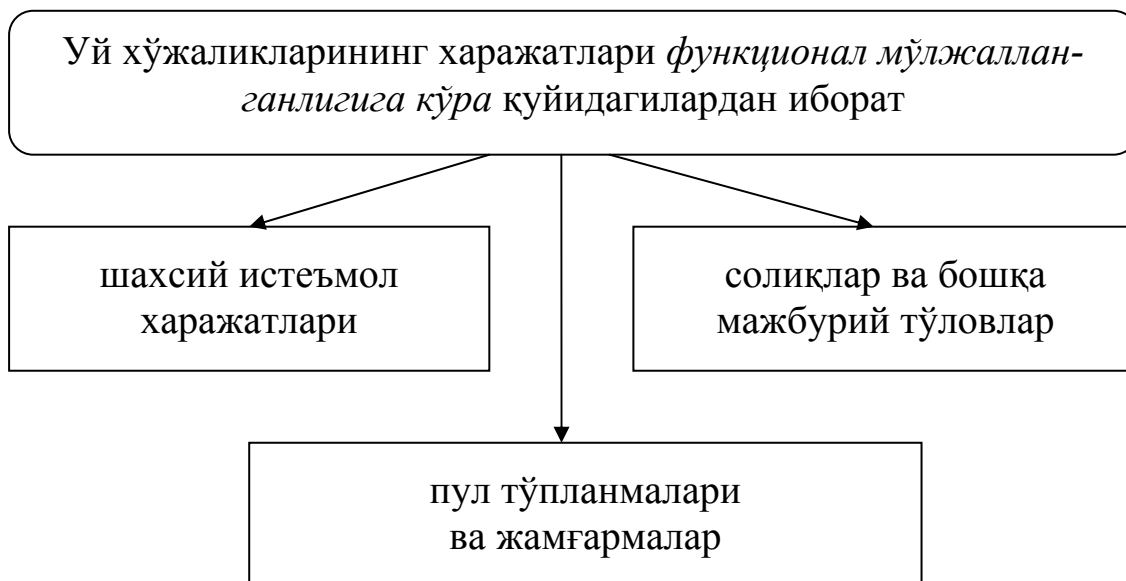
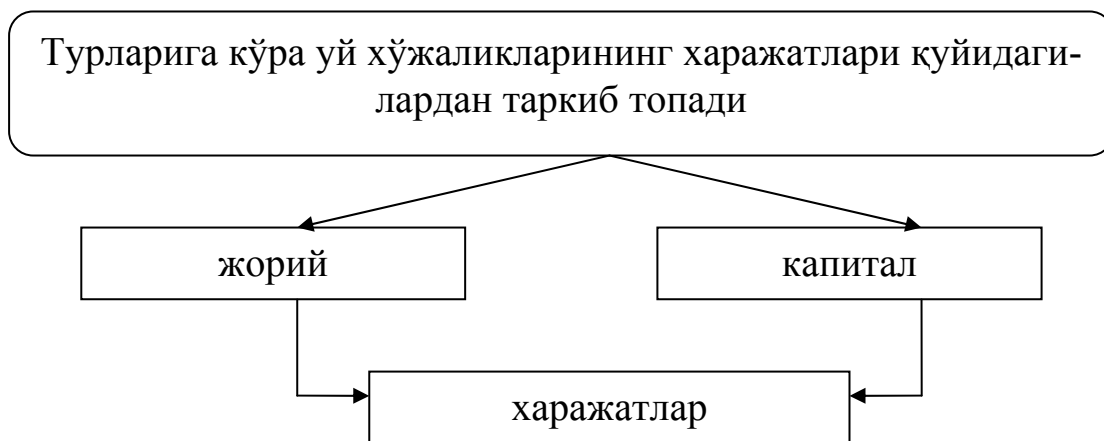
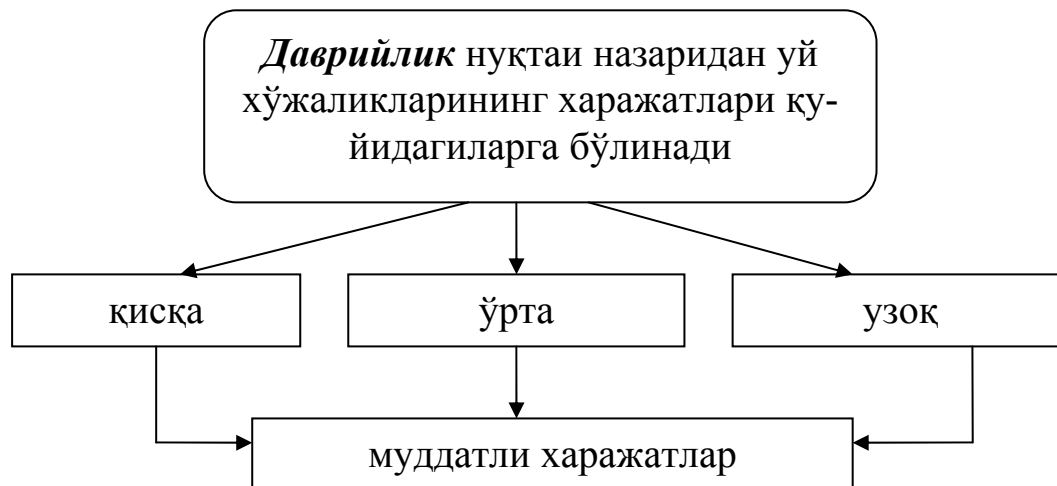
Номолиявий ноишлаб чиқариш активлардан олинадиган даромадлар уй хўжаликларига тегишли бўлган уй-жой бинолари ва ер участкаларини сотиш ёки ижарага бериш натижасида пайдо бўлади

25.4. Уй хўжалиklarининг харажатлари

Автономлилик характериға кўра уй хўжаликларининг харажатлари иккига бўлинади

даромадларнинг ўлчамиға боғлиқ бўлмаган ва ҳаётий минимум даражасига расман мувофиқ келувчи автоном харажатлар

даромадларнинг динамикасиға боғлиқ бўлган эластик харажатлар

Айрим ҳолларда уй хўжаликлари харажатларининг ана шундай классификацияланиши доирасида кам эластикли харажатлар алоҳида гуруҳға ажратилади ва унинг таркибига уй-жой-коммунал хизматлари ва транспорт чиқимларини тўлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар киритилади

Реал пул харажатларининг турлари бўйича ҳам уй хўжаликларининг харажатлари икки гуруҳдан ташкил топади

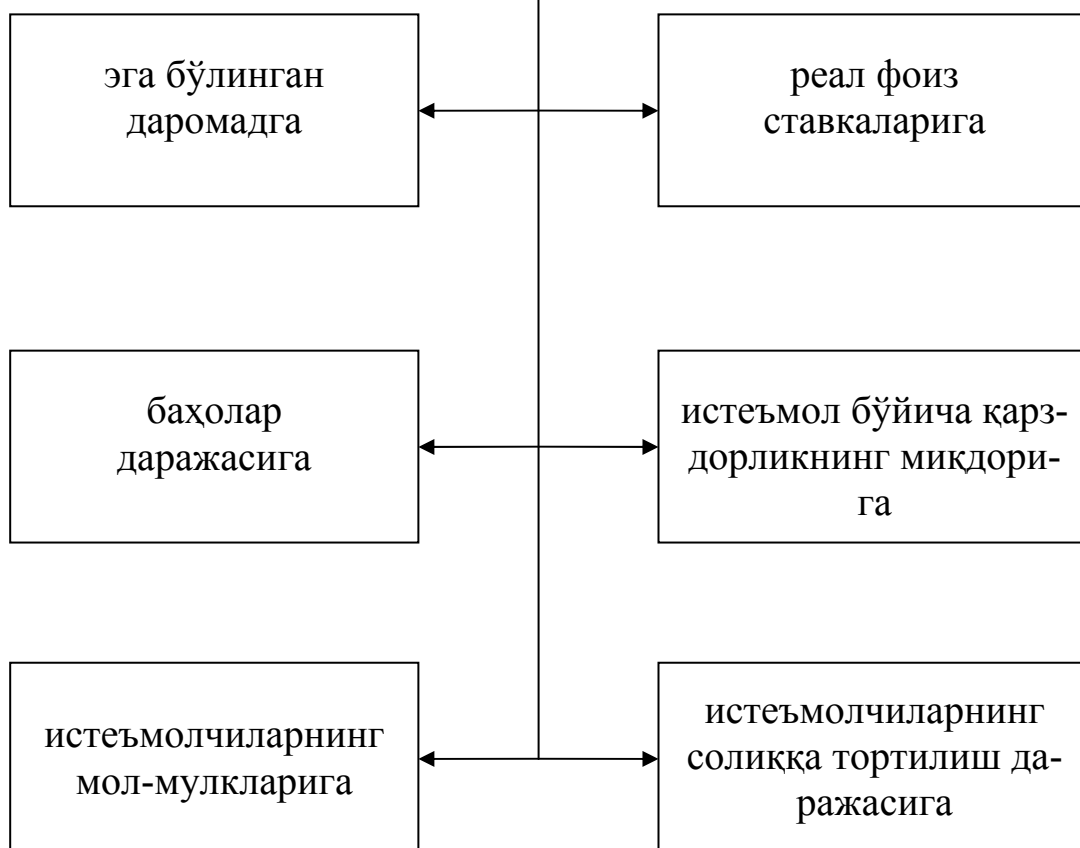
истеъмолға

жамғаришға

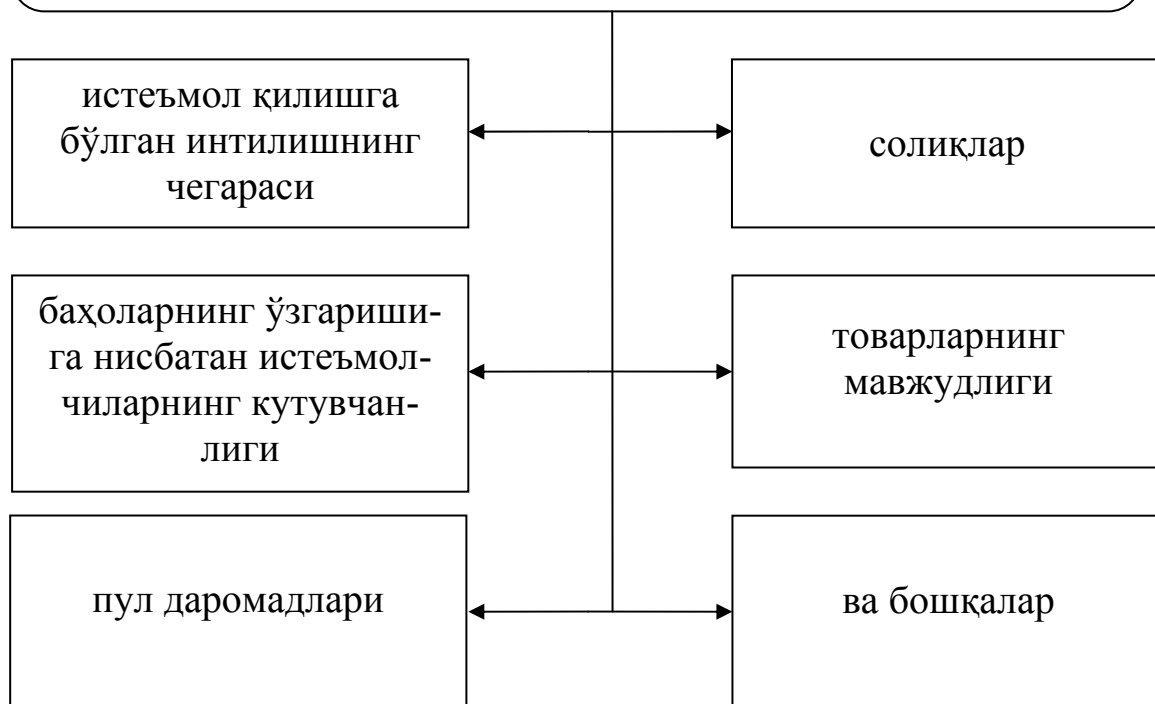
йўналтирилган харажатлар

Уй хўжалиklarининг истеъmolга йўналтирилган харажатлари улар томонидан якуний товарлар ва хизматларни сотиб олишга сарф қилинадиган даромаднинг бир қисмидан иборат

Истеъmol харажатларининг кўлами қуйидагилар боғлиқ

Уй хўжаликлари бюджетларидаги истеъмол харажатлари субъектив омилларга ҳам таъсирчан бўлиб, уларнинг орасидан қуйидагиларни алоҳида ажратиш мумкин

Макроиктисодий нуқтаи назардан уй хўжаликлари бюджетларининг истеъмол харажатлари икки энг муҳим хусусиятга эга

биринчидан, истеъмол харажатлари ялпи маҳсулот доиравий айланиши моделида ялпи талаб ва ялпи харажатларни ташкил қилишнинг энг катта қисми ҳисобланади

иккинчидан, уй хўжаликлари бюджетларининг истеъмол харажатлари қисқа муддатли даврда бандлик ва инвестициялар даражасини тартибга солиш орқали таъсир этиш мумкин бўлган ялпи талабнинг нисбатан барқарор таркиб топтирувчисидир

Аҳоли даромадлари ва харажатлари балансининг даромадлар қисмида акс эттирилувчи моддалар

Меҳнатга ҳақ тўлаш

Меҳнат ҳақидан бошқа корхона ва ташкилотлардан олинадиган ёлланма ишчиларнинг даромадлари

Дивидендлар

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишдан олинадиган тушумлар

Пенсия ва нафақалар

Стипендиялар

Молия тизимидан олинадиган тушумлар (суғурта қопламалари, омонатларнинг фоизлари, лотерея ютуқлари ва б.)

Хорижий валютани сотишдан келган аҳолининг даромадлари

Бошқа тушумлар а) комиссиян магазинлар орқали буюмларни сотиш б) чиқинди ашё, металл ва бошқаларни сотиш

Ўтказмалар бўйича олинган пуллар

**Аҳоли даромадлари ва харажатлари балансининг
харажатлар қисмида акс эттирилувчи моддалар**

Товарларни сотиб олиш ва хизматларни тўлаш

Мажбурий тўловлар ва ихтиёрий бадаллар: а) солиқлар ва йиғимлар; б) суғурта бўйича тўловлар; в) жамоатчилик ва кооператив ташкилотларга бадаллар; г) ссудаларни қайтариш; д) лотерея чипталарини сотиб олиш; е) товар кредити учун фоизлар; ё) пенсия фондларига суғурта бадаллари

Омонатлар ва қимматли қоғозлардаги жамғармаларнинг ўсиши

Уй-жой биноларини сотиб олиш

Хорижий валютани сотиб олиш бўйича аҳоли харажатлари

Ўтказмалар бўйича жўнатилган пуллар

Уй хўжаликлари бюджетлари харажатлари ҳисобидан товарларни сотиб олиш ва хизматларни тўлаш (истеъмол харажатлари) ўз ичига қуйидагиларни олади

уй-жой ва коммунал хизматларни, маиший хизматларни, маориф тизими хизматларини тўлаш

кино, театр ва бошқа томошалар харажатлари

дам олиш уйлари, санаторийлар, туристик йўлланмалар харажатлари ва тиббий хизматларга ҳақ тўлаш

йўловчи транспортининг барча турларига ҳақ тўлаш

алоқа хизматларига ҳақ тўлаш

қолган бошқа хизматларга ҳақ тўлаш

Мажбурий тўловлар ва ихтиёрий бадаллар уй хўжаликлари бюджетлари харажатларининг муҳим элементи ҳисобланади

Бу харажатлар, ҳозирги шароитда, ўсиш тенденциясига эга бўлиб, улар қуйидаги омиллар билан боғланган

биринчидан, аҳоли тадбиркорлик ташаббусининг кенгайиши яқка тартибдаги тадбиркорларнинг хўжалик ва савдо фаолиятдан олиндиған солиқ, бошқа мажбурий тўловлар ва йиғимларнинг ҳам кўпайиши билан кузатишмоқда

иккинчидан, суғурта тизимининг ривожланиши, нотижорий секторнинг ўсиши (масалан, турли жамоатчилик ташкилотлари, бирлашмалари ва иттифоқлари), бир томондан, суғурта бўйича бадалларни оширсан, иккинчи томондан, нотижорий ташкилотларга ажратмаларни кўпайтиради

учинчидан, истеъмол ва ипотека кредитининг ривожланиши уй хўжаликлари бюджетларининг харажатларида “ссудаларни қайтариш” ва “товар кредити бўйича фоизлар” моддаларининг оширилишига олиб келади

Суғурта бозорининг интенсив ривожланиши, банк хизматлари амалиётида истеъмол кредити ва у билан боғлиқ бўлган операцияларнинг кенгайиши натижасида келажакда уй хўжаликлари бюджетлари харажатларининг бу йўналишлари фақат ўсиш тенденциясига эга бўлиши мумкин. Шунингдек, молиявий бозорнинг ривожланиши ва пенсия тизимининг ислоҳ қилиниши уй хўжаликлари бюджетларида “пенсия фондига суғурта бадаллари” харажатлар моддасининг ҳам ўсишига олиб келади

Уй хўжаликлари бюджетлари харажатлар қисмининг мажбурий тўловларида солиқлар ва йиғимлар каттагина ҳиссани ташкил этади

Уй хўжаликлари даромадларининг солиққа тортилиши улар реал даромадларини қисқартиради

Шундай бўлишига қарамасдан, давлат молиясининг тақсимлаш функцияси доирасида жисмоний шахсларнинг даромадлари ва мулкдан олинadиган солиқлар муҳим вазифаларни ечишга хизмат қилади

Биринчидан,

бу солиқлар мамлакат бюджет тизимининг турли бюджетлари даражасида даромадларнинг етарли тушини таъминлайди

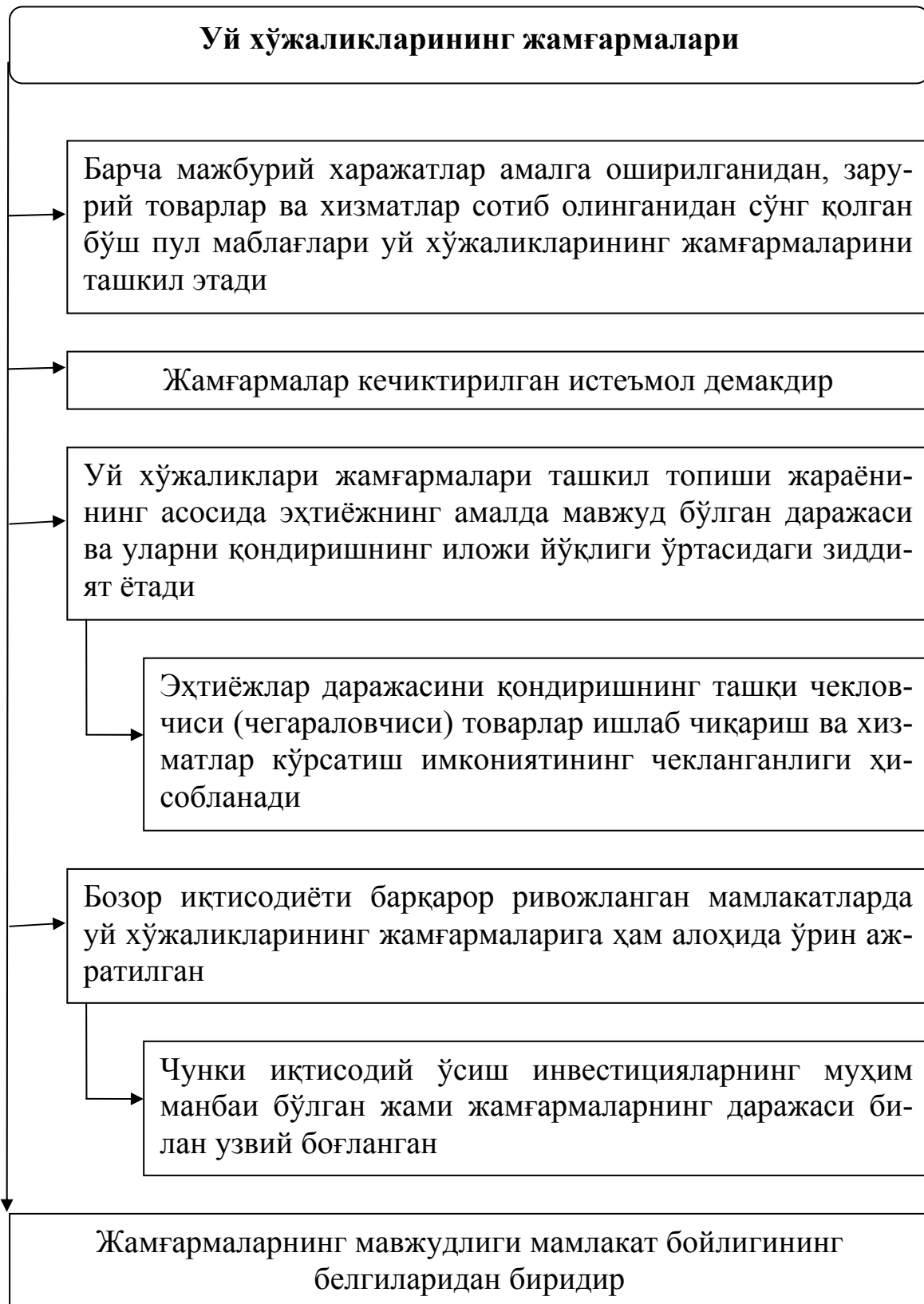
Иккинчидан,

жисмоний шахсларнинг даромадларидан олинadиган солиқлар олинган даромадлардан рационал фойдаланишни рағбатлантириш ва уларни шакллантириш йўллари билан уй хўжаликлари бюджетларининг таркибий тузилмасига ўз таъсирини кўрсатади

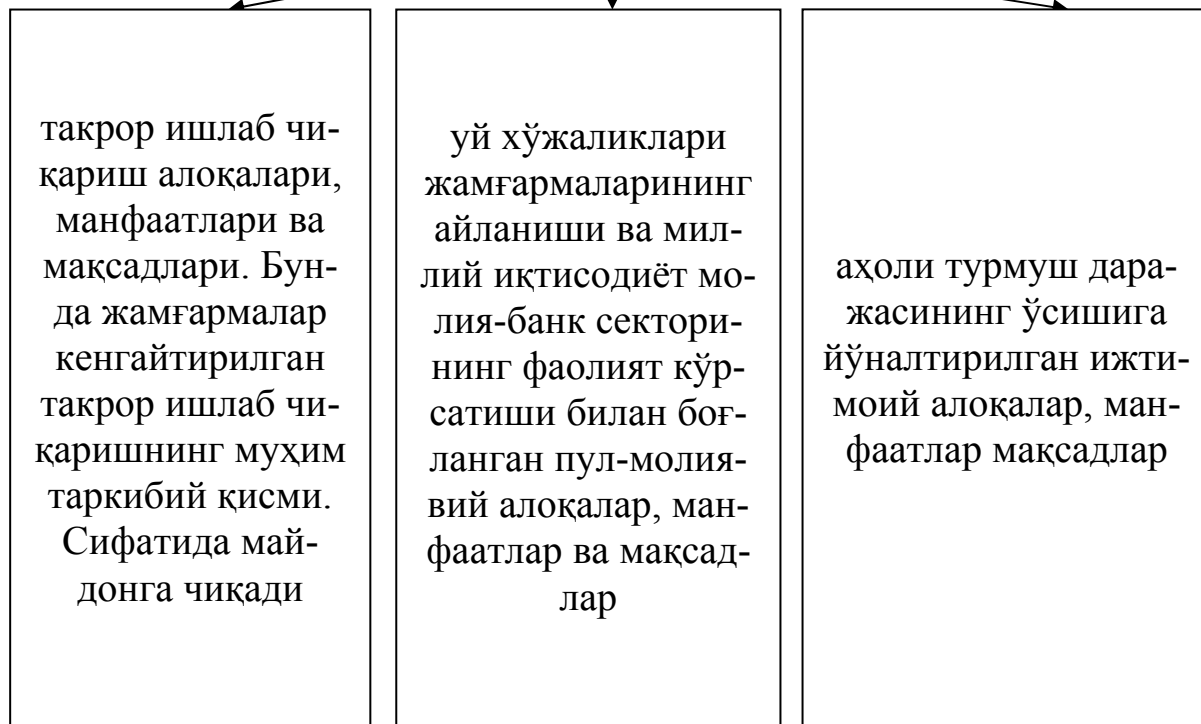
Учинчидан,

солиқлар воситасида даромадларнинг бир қисми жамият ва уй хўжаликларининг ижтимоий муаммоларини ечиш учун қайта тақсимланади

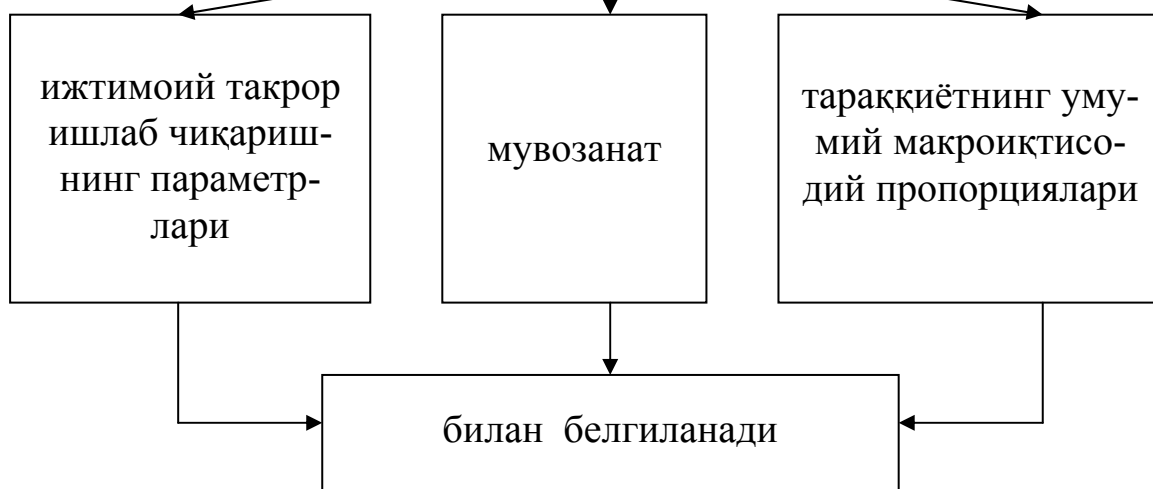
25.5. Жамғармаларни шакллантириш ва йўналтириш

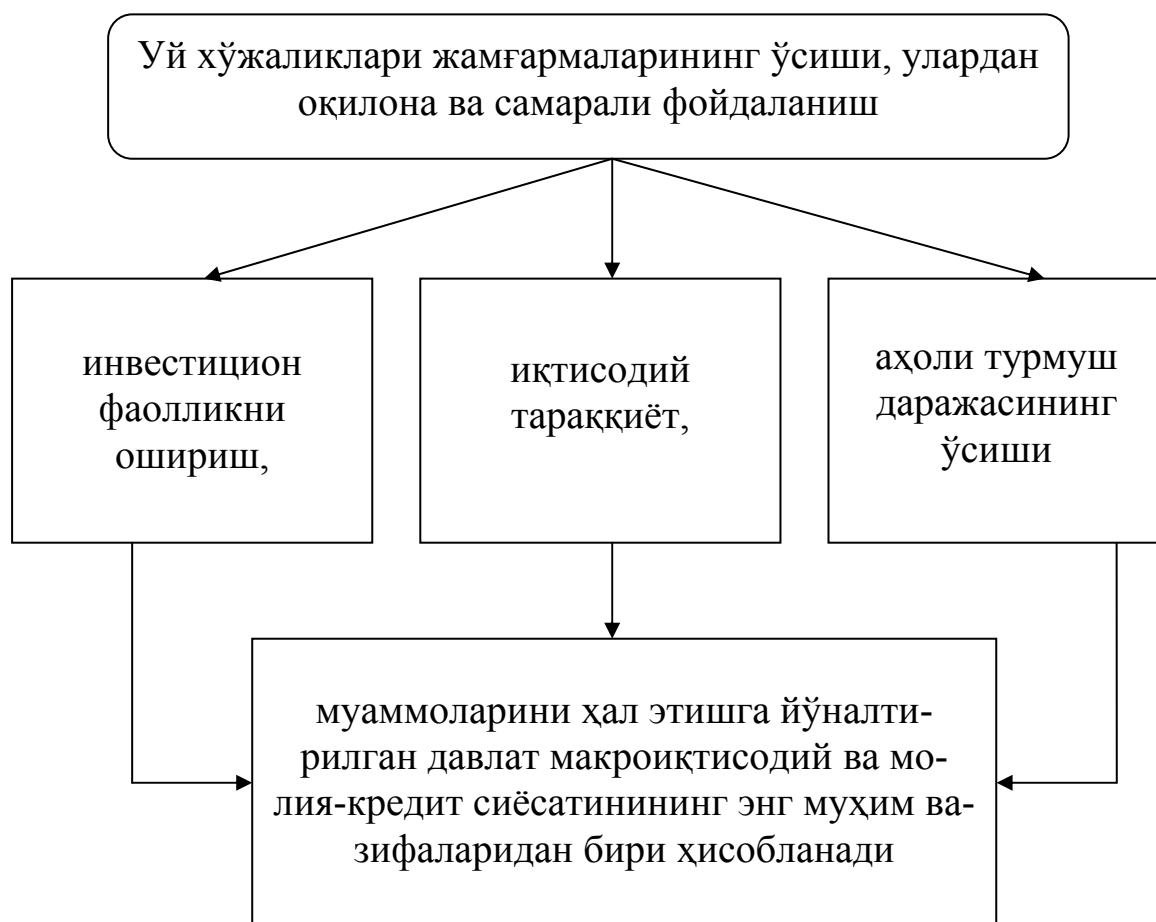
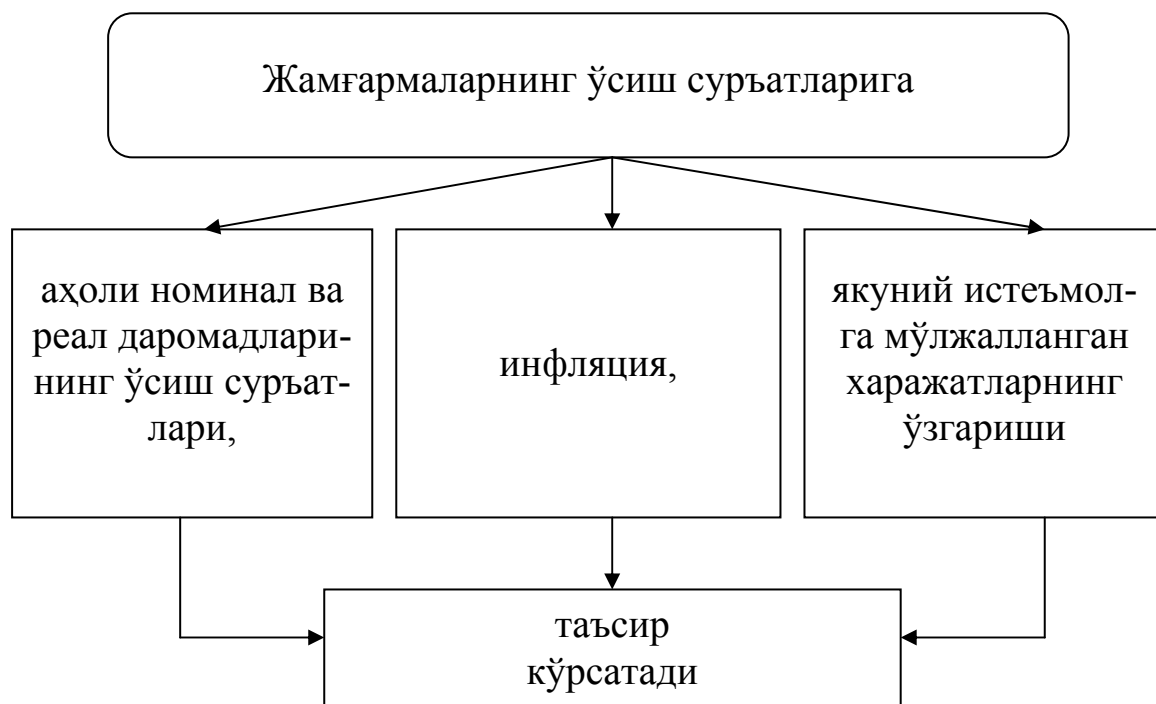

Жамғарма муносабатлари соҳасида қуйидаги кўп томонлама алоқалар, манфаатлар ва мақсадлар вужудга келади ва қўшилиб кетади

Уй хўжаликларининг жамғармаларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш

Уй хўжаликларининг жамғармаларини қуйидаги белгиларга кўра классификация қилиш мумкин

жамғариш жараёнининг мақсадларига кўра

сабаблари нуқтаи назаридан

жамғармаларни аккумуляция қилиш шакллари бўйича

жорий жамғарма фондлари

суғурта жамғарма фондлари

инвестицион жамғарма фондлари

қисқа муддатли характерга эга, нақд маблағларни қўшиб олган ҳолда, юқори ликвидли активларда жамғарилади

кўзда тутилмаган ҳолатлар ва қариллик учун мўлжалланган жамғармалардан иборат бўлиб, улар узок муддатли ҳисобланади ва уларни жамғариш жараёни тугамагунга қадар камроқ ликвидли бўлиши мумкин

истеъмол эҳтиёжлари учун мўлжалланилмайди. Уларнинг бош мақсади, даромад келтирувчи активларга инвестиция қилишдан иборатдир

**Сабаблари нуқтаи назаридан
уй хўжаликларининг жамғармалари**

мотивлаштирилган

мотивлаштирилмаган

мақсадли жамғармалар
мотивлаштирилган
жамғармалар сифатида
талқин қилинади

Жамғармалар эҳтиёж-
нинг даражасига нисба-
тан қиёслаганда тўловга
лаёқатлилиқ имкония-
тининг ошиши ва иш-
лаб чиқаришнинг имко-
ниятлари натижасида
вужудга келиши мум-
кин. Бундай жамғар-
малар мотивлаштирил-
маган жамғармалар
дейилади

Агар тўловга лаёқатли талаб ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражаси тизимли характерда бир-бирига мос келмаса, улар мажбурий жамғармалар номини олиши мумкин

**Аккумуляция қилиш шакллари бўйича
уй хўжалиқларининг жамғармалари**

ташқил қилинмаган

ташқил қилинган

Нақдиналар (нақд пуллар) шаклида уй хўжалиқлари бўш пул маблағларининг жамғарилиши жамғармаларнинг ташқил қилинмаган шакли ҳисобланади

Агар жамғармаларни аккумуляция қилиш (тўплаш) молиявий бозор инструментларига жойлаштириш, шу жумладан, банк омонатлари ва бошқа инвестицион институтлари ёрдамида амалга оширилса, уй хўжалиқлари жамғармаларининг бундай шакли ташқил қилинган жамғармалар дейилади

Жамғармаларнинг боғланмаган (ташқил қилинмаган) шакллари устувор тарзда пулли шаклда бўлади

Улар қуйидаги кўринишларда намоён бўлиши мумкин

маблағларни ишлаб чиқаришга бевосита жойлаштириш (масалан, корхоналарнинг акциялари, облигациялари ва иштирок этиш салмоғини сотиб олиш шаклида, кўчмас мулк сотиб олиш ва бошқалар)

маблағларни ишлаб чиқаришга билвосита жойлаштириш (давлат қимматли қоғозларини сотиб олиш, банк депозитлари, инвестицион фондларнинг ҳиссасини сотиб олиш ва бошқалар)

Ҳозирги пайтда уй хўжаликлариди маблағларни жамғариш жараёни, маълум даражада, зиддиятли ҳисобланади. Бир томондан, кейинги йилларда унда баъзи бир ижобий тенденциялар кўзга ташланаяпти ва улар қуйидагиларда намоён бўлаяпти:

кейинги йиллар давомида уй хўжаликларига тегишли бўлган молиявий активларнинг абсолют ўсиши бир неча мартага ошди;

ташкил қилинган жамғармалар абсолют ва нисбий жиҳатдан ҳам ўсиш тенденциясига эга бўлган;

мамлакатда тегишли инвестицион муҳит мавжуд бўлса, жамғармаларга эга бўлган ва уларни инвестицияларга жойлаштириши мумкин бўлган уй хўжаликларининг гуруҳлари шаклланди;

уй хўжаликлари жамғармаларини инвестицияларга трансформация қилувчи молиявий воситалар кенгаймоқда: ипотекавий кредитлаштириш ривожланаяпти; инвестицион фондлар, нодавлат пенсия фондлари, суғурта компаниялари фаол фаолият кўрсатаяпти;

тижорат банклари (шу жумладан, “Халқ банки” ва бошқа банклар) ўртасидаги рақобатнинг кучайиши аҳоли маблағларини жалб қилиш шакллари ва методларининг ривожланишига ўз ижобий таъсирини кўрсатди: тақдим этиладиган хизматлар доираси кенгайди; омонатларнинг янги турлари ишлаб чиқилди ва бошқалар;

жисмоний шахслар омонатларини қисман компенсация қилишни кўзда тутувчи хусусий омонатларни мажбурий суғурта қилиш тизимининг яратилиши банк тузилмаларига бўлган ишончнинг ўсишига ўз таъсирини кўрсатади ва уй хўжаликлари жамғармалар ташкил қилинган шакллариининг имкониятларини кенгайтиради;

жамғарма жараёнларида фойдаланиладиган молиявий инструментлар даромадлигининг бир-бирига яқинлашуви янги молиявий пирамидаларни яратиш йўлига тўсиқ бўлади.

Бир вақтнинг ўзида уй хўжалиklarининг жамғармалари

ҳамон ўзларининг инвестицион потенциални тўлиқ амалга оширмаяпти

уй хўжалиklари даромадларининг қўшимча манбаларига тўлиқ айланмаяпти

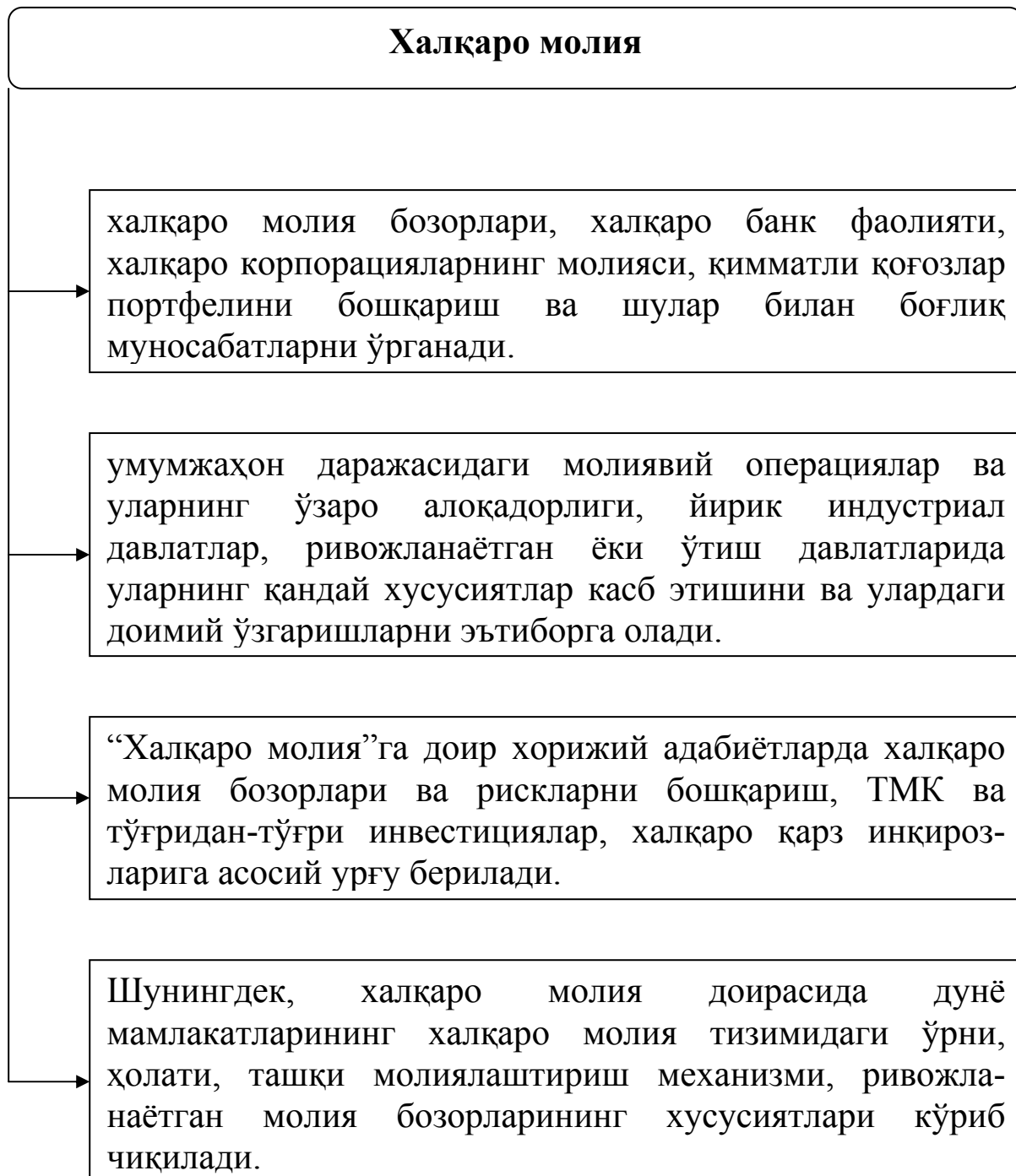
Бунинг устига, шўролар давридан кейинги йилларда уй хўжалиklари жамғарма фондларининг ўсиши истеъмол фонди ҳисобидан, яъни даромадлар таркибий тузилмасининг сифат жиҳатидан ўзгариши натижасида эмас, балки истеъмолнинг иқтисод қилиниши ҳисобидан амалга оширилаётир

Жамғариш жараёнининг соғломлаштирилиши иқтисодиёт ва ижтимоий соҳа ривожланишини мувозанатлаштириш ва уларнинг барқарорлигини таъминлаш билан узвий боғланган

Бу нарса, ўз навбатида, ишлаб чиқариш ва истеъмол, даромадларни тақсимлаш ва улардан фойдаланиш, молия ва пул муомаласи соҳаларидаги сақланиб қолган номуаносибликларга барҳам берилишини тақозо этади

26-БОБ. ХАЛҚАРО МОЛИЯ

26.1. Халқаро молиянинг асослари ва ривожланиш тенденциялари

Глобализация жараёнлари ва халқаро молия

XX асрнинг сўнгги йилларида собиқ Иттифоқнинг парчаланиши, мамлакатлар ўртасида иқтисодий ва сиёсий алоқаларнинг сифат жиҳатдан янги босқичга чиқиши, миллий хўжалик алоқаларининг интеграциялашуви билан, глобализация жараёнларининг жадаллашуви юз берди

Глобализация натижасида жаҳон хўжалигининг таркибий қисмига айланиб бораётган мамлакатларнинг сони ортиб бормоқда. Бу миллий даражадаги ҳуқуқий, иқтисодий ҳамда технологик тўсиқлар йўқолишига, унинг ўрнига халқаро иқтисодий хўжаликнинг умумий иқтисодий қонуниятлари ва халқаро хўжаликнинг функционал алоқаларини татбиқ этилишига олиб келмоқда

Мамлакатлар ҳаётидаги глобализация – иқтисодий муносабатлардаги товарлар, хизматлар, капитал ҳамда фонд бозорларидаги савдо ва сиёсатга доир тартибларнинг тобора эркинлашуви орқали намоён бўлмоқда. Ташқи савдо алоқалари эркинлаштирилаётган мамлакатлар сони йил сайин ортиб бормоқда

Жаҳон иқтисодий ва молиявий муҳитининг шаклланишига таъсир этган сезиларли ўзгаришлар

1957 йили Лондонда Британия ҳукуматининг фунт стерлинг устидан назорат ўрнатишига жавоб тариқасида евродоллар бозорининг юзага келиши

1958 йилда, дастлаб, «Умумий бозор» деб аталган Европа Иқтисодий Ҳамкорлиги (ЕИХ) – ҳозирги Европа Иттифоқининг (ЕИ) ташкил топиши

Америка корпорациялари томонидан хорижий фаолиятларни кенгайтиришга интилиш (1950 йиллардан бошлаб). Жаҳон бозорида Европа ва Япония корпорациялари фаолиятининг сезиларли ўсиши, шунингдек, халқаро майдонда Америка корпорациялари билан ушбу мамлакатлар ўртасидаги рақобатнинг кучайиши

Ўтган асрнинг 60-йилларида Япония иқтисодиётини тез суръатлар билан ўсиши, Узоқ Шарқ бизнес фаолиятида янги имкониятларнинг ортиши

1971-1973 йилларда Бреттонвуд тизимини қулашига олиб келган жаҳон молия инқирозлари, валютанинг белгиланган курси тизимидан сузувчи валюта курсларига ўтиш

1971-1979 йиллардаги биринчи ва иккинчи нефть инқирозларининг жаҳон иқтисодий тизимига босим ўтказиши. Ушбу саналарда нефть экспорт қилувчи мамлакатлар ташкилоти (ОПЕК) томонидан нефть нархини сезиларли даражада оширилиши

Жаҳон иқтисодий ва молиявий муҳитининг шаклланишига таъсир этган сезиларли ўзгаришлар (давоми)

Ривожланаётган мамлакатларнинг 1982 йилда ташқи қарзларга хизмат кўрсатиши билан боғлиқ жаҳон қарздорлик инқирозининг бошланиши

1980 йилларда Япониянинг халқаро молиявий куч ва жаҳон капиталининг манбаси сифатида етакчи мамлакатга айланиши

1987 йилда етти мамлакатнинг (“Катта еттилик”) Парижда Лувр битимини имзолаши

Улар ўз валюта курсларининг долларга нисбатан тор тебраниш доирасида сунъий равишда алмаштириш орқали, кучсизланиб бораётган долларни қўллаб-қувватлашни режалаштирдилар. Шунингдек, ушбу мамлакатлар келишилган иқтисодий сиёсат юритишни мўлжалладилар

1987 йилда ЕИҲ томонидан ягона Европа актини қабул қилиш орқали 1992 йилда яхлит Европа бозорини ташкил қилишнинг режалаштирилиши

Бунда, мазкур ташкилотнинг Ғарбий Европа молиявий ва иқтисодий ҳолатига сезиларли таъсир этиши кутилди

Жаҳон иқтисодий ва молиявий муҳитининг шаклланишига таъсир этган сезиларли ўзгаришлар (давоми)

1989-1992 йилларда Шарқий Европа мамлакатларининг ўз сиёсий йўналишларини ўзгартириши

Уларнинг коммунистик дунёқарашдан кўп партиявийликка, марказдан режалаштириладиган иқтисодиётдан эркин бозор иқтисодиётига ўтиши, жаҳондаги сиёсий, иқтисодий ва молиявий ҳолатга чуқур таъсир этди

1992 йилдан кейин яхлит Европа бозорининг юзага келиши, 1993 йил ноябр ойидан эркин савдо бўйича Шимолий Америка битимининг кучга кириши, 1993 йилда Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлиги конференцияси ва бошқа жараёнлар ўтган асрнинг 90-йилларида худудий ривожланишни жадаллаштирди

Европа Иттифоқининг ягона валютаси – Евронинг муомалага киритилиши хорижий валюта захираларининг диверсификация даражаси, валютавий битимлар ҳажми ва кўламига сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Шунингдек, евродаги ҳосилавий молиявий воситалар ҳажми дунёда етакчи ўринни эгаллади

**XXI аср бўсағасида жаҳон иқтисодиётида кузатилган
тўрт асосий таркибий тенденциялар**

**XXI аср бўсағасида жаҳон иқтисодиётида кузатилган
биринчи асосий таркибий тенденция**

*Хом-ашё экспортига асосланган ҳамда саноати ривожланган
мамлакатлар ўртасидаги муносабатлардаги ўзгаришлар*

Хом-ашё етказиб берувчи мамлакатлар ва саноати ривожланган мамлакатлар ўртасида анъанавий иқтисодий алоқалар мавжуд бўлиб, уларнинг ўзаро муносабатлар модели қуйидагича эди:

Хом-ашё етказиб берувчи мамлакатлар, хом-ашёни экспорт қилиб, олинган валюта тушумларидан саноат маҳсулотлари импортини молиялаштирганлар

Ўтган асрнинг 70-йилларида «Рим клуби» номи билан машҳур Ғарбий Европа олимлари «дунё миқёсида тез орада табиий ресурсларнинг глобал тақчиллиги юзага келади», деб башорат қилган эдилар

Ушбу мулоҳазаларга асосланиб кўпгина хом-ашё етказиб берувчи мамлакатлар хом-ашё сотиш эвазига валюта тушумини ошириш мақсадида картелларга бирлашдилар. Аммо, саноат технологияси ва қишлоқ хўжалик соҳасининг кескин ривожланиши, хом-ашёга бўлган талабнинг қисқаришига таъсир кўрсатди ва натижада хом-ашё баҳосининг пасайиши юз берди

**XXI аср бўсағасида жаҳон иқтисодиётида кузатилган
иккинчи асосий таркибий тенденция**

*Саноати ривожланган мамлакатларда қўл
меҳнатига асосланган ишлаб чиқаришдан билим ва
малакага асосланган ишлаб чиқаришга ўтилиши*

Жаҳон иқтисодий
тузилмасидаги ушбу
ўзгаришлар натижасида
бандлик таркибида
юқори малака талаб
қилувчи мутахас-
сисларга эҳтиёж ортиб,
нисбатан паст малакали
мутахассисларга талаб
пасайиб борди.
Ахборот алмашуви-
нинг осонлиги –
тадбиркорлик
фаолиятини, кичик
бизнес ва шахсий
ташаббусни
рағбатлантирди

Илмий-техника
таракқиёти
ютуқларидан
фойдаланиш
билимни ва юқори
малакани талаб қилди,
шунинг учун
ишлаб чиқариш
самарадорлиги ва
рақобатбардошликни
ошириш учун,
инсон капиталига
инвестиция қилиш
муҳимлиги ортди

XXI аср бўсағасида жаҳон иқтисодиётида кузатилган учинчи асосий таркибий тенденция

Жаҳон савдосида халқаро капиталлар ҳаракатининг сезиларли даражада ортиши

Ушбу ўзгариш халқаро савдога нисбатан халқаро капитал ҳаракатининг тез суръатда ўсиши билан юз берди

Халқаро кредитлар ҳажмининг сезиларли даражада ортиши нафақат халқаро айирбошлаш кўламининг ортиши, балки ишлаб чиқариш мақсадларидаги кредитга бўлган талабнинг ортиши билан ҳам изоҳланади

1970-йилларга келиб халқаро хусусий кредитлар жорий тўлов баланси дефицитини бевосита ва билвосита молиятириш учун ҳам фойдаланила бошланди

Хусусий фирмалар билан бир қаторда, ҳукумат, давлат ташкилотлари ва корхоналари, халқаро кредит ташкилотлари йирик қарз олувчиларга айландилар

Сўнги ўн йилликда халқаро капиталлар бозори ҳисобидан ривожланган ва ривожланаётган давлатлар ялпи тўлов баланси дефицитининг қарийб 60 фоизи молиялаштирилди

1970-йилларда халқаро капиталлар бозорининг кенгайиши халқаро ликвидлилик ва молиявий маблағларнинг халқаро ҳаракатини ошишига сабаб бўлди

1971 йилнинг августига келиб, АҚШ ҳукумати олтиннинг АҚШ долларига эркин конвертацияланишини бекор қилди. Бу ҳолат америка долларининг жаҳон бўйлаб кенг қўлланилиши ва жаҳон валютасига айланишига шароит яратди

1973 йилда сузиш режими Ямайка конференциясида расман тан олинди ва ХВФнинг аъзо давлатларига исталган курс режимини жорий қилиш ҳуқуқи берилди

**XXI аср бўсағасида жаҳон иқтисодиётида кузатилган
тўртинчи асосий таркибий тенденция**

***Трансмиллий корпорациялар(ТМК)нинг қўшма корхоналарни
ташкил этиш учун халқаро инвестициялари ва ҳамкорлик
битимларида диверсификация даражасининг ортиши***

XX асрнинг 70-йил-
ларига келиб, халқаро
молия соҳасида бир
қатор сифат ўзгариш-
лари юз берди ва замо-
навий халқаро валюта-
молия тизимининг
шаклланиши ва
ривожланишига
туртки бўлди.

Халқаро кредитлаш
ҳажми ва характерининг
ўзгариши биринчи галда
ТМКлар фаолияти билан
боғлиқ бўлиб, бу ўз
навбатида, молиявий
ресурсларнинг янада
оқилона фойдаланили-
шига олиб келди

ТМКлар ўзларининг
ташкилий, ишлаб
чиқариш ва маркетинг
тизимларини чет
мамлакатлар ҳудуд-
ларига ёйиб, шу йўл
билан товар, хизмат,
капитал ва техноло-
гияларини ишлаб
чиқаришга жалб этиб,
ушбу мамлакатлар
ўртасидаги ўзаро
харакатларга таъсир
этди. Қўшма корхона-
лар халқаро бизнес
интеграциясининг кенг
тарқалган шаклига
айланди

Жаҳон иқтисодиётининг интеграциялашув жараёнларида халқаро ташкилотлар ролини алоҳида эътироф этиш зарур

Ўтиш даврини бошдан кечираётган мамлакатларнинг жаҳон бозорига интеграциялашуви узок муддатли жараён ҳисобланади

Баъзи миллий бозорларнинг очик, баъзиларининг эса қаттиқ тартибга солиниши ва глобаллашувнинг асосий тамойилларидан бири бўлган эркинлашув бир-бирига номувофиқ бўлган кўринишни ҳосил қилмоқда

Халқаро товарлар, хизматлар ва капиталлар алмашинувининг эркинлашиш анъанаси кенгаяётган бир пайтда, ҳар бир давлат экспорт ва импортни тартибга солишнинг маълум инструментларини сақлаб қолмоқда

Уларнинг асосий мақсади — таркибий қайта қуриш ва инқироз даврининг қийинчиликларини енгиб ўтиш, миллий хавфсизликни таъминлаш – такрор ишлаб чиқариш узлуксизлигини таъминловчи (энергетика, транспорт, алоқа ва ҳ.к.) ва мамлакат мудофаа қобилияти каби стратегик соҳаларни молиявий таъминлаш, шунингдек, савдо шериклардан муносиб имтиёзлар олиш, бюджет тушумларини оширишдан иборат бўлмоқда

Амалдаги бундай *протекционизм* фискал муаммоларни ҳал этишдан кўра, кўпроқ таркибий сиёсат ўтказиш воситаси ҳисобланади

Ҳозирги шароитда нафақат эркин савдо ғояси (эркинлашув) билан протекционизм ўртасида қарама-қаршилик юзага чиқмоқда, балки миллий хўжаликни жаҳон хўжалигига кириш самарасини максимал тарзда таъминлаш мақсадида, хўжаликни тартибга солишнинг юқоридаги икки инструментининг оптимал аралашмасидан фойдаланилмоқда. Бундай аралашманинг шакл ва нисбатлари, маълум вақтдаги прагматик манфаатлардан келиб чиқиб аниқланади

Халқаро иқтисодий муносабатларда глобализация билан бирга, интеграция жараёнларининг яна бир шакли – маълум географик жойлашувга асосланган ҳудудий интеграция юз бермоқда

Ўсиб боровчи глобаллашув, ҳудудийлашув, иқтисодиётнинг трансмиллийлашуви ва интеграция натижасида эски – давлатлараро тартибга солиш механизми тубдан ўзгарди. Мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар иккиёқлама муносабатлар чегарасидан чиқиб, кўпёқлама тус олмоқда

Аmmo, «*миллий хўжалик мажмуи*», «*мамлакатнинг миллий иқтисодий манфаатлари*» тушунчалари ўз маъносини сақлаб қолмоқда. Миллий хўжалик ҳамон ишлаб чиқариш, алмашув, тақсимот ва истеъмол, шунингдек, иқтисодий фаолиятнинг асосий марказидир

Ҳар бир давлатнинг йиллар давомида шаклланган ўз тарихий, иқтисодий, ижтимоий-маданий ривожланиш хусусиятлари мавжуд бўлиб, бошқа мамлакатларнинг тажрибаларини кўр-кўрона кўчириб олиш ёки халқаро ташкилотлар томонидан тавсия этиладиган, иқтисодий ривожланишнинг ҳамма учун умумий рецептларини қўллаш, самарасиз бўлиши ва иқтисодий вазиятни издан чиқариши мумкин

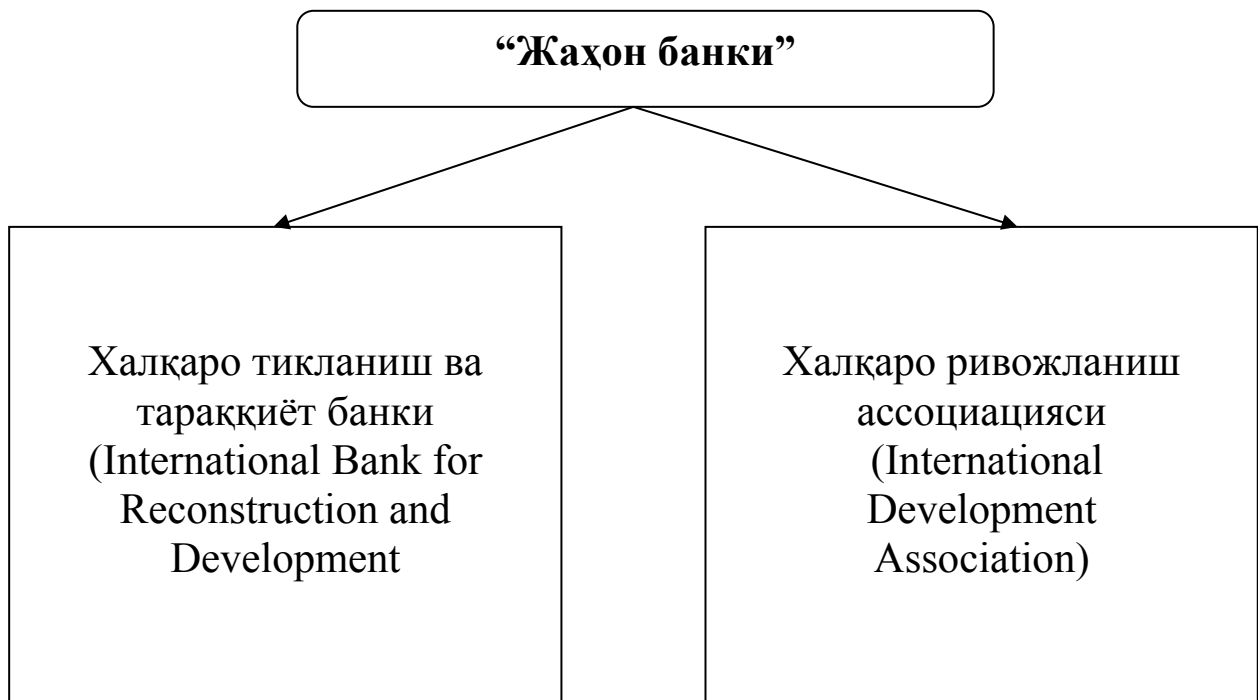
Умуман олганда, молиявий глобаллашув шароитида жаҳон хўжалигига интеграциялашувда ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибаларига таҳлилий ёндашиш ва ушбу тажрибаларни миллий хусусиятлар билан энг оптимал тарзда уйғунлаштириш мақсадга мувофиқ саналади

26.2. Жаҳон банки ва Халқаро валюта фонди

Қатъий белгиланган паритет тизимига ўтилгунга қадар, яъни олтин ва олтиндевиз стандарти шароитида барча глобал характерга эга бўлган молиявий муаммолар халқаро конференцияларда ҳал қилинар эди

Жаҳон молия тизимининг ривожланиши устидан доимий мониторинг олиб борувчи, унинг амал қилиш тамойилларини ишлаб чиқувчи ва мамлакатларга иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш учун молиявий кўмак берувчи органлар мавжуд эмас эди

1944 йилда АҚШдаги Бреттон Вудс конференциясида Халқаро валюта фонди (ХВФ) ва Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкининг (ХТТБ) ташкил этилиши халқаро молия ва валюта тизимининг ривожланишида муҳим қадам бўлди

“Жаҳон банки гуруҳи”

Халқаро тикланиш ва
тараққиёт банки
(International Bank for
Reconstruction and
Development)

Халқаро ривожланиш
ассоциацияси
(International
Development
Association)

Халқаро молия
корпорацияси
(International
Financial
Corporation)

Инвестицияларни
кафолатлаш бўйича кўп
томонлама агентлик
(Multilateral Investment
Guarantee Agency),

Халқаро инвестицион баҳсларни
тартибга солиш маркази
(International Center for Settlement of
Investment Disputes)

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ)

...га аъзо бўладиган давлатларнинг бир вақтда ХВФга аъзо бўлиши талаб этилади

...га аъзолик эса, ўз навбатида, Жаҳон банки гуруҳининг бошқа ташкилотларига аъзо бўлиш учун дастлабки шарт-шароитлардан ҳисобланади

...нинг фаолияти ўрта даромадли ва кредитга лаёқатли ривожланаётган давлатларда ссудалар, кафолатлар, рискни бошқариш маҳсулотлари, маслаҳат хизматлари орқали қашшоқликни қисқартиришга қаратилган. 2008 йил 1 январь ҳолатига унга аъзо мамлакатлар сони 185 тани ташкил этган

...нинг асосий маблағлари ҳозирги кунда ўрта ва узоқ муддатли қарз мажбуриятларини эмиссия қилиш орқали халқаро молия бозорларидаги операциялар ҳисобидан шаклланади

қимматли қоғозлари юқори кредит рейтингига (AAA) эга бўлиб, дунёнинг 100 дан ортиқ мамлакатларига жойлаштирилади

...нинг кредитлари қарз олувчи давлат миллий валютасида эмас, балки девизларда, яъни халқаро даражада тўлов воситаси сифатида тан олинган валюталарда ажратилади

**Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки
(ХТТБ)нинг мақсадлари**

аъзо давлатларнинг халқ
хўжалигини тиклаш ва
ривожлантиришга
кўмаклашиш

жаҳон савдосининг
мувозанатли ўсишини ва
аъзо давлатлар тўлов
балансининг
мувозанатлилигини
кўллаб-қувватлаш

кафолатлар бериш, хусусий ва бошқа
инвесторларнинг инвестициялари ва
ссудаларида иштирок этиш орқали
хусусий ва хорижий инвестицияларни
рағбатлантириш

Халқаро ривожланиш ассоциацияси (ХРА)нинг мақсади

иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш, самарадорликни
ошириш ва шунинг асосида, суст ривожланган аъзо
мамлакатларда аҳоли турмуш тарзини ошириш, шунингдек,
анъанавий кредитларга нисбатан оғир бўлмаган қулай шартларда
молиявий кўмак бериш

Халқаро ривожланиш ассоциацияси (ХРА)

1960 йилда ташкил топган бўлиб, дунёнинг султ ривожланган, қашшоқ давлатларига молиявий кўмак беради

фоизсиз кредитлар ва иқтисодий ўсишни рағбатлантиришга қаратилган грантлар ажратиш орқали қашшоқликни қисқартириш, ижтимоий тенгсизликни камайтириш ва аҳоли турмуш тарзини оширишни кўзда тутуди

молиявий ёрдамларидан аҳоли жон бошига ЯИМ кўрсаткичи 1025 АҚШ долларидан (2007 молиявий йил учун) кам бўлган давлатлар фойдаланиши мумкин. Ҳозирги кунда 82 та мамлакат бундай хизматлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга

кредитларининг қайтариш муддатлари 20, 35 ва 40 йилни ташкил этади, шундан дастлабки 10 йили имтиёзли давр ҳисобланади ва бу даврда асосий қарз бўйича тўловлар амалга оширилмайди

кредитларига фоиз тўланмайди, бироқ хизмат кўрсатиш учун кам миқдордаги (ҳозирда ажратилган кредит сумманинг 0,75 фоизи) харажатлар қарз олувчи томонидан қопланади

Халқаро молия корпорацияси (ХМК)

1956 йилда ташкил этилган

...нинг бош мақсади ривожланаётган давлатларда хусусий сектор инвестицияларини қўллаб-қувватлаш орқали иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ҳисобланади

ҳукумат кафолатини талаб қилмагани боис, бенефициарларининг кредитга лаёқатлилигини синчковлик билан таҳлил қилади

кредитларининг молиявий шартлари, ХТТБ ва ХРА билан таққослаганда, сезиларли даражада оғир ҳисобланади

кредитларининг катта қисми 7-12 йил муддатга қатъий ва сузувчи ставкаларда турли валюталарда ажратилади

Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентлик (MIGA)

1988 йилда ташкил этилган бўлиб, Жаҳон банки гуруҳининг энг ёш аъзоси ҳисобланади

...нинг бош мақсади – нотижорат (сиёсий) рискларга қарши кафолат бериш орқали ривожланаётган давлатлардаги тўғридан-тўғри инвестицияларга кўмаклашишдир

ривожланаётган давлатлар ҳукуматларига хорижий инвестицияларга кўмаклашиш дастурларини ишлаб чиқиш бўйича маслаҳатлар беради

Халқаро инвестицион баҳсларни тартибга солиш маркази (ICSID)

давлатлар ва хусусий инвесторлар ўртасидаги ўзаро ишончни мустаҳкамлаш орқали инвестиция соҳасидаги баҳсларни ҳал қилади ва мувофиқлаштиради

Халқаро валюта фонди (ХВФ)

...нинг бош мақсади халқаро валюта тизими, яъни мамлакатлар ўртасида товар ва хизматларнинг эркин айирбошланишига хизмат қиладиган валюта курслари ва халқаро тўловлар тизими барқарорлигини таъминлаш ҳисобланади

Келишувлар моддаларининг биринчи моддасига мувофиқ, унинг мақсадлари қаторига қуйидагилар киради:

халқаро валютавий муаммоларни бартараф этиш борасида маслаҳатлар ва ҳамжиҳатлик механизмини таъминловчи доимий институт орқали халқаро валютавий ҳамкорликни рағбатлантириш

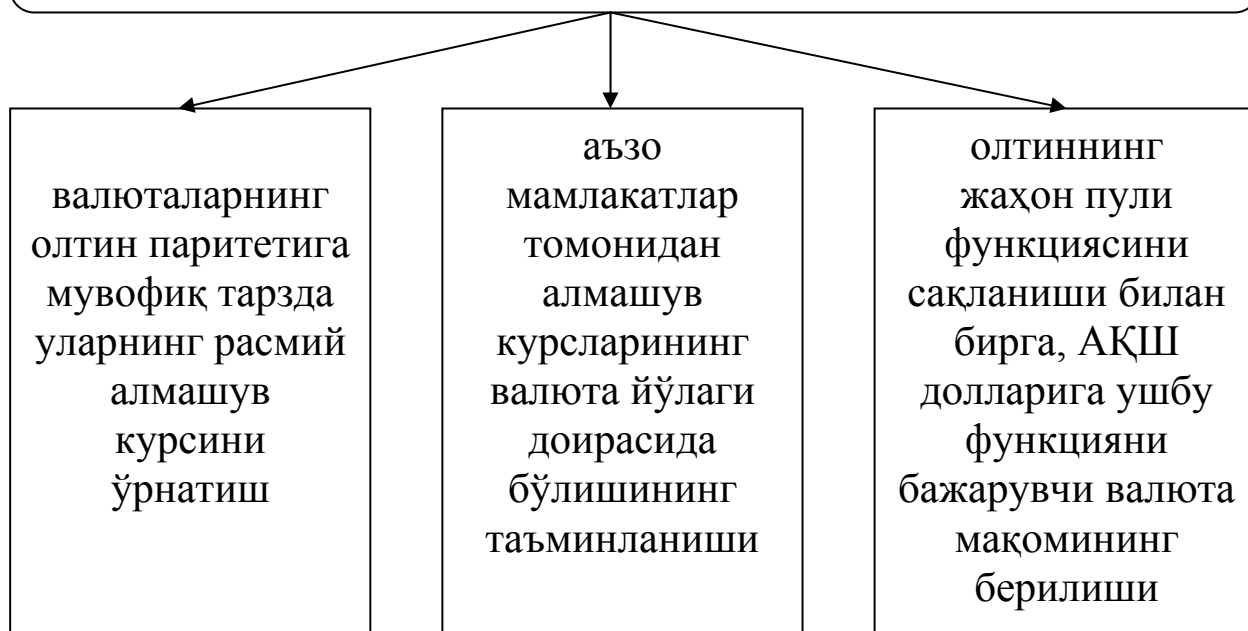
халқаро савдонинг кенгайиши ва мувозанатли ўсишини қўллаб-қувватлаш, шу орқали бандлик ва реал даромадларнинг етарлича юқори даражасини ушлаб туриш ва иқтисодий сиёсатнинг бош мақсади сифатида барча аъзо давлатлар ресурсларининг самарадорлигини оширишга ҳисса қўшиш

аъзо давлатлар ўртасида жорий битимларга доир кўп томонлама тўловлар тизимини ташкил этиш ва жаҳон савдоси ривожланишига тўсқинлик қилувчи валюта айирбошлашдаги чекловларни бекор қилишга кўмаклашиш

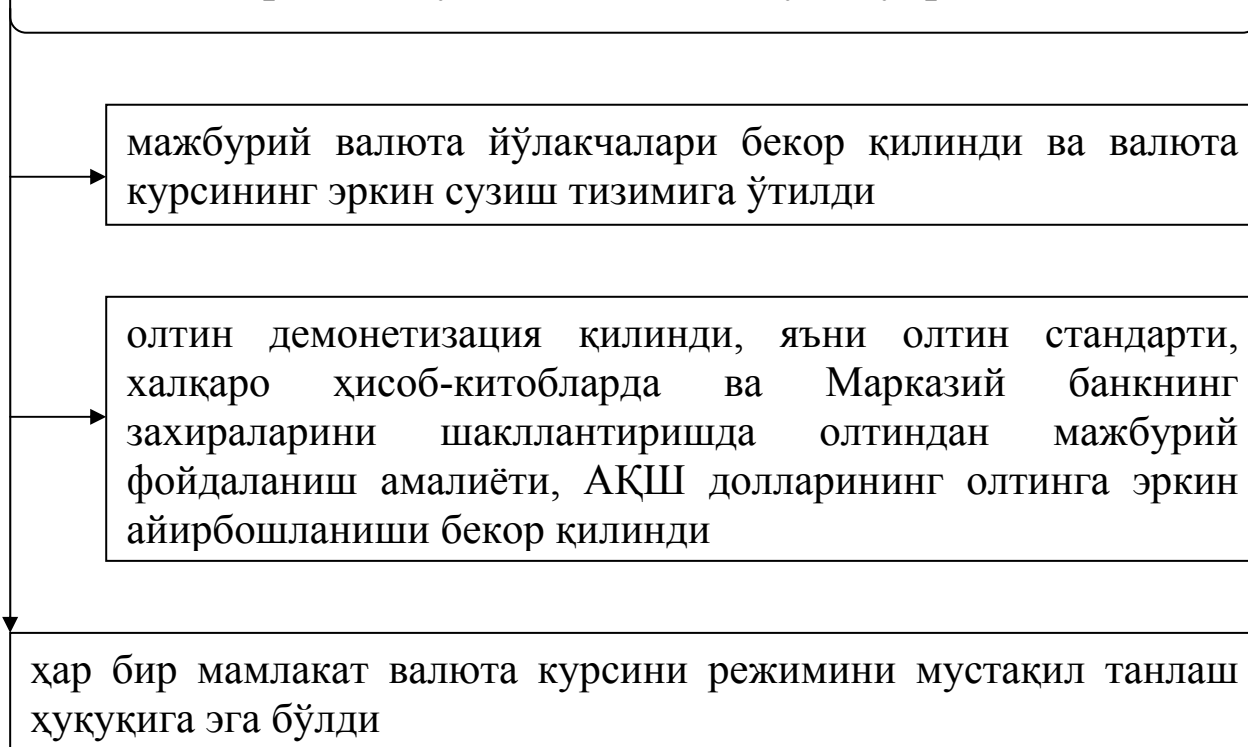
аъзоларнинг умумий ресурслари ҳисобидан етарлича хавфсиз асосда маблағ билан таъминлаш орқали уларнинг ишончини қозониш ва шунинг асосида уларга тўлов балансидаги номувофиқликлар(тартибсизликлар)ни миллий ёки халқаро тараққиётга ғов бўладиган чора-тадбирларсиз тўғрилаш имконини бериш

юқоридагиларга мувофиқ аъзо давлатларнинг халқаро тўловлар балансларидаги номувофиқлик (мувозанатсизлик)ларнинг давомийлигини қисқартириш ва унинг даражасини пасайтириш

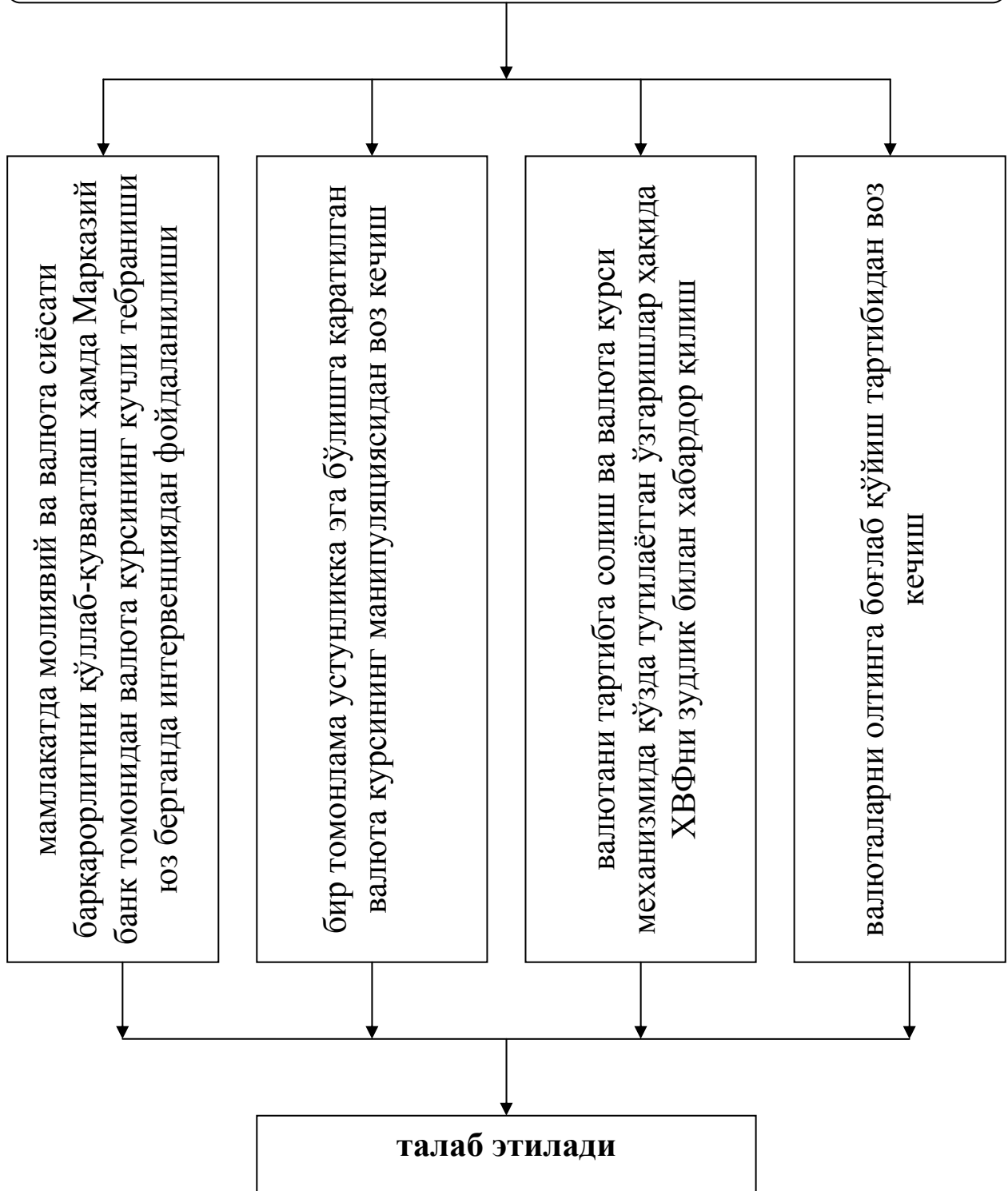
ХВФни ташкил этиш мобайнида қатъий белгиланган паритет тизимининг шакллантирилган тамойиллари

Бреттон-Вудс тизими таназзулга учрагач

ХВФнинг низомига мувофиқ

**Халқаро валюта фонди
(ХВФ)**

тараққиёт
институти эмас,
Келишувлар
моддасига
мувофиқ,
қашшоқ
мамлакатларга
инфратузилмани
шакллантириш,
экпорт ва бошқа
секторларни
диверсификация
қилиш ёки таълим
ва соғлиқни
сақлаш тизимини
ривожлантириш
мақсадида
кредитлар
ажратмайди

Жаҳон
банки ва
бошқа
тараққиёт
агентлик-
ларидан
фарқли
равишда
лойиҳаларни
молиялаш-
тирмайди

Ҳар қандай
мамлакат хоҳ у
ривожланган, хоҳ у
суст ривожланган
бўлсин, агар у
капиталлар
бозорида қулай
шартларда халқаро
тўловларни амалга
ошириш ва
захираларнинг
мувофиқ
даражасини
таъминлаш учун
етарлича
молиялаштириш
манбасини топа
олмаса, тўлов
баланси билан
боғлиқ
муаммоларни
бартараф этиш
учун молийвий
ёрдам сўраб
ХВФга мурожаат
қилиши
мумкин

ХВФ кредитлаш дастурларининг категориялари

Резерв (Stand-By) келишувлари

асосан қисқа муддатли тўлов баланси муаммоларини бартараф этишга мўлжалланган. ХВФнинг энг йирик кредитлари ҳам мазкур категорияга тегишли. 1997 йилда **ХВФ Қўшимча резерв дастурини** амалиётга жорий қилди. Мазкур дастур капитал ҳисобрақами билан боғлиқ инқирозларни бошдан кечираётган давлатларга зудлик билан жуда қисқа муддатли кредитларни ажратишни кўзда тутди

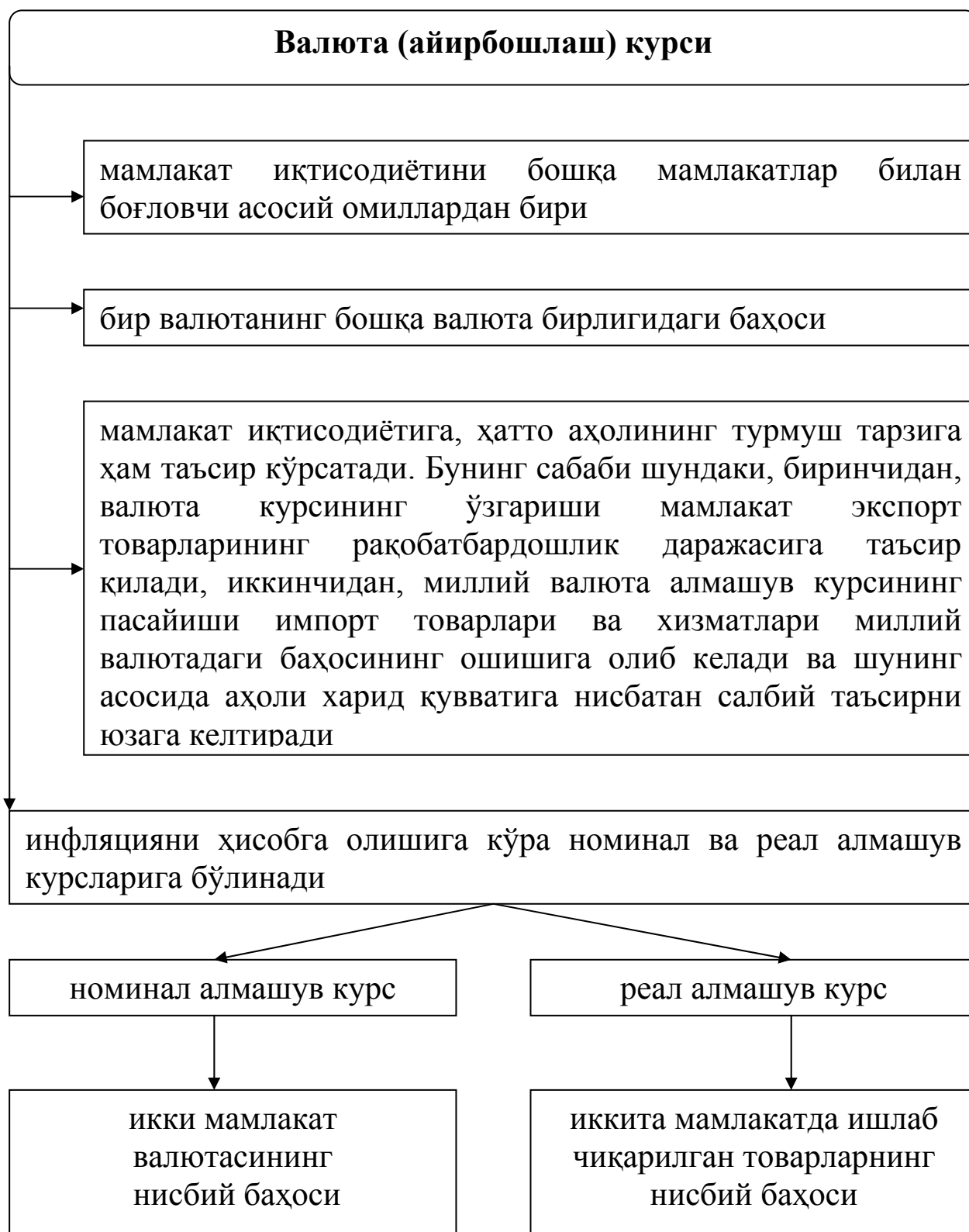
Узайтирил- ган фонд дастури

ХВФ томонидан тўлов баланси қийинчиликларига юз тутган мамлакатларга кўмаклашиш мақсадида жорий қилинган бўлиб, бунда муаммолар қисман **структуравий муаммолар билан боғлиқ ва уни бартараф этиш макроиқтисодий номувофиқликларга нисбатан узокроқ муддатни тақозо этади**

Қашшоқликни қисқартириш ва иктисодий ўсиш дастури

асосида ХВФ йиллик фоиз ставкаси 0,5 фоиз ва сўндириш муддати 10 йил бўлган кредитларни ўзининг энг қашшоқ аъзо давлатларига тақдим этади. ХВФ кредитларининг кўпчилик қисми шу категорияга мансуб. 2005 йилда **Экзоген шоклар дастури** ишлаб чиқилиб, тасдиқланди. Бу дастур асосида Қашшоқликни қисқартириш ва иқтисодий ўсиш дастури орқали кредит олмайдиган сустривожланган давлатларга уларнинг назорат доирасидан ташқарида бўлган шоклар туфайли вужудга келадиган тўлов баланси муаммоларини бартараф этиш учун кредитлар тақдим этилади

26.3. Валюта курси ва валюта бозорлари

Миллий валюта курсининг 3 асосий режими

Эркин
сузиш
режими

Миллий валютанинг курси эркин тарзда валюта бозорида талаб ва таклиф асосида шаклланади. Мамлакат Марказий банки миллий валюта курсининг маълум ҳолати учун жавоб бермайди. Бу курс режими эркин айирбошланадиган барча захира валюталарига тегишли

Қатъий
белгиланган
курс режими

Мамлакатнинг миллий валюта курси хорижий валютага нисбатан маълум нисбатда ўрнатилади ва Марказий банк курснинг белгиланган нисбати учун жавоб беради. Аммо қатъий белгиланган валюта курслари валюта операцияларининг кенг кўламда ривожланишига тўсқинлик қилади, лекин унинг иқтисодиётга ижобий жихатлари ҳам бор. Қатъий белгиланган курс режимида валюта риси муаммоси чуқурлашмайди

Бошқариладиган
сузиш
режими

70-йилнинг ўрталаридан бошлаб марказий банкларнинг курс сиёсатида ўзгаришлар пайдо бўлди. Расман эркин сузиш режимини тан олган марказий банклар (Австрия, Италия марказий банклари ва бошқалар) валюта курсига таъсир қилиш учун валюта интервенциясини тез-тез амалга ошира бошладилар. Бу ҳолат ХВФ экспертлари томонидан “бошқариладиган сузиш” деган номни олди

Валюта бозори

бу хорижий валютага нисбатан талаб ва таклиф тўқнаш келадиган бозор

пул бозорининг таркибий қисми ҳисобланади

ташкилий ва таркибий-техник нуқтаи-назардан ҳам қаралиши мумкин

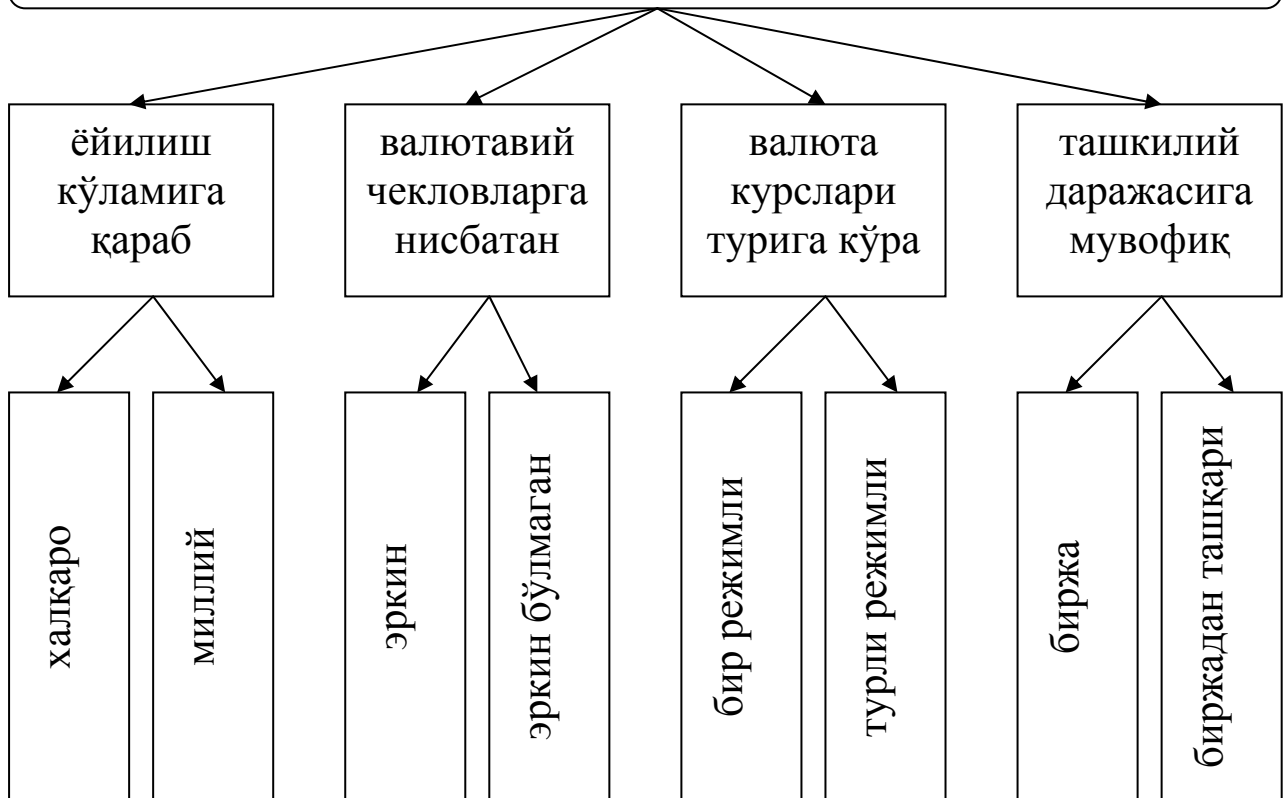
ташкилий нуқтаи-назардан

валюта бозори талаб ва таклиф асосида валюта ва валютавий қийматликларни сотиб олиш ва сотиш бўйича операциялар амалга ошириладиган расмий молиявий марказлар сифатида ўзини намоён қилади

таркибий-техник нуқтаи-назардан

валюта бозори турли мамлакатлардаги банклар ва биржаларни боғловчи замонавий телекоммуникация воситалари мажмуини англатади

Валюта бозорларининг таснифланиши

Халқаро валюта бозорлари

дунёнинг барча давлатлари валюта бозорларини қамраб олиб, пул оқимлари, товар ва хизматлар ҳаракатини, капиталнинг қайта тақсимланишини, халқаро тўлов айланмасида кенг фойдаланиладиган валюталар билан операцияларни таъминлайди

Ҳозирги пайтда жаҳон валюта бозорлари сифатида Осиё (марказлари – Токио, Гонгконг, Сингапур, Мельбурн), Европа (марказлари – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Цюрих) ва Америка (марказлари – Нью-Йорк, Чикаго, Лос Анжелес) бозорлари ажратиб кўрсатилади

Миллий валюта бозори

бир давлатнинг валюта бозори, яъни ушбу давлат ҳудудида амал қилади

мазкур давлат ҳудудида жойлашган банклар томонидан миждозларига хорижий валютада хизмат кўрсатиш бўйича амалга ошириладиган операциялар мажмуидан иборат бўлади

мамлакат ичкарасида пул оқимларининг ҳаракатини таъминлайди ва жаҳон молия бозорлари билан алоқаларга хизмат қилади

валютанинг конвертацияланиши умуман таъминланмаган шароитда самарали фаолият кўрсата олмайди. Конвертация қилинмаган пул бирлигидан фақатгина давлатлараро муносабатларда шартли ҳисоб-китоб воситаси сифатида фойдаланилиш мумкин. Бундай шароитда “қора” бозорда “хуфёна” курс, яъни хорижий валютанинг расмий конвертация бўлмаган шароитдаги бозор баҳоси шаклланиши мумкин

**Эркин
валюта бозори**

ҳеч қандай валютавий чекловлар мавжуд бўлмаган ҳолда амал қилади

**Эркин бўлмаган
валюта бозори**

...да валютавий чекловлар мавжуд бўлади

**Бир
режимли
валюта
бозори**

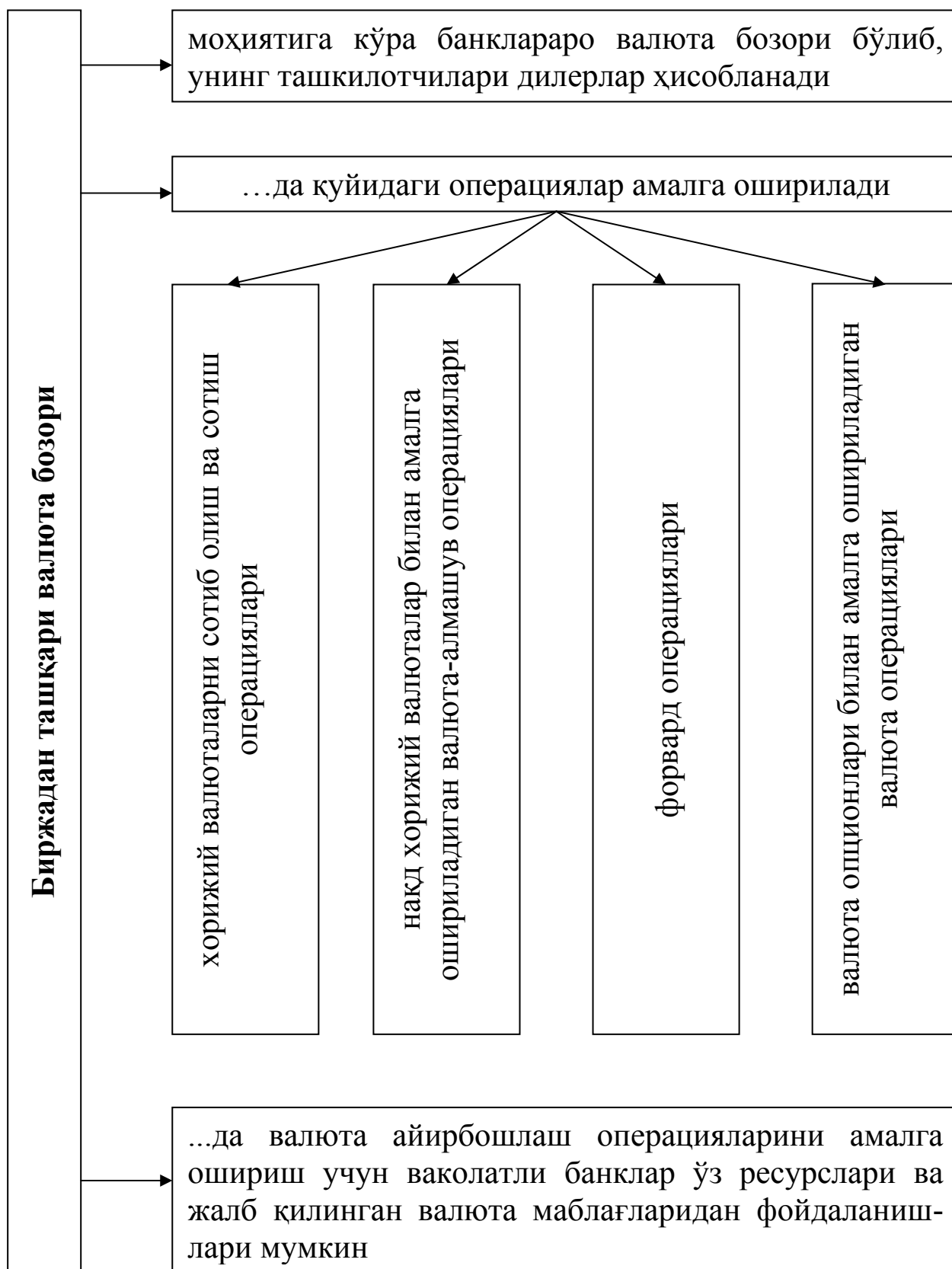
валюта курсининг эркин сузиш режими амал қиладиган бозор бўлиб, ундаги котировкалар биржа савдоларида талаб ва таклиф асосида ўрнатилади. Бундай валюта бозори узоқ йиллар мобайнида барқарор иқтисодий ривожланишнинг таъминланиши, шунингдек, валютани тартибга солиш ва валютавий назоратнинг бозор механизмига хос шаклларини қўлланиши учун етарлича шарт-шароит яратилган давлатларда шаклланади

**Турли
режимли
валюта
бозори**

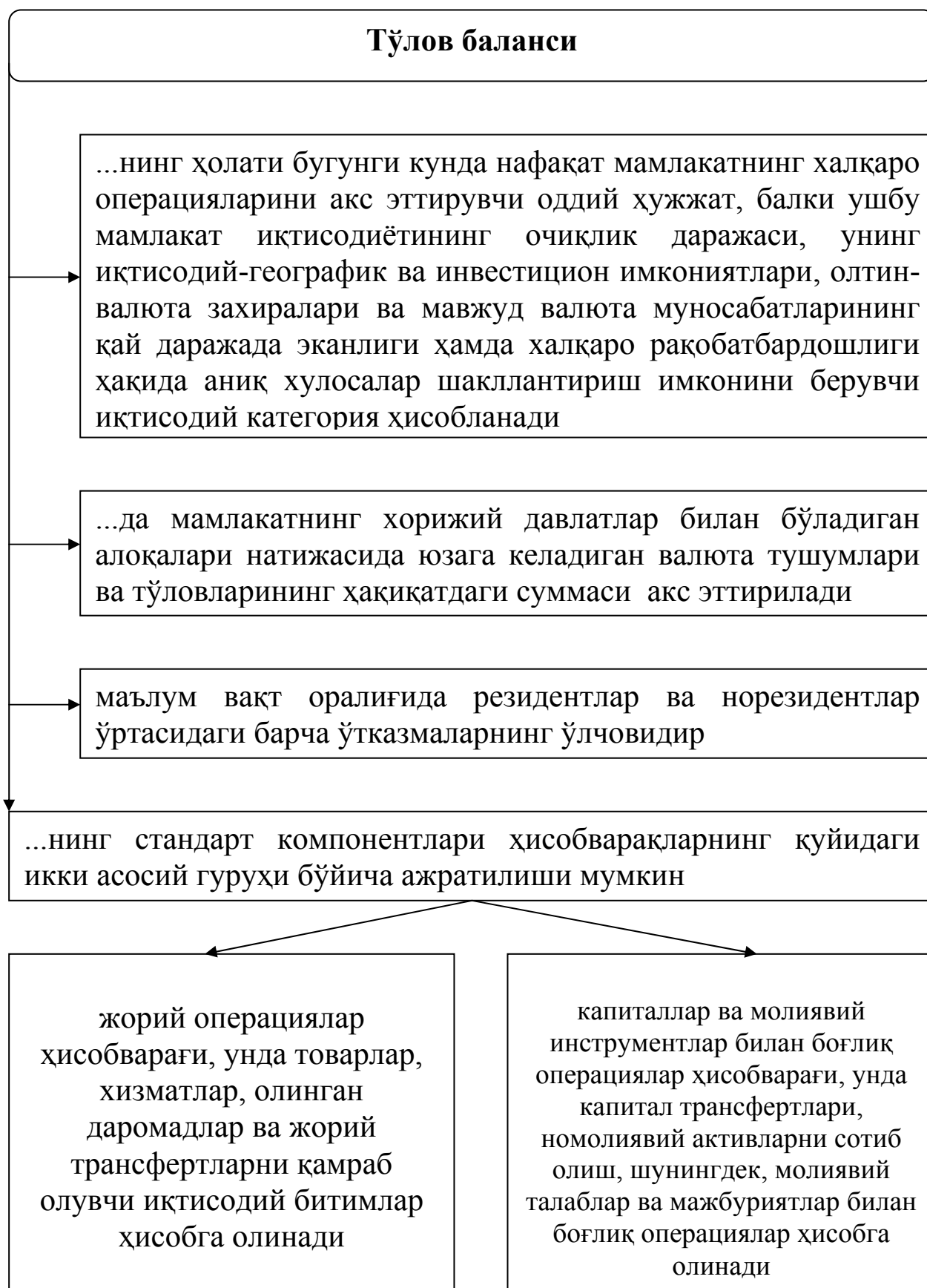
кўп поғонали валюта курслари режимига эга бўлган бозордир. Ушбу валюта бозори давлатнинг капитал ҳаракатини тартибга солишга қаратилган мақсадларига хизмат қилади ва ссуда капитали бозорининг мамлакат иқтисодиётига нисбатан таъсирини чеклаш ва назорат қилишга имкон беради

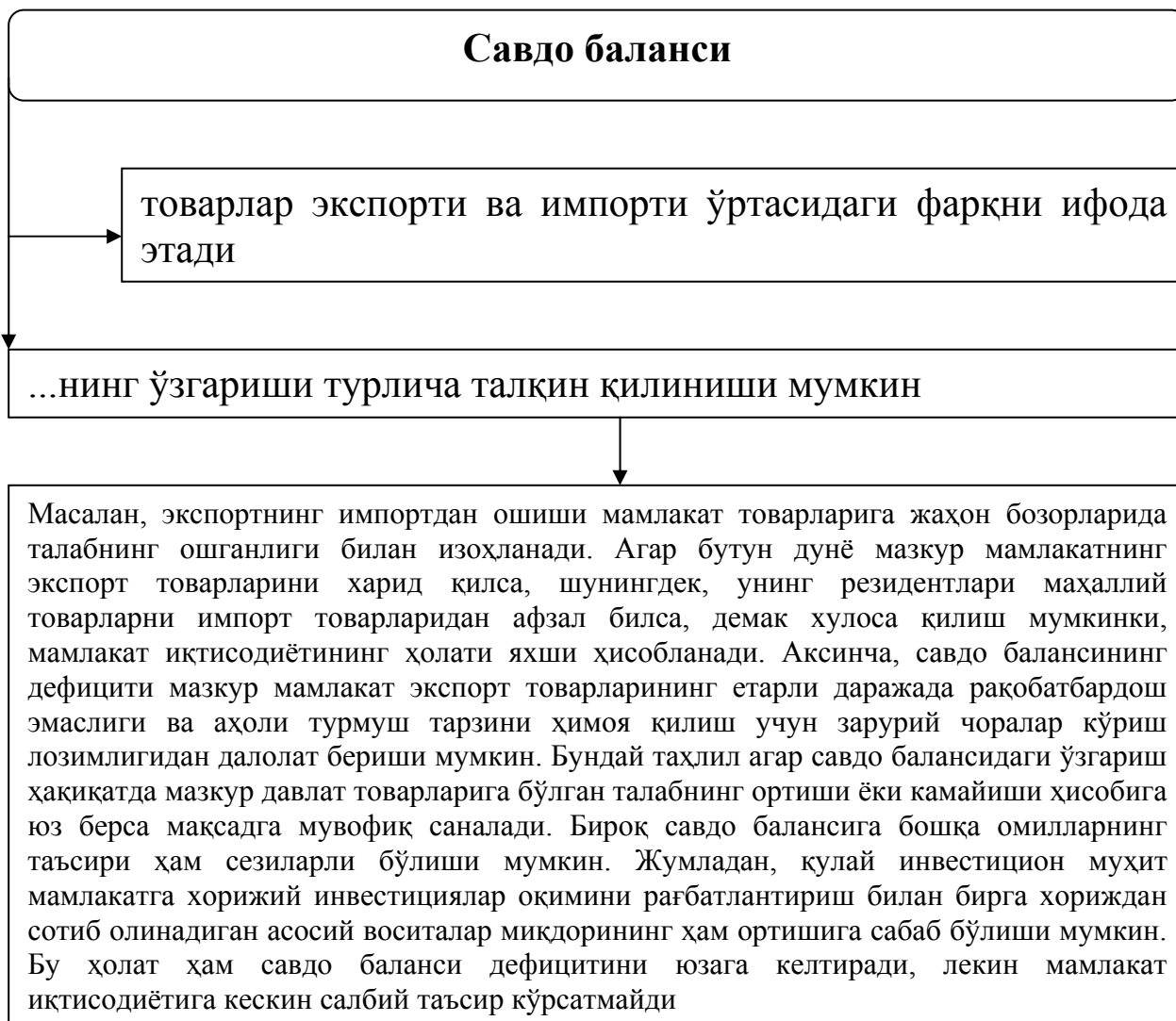
**Биржа
валюта
бозори**

валюта биржалари кўринишида намоён бўладиган ташкилий бозордир. Валюта биржаси – бу валюта ва хорижий валютадаги қимматли қоғозлар савдоларини ташкил қилувчи ташкилот. У тижорат ташкилоти эмас, яъни унинг фаолияти юқори фойда олишга қаратилмаган

26.4. Тўлов баланси ва уни тартибга солиш йўллари

Жорий операциялар баланси

кенгроқ ахборотни ўзида жамлаб, товар ва хизматлар ҳаракати билан боғлиқ активлар оқимини акс эттиради

бўйича ижобий сальдо бўлганда мамлакат бошқа мамлакатларга нисбатан нетто инвестор ҳисобланади

бўйича дефицит мамлакатнинг соф қарздор эканлигидан далолат беради

Тўлов балансини давлат томонидан тартибга солишнинг зарурлиги қуйидаги сабаблар билан изоҳланади

Тўлов балансига мувозанатсизлик хос бўлиб, бу ҳолат дефицит ёки ҳаддан ташқари актив қолдиқ кўринишида намоён бўлади. Бу номутаносиблик валюта курси динамикасига, капитал оқимида, иқтисодиётнинг ҳолатига қаттиқ салбий таъсир кўрсатади

XX асрнинг 30-йилларида олтин-девиз стандарти жорий қилингандан сўнг, тўлов балансини мувозанатлаштиришнинг баҳо механизми иш бермай қўйди. Шу сабабли тўлов балансини давлат томонидан маълум тадбирлар орқали бошқарилиши мақсадга мувофиқ бўлиб қолди

Хўжалик алоқалари тобора глобаллашиб бораётган ҳозирги даврда, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш тизимида тўлов балансининг роли борган сари ортиб бормоқда. Тўлов балансини мувозанатлаштириш вазифаси — давлатнинг барқарор иқтисодий ўсишини таъминлаш, инфляцияни жиловлаб туриш ва ишсизликни камайтириш каби вазифалар билан бир қаторда эътироф этилмоқда

**Тўлов балансида дефицит мавжуд бўлган
давлатлар томонидан**

экспортни
рағбатлантиришга

импорт
қилинаётган
товарларни
камайтиришга

хорижий капитални
жалб қилишга

капитални олиб чиқиб
кетишни чегаралашга

қаратилган қуйидаги тадбирлар қўлланилади

Дефляцион сиёсат

Девальвация

Валюта
чекловлари

Молия ва
пул-кредит сиёсати

Дефляцион сиёсат

ички талабни камайтиришга йўналтирилган ҳолда, ўз ичига бюджет маблағларини аҳоли эҳтиёжларига камроқ сарфлаш, баҳолар ва иш ҳақларини музлатиш кабиларни қамраб олади

...нинг асосий инструментларидан бири бўлиб, молиявий ва пул-кредит чоралари ҳисобланади

бюджет дефицитини камайтириш

Марказий банкнинг ҳисоб ставкаларини ўзгартириши (дисконт сиёсати)

кредит чекловлари

пул муассасининг ўсиб боришига чегара қўйиш

...ни иқтисодий пасайиш, ишсизликнинг юқори кўрсаткичи ва тўла фойдаланилмаётган ишлаб чиқариш қувватлари шароитида қўллаш ишлаб чиқариш ва бандликнинг янада пасайишига олиб келади

Бу эса, аҳолининг турмуш даражасига сезиларли салбий таъсир кўрсатиб, вазиятни юмшатиш бўйича тезкор чора-тадбирлар қўлланилмаса, ижтимоий низоларни келтириб чиқариши мумкин

Д е в а л ь в а ц и я

бу миллий валюта курсининг пасайтирилишидир

миллий экспортни рағбатлантириш ва импортни жоловлaш билан боғлиқ мақсадларда амалга оширилади

...нинг тўлов балансини тартибга солишдаги роли уни ўтказиш тартиблари ва уларга ҳамкорлик қилувчи мамлакатнинг умумиқтисодий ва молиявий сиёсатига боғлиқ бўлади

фақатгина рақобатбардош товарларнинг экспорт салоҳияти ва жаҳон бозоридаги қулай вазиятларнинг мавжудлиги шароитидагина товарлар экспортини рағбатлантириши мумкин

...нинг импортни чеклашга таъсири мамлакатнинг импортни чеклаш бўйича кескин чоралар қўллаш имкониятларининг пасайишидан келиб чиқади

импортни чеклаши билан мамлакат ичида товарлар ишлаб чиқариш харажатлари ортишига, нархларнинг кўтарилишига ва оқибатда, ташқи бозорларда рақобатбардошлиқ қобилиятининг йўқолишига олиб келади. Шунинг учун, бу тадбир мамлакатга вақтинчалик устуворлик бериши мумкин, аммо у тўлов балансининг дефицитини келтириб чиқарувчи сабабларни тўлиқ бартараф этишга қодир эмас

кутилган натижани олиш учун етарли даражада бўлиши зарур. Акс ҳолда, у валюта спекуляциясини кучайтиради ва валюта курсини қайтадан кўриб чиқишга мажбур қилади

...ни амалга оширган мамлакат рақобатда ўзи кутган устуворликка эга бўла олмаслиги мумкин. Чунки сузиб юрувчи курс режимининг қўлланилиши тўлов балансини тўлиқ мувозанатлаштириш имконини бермайди

Валюта чекловлари

экспорт қилувчиларнинг хорижий валюталардаги тушумларидан фойдаланишни чеклаш, хорижий валютани импорт қилувчиларга сотишни лицензиялаш орқали амалга оширилади

валюта операцияларини махсус рухсатномага эга бўлган банкларда амалга оширилиши ҳамда тўлов балансидаги дефицитни камайтириш мақсадида капитал экспортини чегаралаш ва унинг оқиб келишини рағбатлантириш, товарлар импортини чегаралашга қаратилган тадбирлар йиғиндиси сифатида ҳам эътироф этилади

XX асрнинг 70-йиллари охири 80-йилларининг бошларида жорий операциялар бўйича юритилаётган сиёсатнинг эркинлашувига қарамасдан, конвертация қилинадиган валютага эга бўлган мамлакатларнинг деярли 90 фоизида капиталларнинг халқаро ҳаракатида турли хил чекловлар мавжуд бўлган. ЕИнинг кўпчилик давлатлари ушбу чекловларни фақатгина ўтган асрнинг 90-йилларига келиб бекор қилди

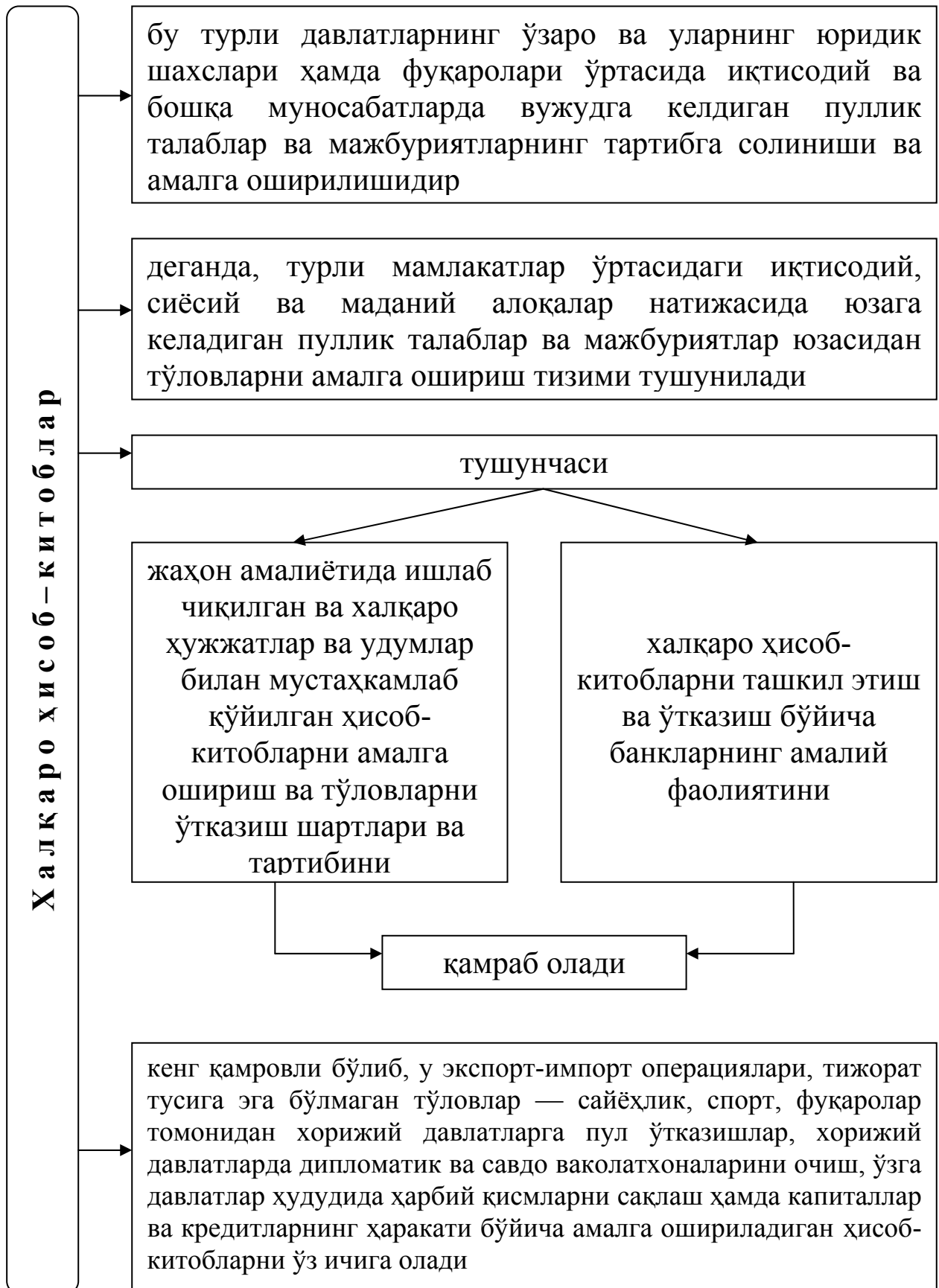
Молия ва пул-кредит сиёсати

тўлов балансидаги дефицитни бартараф этиш мақсадида экспорт қилувчиларга бюджет субсидиялари берилади

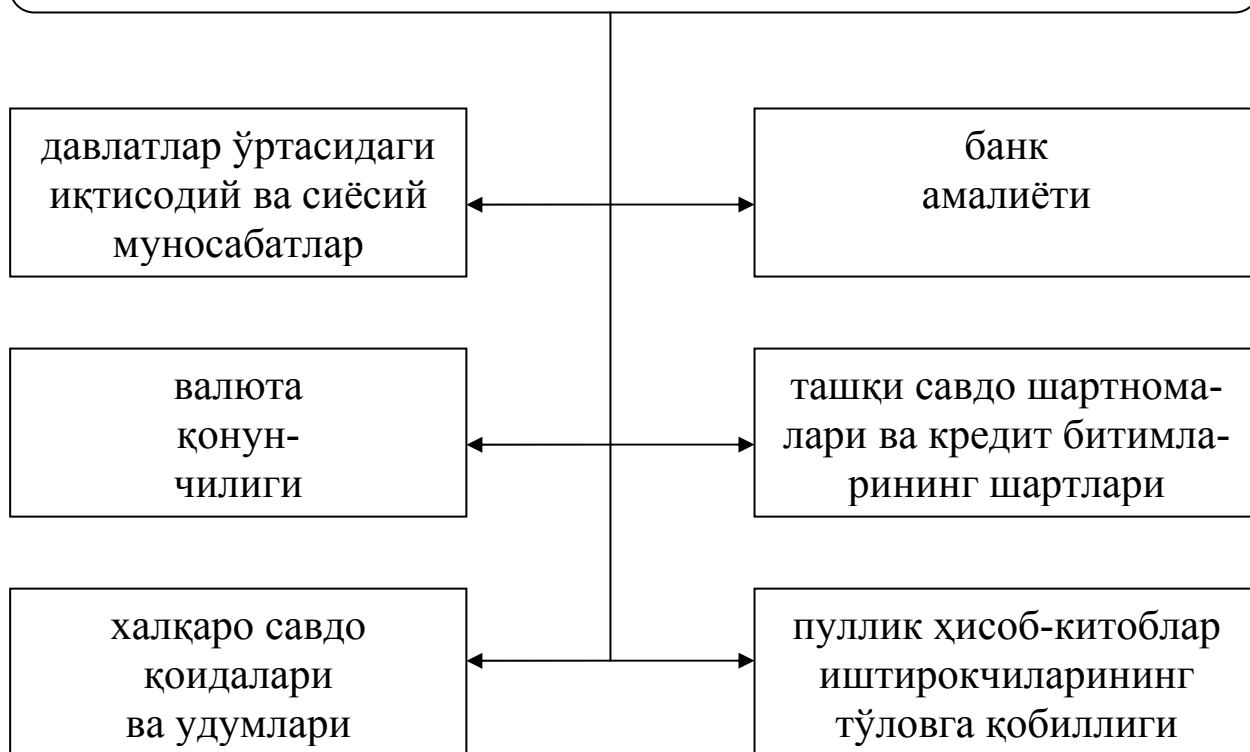
протекционистик мақсадларда импорт божлари қўлланилади

мамлакатга пул оқимининг кириб келишини рағбатлантириш мақсадида қимматли қоғозлар эгаси бўлган хорижликлардан олинадиган солиқларни бекор қилиш каби чора-тадбирлардан кенг фойдаланилади

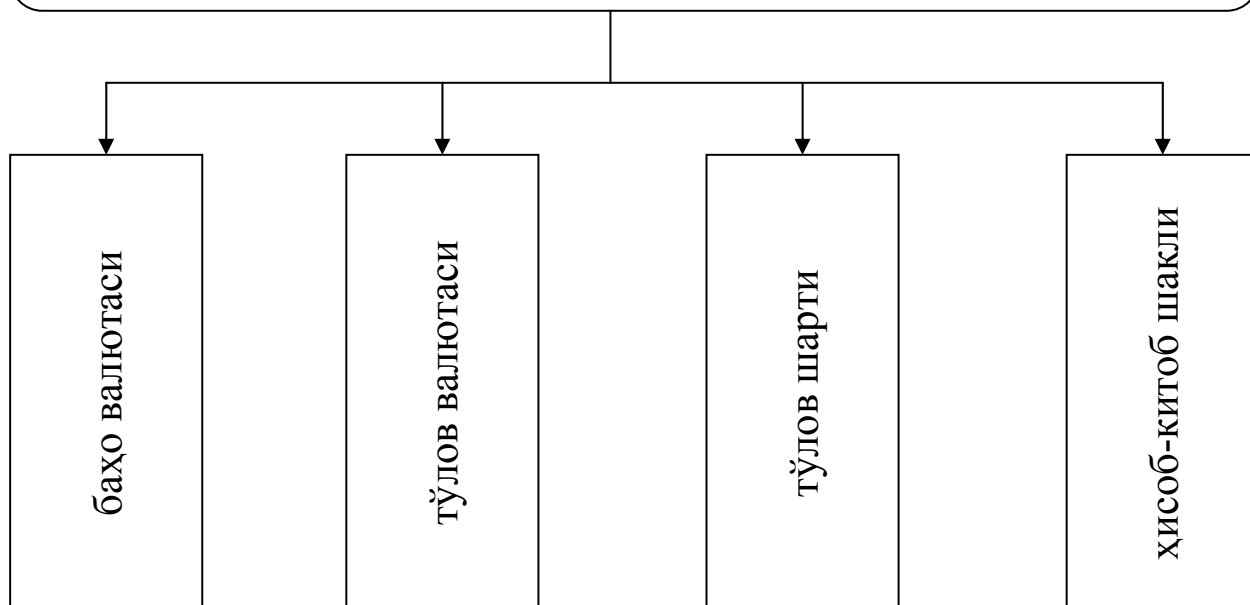
26.5. Халқаро ҳисоб-китоб шакллари

Халқаро ҳисоб-китобларнинг самарадорлигига таъсир қилувчи омиллар

Ташқи савдо шартномаларида валюта-молиявий ва тўлов шартлари яққол акс эттирилиб, улар сирасига қуйидагилар киради

Баҳо валютаси

бу товарнинг баҳоси ўлчанадиган валюта. Ушбу валютани танлашда товарнинг тури, ҳукуматлараро шартномаларнинг шартлари ва айниқса, валютанинг барқарорлиги ҳисобга олинади. Шартномада кўрсатилган баҳо таркибига товарларни ишлаб чиқариш, уни юклаш, импорт қилувчи мамлакат портига тушириш, омборхоналарга жойлаштириш, импорт қилувчига уни етказиб бериш харажатлари киради

Товарлар баҳосини шартномада белгилашнинг 5 асосий усули мавжуд

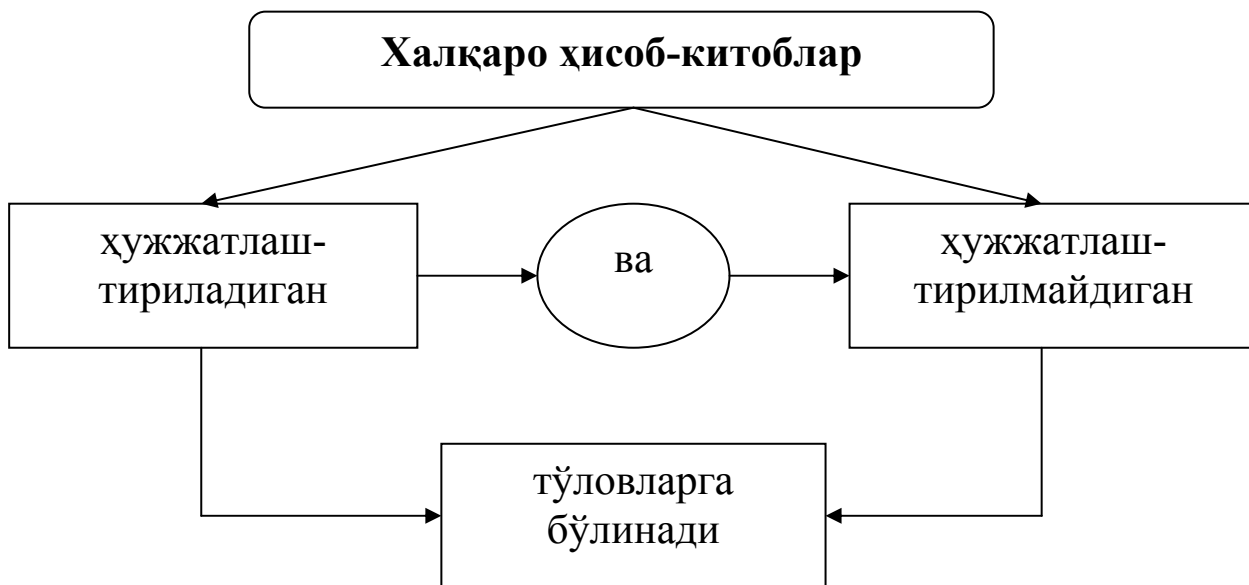
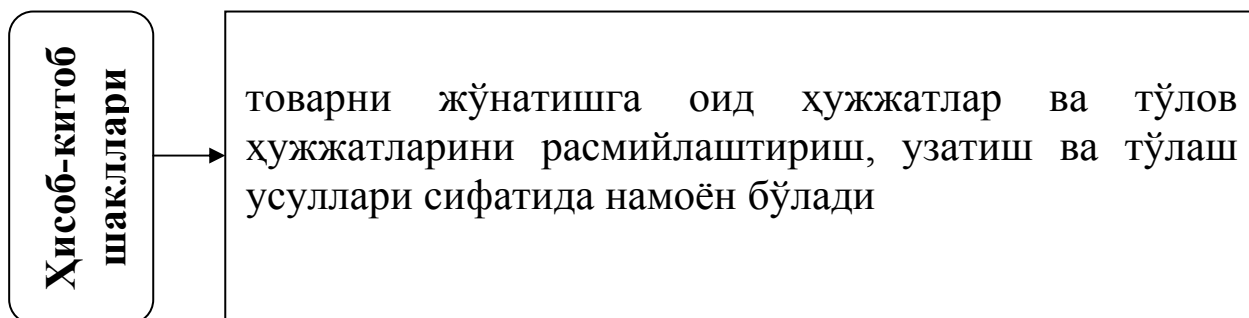
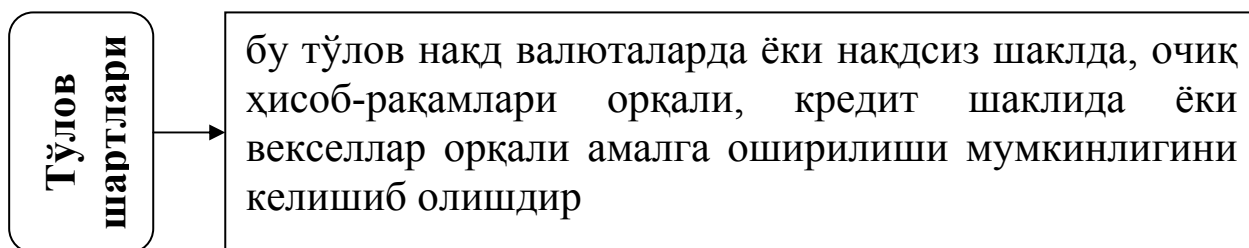
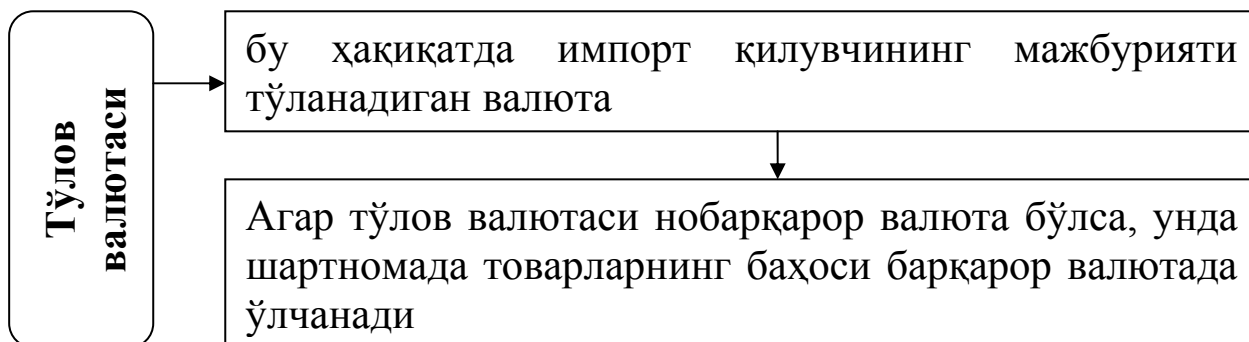
Қатъий белгиланган баҳоларни ўрнатиш. Ушбу баҳо шартнома имзоланаётган вақтда ўрнатилади ва шартнома ижро этилиши мобайнида ўзгармасдан қолади

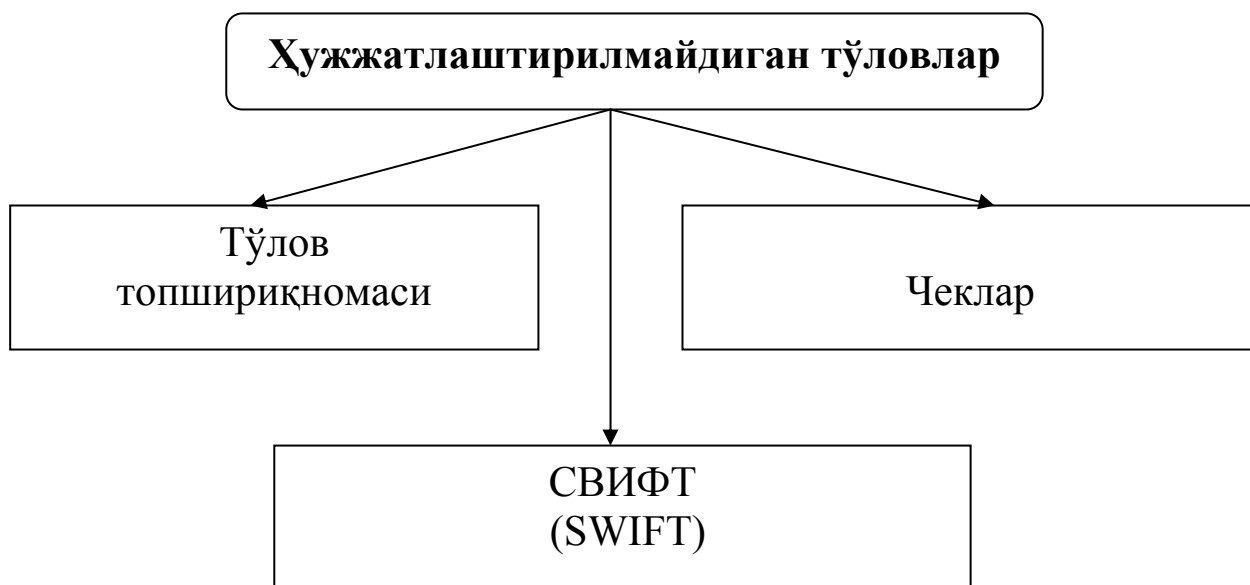
Баҳонинг қатъий белгилаб қўйилиши. Аммо шартнома имзоланаётган пайтда товарларнинг баҳоси кескин ўзгарса, белгиланган баҳо ўзгартирилади

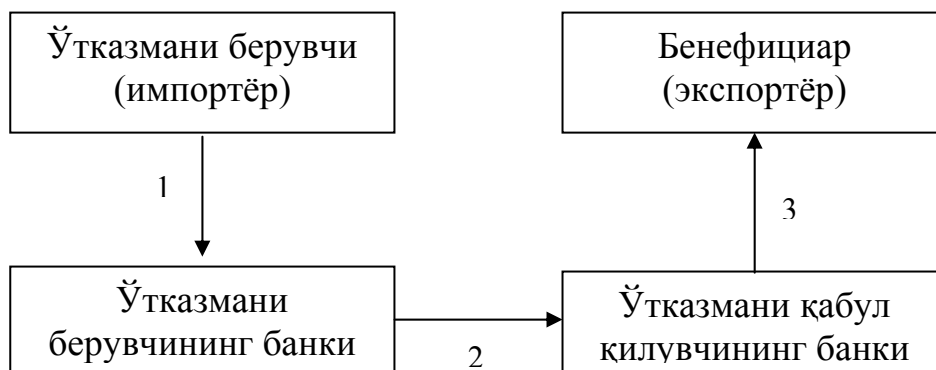
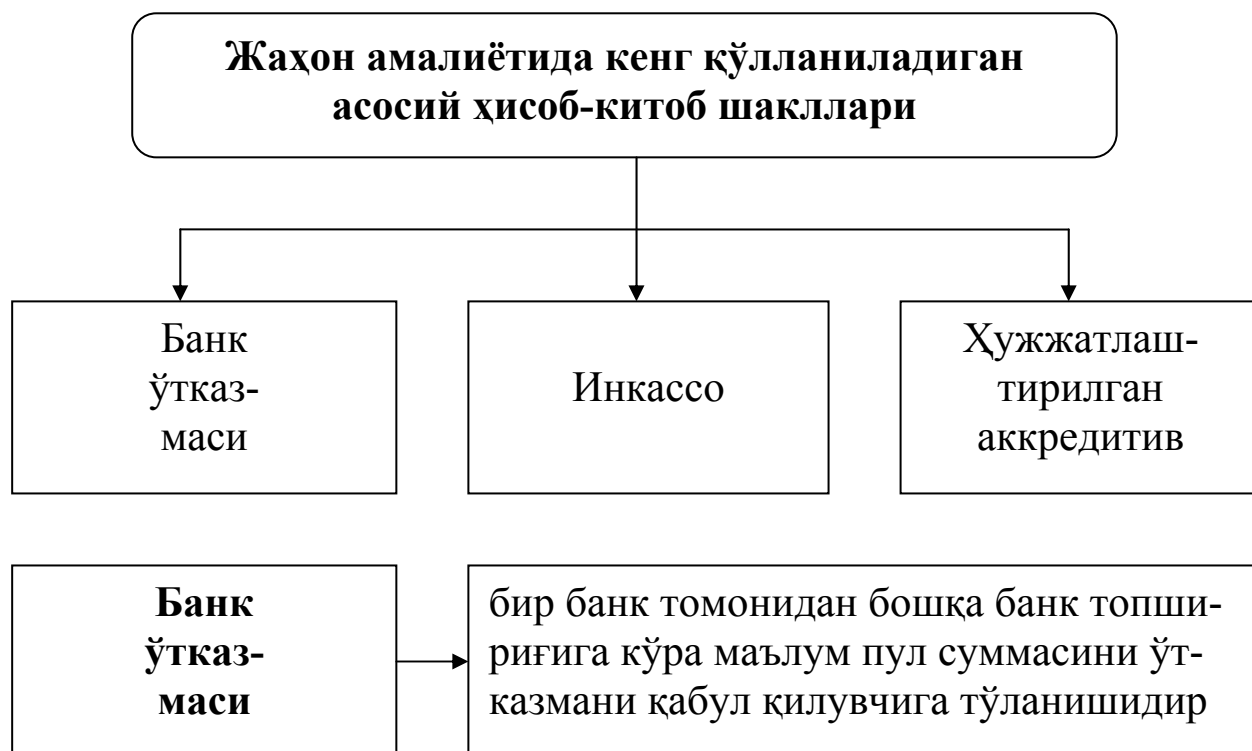
Товарлар баҳосини шартнома имзоланаётган пайтда юзага келган бозор баҳосида ҳисобга олиш. Агар хом-ашё экспорт қилинаётган бўлса, уларнинг бирон-бир товар биржасидаги (Лондон ёки Нью-Йорк товар биржалари ва ҳ.к.) хорижий баҳоси асосида шартнома ижро этилади

Товарлар баҳоси қатъий белгилаб қўйилади, аммо харажатлар таркибида ўзгариш бўлган тақдирда белгиланган баҳо ўзгартирилади. Бу усул, кўпчилик ҳолларда, асбоб-ускуналарни сотишда қўлланилади

Аралаш шакл. Товарларнинг маълум қисми қатъий белгиланган баҳоларда, маълум қисми эса ўзгартириладиган баҳоларда сотилади

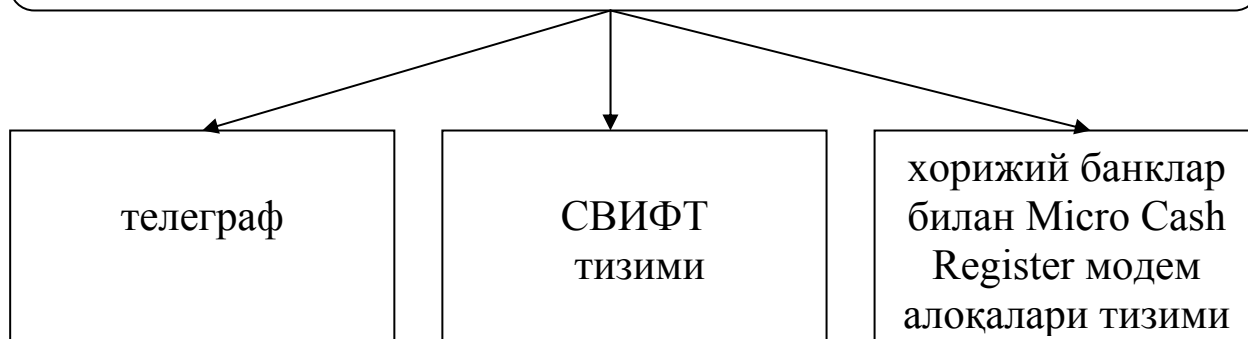

26.6.1– чизма. Банк ўтказмаси

1. Ўтказмани амалга ошириш тўғрисида топшириқ.
2. Ўтказманинг амалга оширилиши.
3. Бенефициарни унинг ҳисобрақамига маблағ ажратилганлиги хусусида хабардор қилиш.

Тўлов топшириқларини хорижий банк-корреспондентга узатишнинг энг кенг тарқалган воситалари

СВИФТ (SWIFT – Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication)

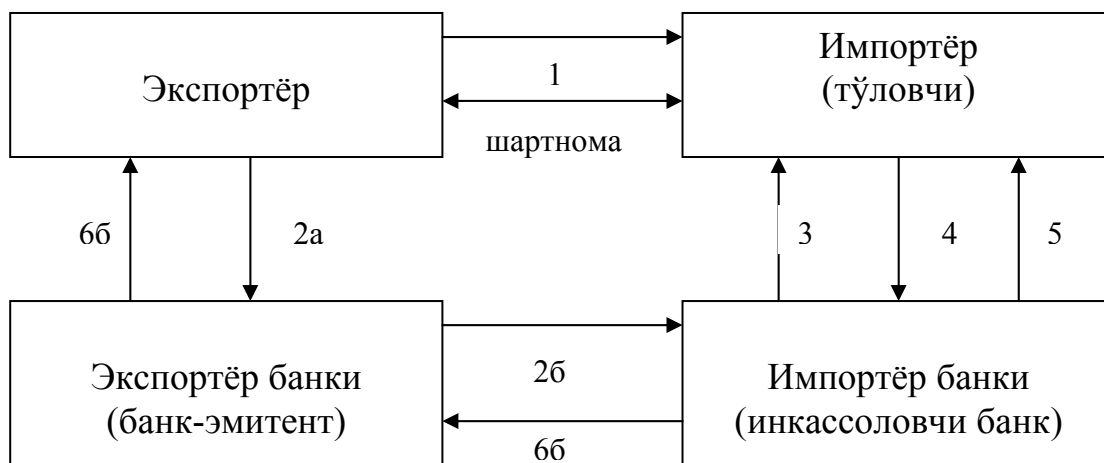
бу бутунжаҳон банк-молия телекоммуникацион тармоғи бўлиб, банк-молия ахборотларини тезлик билан узатишга мўлжалланган. У маълумотларни узатиш ва операцияларни амалга ошириш тизими бўлгани учун, уни ҳисоб-китобларнинг мустақил шакли сифатида ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ эмас

ҳалқаро ҳисоб-китоб операцияларини амалга оширишнинг анъанавий усуллари билан таққослаганда бир қатор афзалликларга эга, жумладан, тезкор (банкдан банкка маълумот етказиш вақти жуда қисқа), ишончли ва тежамкор ҳисобланади

Micro Cash Register тизими

Bank of New York, Bankers Trust Company, Commerzbank, Dresdner Bank каби йирик банклар томонидан таклиф этилади

26.6.2 – чизма. Инкассо бўйича ҳисоб-китоблар

1994-□ Товарни юклаб жўнатиш.

2а-2б. Инкассо топшириғи (зарурий ҳужжатлар ва импортёрдан

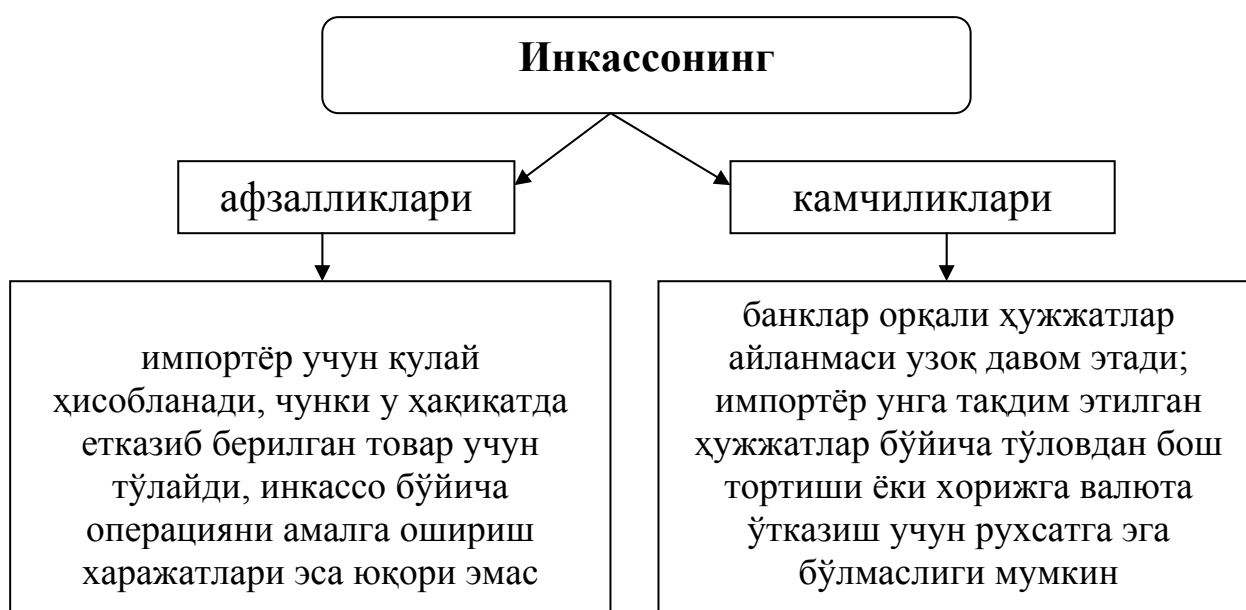
пулни олиш шартлари борасидаги кўрсатма билан биргаликда).

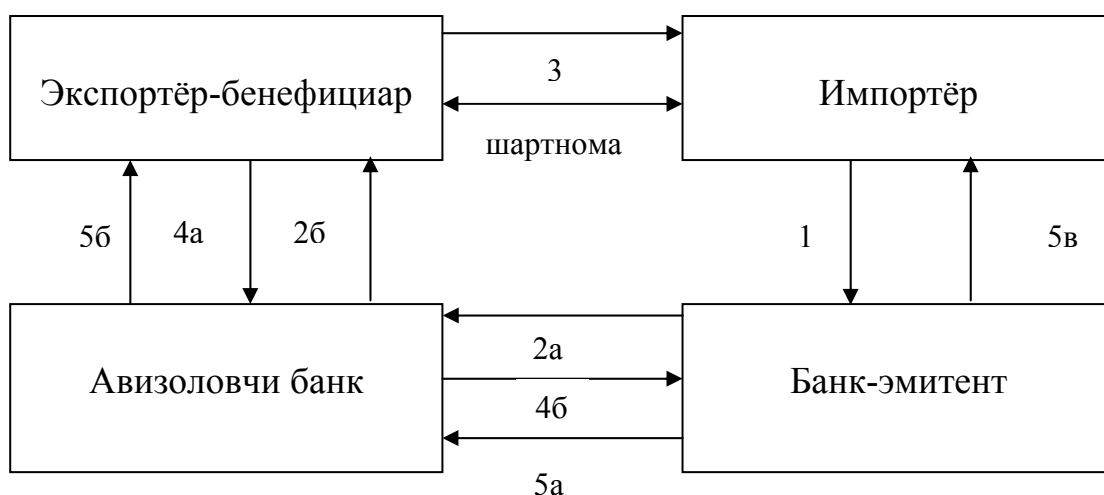
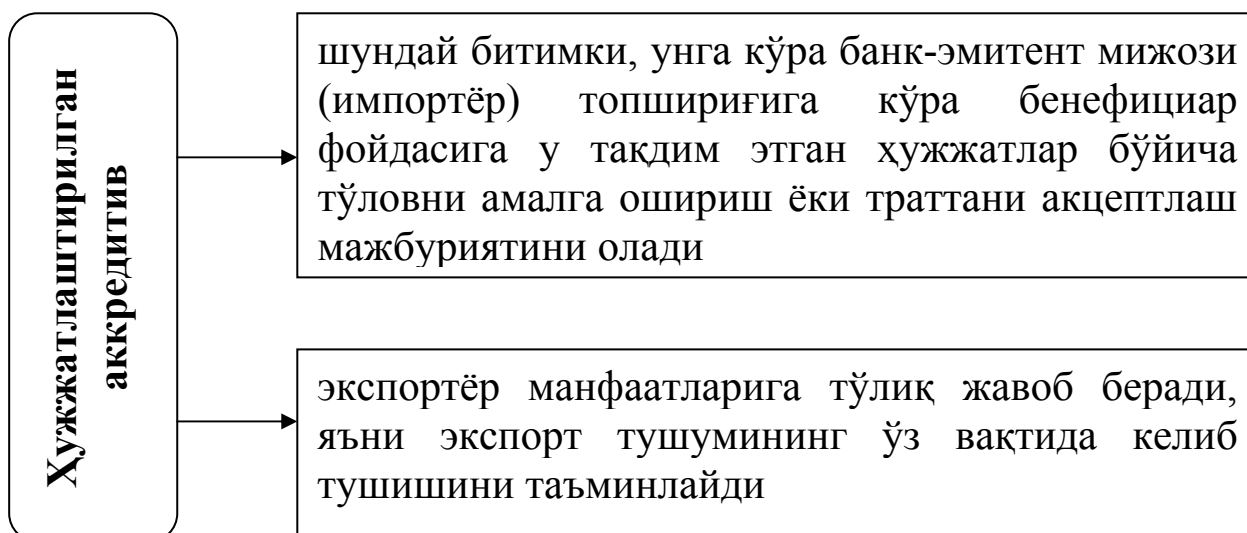
1. Импортёрни инкассо тўлови бўйича хабардор қилиш.

2. Тўловни амалга ошириш бўйича топшириқ.

3. Тўлов ҳужжатларини бериш (улар асосида импортёр товарларни қабул қилади).

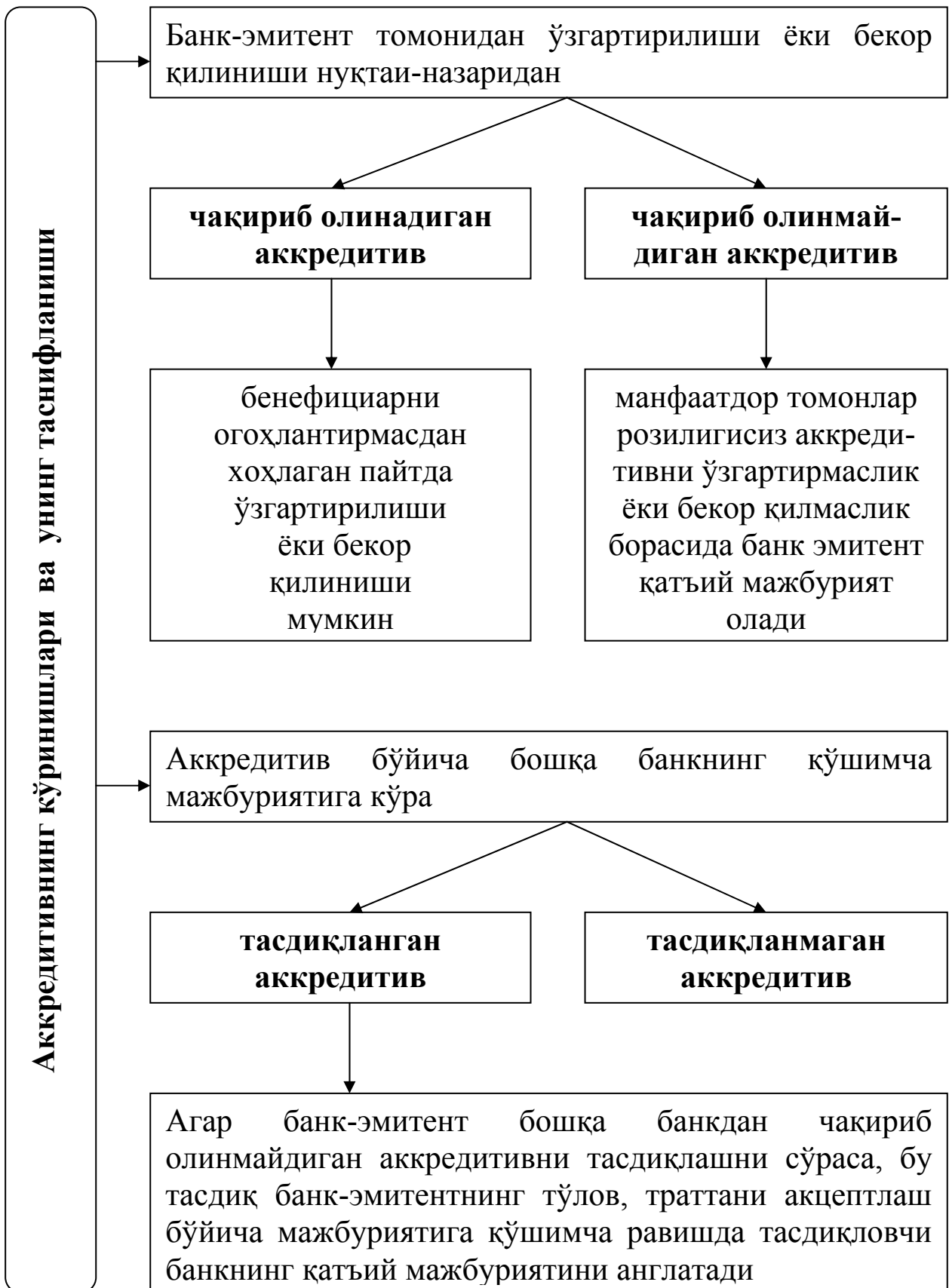
6а-6б. Ўтказмани амалга оширилиши ва тўлов суммасини экспортёр ҳисобрақамига ўтказилиши.

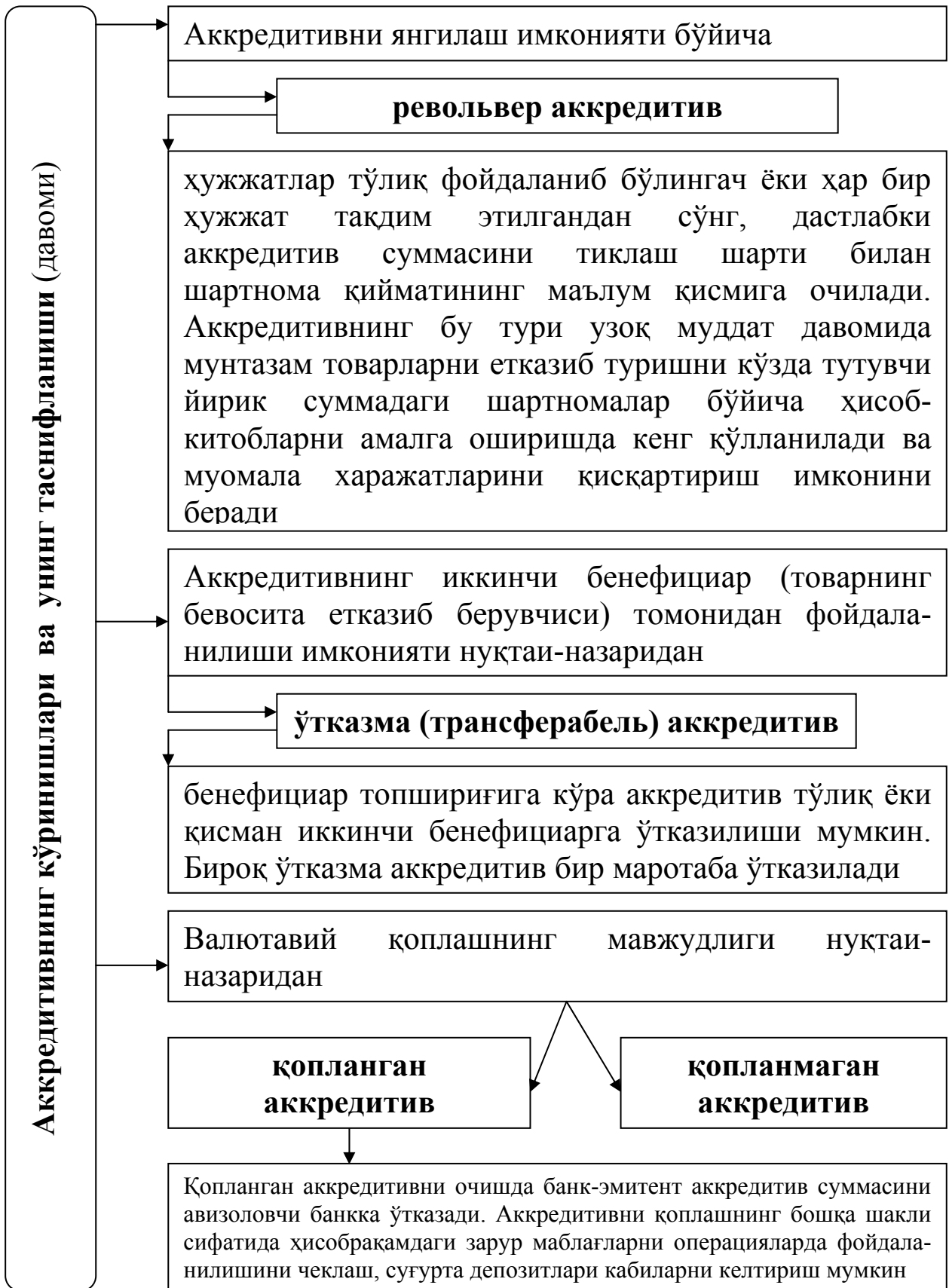

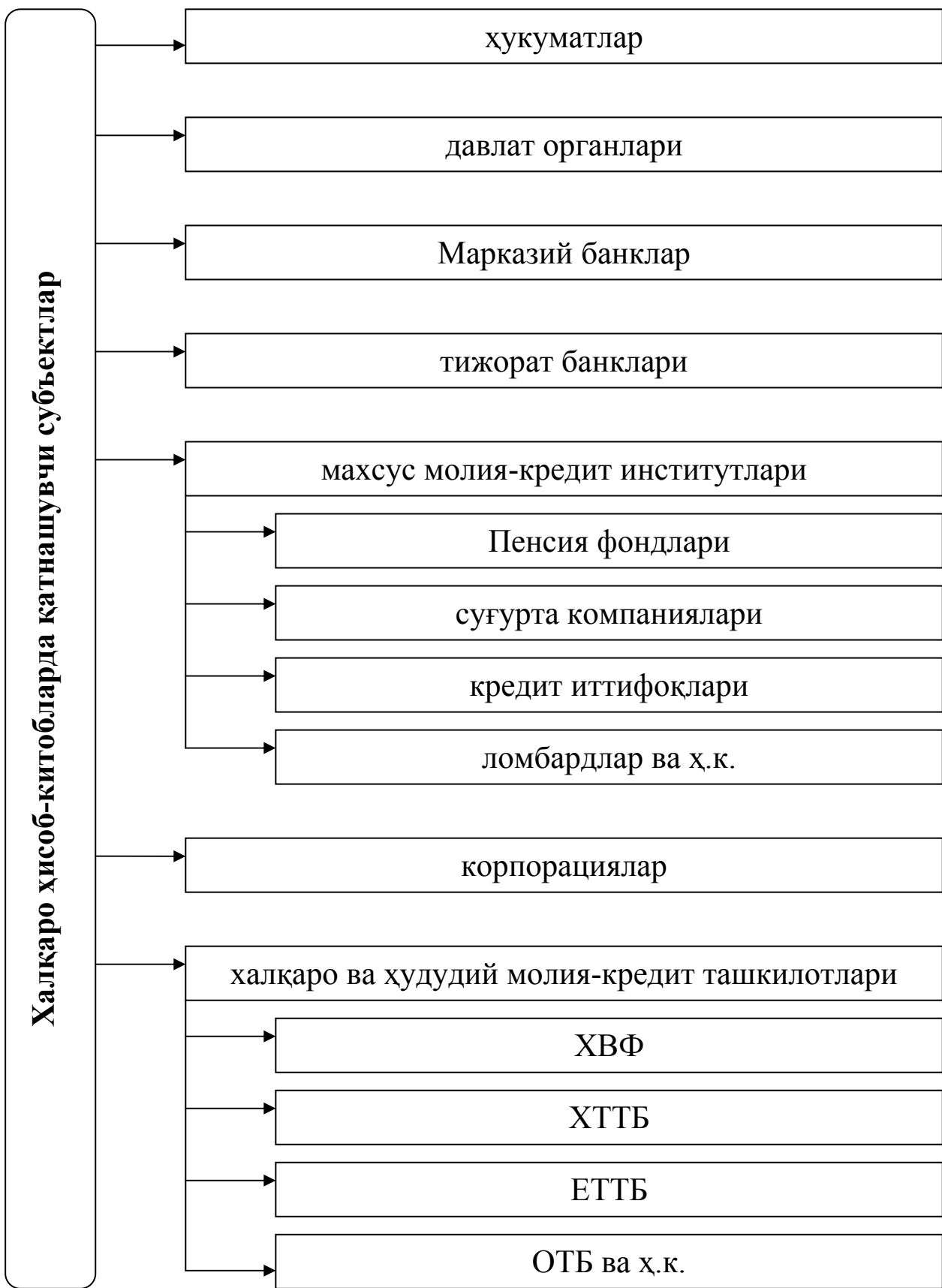

26.6.3-чизма. Ҳужжатлаштирилган аккредитив бўйича ҳисоб-китоблар

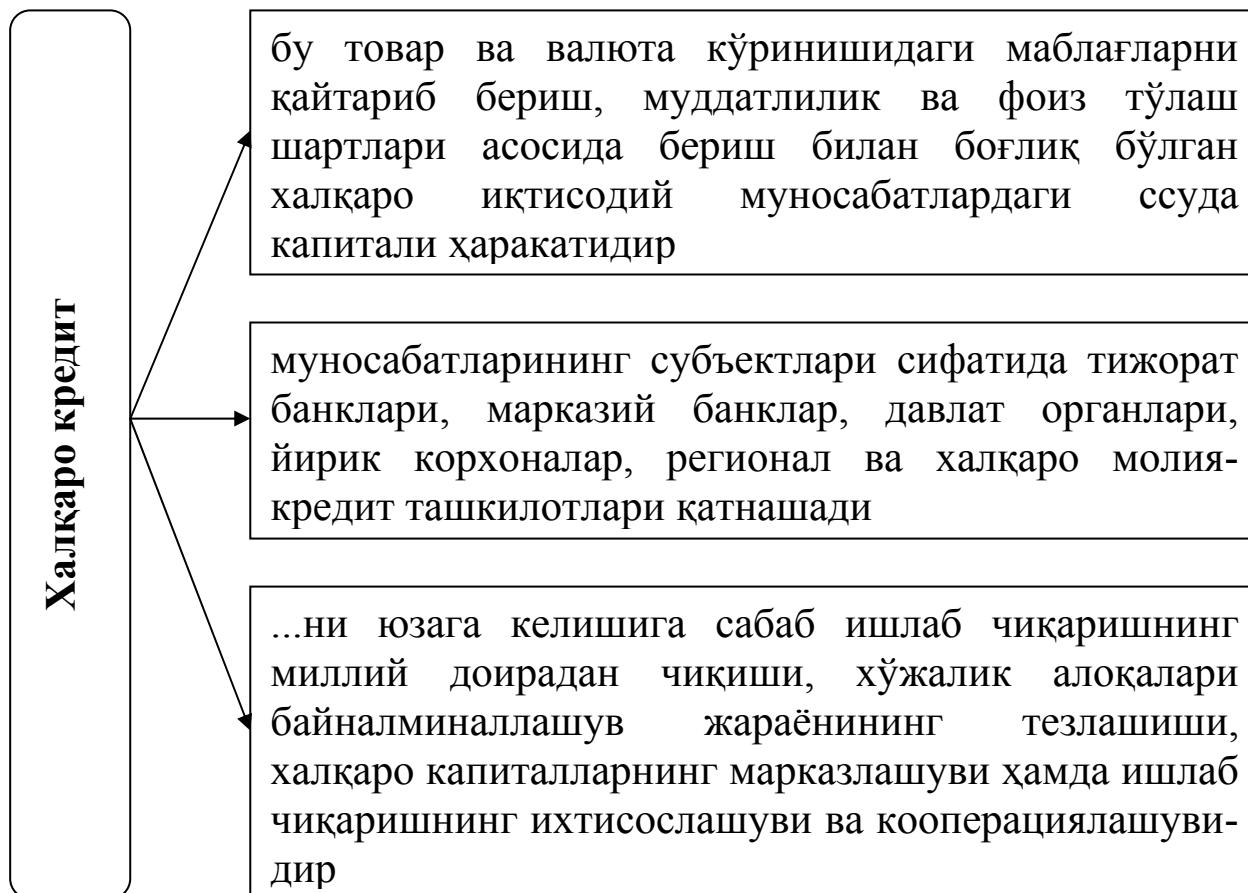
1. Импортёрнинг банк-эмитентга аккредитив очиш тўғрисидаги аризаси.
- 2а-2б. Бенефициар (эспортёр)ни унинг фойдасига аккредитив очилганлиги тўғрисида хабардор қилиш.
- 1994-□ Товарни юклаб жўнатиш.
- 4а-4б. Аккредитив учун зарур банк ҳужжатларини тақдим этиш.
- 5а-5б. Олинган ҳужжатлар бўйича тўловни амалга ошириш ва бенефициар ҳисобрақамига экспорт тушумини ўтказиш.
- 5в. Импортёр ҳисоб рақамини дебетлаш ва унга тўлов учун асос бўлган ҳужжатларни бериш.

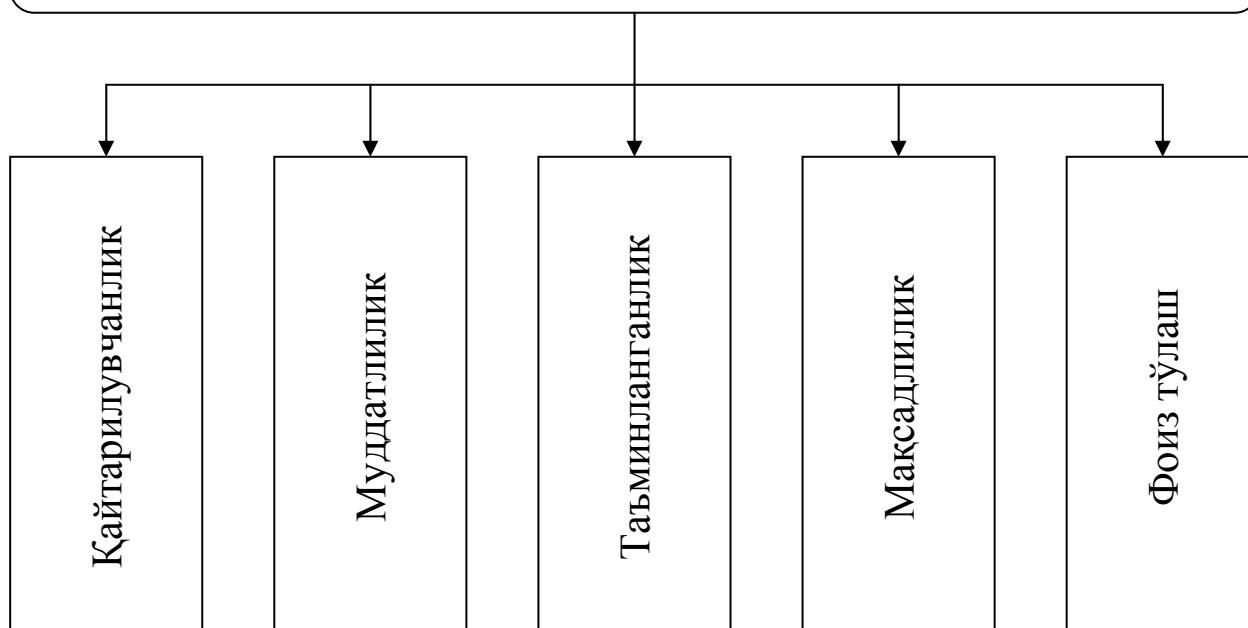

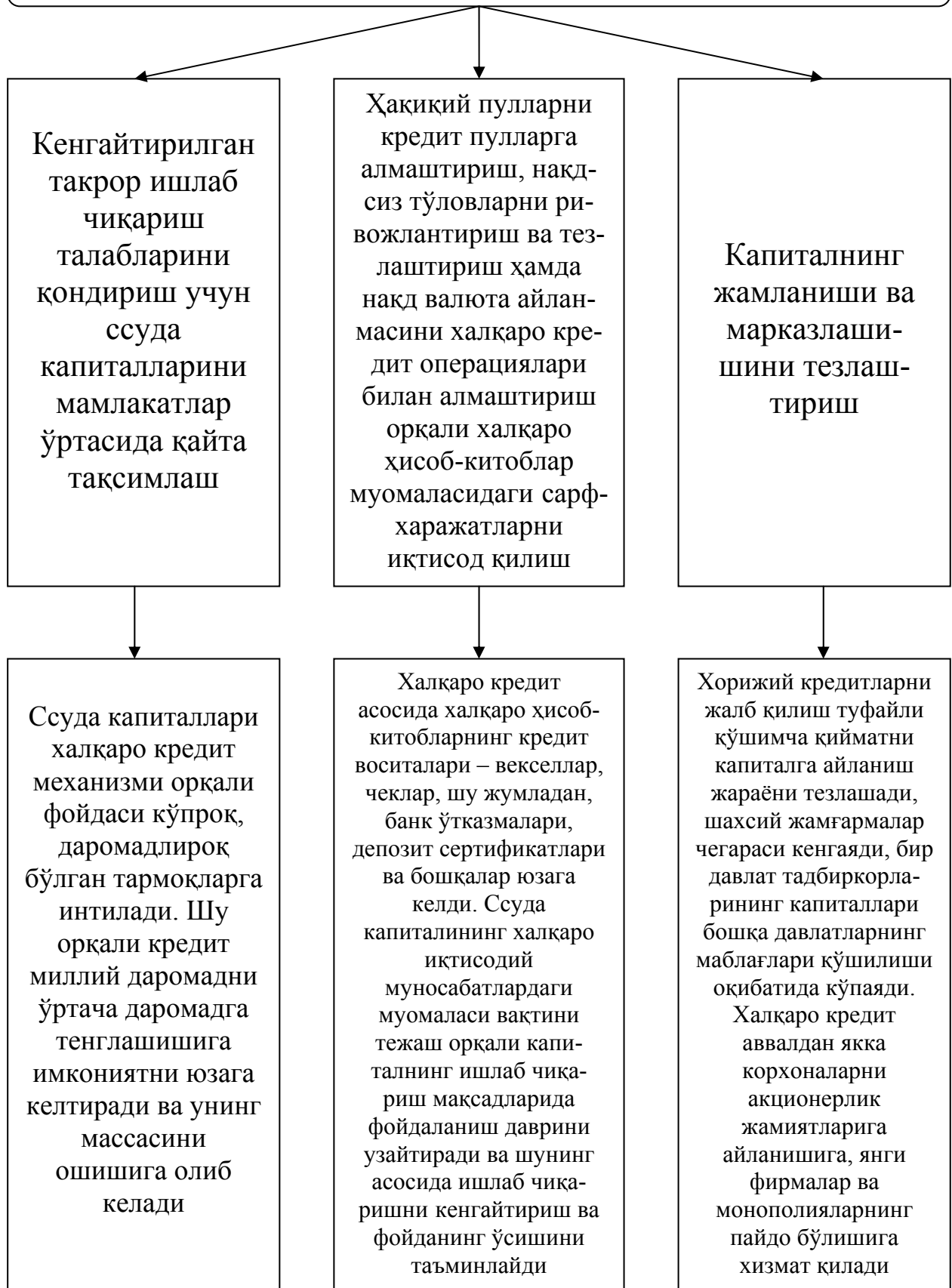
26.6. Халқаро кредит

Халқаро кредит муносабатларини ташкил қилишнинг п р и н ц и п л а р и

Халқаро кредитнинг функциялари

Халқаро кредитнинг иқтисодиётдаги

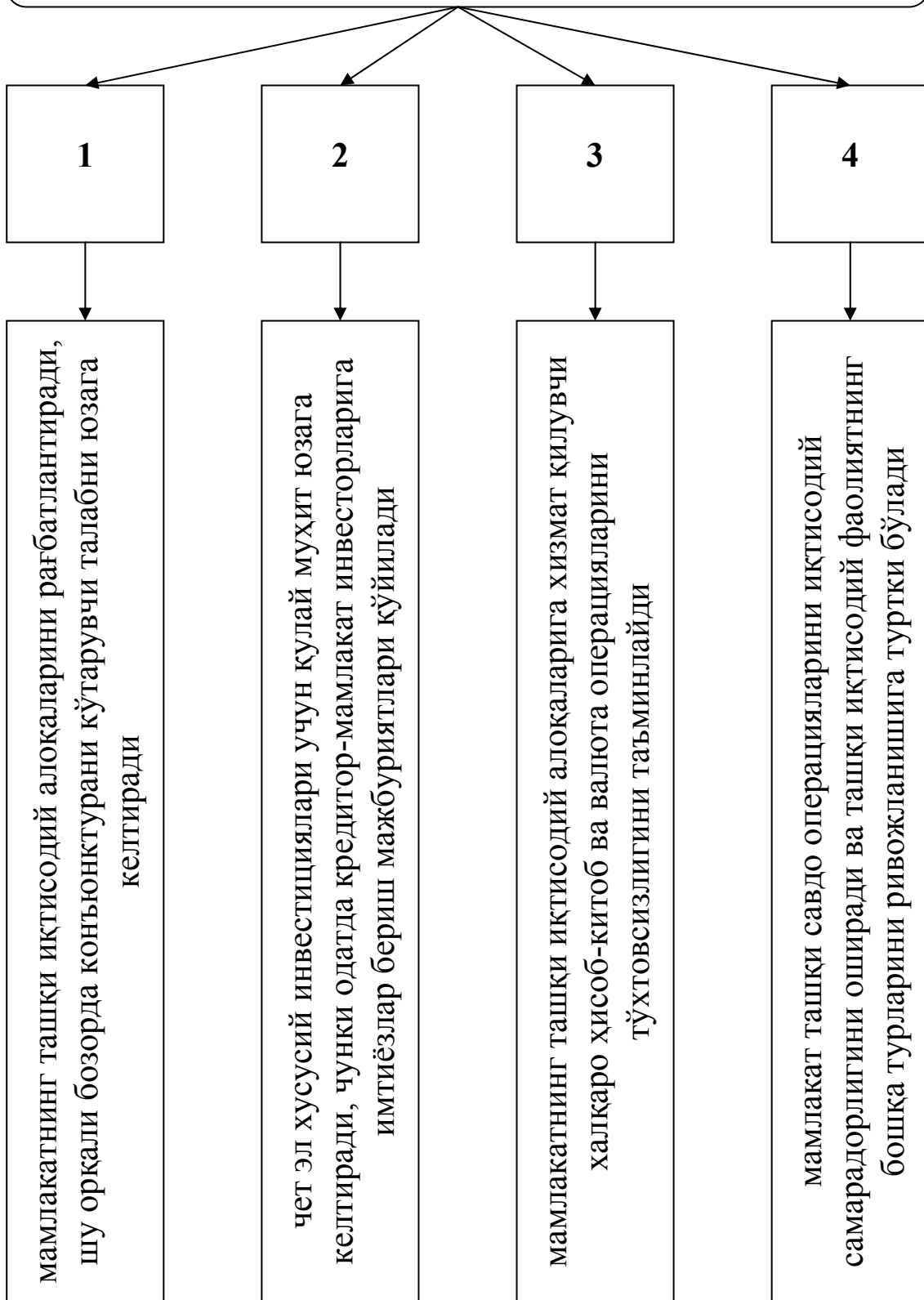
ижобий ўрни

такрор ишлаб
чиқариш
ривожланишини
таъминлаш ва
кенгайтириш орқали
намоён бўлади,
ташқи иқтисодий
алоқаларнинг
ривожланишига
туртки бўлиб хизмат
қилади, ишлаб
чиқаришнинг
байналминаллашувига
ва айирбошлашувига,
жаҳон бозорининг
ташқил топишига ва
ривожланишига,
халқаро меҳнат
тақсимотининг
чуқурлашувига
олиб келади

салбий ўрни

бозор иқтисодиётини
ривожлантиришда унинг
карама-қаршиликларини
кучайтириш орқали намоён
бўлади, иқтисодиётда
номутаносиблик чуқур-
лашади, кредит-товар-
ларни қайта ишлаш тез-
лашади, мамлакатлар
ўртасида ссуда капи-
талларини қайта тақсим-
лайди ҳамда иқтисодий
кўтарилиш ва даврий
пасайиш даврларида
ишлаб чиқаришни жуда
тезлаштиради. Халқаро
кредит ижтимоий ишлаб
чиқаришдаги номутано-
сибликни кучайтиради,
бунинг оқибатида даро-
мадли тармоқлар ривож-
ланиши осонлашади, шу
билан биргаликда чет эл
капитали жалб қилинмаган
тармоқларнинг ривожла-
ниши секинлашади

**Халқаро кредит ёрдамида такрор ишлаб чиқариш
жараёнини тезлаштириш йўналишлари**

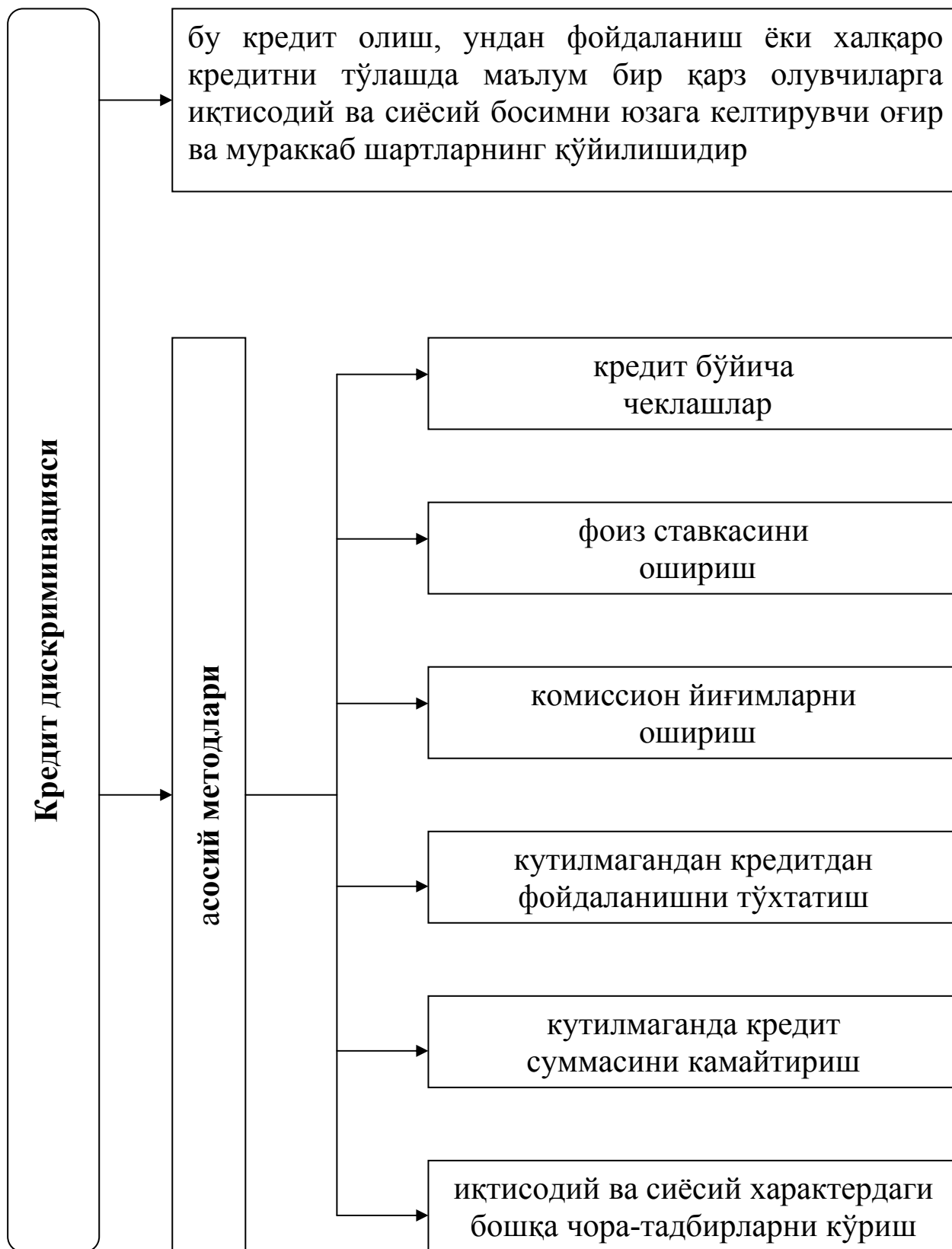
Халқаро кредит сиёсати кредитор мамлакатнинг жаҳон бозоридаги ўрнини кучайтиришга хизмат қилади ва у қуйидагиларда намоён бўлади

Халқаро кредитни қарз сифатида олган мамлакатдаги даромадларни қарз берган мамлакатга олиб ўтишда фойдаланилади. Ссудани қайтарувчи ҳар йилги фоиз тўловлари, жамиятнинг соф даромади миқдорини кўпайтирувчи ва ишлаб чиқаришнинг ўсишини таъминловчи жамғармаларнинг ташкил топиши, уларнинг манбалари қарздор мамлакатларга салбий таъсир этади

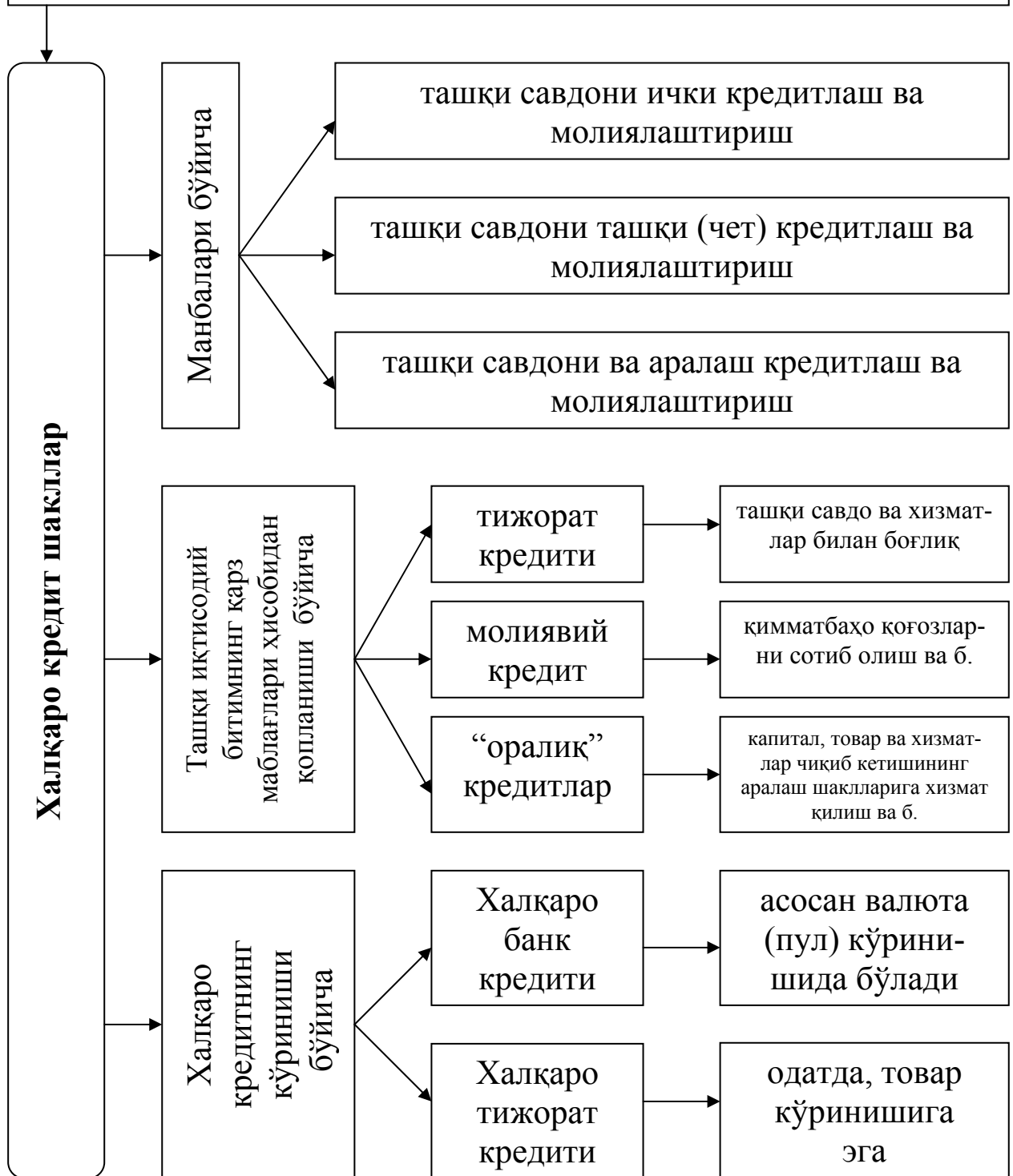
Халқаро кредит қарз олувчи мамлакат томонидан кредитор мамлакатлар учун қулай иқтисодий ва сиёсий муҳит яратишни тақазо этади

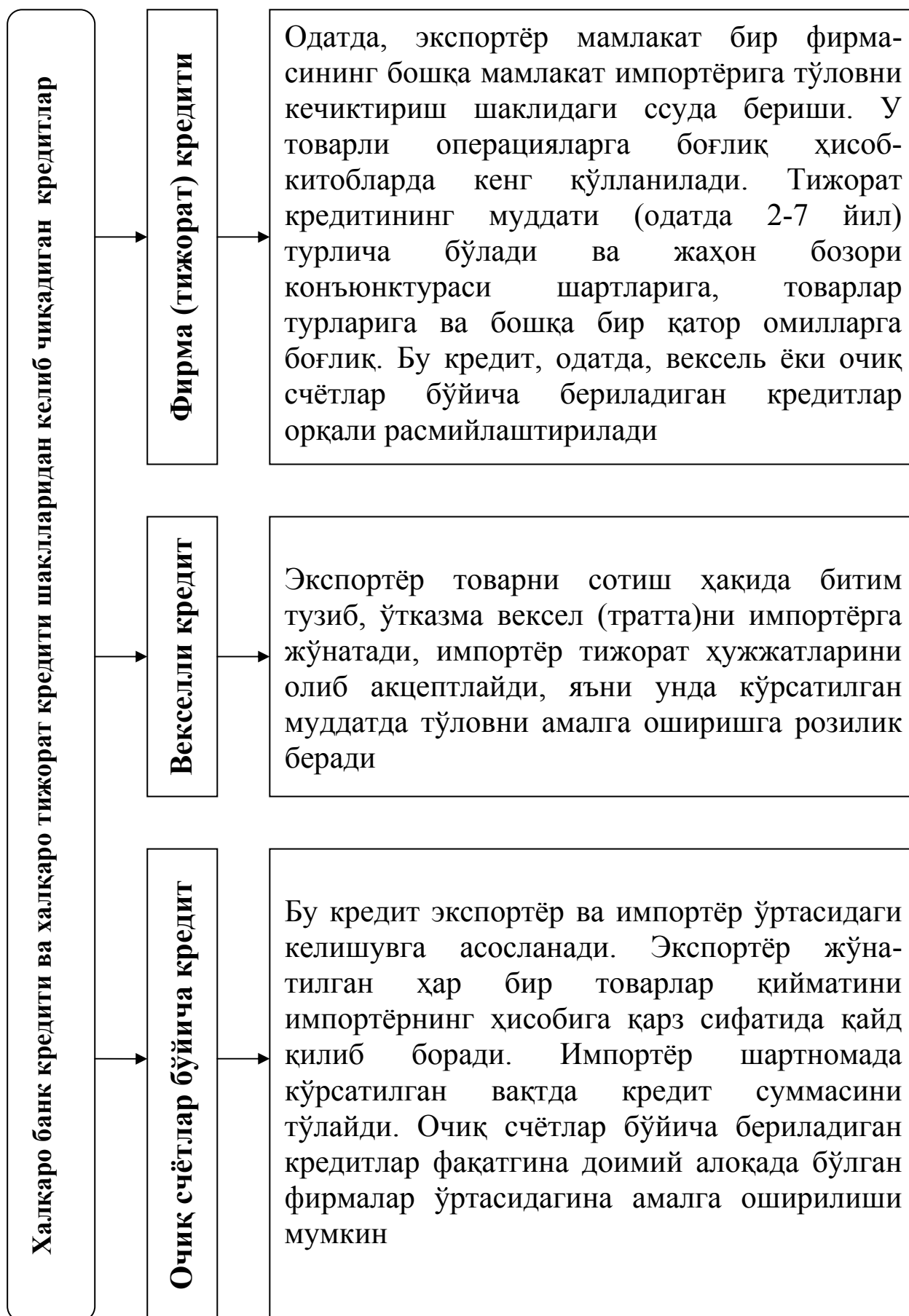
Кредит дискриминацияси ва кредит қамали

Етакчи мамлакатлар ўз ўрнини янада мустаҳкамлаш учун банклар, ҳукуматлар, халқаро ва регионал валюта-кредит ва молия ташкилотлари орқали вақти-вақти билан уларга мос келмаган сиёсат юритаётган давлатларга нисбатан кредит дискриминацияси ва кредит қамалини қўллашади

Ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг байналминаллашуви, жаҳон хўжалиги алоқалари янги шаклларининг вужудга келиши халқаро кредит шакллари хилма-хиллигининг ривожланишига объектив асос бўлиб хизмат қилади

Аванс тўлови (сотиб олувчининг аванси)

тижорат кредитининг бир тури ҳисобланади

Бунда шартнома тузилаётган пайтда импортёр томонидан чет эллик мол етказиб берувчига, одатда, машина, асбоб-ускуналар (технология) қийматининг 10-15 фоизи олдиндан тўланади

экспортни кредитлашнинг бир шаклидир

импортёрнинг мажбуриятини таъминловчи воситадир

Аванс тўлаган томоннинг айби билан шартнома бажарилмай қолса, сарф-харажатлар ундирилган ҳолда маблағ қайтарилади

Агар шартнома аванс олган томоннинг айби билан бажарилмай қолса, у сотиб олувчига барча харажатларни тўлаган ҳолда маблағни қайтариши шарт

Шартноманинг бажарилишини воз кечиш мумкин бўлган битимга нисбатан рағбатлантиради

Баъзан сотиб олувчининг аванси тўловни кечиктиришга ўзаро мослашади, бунинг устига тенг улушлар билан маълум интервалларга бўлиниши (ой, чорак, йил) мумкин

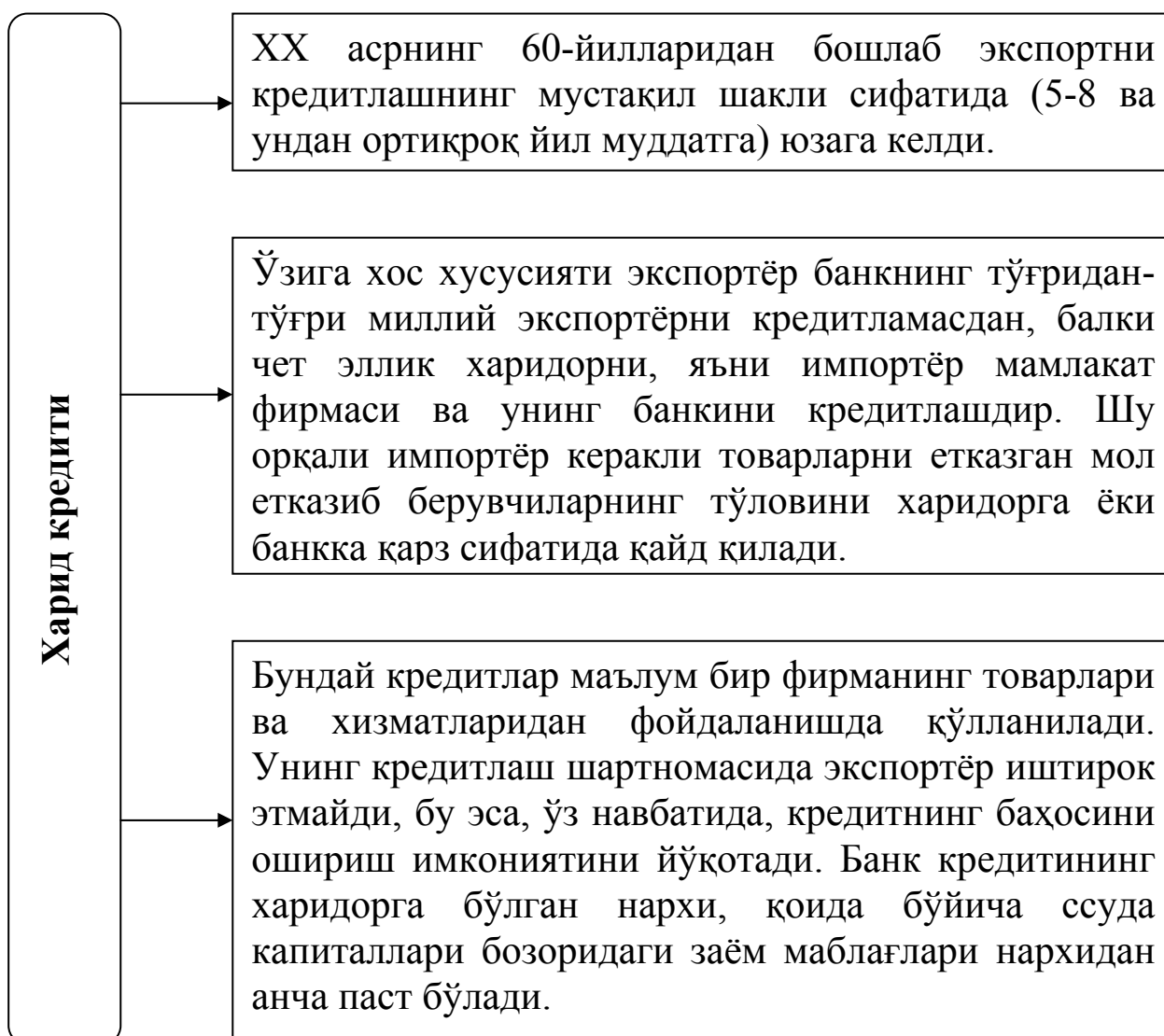
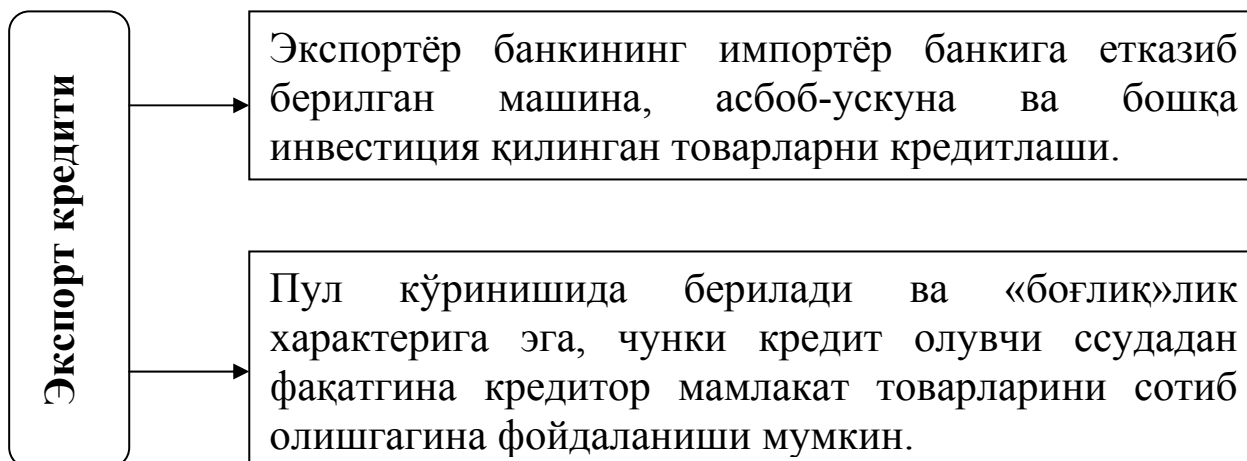
Халқаро тижорат кредити ва халқаро банк кредити

Халқаро тижорат кредити сотувчи ва сотиб олувчи ўртасидаги муносабатни намоён қилсада, у одатда, халқаро банк кредити билан қўшилиб кетади. Машина ва асбоб-ускуналарни сотишда тижорат кредити узоқ муддатга берилади (7 йилга), бу эса, ўз навбатида, экспортёр анча маблағининг жалб қилинишига олиб келади. Шу сабабли, экспортёр банк кредитига мурожаат қилади.

Тижорат кредити ҳажми ва молиялаштириш шартлари бўйича машина ва асбоб-ускуналарнинг экспортини кредитлаш муаммосини тўлиқ еча олмаганлиги сабабли банк кредитларининг роли ошади.

Банк кредити - экспорт ва импортни кредитлашда ссуда шаклида намоён бўлади ва у товарлар, товар хужжатлари, векселлар ҳамда траттани гаровга олган ҳолда берилади. Баъзан банклар ўзларига чамбарчас алоқада бўлган йирик экспортёр-фирмаларга бланкли кредит, яъни таъминланмаган кредитлар беришади.

Халқаро савдода банк кредитлари тижорат кредитларига нисбатан устунликка эга. Улар кредит олувчига олган маблағларидан товарлар сотиб олишга мустақил фойдаланиш имкониятини туғдиради, мол етказувчи фирмадан кредит сўрашдан озод этади ҳамда охириги товарларга ҳисоб-китобларни банк кредитидан фойдаланиб тўлаш имконини беради.

26.7. Ўзбекистон Республикасида валюта муносабатларини тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистон Республикасида валютани тартибга солиш тизимининг ташкил топиши

1991 йилдан, яъни «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида» ва «Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестициялар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунларининг қабул қилиниши билан бошланди.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида валютани тартибга солиш соҳасидаги асосий вазифалар

Миллий валюта – «сўм»ни муомалага киритиш ва унинг барқарорлигини таъминлаш

Республикага валюта ресурсларини ўз вақтида тушиши ва ундан самарали фойдаланиш устидан назоратни кучайтириш

Валюта муносабатлари соҳасида қонуний ва меъёрий базани такомиллаштиришга йўналтирилган босқичма-босқич чоратадбирларни амалга ошириш

1993 йилнинг май ойида «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинганидан сўнг Марказий банк томонидан Молия вазирлиги ва валюта назоратининг бошқа органлари билан ҳамкорликда валютани тартибга солиш масалалари юзасидан меъёрий ҳужжатлар базаси деярли тўлиқ қайтадан яратилди.

Валютани тартибга солиш ва валюта назорати масалалари юзасидан меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қайта қўриш бевосита амалга оширилаётган валюта сиёсатига мувофиқ ҳолда ўтказилди.

Бунда асосий мақсад бўлиб қуйидагилар ҳисобланди

Миллий валютанинг барқарорлигини етарли даражада таъминлаш учун зарур бўлган валюта захираларини шакллантириш

Ички валюта бозорини ривожлантириш ва сўмнинг ички конвертациялашишни таъминлаш учун замин яратиш

Мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш

Валюта назоратининг самарали тизимини вужудга келтириш

Бунда хорижий давлатларнинг тажрибаси таҳлил этилди ва умумлаштирилди ҳамда Ўзбекистон Республикаси шароитида қўллаш имкониятлари ўрганилди.

**Ўзбекистон Республикасида валюта муносабатларини тартибга солиш борасида
ишлаб чиқилган меъёрий ҳужжатлар доираси қуйидагиларни қамраб олди:**

резидент ва норезидент бўлган – юридик ва жисмоний шахсларнинг хорижий валютадаги ҳисобрақамларини очиш ва юритиш тартиби;

экспорт-импорт ва бошқа валюта операцияларини амалга ошириш қоидалари;

юридик ва жисмоний шахслар томонидан хорижий валютани сотиб олиш ва сотиш бўйича операцияларни амалга ошириш тартиби;

ички валюта бозорининг фаолият кўрсатиш механизми;

хорижий валюта билан касса операцияларини юритиш қоидалари;

республика ҳудудида хориж капитали иштирокидаги банклар ва чет эл банкларининг ваколатхоналарини очиш, рўйхатга олиш ва аккредитациялаш тартиби;

тижорат банкларига хорижий валютада операцияларни амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензиялар бериш тартиби;

ва бошқалар

Ваколатли банкларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш,
уларнинг кредиторлари ва омонатчиларининг қизиқишларини
ҳимоя қилиш мақсадида

Марказий банк томонидан хорижий валютадаги операциялар
бўйича иқтисодий меъёрлар ва халқаро стандартларга мувофиқ
ҳисобот шакллари киритилди.

Шу
жумладан

ваколатли банкларнинг валюта рискларини пасайтириш
мақсадида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки
Бошқаруви томонидан 1998 йилнинг 28 мартда 392-сон билан
қабул қилинган «Очиқ валюта позициясининг юритилиши
қоидалари» ишлаб чиқилди.

Мазкур
йўриқнома
2005 йилнинг
31 августида
янги таҳрирда
тасдиқланди.

Валюта бозорини ривожлантириш учун зарурий шарт-шароитлар яратиш мақсадида

Марказий банк Молия вазирлиги билан ҳамкорликда 1994 йилнинг март ойида

«Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига корхона, ташкилот ва муассасаларнинг хорижий валютадаги тушумларининг муайян қисмини мажбурий сотиш Тартиби»ни тасдиқлади.

Бунга мувофиқ, хорижий валютадаги тушумнинг 15 фоизини солиққа тортиш билан бирга, 15 фоизини Марказий банкка сўмдаги эквивалентга айирбошлаш шарти билан мажбурий сотиш белгиланди.

Бу тартиб аввалроқ амалда бўлган тартибга нисбатан бир қатор имтиёзларга эга эди. Жумладан, олдинги тартибга нисбатан корхоналар томонидан ўз маҳсулотларини экспорт қилишга қизиқиш кучайтирилди ва Марказий банкнинг валюта фондини шаклланишига шароит яратилди. Бекор бўлган тартиб бўйича валюта тушумининг 35 фоизи Республика валюта фондига ва ҳокимиятларнинг маҳаллий валюта фондларига қоплашсиз солиқ сифатида ундирилди.

Бу йўлдаги кейинги қадам бўлиб, хорижий валюта тушумига солиқ солишни бекор қилиш ва Марказий банкка валюта тушумининг 30 фоизини мажбурий сотишни киритилиши ҳисобланди

1997 йилнинг январидан бошлаб марказлашмаган экспортдан тушган валюта тушумининг муайян қисмини бевосита корхона ва ташкилотларга хизмат кўрсатаётган ваколатли банкларга мажбурий сотиш амалга оширилмоқда (ҳозирги вақтда марказлашмаган экспортдан мажбурий сотиш 50 фоиз миқдорида белгиланган).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 20 апрелдаги «Экспорт-импорт операциялари бўйича валюта назоратини таъминлаш юзасидан чора-тадбирлар тўғрисида»ги ва 1995 йил 11 апрелдаги «Экспорт-импорт операцияларини тартиблаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармонларини бажариш юзасидан

Марказий банк томонидан Давлат солиқ қўмитаси билан ҳамкорликда республика хўжалик юритувчи субъектларининг хорижий ҳамкорларидан валюта тушумини тўлиқ тушишини таъминлашга йўналтирилган экспорт шартномаларини ҳисобга олиш тизими ишлаб чиқилди ва доимий равишда такомиллаштирилмоқда

**Ўзбекистон Республикаси Президентининг
фармонларига мувофиқ**

Хўжалик юритувчи субъектлар ва ваколатли банклар томонидан экспорт-импорт операцияларида валюта тушуми ва товарларни республика ҳудудига келишини кафолатлайдиган халқаро ҳисобкитоб шаклларида фойдаланиш кўзда тутилган.

Экспорт-импорт операциялари назорати тўғрисидаги Низом тасдиқланган, солиқ органлари, божхона хизмати ва ваколатли банк муассасалари томонидан ўзаро ҳамкорликда валюта назоратини амалга ошириш масалалари юзасидан тартиб ишлаб чиқилган.

«Валютани тартибга солиш тўғрисида» ва «Ташқи қарздорлик тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунларига мувофиқ

Марказий банк томонидан капиталнинг ҳаракати билан боғлиқ валюта операцияларини рўйхатга олиш, юридик ва жисмоний шахсларга хорижда ҳисобрақамлар очишга рухсат бериш тартиби тўғрисидаги низом ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 7 октябрдаги 499-сонли «Ўзбекистон Республикасида валюта бозорини ривожлантиришга қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорига мувофиқ

1994 йилнинг 15 октябридан бошлаб республика ҳудудида, шу жумладан, хорижий фуқароларга эркин айирбошланадиган валютада савдо қилиш ва хизмат кўрсатиш қатъиян ман этилиши миллий валютамизнинг тўлов воситаси сифатидаги ролини ошишига олиб келди. Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий шахс - резидент ва норезидент ўртасидаги барча тўловлар ва ҳисоб-китоблар фақат миллий валюта - сўмда - амалга оширила бошланди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан

Ўзбекистон Республикаси миллий валютасида норезидентларнинг ҳисобрақамларини ваколатли банклар томонидан юритилиши ва ундан экспорт-импорт операциялари бўйича ҳисоб-китобларда фойдаланиш тартиби ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 24 октябрдаги “Республикада нақд хорижий валюта муомаласини тартибга солиш чоралари тўғрисида”ги ва 1998 йил 20 мартдаги “Жисмоний шахсларнинг нақд хорижий валютани олиб келиши ва олиб чиқиб кетишини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонларидан сўнг

Республикада нақд чет эл валютасининг муомаласини тартибга солиш, жисмоний шахслар томонидан нақд валюталарни чегарадан олиб кириш ва олиб чиқиш тартибини эркинлаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар қабул қилинди

Республика ҳудудидан ташқарига нақд хорижий валюталарни олиб чиқиб кетиш жисмоний шахслар – резидентларга 1500 АҚШ доллари эквиваленти чегарасида белгиланди¹. Бундан олдинги амал қилган қонунчилик ҳужжатларида бу миқдор 500 АҚШ долларини ташкил этган эди.

аввалги қонунчиликдан фарқли ўлароқ, яъни Марказий банк ва Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкидан ташқари, нақд хорижий валютани олиб чиқиб кетишнинг чегара миқдоридан ортиғини олиб ўтишга рухсат бериш ҳуқуқи хорижий валюта билан операциялар амалга ошириш ҳуқуқини берувчи бош лицензияга эга бўлган барча ваколатли банкларга берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 23 сентябрдаги «Жисмоний шахсларнинг хорижий валютадаги жамғармаларини рағбатлантириш юзасидан чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармониغا кўра

Ваколатли банкларга фуқароларнинг валюта маблағларини жалб қилиш мақсадида мижозларга жамғармаларни сақлаш ва қайтариш юзасидан кафолатлар, жамғарма бўйича ўсиб боровчи (прогрессив) шкаладаги фоиз ставкаларини киритиш, жисмоний шахсларнинг хорижий валютадаги операциялари юзасидан банк сирига қатъий риоя этишни жорий этиш тавсия этилди

Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки ва Марказий банкнинг махсус рухсатномасига эга бўлган бошқа ваколатли банкларга жисмоний шахсларга талаб қилиб олингунча валюта ҳисобрақами очил хуқуқи берилди.

Ваколатли банклар томонидан жисмоний шахсларнинг маблағларини хорижий валютадаги ҳисобрақамларга ва омонатларга жалб қилишни рағбатлантириш юзасидан кўшимча чора-тадбирлар амалга оширилди.

Ички валюта бозорининг янада ривожланишига Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 27 июндаги «Ўзбекистон Республикаси миллий валютасини ички конвертирланишини янада кенгайтириш юзасидан чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони туртки бўлди. Унга мувофиқ

республикада сўмдаги маблағларни эркин айирбошланадиган валютага конвертациялашнинг амалий тизими жорий этилди.

валюта ресурсларидан фойдаланиш, биринчи навбатда, халқ истеъмоли моллари ва экспорт учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан машғул бўлган, республика иқтисодиётининг базавий ҳамда етакчи тармоқларида устувор лойиҳаларни амалга оширишда иштирок этаётган (шу жумладан, чет эл капитали иштирокидаги) корхоналарга, хорижий инвесторлар фойдасининг муайян қисми ва дивидендлар - сўмларни эркин айирбошланадиган валютага имтиёзли равишда конвертациялаш таъминланди.

1996 йилда эркин айирбошланадиган валютадаги инвестицион лойиҳаларни кредитлаш масалаларини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатларни чоп этилиши, сўнгра ваколатли банклар томонидан кичик ва ўрта бизнес субъектларини хорижий валютада микрокредитлаш тартибининг қабул қилинишидан кейин корхоналар ва хусусий тадбиркорлар экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида қўшимча валюта ресурсларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлдилар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 13 мартдаги 95-сонли «Ташқи савдо операцияларини амалга оширишда хорижий валютадаги маблағлардан фойдаланиш устидан назоратни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва 1996 йил 19 ноябрдаги 405-сонли «Халқ истеъмоли молларини импорт қилишда марказлашган валюта ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги қарорларига мувофиқ

↓

жаҳон бозори талабига жавоб бермайдиган сифатсиз ва норақобатбардош маҳсулотлардан ички бозорни ҳимоя қилиш, маҳсулотлар импортининг сифатини ошириш юзасидан чора-тадбирлар амалга оширилди, валютани тартибга солиш шартлари, шу жумладан, конвертация тартиб-қондаси айти шундай молларнинг кўплаб келтирилишига тўсқинлик қилди

1997 йилдан бошлаб республикада биржадан ташқари валюта бозорини ривожланиши ва барқарор фаолият юритиши юзасидан давомли зарурий чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бунда сўм маблағларни эркин айирбошланадиган валютага конвертациялаш бевосита ваколатли банклар томонидан содир этилмоқда.

Ҳозирги даврда миллий валюта бозорини эркинлаштириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 июндаги 263-сонли “Валюта бозорини янада эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва 2001 йил 10 июлдаги 294-сонли “Биржадан ташқари валюта бозори фаолият кўрсатишини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорларининг талаблари доирасида амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 28 апрелдаги 171-сонли “Валюта ва экспорт-импорт операциялари бўйича ҳисоб ва ҳисобот тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ

апрелнинг охирига келиб амалда бўлган турли валюта операцияларини амалга оширишда қўлланилган расмий курс, биржа курси ва биржадан ташқари айирбошлаш курслари унификациялаштирилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 29 июндаги 245-сонли “Биржадан ташқари валюта бозорини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва 2000 йил 30 июндаги 250-сонли “Валюта бозорини янада эркинлаштириш ва валюта алмаштириш операцияларини кенгайтиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорларига мувофиқ

ваколатли банкларга 2000 йил 1 июлдан биржадан ташқари валюта бозоридаги савдода хорижий валюталарни харид қилиш ва сотиш курсларини мустақил тарзда аниқлаш ҳуқуқи берилди. Марказий банк лицензияси эгалари – импортёрларга валюталарни сотиш, экспортёрларнинг бўш валюта маблағларини сотиб олиш ва айирбошлаш шохобчалари орқали нақд хорижий валюталар билан операциялар талаб ва таклиф асосида ўрнатилаётган курс бўйича амалга оширила бошланди.

2000 йил 26 майда Ўзбекистон Республикаси «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги (янги таҳрирда) Қонунининг қабул қилиниши билан

Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида хўжалик юритувчи субъектларни ташқи иқтисодий фаолият қатнашчиси сифатида рўйхатга олиш бекор қилинди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. “Бюджет тизими тўғрисида”. Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 14 декабрь 2000 йил.
3. “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”. Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 26 август 2004 йил.
4. “Автомобиль йўллари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 1992 йил.
5. “Аҳоли бандлиги тўғрисида”. Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 1998 йил.
6. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 22 декабрдаги ПП-1245-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 декабрдаги ПП-1024-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 12 декабрдаги ПҚ-744-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2008 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 18 декабрдаги ПҚ-532-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 27 декабрдаги ПҚ-244-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури тўғрисида”ги 3431-сонли Фармони, 2004 йил.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари лойиҳалаштириш, қуриш ва реконструкция қилиш тартибини такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори, 2006 йил.
14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 490-сонли “Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси бошқарувини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори, 2004 йил.
15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузурида Пенсия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги 459-сонли қарори, 1996 йил.
16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 498-сонли “Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси маблағларини шакллантириш ва харажат қилиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори.
17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурида Республика йўл жамғармаси ва “Ўзавтойўл” давлат акционерлик компанияси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида”ги 36 –сонли қарори, 2003 йил.
18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасининг Бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси маблағларини шакллантириш ва фойдаланиш тартиби тўғрисида”ги Низомни тасдиқлаш бўйича 173-сонли қарори, 2003 йил.
19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Бюджетдан ташқари “Мактаб таълими жамғармасини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 263-сонли қарори, 2004 йил.
20. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада оширишдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.

21. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2009. – 56 б.
22. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёти йўли. –Т.: Ўзбекистон, 2007.
23. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш барча демократик янгилаш ва иқтисодий ислохотимизнинг пировард мақсадидир. –Т.: Ўзбекистон, 2007.
24. Каримов И.А. Ўзбекистон – иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
25. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
26. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
27. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. –Т.: Ўзбекистон, 2005.
28. Абдуллаев Ё.А., Срожиддинова З.Х., Усипбаев Н.И. Государственные финансы Республики Узбекистан. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.
29. Александров И.М. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. –М.: Дашков и К, 2006.
30. Алле М. За реформу налоговой системы / Пер. с фр. – М. 2001.
31. Афанасьев М. Бюджетная политика и бюджетный процесс. Материалы к лекциям. Ч.1,2. – М.: ГУ ВШЭ, 2000.
32. Афанасьев М. Предпосылки концепции бюджетного устройства и бюджетного процесса // Вопросы экономики, 2000. №11.
33. Америка Қўшма Штатларининг федерал бюджет тизими: шакллантириш, мувофиқлаштириш ва ижро этиш тамойиллари. – Т.: Фан, 2004.
34. Бабич А., Павлова Л. Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов. – М.: Финансы: -ЮНИТИ, 1999.

35. Бабич А., Павлова Л. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учебник. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
36. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. В 2-х томах. Киев: Ника-центр, 1999.
37. Большаков С.В. Финансы предприятий: теория и практика. – М., 2005.
38. Банковское дело: Учебник / Под ред. О.И.Лаврушина. – М., 2005.
39. Брайчева Т.В. Государственные финансы: Учебное пособие. СПб. 2001.
40. Брег С. Настольная книга финансового директора / Пер. с англ. – М., 2005.
41. Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов / Пер. с англ. – М., 2004.
42. Бригхэм Ю.Ф. Энциклопедия финансового менеджмента / Пер. с англ. – М. 1998.
43. Брюммерхофф Д. Государственные финансы: теория государственных финансов/ Пер. с нем. Под ред. А.Кудрина, В.Дзгоева. Владикавказ: Пионер-Пресс, 2002.
44. Бушмин Е.В. Бюджет: процедуры и эффективность. – М.:Альтернатива-Евролинц, 2003.
45. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник/Под ред. М.Романовского, О.Врублевской. – М.: Юрайт, 1999.
46. Бюджетная система и учёт в России: Учебно-методическое пособие / Под общ. Ред. В.М.Герасимова, М.П.Афанасьева, Б.П.Елисеева, А.Г.Шорникова, - М.: Мысль, 2002.
47. Бюджетная система России: Учебник для вузов / Поляк Г., Астахов А., Вафина Л., и др.; Под ред. Г.Поляка. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999.
48. Бюджетная система Российской Федерации. Под ред. Проф. М. В. Романовского и проф. О. В. Врублевской. –М.: Юрайт, 2000.
49. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. Под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской. –М.: Юрайт, 2001.
50. Бюджетная система Российской Федерации. Учебник. Под ред. Г.Б. Поляка. –М.: ЮНИТИ, 2001.

51. Бюджетный федерализм и межбюджетные отношения: проблемы и перспективы развития. –СПб.: Изд. Кодекс INFO, 2001.
52. Бюджетный процесс в Российской Федерации: Учебное пособие /Баранова Л., Врублевская О., Косарева Т., Юринова Л. – М.: Перспектива, 1998.
53. Быстряков А.Я. Реформа государственного финансового контроля (вопросы теории и практики) – М., 2003.
54. Ваҳобов А.В., Маликов Т.С. Молия. Дарслик. – Т.: “Шарқ” 2010. – 804 б.
55. Ваҳобов А.В., Маликов Т.С. Молия: умумназарий масалалар. – Т.: Иқтисод-молия, 2008. – 316 б.
56. Ваҳобов А.В., Срожиддинова З.Х. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети: Ўқув кўлланма. – Т.: Иқтисод-молия-, 2002.
57. Ваҳобов А.В., Жамолов Х.Н. Согласование межбюджетных отношений: Учеб.пос. –Т.: Иқтисод-молия, 2003.
58. Ваҳобов А., Қосимова Г., Жамолов Х. Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги: Ўқув кўлланма. – Т.: Иқтисод-молия. 2005.
59. Ваҳабов А.В., Срожиддинова З.Х. Государственный бюджет: Учебник. –Т.: Иқтисод-молия, 2006.
60. Ваҳабов А.В., Срожиддинова З.Х. Государственный бюджет: Учебник. –Т.: Иқтисод-молия, 2007.
61. Вавилов А. Государственный долг: уроки кризиса и принципы управления. –М.: Городец-издат, 2001.
62. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами / Пер. с англ. – М., 2000.
63. Воронин Ю.М. Государственный финансовый контроль: вопросы теории и практики. – М., 2005.
64. Газеталар: “Солиқлар ва боғхона хабарлари” (Ўзбекистон), “Бизнес вестник Востока” (Ўзбекистон), “Финансовая газета” (Россия), “Экономика и жизнь” (Россия).
65. Годин А.М., Максимова Н.С., Подпорина И.В. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник.- 2-е изд. Испр. И доп. – М.:Дашков и К, 2006.
66. Государственный бюджет: от подготовки до исполнения. Министерство экономики, финансов и планирования. – Париж:Les Editions de Bercy. 1995.

67. Государственные и муниципальные финансы: Учебник / под общ. Ред. И.Д.Мацкуляка. – М., 2003.
68. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник. – М., 2002.
69. Данилов Ю.А. Рынки государственного долга: мировые тенденции и российская практика. – М., 2002.
70. Давлат молияси тизими. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами, 3 жилдлик, -Т.: Ўзбекистон, 2002.
71. Деньги, кредит и банки: Учебник / Под ред. О.И.Лаврушина. – М., 2004.
72. Долан Э., Кэмпбелл К., Кэмпбелл Р. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. Москва-Ленинград: «Профико», 1991.
73. Дробозина Л.А. Общая теория финансов. – М.: Банки и биржи, 1999.
74. Дмитриев М. Бюджетная политика в современной России. –М.: Московский Центр Карнеги, 2001.
75. Дыбаль С.В. Финансовый анализ: теория и практика: Учебное пособие. –СПб., 2004.
76. Журналлар: “Ўзбекистон иқтисодий аҳборотномаси”, “Солиқ тўловчининг журнали”, “Бозор, пул ва кредит”, “Экономическое обозрение”, “Вопросы экономики” (Россия), “Финансы” (Россия), “Налоговый вестник” (Россия).
77. Журавлева Л.В. Бюджетная политика как метод государственного регулирования. –М.: Дело ЛТД, 2001.
78. Зуева И.А. Пути внедрения государственного аудита // Финансы, 2005. №6.
79. Орешин В.П. Государственное регулирование Национальной экономики: Учебное пособие. –М.: Юрист, 1999.
80. Пансков В.Г. Налоги и налогообложение в Российской Федерации. – М., 2006.
81. Пеньков Б.Е. Налоговый импульс экономического роста // Экономист, 2005. №6.
82. Премчанд А. Управление государственными финансами. – Вашингтон: МВФ, 1994.
83. Пономаренко Е.В. Финансы общественного сектора России. – М., 2001.
84. Пономаренко Е.В. Финансовые приоритеты общественного сектора экономики, - М., 2001.

85. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2003.
86. Романовский М., Врублевская О., Сабанти Б. Финансы: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2000.
87. Румянцева Е.Е. Финансы организаций. – М., 2003.
88. Румянцева Е.Е. О новых подходах к управлению финансами предприятий // Финансы и кредит. 2004. №24.
89. Сабанти Б. Теория финансов: Учебное пособие. – М.: Менеджер, 1998.
90. Срождидинова З.Х., Вахобов А.В., Сиддиков Ж.Р. Государственный бюджет Республики Узбекистан. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.
91. Селезнева Н.Н., Ионова А.Ф. Финансовый анализ. Управление финансами. – М., 2003.
92. Станиславчик У.Н. Основы финансового менеджмента. – М., 2001.
93. Тренев Н.Н. Управление финансами: Учебное пособие. – М., 2003.
94. Финансы, налоги и кредит: Учебник / Под общ. Ред. И.Д.Мацкуляка. – М., Изд-во РАГС, 2007.
95. Финансы: Учебник для вузов / Дробозина Л., Поляк Г., Константинова Ю. и др.; Под ред. Л.Дробозиной. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 2000.
96. Финансы / Под ред. В.М.Родионовой. – М., 2001.
97. Финансы предприятий: Учебное пособие / Под ред. Н.В.Колчиной. – М., 2005.
98. Финансы и кредит / Под ред. А.М.Ковалевой. – М., 2005.
99. Финансы, денежное обращение и кредит: Учебник. 2-е изд., перераб. И доп. / Под ред. В.К.Сенчагова и А.И.Архипова. – М., 2004.
100. Финансовый менеджмент / Под ред. А.Ф.Самсонова. – М., 2004.
101. Формирование национальной финансовой стратегии России: путь к подъёму и благосостоянию. – М., 2004.
102. Фостер Р.-С. Искусство слияний и поглощений / Пер. с англ. – М., 2004.

103. Филатов О.К., Козловских Л.Я., Цветкова Т.Н. Планирование, финансы, управление на предприятии: Практическое пособие. – М., 2005.
104. Федякина Л.Н. Международные финансовые отношения. – СПб. 2004.
105. Хэррис Дж. Мэнвилл. Международные финансы / Пер. с англ. – М., 1996.
106. Шарифходжаев М.Ш., Срожиддинова З.Х., Туляганова Н.Б. Бюджетная политика Республики Узбекистан. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.
107. Шадыбаев Т. И др. Фонд реконструкции и развития: сферы влияния // Экономическое обозрение, №11-12, 2007.
108. Шуляк П.Н. Финансы предприятий: Учебник. – М., 2002.
109. Шишкин С.В. Экономика социальной сферы. – М., 2003.
110. Щербакова Г.Н. Банковские системы развитых стран. – М.: 2002.
111. Кучкаров Д.А. Принципы организации казначейского исполнения Государственного бюджета Республики Узбекистан. Уч.пос. – Т.: Мир экономики и права, 2005.
112. Красавина Л.Д. и др. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. – М., 2005.
113. Ковалев В.В. Финансы организаций. – М., 2005.
114. Ковалев В.В. Введение в финансовый менеджмент. – М., 2001.
115. Ковалева А.М., Лапуста М.Г., Скамай Л.Г. Финансы фирмы. – М., 2005.
116. Котляр Э.А., Самойлов Л.Л., Лактионова О.О. Искусство и методы финансового планирования. – М., 2004.
117. Колб Р.В. Родригес Р.Д. Финансовый менеджмент: Учебник / Пер. с англ. – М., 2001.
118. Лупей Н.А. Финансы: Учебное пособие. – М., 2004.
119. Любимцев Ю.И. Финансовая политика: российский путь. – М., 2005.
120. Ли Ч.Ф., Финнерти Дж.И. Финансы корпораций. – М., 2000.
121. Лихачева О.Н. Финансовое планирование на предприятии: Учебно-практическое пособие. – М., 2003.
122. Моляков Д.С. Финансы предприятий отраслей народного хозяйства. – М., 2002.

123. Масленченков Ю.С., Комиссаров Д.В. Специфика финансов и менеджмента стабильного предприятия в условиях социальной рыночной экономики. – М., 2002.
124. Маликов Т.С. Молиявий қарор қабул қилиш асослари. – Т.: “Шарқ”, 1996. – 98 б.
125. Маликов Т.С., Олимжонов О.О. Молиявий менежмент. – Т.: Академия, 2000. – 202 б.
126. Маликов Т. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. – Тошкент: “Академия”, 2002. – 204 б.
127. Маликов Т.С. Солиқ юкининг оғирлигини кескин камайтириш керакми? – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 32 б.
128. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Давлат бюджети. / Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2007. – 84 б.
129. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Бюджет даромадлари ва харажатлари. / Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2007. – 244 б.
130. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Бюджет (тизими, тузилмаси, жараёни). / Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2008. – 84 б.
131. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Молия: умумдавлат молияси. / Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2009. – 556 б.
132. Маликов Т.С. Молия: хўжалик юритувчи субъектлар молияси. / Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2009. – 288 б.
133. Матвеев С.Ю. Некоммерческие организации. – М., 2004.
134. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В.2-х т. / Пер. с англ. – М.: Республика, 1993.
135. Мешалкина Р.Е. Теоретические вопросы государственного финансового контроля // Финансы, 2003. № 12.
136. Незамайкин В.Н., Юрзинова И.Л. Финансы организаций. – М., 2005.
137. Олимжонов О.О., Маликов Т.С., Қаролиев Т.М. Замонавий молия-банк атамаларининг инглизча-русча-ўзбекча эквивалент луғати. – Т.: “Шарқ”, 1998. – 196 б.

138. Олимжонов О.О., Маликов Т.С., Қаролиев Т.М. Замонавий молия-банк атамаларининг инглизча-ўзбекча-русча луғати. – Т.: “Шарқ”, 2009. – 232 б.
139. Пеньков Б.Е. Управление капиталом предприятия: финансовый анализ и принятие решений. –М., 2001.
140. Планирование, финансы, управление на предприятии. – М., 2005.
141. Покудов А.В. Личные финансы. Секреты управления. – М., 2006.
142. Рябухин С.Н. Аудит эффективности государственных расходов в современной практике финансового контроля // Финансы, 2002. №4.
143. Экономика и организация рыночного хозяйства / Под ред. Б.К.Злобина. –М., 2004.
144. Экономика. Изд. 3-е / Под ред. А.С.Булатова. –М., 2005.
145. Юлдашев З.Ю., Маликов Т.С. Молия: уй хўжаликлари молияси. / Ўқув кўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2008. – 112 б.
146. Юлдашев З.Ю., Срожиддинова З.Х., Мирзаев У.А. Местные бюджеты. Учебное пособие. –Т.: ТФИ, 2001.
147. Юрзинова И.Л., Незамайкин В.Н. Финансы организаций: менеджмент и анализ. – М., 2004.
148. Янжул И.И. Основы начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: Статус, 2002.
149. Қосимова Г. Ғазначилик фаолиятини ташкил этиш. Ўқув кўлланма. - Т.: Иқтисод-молия. 2005.
150. Қосимова Г. Ғазначилик тизимини жорий этишда хориж тажрибаси // Бозор, пул ва кредит, март 2003 йил.
151. Қосимова Г. Ғазначилик фаолиятининг ҳуқуқий базасини яратиш масалалари, //Хўжалик ва ҳуқуқ, декабр 2004 йил.
152. Ҳайдаров Н. Давлат молиясини бошқариш. –Т.: Академия, 2005.
153. Boyd J. Inflation. “Growth and Control Banks Theory and Evidence”, 1996. Policy Research working Paper. 1575. The World Bank. Washington. D. C.
154. EBKD transition Report 998. Financial sector in transition. European Bank for Reconstruction and Development. London 1998.

155. Hermes N. Lesnik R. Financial System Development in Transition Economies. Journal of Banking and Finance. Vol. 24. pp. 507-524.
156. Moyer C. Financial System. Corporate Finance and Economic Development, in RA Hubbart (ed) Asymmetric information. Corporate Finance and investment. A Notional Bureau of Economic 1990 Research Project Report, University of Chicago Press. Chicago. PP. 307-322.
157. Steinherr A. An innovator Package for Financial Sector Reforms in Eastern European Countries. Journal of Banking and Finance 17 PP. 1033-1057.
158. Mingaleva Zh About the experience of enterprise's strategies in crises situation. All Russian scientific conference "Economics" theory methodology, trends of development: S-Petersburg 1998.
159. Tkacheva S Innovation Activities Infrastructure, as Multi Agent System The 11th Annual Meeting of the Japan Association for Evolutionary Economics. JAFEE 2000 Tokyo Japan 2000. 136-141.
160. Интернет сайтлари:
 - www.minfin.ru
 - www.mf.uz
 - www.budget.ru
 - www.df.ru
 - www.gov.uz
 - www.mfa.uz
 - www.mfer.uz
 - www.cer.uz
 - www.analitik.org.ua
 - www.mstu.edu.ru
 - www.businessvoc.ru
 - www.i-u.ru
 - [www.eerc. Ru](http://www.eerc.Ru)
 - www.darvoza.uz/
 - [www.cagateway.org.](http://www.cagateway.org)
 - www.dcc.uz

Маликов Тоҳир Сатторович

иқтисод фанлари доктори, профессор

1958 йилнинг 20 февралда Қашқадарё вилояти, Шаҳрисабз туманининг Улоч қишлоғида туғилган. 1975 йилда А.Навоий номи ўрта мактабни тугатган. 1974 йилда Наманганда ва 1975 йилда Урганчда ўтказилган Республика «Ёш тарихчилар» олимпиадасининг икки қарра ғолиби.

1976-1979 йилларда Тошкент халқ хўжалиги институтининг молия-иқтисод факультетида, 1979-1981 йилларда эса Ленинграддаги академик Н.А.Вознесенский номидаги молия-иқтисод институтида (ҳозирги Санкт-Петербург иқтисодиёт ва молия университети) таҳсил олган ва уни «Молия ва кредит» ихтисослиги бўйича имтиёзли диплом билан тугатган.

1984 йилда иқтисод фанлари номзоди (Ленинградда) ва 1993 йилда эса иқтисод фанлари доктори (Санкт-Петербургда) илмий даражаларига эга бўлган. «Молия, пул муомаласи ва кредит» ихтисослиги бўйича иқтисод фанлари доктори илмий даражасига эга бўлган республикамизнинг илк фан докторларидан бири. 1995 йилда профессор илмий унвони берилган.

1993-2006 йиллар давомида Тошкент Давлат иқтисодиёт университети «Молия» ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси «Молия, кредит ва валюта муносабатлари» кафедраларининг мудири, Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академиясининг ўқув ишлари бўйича проректори, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети ректорининг 1-ўринбосари, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси «Бозор иқтисодиёти асослари ва тамойиллари» факультетининг декани ва Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси Солиқ академиясининг ректори лавозимларида ишлаган. Ҳозир Тошкент Молия институти “Молия” кафедрасининг профессори.

1994-2000 йилларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация Комиссиясининг эксперти, 2000-2005 йилларда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси қошидаги докторлик диссертациялари ҳимоялари бўйича Бирлашган ихтисослашган кенгашнинг раиси, 2006 йилдан ҳозиргача Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси қошидаги докторлик диссертациялари ҳимоялари бўйича Бирлашган ихтисослашган кенгашнинг аъзоси.

“Молиявий қарор қабул қилиш асослари”, “Молиявий менежмент”, “Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари”, “Солиқ юкининг оғирлигини кескин камайтириш керакми?”, “Замонавий молия-банк атама ва ибораларининг инглизча-русча-ўзбекча эквивалент луғати”, “Тўлов тизими”,

“Молиявий бошқарув”, “Давлат бюджети”, “Бюджет даромадлари ва харажатлари”, “Бюджет: тизими, тузилмаси, жараёни”, “Молия: умумназарий масалалар”, “Молия: хўжалик юритувчи субъектлар молияси”, “Молия: умумдавлат молияси”, “Молия: уй хўжаликлари молияси”, “Молия” каби монография, ўқув қўлланмалари, дарслик ва 100дан ортиқ илмий-оммабоп мақолаларнинг муаллифи.

АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германия, Голландия, Италия, Туркия, Миср, Япония ва бошқа мамлакатларда ўтказилган халқаро симпозиум, илмий-амалий конференция ва семинарлар иштирокчиси, 14та халқаро сертификатга эга.

Раҳбарлигида “Молия, пул муомаласи ва кредит” ихтисослиги бўйича 20 нафар фан номзоди ва 3 нафар фан доктори тайёрланган.

ВАҲОБОВ ДАВРОН РУСТАМОВИЧ

1986 йилнинг 28 июнида Тошкент шаҳрида туғилган. Ўрта мактабни 2003 йилда битирган.

2003-2007 йилларда Тошкент Молия институтида таҳсил олган. Унинг Молия-иқтисод факультетини имтиёзли диплом билан муваффақиятли тугатиб, бакалавр даражасига эга бўлган. 2007-2009 йилларда шу институтнинг магистратурасида ўқиб, иқтисод магистри даражасини олган.

Ҳозир Тошкент Молия институти “Молия” кафедрасининг аспиранти. Ижтимоий суғуртани ривожлантиришнинг самарадорлигини ошириш йўналишлари (пенсия тизими мисолида) масалалари бўйича илмий изланишларни олиб борапти. Илмий журналлар ва тўпламларда 8та мақола ва тезислари чоп этилган.

“Молия” ва “Давлат бюджети” каби ўқув қўлланмаларининг муаллифи.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	4
1-боб. Молиянинг моҳияти ва функциялари	
1.1. Молиянинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти	6
1.2. Молиянинг функциялари	13
1.3. Такрор ишлаб чиқариш ва молия	19
1.4. Молия генезиси (тараққиёти)	22
2-боб. Молиявий сиёсат	
2.1. Молиявий сиёсатнинг мазмуни ва тамоийллари	31
2.2. Молиявий сиёсатнинг таркибий қисмлари (йўналишлари)	41
2.3. Ҳозирги босқичдаги молия сиёсати ва унинг ўзига хос хусусиятлари	49
3-боб. Молия тизими	
3.1. Молия тизимининг соҳалари ва бўғинлари	53
3.2. Етакчи хорижий мамлакатларнинг давлат молия тизими	63
4-боб. Молиявий бошқарув	
4.1. Молиявий бошқарувнинг мазмун-моҳияти	67
4.2. Молиявий бошқарув органлари ва уларнинг вазифалари	70
4.3. Молиявий оқимларни бошқариш	79
5-боб. Молиявий режалаштириш ва тартибга солиш	
5.1. Молиявий режалаштириш ва башоратлаш	86
5.2. Социал-иқтисодий жараёнларни молиявий тартибга солиш	98

6-боб. Молиявий назорат

6.1. Молиявий назорат: мазмуни, соҳалари, объекти, предмети, тизими, вазифалари, принциплари.....	107
6.2. Молиявий назорат турлари, шакллари ва методлари	115
6.3. Давлат молиявий назорати органларининг вазифалари ва функциялари	120
6.4. Нодавлат молиявий назорат	128

7-боб. Молия назариялари

7.1. Хорижий иқтисодчиларнинг молияга оид назариялари	130
7.2. Россиялик иқтисодчиларнинг молиявий назариялари	136

8-боб. Хўжалик юритувчи субъектлар молияси - давлат молиявий салоҳиятининг асоси

8.1. Давлатнинг молиявий салоҳияти ва унинг хўжалик юритувчи субъектлар молияси билан ўзаро боғлиқлиги.....	142
8.2. Молиявий салоҳият ўсишининг омиллари.....	148

9-боб. Хўжалик юритувчи субъектларни молиявий ислоҳ қилиш

9.1. Хўжалик юритувчи субъектларни ислоҳ қилиш ва улар молиявий хўжалигини қайта қуришнинг зарурлиги	156
9.2. Хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ислоҳ қилиниш самарадорлигини баҳолаш.....	162
9.3. Молиявий резервлар – хўжалик юритувчи субъектни ислоҳ қилиш тизимида	163

10-боб. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари

- 10.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари ва капитали..... 178
- 10.2. Хўжалик юритувчи субъект молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги..... 183

11-боб. Асосий ва айланма капитал доиравий айланишининг молиявий аспект (жиҳат)лари

- 11.1. Асосий капитал доиравий айланишининг моҳияти, таркибий тузилмаси ва самарадорлиги..... 188
- 11.2. Айланма капитал: мазмуни, таркибий тузилмаси ва фойдаланиш самарадорлиги 197
- 11.3. Айланма маблағларни норма (меъёр)лаштириш..... 206

12-боб. Хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш чиқимлари, фойдаси ва рентабеллиги

- 12.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг харажатлари: моҳияти, таркиби, классификацияланиши ва самарадорлигини баҳолаш..... 211
- 12.2. Фойда, уни шакллантириш ва ундан фойдаланиш..... 221
- 12.3. Рентабеллик ва уни ошириш йўллари..... 228

13-боб. Хўжалик юритувчи субъектнинг баҳо сиёсати ва баҳоларни шакллантириш асослари, маркетинг стратегиясининг молиявий жиҳатлари

- 13.1. Баҳоларни шакллантиришнинг объектив асослари 231
- 13.2. Баҳо турлари, унинг таркибий тузилмаси ва баҳоларни шакллантириш методлари..... 233
- 13.3. Хўжалик юритувчи субъект маркетинг стратегиясининг молиявий жиҳатлари..... 251

14-боб. Ишлаб чиқаришни янгилаш ва модернизациялаш инвестицион дастурларини молиялаштириш

- 14.1. Хўжалик юритувчи субъектларни таркибий жиҳатдан қайта қуриш – комплекс муаммо..... 260
- 14.2. Хўжалик юритувчи субъектнинг инновацион-инвестицион стратегиясини шакллантириш..... 265
- 14.3. Инвестициялар: манбалари, баҳолаш ва самарадорлиги..... 268

15-боб. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий барқарорлиги: баҳолаш, кўрсаткичлари, ошириш йўллари

- 15.1. Молиявий барқарорлик ва уни таъминлаш омиллари 277
- 15.2. Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари ва уларни ошириш йўллари..... 289

16-боб. Давлат бюджети

- 16.1. Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти 294
- 16.2. Давлат бюджетининг даромадлари..... 299
- 16.3. Давлат бюджетининг харажатлари 304
- 16.4. Бюджет дефицити ва уни молиялаштириш 310

17-боб. Бюджет даромадлари

- 17.1. Бюджет даромадларининг мазмун-моҳияти ва уларни шакллантириш принциплари..... 318
- 17.2. Бюджет даромадларининг таркибий тузилиши ва уларнинг классификацияси 328
- 17.3. Солиқлар ва солиқ тизими 335
- 17.4. Умумдавлат солиқлари 351
- 17.5. Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар 362

18-боб. Бюджет харажатлари

18.1. Бюджет харажатлари: мазмун-моҳияти, таркиби, тузилмаси ва классификацияси.....	363
18.2. Бюджетдан молиялаштириш: таърифи, принциплари, усуллари, шакллари ва методлари	375
18.3. Бюджет нормалари (меъёрлари), харажатлар сметаси ва бюджет кредити	384
18.4. Бюджет харажатларини сарфлаш масалалари ва вазифалари.....	391

19-боб. Бюджет тизими ва бюджет тузилмаси

19.1. Бюджет тизими: таърифи, принциплари, уни бошқариш соҳасидаги ваколатлар	394
19.2. Бюджет тузилмаси ва классификацияси.....	400

20-боб. Бюджет жараёни

20.1. Бюджет жараёни: таърифи, босқичлари, вазифалари, иштирокчилари ва принциплари	404
20.2. Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)	408
20.3. Бюджетни муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш)	415
20.4. Бюджетни ижро этиш	419
20.5. Бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва уни тасдиқлаш	430

21-боб. Бюджетдан ташқари Давлат жамғармалари

21.1. Бюджетдан ташқари Давлат жамғармаларининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва аҳамияти.....	434
21.2. Пенсия жамғармаси.....	442
21.3. Йўл жамғармаси.....	444
21.4. Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат Жамғармаси.....	446
21.5. Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат жамғармаси.....	448

22-боб. Ижтимоий таъминот

22.1. Ижтимоий таъминот тамойиллари ва уларнинг иқтисодий асослари.....	451
22.2. Давлат пенсияси ва жамғариб бориладиган Пенсия фонди	455
22.3. Ижтимоий нафақалар	464

23-боб. Давлат кредити

23.1. Давлат кредитининг мазмун-моҳияти ва функциялар.....	469
23.2. Давлат кредити классификацияси.....	474
23.3. Давлат кредитини бошқариш	478
23.4. Давлат қарзи. Ички ва ташқи қарзлар.....	480
23.5. Давлат – гарант (кафил) ва кредитор сифатида.....	484
23.6. Давлат қарзларини бошқариш.....	490

24-боб. Суғурта

24.1. Суғуртанинг иқтисодий моҳияти.	494
24.2. Суғуртанинг ривожланиш босқичлари	496
24.3. Суғуртанинг ҳуқуқий асослари	497
24.4. Мулкӣ ва шахсий суғурта. Жавобгарлик суғуртаси	498
24.5. Суғурта бозори	505
24.6. Қайта суғурта	506

25-боб. Уй хўжаликлари молияси

25.1. Молия муносабатларининг умумий тизимида уй хўжаликлари молияси.....	507
25.2. Уй хўжаликларида молиявий қарорлар қабул қилишнинг ўзига хос хусусиятлари.....	524
25.3. Уй хўжаликлари даромадлари	536
25.4. Уй хўжаликлари харажатлари.....	553
25.5. Жамғармаларни шакллантириш ва йўналтириш.....	563

26-боб. Халқаро молия

26.1. Халқаро молиянинг асослари ва ривожланиш тенденциялари.....	571
26.2. Жаҳон банки ва Халқаро валюта фонди.....	583
26.3. Валюта курси ва валюта бозорлари.....	594
26.4. Тўлов баланси ва уни тартибга солиш йўллари.....	601
26.5. Халқаро ҳисоб-китоб шакллари.....	608
26.6. Халқаро кредит.....	621
26.7. Ўзбекистон Республикасида валюта муносабат- ларини тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари.....	632
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	644
Муаллифлар ҳақида.....	655

